ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XVII (1928)

За головним редагуванням акад. Михайла ГРУШЕВСЬКОГО
та проф. Олександра ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XVII (1928)

Праці Історичної Секції
за редакцією акад. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
та проф. ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук акад. *Ат. Кримський.*

Київський Окрліт № 232. 1928.
Зам. № 1508. 1200 прим.

ДЕ ЩО Є:

стор.

Діяльність Історичної секції Української Академії Наук та звязаних з нею історичних установ в році 1926 . . . . . V—XXXV

Олексій Баранович. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) . . . . . 1—63

Євфим Сіцінський. Оборонні замки Західнього Поділля XIV—XVII ст. (Історично-археологічні нариси) . . . . . 64—160

Микола Петровський. Псевдо-діяріуш Самійла Зорки . . . 161—204

Ксенофонт Козубенко. Слідство про хуторі в сотнях Яготинській та Березанській 1730 р. . . . . 205—216

Василь Дубровський. Сторінка з історії архіву генерального військового суду. . . . . 217—234

Михайло Карачківський. Статут цеху олійників 1774 р. (До історії Кам'янецьких цехів) . . . . . 235—242

Олекса Нарочницький. Справи про „плодоносіе земель" Новгород-Сіверського намісництва за рр. 1787—1796. (Статистика врожаїв по намісництву за рр. 1787—1796). . . . . 243—276

Антін Козаченко. Декабрист кн. С. Г. Волконський, як поміщик 277—314

Степан Шевченко. Військові поселення на Херсонщині р. 1835 . 315—342

Дмитро Соловей. Нові статистичні відомості про людність Харкова в сорокових роках XIX ст. . . . . 343—348

ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК ТА ЗВЯЗАНИХ З НЕЮ ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ В РОЦІ 1926.

Випускаючи сю — третю з ряду книжку праць Історичної Секції при Історично-Філологічному Відділі Української Академії Наук, подаємо огляд діяльности Секції та звязаних з нею історичних установ Академії за рік 1926 [1]).

З огляду, що книга фактично виходить в травні 1928 року, факти р. 1926 доповнено деякими відомостями з пізнішого часу — в пояснення стану речей в момент її виходу.

Організація історичного (в широкому розумінні) досліду, звязана тепер з Українською Академією Наук, як всеукраїнським науковим осередком, в 1926 році далі зіставалася в попередньому „тимчасовому" стані, чекаючи обіцяної реформи Академії, що мала принести більш постійні організаційні форми академічному життю. Академічна „Катедра Історії Українського Народу" (нової доби) обсаджена академиком М. С. Грушевським, служила організаційним осередком історичного досліду. „Історична Секція при Українській Академії Наук" — продовження тої історичної праці, що велася перед тим в київському „Українському Науковому Товаристві", під головуванням того-ж акад. М. Грушевського, далі була за організаційний сполучник, що об'єднував історичні установи Академії, звязані з сею академічною катедрою, з установами поза-академічними і з широкими кругами дослідників і любителів історичного знання. Прилюдні засідання, що уряджувалися Секцією та її історично-економічною Підсекцією, притягали широкі маси викладачів і слухачів київських шкіл і жадібної знання молодіжи; особливо урочисті засідання, уряджувані з нагоди роковин визначних історичних подій, або заслужених діячів української науки і культури заходом Секції спільно з Науково-дослідчою Катедрою історії України і редакцією „України", відвідувалися великою силою публіки. Засідання Секції та Комісій більш спеціяльного характеру гуртували наоколо себе тісніші ряди спеціялістів і мали значіння більш лабораторне, спільними силами накреслюючи чергові завдання праці та методи її розвязання. Орган Секції „Україна", разом з иншими виданнями, гуртував наоколо

---

[1]) Звідомлення за р. 1924 було подане при першій книжці праць Секції (VI книга Записок Історично-Філологічного Відділу), що вийшла літом 1925 р., звідомлення за р. 1925 при другій книжці (XI книга Записок), що вийшла літом 1927.

себе сотні наукових робітників з усіх частин Української землі. Обмін анкетами й інструкціями кермував роботою довгої фаланги дослідників-збирачів, що рухалася на її широких просторах.

Заразом організований обмін виданнями з закордонними установами (завдяки певній скількості безплатних примірників, що Державне Видавництво України відступало для сього обміну) помагав утримувати сей науковий рух в звязку з рухом світовим. Наукові видання Секції розсилалися більш як на 100 закордонних адрес: до головніших публічних бібліотек Европи й Америки, до академій наук і наукових товариств, до редакцій наукових часописів, а також і деяким найвизначнішим науковим спеціялістам Старого й Нового Світу. Вони будили увагу і заінтересування, систематично відмічалися в кількох спеціяльних виданнях, викликали відклики й обговорення. Особливу увагу Секція звертала також на клуби й гуртки української соціялістичної молодіжи за кордоном, посилаючи їм все можливе з своїх видань. Скорочувався натомість обмін з установами Радянської України і Союзу, за директивами Держ. Вид., що, щедро даючи безплатні примірники для закордонного обміну, вимагало крайньої ощадности в роздачі й розсилці дарових примірників у межах Союзу.

Можна не перебільшуючи сказати, що 1926 рік був роком дуже інтенсивного розвитку дослідчої історичної праці. Широкі перспективи культурного й наукового руху, начеркнені Пленумом Укр. Науки зібраним у Київві в січні 1926 року, натхнули наукове життя Радянської України новою енергією. Крилаті слова про бажання Радянської Влади дати науковим робітникам України можливість широкої, нічим не звязаної наукової праці, і асигновані кошти, невеликі сами собою, але дуже цінні після вимушеної гострої економії попередніх років „голодних“ в широкім розумінню сього слова, окрилили їх великими надіями. Наукове життя поплило під широко розпущеними вітрилами.

Правда, не далі як через півроку сі надії показалися перебільшеними, в дечім ілюзорними. Гасла суворої економії залунали знову. Світлі можливості повного свобідного ходу наукового життя відсувались далі і далі — в далеку далечінь. Але робота все-таки йшла, переборюючи всі труднощі й недогоди, в надії кращої будучности.

Дуже дошкуляв не тільки брак грошей, але й нерегулярність в виплатах призначеного, вічна перспектива все нових і нових урізок і скорочень. З другого боку — відсутність відповідних засобів праці, книг, матеріялів, нарешті недостача відповідних приміщень, крайня тіснота, в котрій задихалася розпочата праця. Клопотання Історичної Секції про відповідне приміщення (про передачу їй будинку № 35 при ул. Короленка, що звільнився Інспекцією Праці), розпочате ще літом 1925 року, зіставалися незадоволені весь час; не вважаючи на всі підтримки з боку Наркомосвіти й Академії Наук, і на всі обіцянки, що з сього приводу давалися Київським Виконкомом, історичні установи Академії мусіли тиснутися в трьох кімнатах при ул. Короленка 37, не маючи ніякої змоги розгорнути свою працю, свою бібліотеку, свій підручний робочий апарат.

З другого боку серед сих труднощів, недогід, перешкод, які виникали в розвою роботи, можна було собі відповідно оцінити значіння журналу Секції —

„України", як великого двигача сеї роботи, що регулював її, збирав коло неї відданих науковій праці людей, викликав все нові й нові сили з провінції, з широких верств не тільки інтелігентських, але й робітничих і селянських. Цілком не заінтересована матеріяльною стороною видання, що лежить виключно в руках його власника — Державного Видавництва, Історична Секція натомість дуже цінила можливе його поширення, як зріст контакту і звязків з як-найбільшими кругами заінтересованих питаннями української культури й науки людей з усіх українських земель, радянських і закордонних. Вона не жалувала своїх сил і часу на кореспонденцію-інформацію, керівництво тими людьми, що звертались до неї в тих справах, старалася добором змісту і матеріялу своїх видань іти на зустріч запитам і інтересам сих культурних мас, і з любов'ю слідила за зростом числа передплатників і кругу співробітників — принципіяльно уділяючи певні місця саме початкуючим. Тому дуже прикро була вражена наміром Держ. Видавництва піднести передплату на „Україну", щоб зменшити дефіцит. На гадку Секції належало йти в протилежнім напрямі: дбати про збільшення передплатників і тиражу: збільшати тираж і знижати тим чином собівартість книжок; добиватись державних дотацій на покриття дефіциту, і т. д. Але їй не удалося переконати в сім Управу Держ. Видавництва, передплата була збільшена, і знизила число передплатників приблизно на 20%. Але Секція вважає своїм обов'язком шукати засобів вернутися до старого рівня передплати, хоч-би ціною деякого зменшення обсягу часопису. В 1927 р. навпаки — компенсацією за збільшення передплати явилося деяке збільшення журналу, що дало можливість ввести нову рубрику: „Бібліографічний огляд науково-дослідчого і науково-видавничого руху за 1926 рік". Крім того передплачування „України" дає право передплатникам одержувати за зменшену ціну інші видання Секції: на 1927 рік число таких додаткових видань дійшло вже 5 книг, і буде далі, очевидно, зростати.

Загалом видавнича діяльність Секції в 1926 р. виглядала вже досить показно. Вона випустила 5 книг „України" (6 нумерів, загального порядку кн. 16 — 20), „Науковий Збірник" за р. 1926 і „Київ та його околиця" (б. Записок Укр. Наукового Товариства, т. XXI і XXII); „Первісне Громадянство" 1926, вип. 1 — 2, „Історії Укр. Літератури" т. V, ч. I, „Пам'ятки українського письменства" т. I, „Український Археографічний Збірник" т. I, „Записки Іст.-Філ. Відділу Академії" т. XI, що містить другу книгу праць Секції (вийшов уже в 1927 р.); її-ж заходом вийшов юбілейний збірник чл.-кореспонд. Академії В. І. Щербини („Нові студії з історії Київа"), — разом фактично 13 книг з 200 арк. друку. Крім того розпочато друком книги, що вийшли вже в 1927 році: збірник „За сто літ", кн. перша, і „Українські Народні Думи", т. I. Сюди-ж належить додати ще „Студії з історії України" Науково-дослідчої Катедри — організації формально окремої, але фактично міцно звязаної з Секцією.

Число академічних історичних установ об'єднаних Секцією зросло в 1926 р. з 7 до 9; крім попередніх — Комісії Культурно-Історичної, Комісії Історичної Пісенности, чотирьох порайонних комісій та комісії Археографічної, в р. 1926 затверджено ще дві нові академічні Комісії: „Комісію старої історії України" і „Комісію новішої історії України".

Сюди-ж фактично належить дорахувати ще Науково-дослідчу Катедру історії України з її Кабінетом Примітивної Культури, що теж інтенсивно розвивалися в сім році в тісному контакті з Секцією. Рахуючи саму Секцію з її підсекцією і академічну Катедру історії українського народу, число всіх установ дійшло 14.

Число засідань і заслуханих та обговорених доповідів зросло теж дуже значно, бо з огляду на велике число праць явилась потреба крім прилюдних засідань Секції уряджувати засідання тісніші, зложені з спеціялістів, де обговорювалися праці більш спеціяльного характеру. Всього Секція відбула 28 засідань, де заслухано і обговорено 68 праць. Святочних засідань було три, вони були присвячені століттю січневого повстання 1826 року, тридцятиліттю смерти Драгоманова і десятиліттю смерти Франка. Два юбілеї відсвятковані при ближчій участі Секції: акад. М. С. Грушевського і чл.-кор. Академії В. І. Щербини внесли в діяльність Секції р. 1926 особливо урочисті ноти. Вона була інтенсивна, планова, повна динаміки й руху.

Склад ради Секції в 1926 р. був той самий: акад. М. С. Грушевський голова, О. С. Грушевський заступник, О. Ю. Гермайзе секретар, М. М. Ткаченко скарбник, Ф. Я. Савченко і В. Д. Юркевич члени. Контрольна комісія: С. В. Глушко і В. І. Щербина.

ЗМІСТ ВИДАНЬ СЕКЦІЇ:

Україна, кн. 1 1926 р. Розвідки й замітки: Акад. Михайло Грушевський, Перспективи і вимоги української науки (Київська сесія Укрнауки). Акад. Володимир Перетц, Театральні ефекти в старовинному українському театрі. Ілько Борщак, Вольтер і Україна (з ілюстраціями). Борис Луговський, З приводу „Української паралелі до повісти Горе-Злосчастіе“ акад. В. Перетца. Іван Лютий, М. Коцюбинський і М. Кононенко, сторінка з історії раннього творчости Коцюбинського. Юхим Філь, До біографії і творчости М. Коцюбинського (з ілюстраціями). Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.: Невідома комедія Г. Ф. Квітки, подав І. Айзеншток. Листи Осипа Бодянського до Олександра Лазаревського (1854 — 1855 рр.), подала К. Лазаревська. Звільнення Куліша з-під цензури „III отделения“, подав М. Бужинський. „Світопреставлення“ в 1857 р., подав С. Буда. Б. С. Познанський (народник 60-х рр.), подав В. Міяковський. Земство і різки, подав В. Станиславський. Тернистим шляхом, спомини С. В. Тобілевич (з портретами). Критика, звідомлення, обговорення. Хроніка. Некрологія, поминки.

Україна, кн. 2—3 1926 р., присвячена пам'яти Михайла Петровича Драгоманова. Розвідки й замітки: Акад. Михайло Грушевський, Місія Драгоманова. Ігнат Житецький, Останній виїзд М. П. Драгоманова за кордон. Олена Пчілка, Спогади про Михайла Драгоманова. Михайло Бужинський, До гімназіяльних літ Драгоманова. Акад. Кирило Студинський, Перша зустріч Михайла Драгоманова з галицькими студентами. Михайло Возняк, Доповнення М. П. Драгоманова до його „Австро-руських споминів“ у відповідь рецензентові „Діла“. Володимир Міяковський, Звільнення Драгоманова з Київського університету. Сергій Шамрай, Уривок споминів Ол. Ол. Русова про М. Драгоманова. Дві недруковані статті П. Л. Тучапського про Драгоманова: 1) Роля Драгоманова в суспільному русі Росії й України. 2) Національні погляди Драгоманова. Осип Гермайзе, М. П. Драгоманов в українській історіографії (ілюстрації на 8 окремих картках). Розвідки, замітки і матеріяли з громадського і літературного життя України XVIII—XIX—XX вв. Микола Ткаченко, Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 р. Олександер Рябінін-Скляревський, Козаччина й І. П. Котляревський. Сильвестр Глушко, Листування П. О. Куліша з Л. М. Жемчужніковим (1854 — 1877 рр.). Людмила Старицька-Чер-

няхівська — З архіву М. П. Старицького. Михайло Івченко, Творчість Василя Стефаника. Критика, звідомлення, обговорення. Хроніка. Некрологія.

Україна, кн. 4. 1926 р. Розвідки й замітки: Аркадій Лященко, Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу. В'ячеслав Ржіга, Гармонія мови „Слова о полку Ігоревім". Акад. Олексій Новицький, Кафа (з ілюстраціями). Петро Бузук, Кілька уваг до питання про молдавсько-українські зносини. Акад. Михайло Грушевський, Ганебній пам'яти. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.: Борис Луговський, Соціяльна сатира з ярмаркового старечого репертуару. Данило Щербаківський, Малюнки Дж. Джемса з його подорожи по Україні (з ілюстраціями). Олександер Рябінін-Скляревський, Українські пісні Якова Стефановича. Сергій Буда, До історії революційно-народницького руху на Україні в першій половині 70-х рр. Іван Трезвінський, один з „193-х". Ігнат Житецький, Перші роки „Київської Старини" та М. І. Костомаров. Сильвестр Глушко, Спомини Ірини Волод. Антонович про М. Драгоманова. Акад. К. Студинський, Критика „Правди" за рік 1874-й М. П. Драгоманова. Критика, звідомлення, обговорення. Хроніка.

Україна, кн. 5. 1926 р. Розвідки й замітки: Віктор Романовський, До історії архіву „Малороссійской Коллегіи". Володимир Щербина, Участь Київа в Законодавчій Комісії 1767 р. Володимир Данилов, П. О. Куліш і М. О. Максимович. Михайло Мочульський, Іван Манджура, український поет і етнограф. В сімдесят п'яті роковини його народин (критично-біографічний нарис). Олександер Попов, Загальний характер української зовнішньої торгівлі в передвоєнні часи. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX та початків XX ст.: Михайло Бужинський, Метрика І. П. Котляревського. Прокіп Нечипоренко, Історія одного вихрещення. Михайло Марковський, „Powrót Zaporożców z Trebizundu" К. Гейнча. Дмитро Абрамович, З листування М. І. Костомарова з графинею А. Д. Блудовою. Ганна Шамрай, В старорежимній школі й навколо неї. Оповідання А. Солтановського. Володимир Міяковський, Вірш з приводу перших замахів на Олександра II. Олександер Рябінін-Скляревський, З революційного українського руху 1870-х років. Одеська Громада 1870-х р. (з портретом В. Мальованого). Михайло Возняк, Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною. Критика, звідомлення, обговорення. Хроніка.

Україна, кн. 6. 1926 р. присвячена пам'яти Франка. Розвідки й замітки: Акад. Михайло Грушевський, Апостолові праці. Акад. Дмитро Багалій, Іван Франко яко науковий діяч. Олександер Грушевський, Драгоманов і Галицька молодь 1870-х рр. Акад. Кирило Студинський, Іван Франко і товариші в соціялістичнім процесі 1878 р. Михайло Возняк, Іван Франко в добі радикалізму. До біографії Франка: Іван Коссак, Іван Франко та його брати. Омелян Кириченський, Франко в Київі. Ігнат Житецький, Одруження Франка. Іван Лизанівський, Франко в роках 1911—12. (Портрети і знімки в тексті і на окремих картках). З хроніки. Некрологія.

Науковий збірник за рік 1926. Володимир Геринович (Кам'янець на Поділлю), Нововідкриті трипільські стоянки на Кам'янеччині. Валерія Козловська (Київ), Таврований посуд слов'янської доби. Леонид Добровольський (Київ), Київські укріплення і Золоті Ворота. В'ячеслав Ржіга (Москва), Ярослав Осмомисл в „Слові о полку Ігоревім". Кость Копержинський (Одеса), Український письменник XVI століття Василь Суразький. Степан Гаєвський (Київ), До історії пасійної драми: „Слово о збуреню пекла". Софія Щеглова (Ленінград), Вірші про Мазепу, складені після його „зради". Валентин Шугаєвський (Чернігів), Чи була на Україні в XVII ст. власна монета. Микола Петровський (Ніжень), Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького. Олександер Грушевський (Київ), З побуту старшини XVIII в. Микола Горбань (Харків), „Записки о Малой Россіи" О. Шафонського. Антін Козаченко (Харків), Пережитки цехової організації в м. Гадячі. Ієремія Айзеншток (Харків), Листи Порфирія Кореницького. Василь Станиславський (Прилука), Недруковані твори А. П. Свидницького. Михайло Возняк (Львів), Спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка. До життєпису Костомарова. Михайло Бужинський (Полтава), Заборона твору Сковороди: „Брань Архистратига Михаила". Микола Сулима (Харків), Конструкції з прийменником „по" в Шевченковій мові.

Академічна катедра історії українського народу складалась сього року формально з двох осіб: академика М. С. Грушевського, що сю катедру займав, і секретаря (штатного співробітника Академії) П. С. Глядківського; але в ширшому розумінню всі 11 штатних акад. співробітників історичних установ, звязаних з цією Катедрою, і члени, наукові (нештатні) співробітники і постійні учасники сих установ, числом до 160, рахуючи разом з Науково-дослідчою Катедрою, являлися співробітниками також і сеї Катедри, виконуючи її доручення, вносячи свою працю в загальний план її роботи і являючись таким чином її учасниками.

Робота самого академика М. Грушевського скупчувалася сього року коло історії першого українського відродження, 1580—1610. Він випустив сього року першу частину V тому своєї Історії Укр. літератури, що служила вступом до історії сього „першого відродження“ і підготовив до друку другу частину сього тому, що містить історію самого відродження (вийшла в 1927 р.). Обробляв історію київської творчости першої половини XVII в., як продовження історії сього відродження, і перевів пробну зводку матеріялу для історії Хмельниччини, 1650—1651 рр., як підготовку IX тому своєї Історії України-Руси.

Під безпосереднім керуванням Катедри переводилося обслідування невиданого архівного матеріялу до історії України другої половини XVII в. в архівосховищах Радянського Союзу і закордонних, для задуманих видань: корпусу до історії Козаччини (розпочатого в 1900-х рр. львівською Археографічною Комісією і перейнятого тепер Історичною Секцією), актів до історії українсько-московських відносин (видаваних Костомаровим і з його смертю перерваних) і українського дипломаторія XVII в., а також для „Історії України-Руси“ акад. М. С. Грушевського. Робота ся в 1926 р. велася паралельно, за планом ним виробленим, в архівосховищах Москви, Львова і Кракова, обслідувалися головно матеріяли часів Хмельниччини, 1648—1657 р., в р. 1927 включено також наступне десятиліття 1657—1667, і поведено досліди над матеріялом варшавським, між иншим над збірками повернеными з СРСР. Конкретніші дати нижче, при Археографічній Комісії.

Під загальним кермуванням Катедри велося також обслідування соціяльних пережитків України, себ-то збирання матеріялу для дослідження соціяльної преісторії України. Ближче ся робота зосереджувалася в Культурно-Історичній Комісії і там про неї буде мова.

Натомість розроблення соціяльно-економічної історії концентрувалося в Науково-дослідчій Катедрі і буде обговорене в її звідомленні.

Під безпосереднім керівництвом Катедри стояли також заняття українською історіографією, що дуже оживилися протягом 1925—26 рр. в звязку з святочними поминками, присвяченими визначнішим діячам української історіографії: в 1925—26 р. відбулись урочисті засідання, присвячені Костомарову, Драгоманову й Франкові; в 1927—28 засідання на честь Куліша, Лазаревського, Максимовича й Антоновича. Сі поминки й доповіді зачитувані, потім видавані в „Україні“ в спеціяльних книжках, присвячених одному котромусь з сих діячів української історіографії, також звязані з тим дискусії над

їх діяльністю, видання нового біографічного матеріялу і недрукованих праць, листувань, то-що, давали дуже корисні імпульси заняттям історією української історіографії в звязку з історією громадських і політичних течій. Вони підготовляють здійснення того, що нам бракує: історії української історіографії в звязку з історією української політичної думки.

При такій великій організаційній роботі і звязаній з нею широкій кореспонденції з науковими установами, видавництвами й поодинокими ученими Союза і Закордону Катедра мусить болюче відчувати відсутність штатних співробітників: в 1924 р. було їх три, але в 1925 р. число се звелось до одного. В 1926 р. Катедра зняла питання про призначення їй ученого секретаря, одного наукового і одного науково-технічного співробітника, але клопотання се не вінчалося успіхом і мусить поновлятися далі і далі до свого сповнення.

Організація культурно-історичного досліду. Дві академічні комісії: „Культурно-історична“ і „Комісія історичної пісенности“, та „Кабінет Примітивної Культури“ Науково-дослідчої Катедри історії України при тій-же Академії з кінцем 1925 року утворили фактичну „асоціяцію культурно-історичного досліду“, яка продовжує на Україні діло, розпочате за кордоном „Українським Соціологічним Інститутом“. Протягом 1926 року, вона в значній мірі встигла розгорнути її і виявити себе, не вважаючи на дуже несприятливі умови своєї праці. В 1926 р. всі ті три установи разом мали саму о д н у штатну посаду і тільки з 1 січня 1927 р. прибула ще о д н а. Операційні кошти, котрі вони одержували, були цілком незначні. А свого приміщення ні одна з тих установ не мала до осени 1927 р.: тоді вперше вони дістали окрему кімнату, одну на всі три. Робота велась на дев'ять десятих руками добровільних робітників, в приймах инших установ. Одначе вона все-таки велась енергійно, планово й успішно. Правильно, щомісячно відбувалися засідання — до кінця 1926 р. було їх 18. На них заслухано 43 доповіді. Не просто заслухано, а ґрунтовно продискутовано: доповідь звичайно служила приводом для освітлення, силами всього колективу, даної теми в аспекті соціологічного методу, в світлі загальної еволюції соціяльних відносин і форм, і культурних взаємин. Осередок обріс молодняком, і крім постійних учасників праці асоціяції, старих і молодших, з'явилася приготовча група, в формі етнографічної секції краєзнавчого гуртка Київського Інституту Нар. Освіти, що працювала весь академічний рік 1926—27 під керівництвом Кабінета Примітивної Культури. З'явився постійний орган — щорічник в трьох випусках: „Первісне Громадянство“: перший річник його, виданий коштом Державного Видавництва України, закінчився з кінцем червня 1927 р. (три випуски в двох книжках, разом 1.600 тис. букв). Видання се звернуло увагу в наукових кругах, союзних і закордонних, і притягає все нових співробітників. Дослідницька робота розгортується з року на рік, в міру того як зростає контингент дослідників; анкети і програми, що виробляються асоціяцією, втягають все більші кадри кореспондентів. Далі все залежатиме від засобів для дальшого розвою: чи зможе ся асоціяція, оперуючи новими методично підготованими науковими силами і найбільш витонченими методами досліду, зараз-же розгортуватися в інституцію світового

значіння, вповні ув'язану з сучасним світовим науковим рухом, — чи прийдеться їй ще довго висиджувати в хатнім запічку, чекаючи, що коли-небудь набіжить хвиля зрозуміння, уваги й заінтересування до таких інтересів народнього життя, і з тим знайдуться відповідні кошти і потрібне сприяння. Колись етнографічні інтереси були нервом українського руху; се не може повторитися в такій пропорції, — бо пропорції не повторяються. Але народознавство, як складова частина українського життя, мабуть доживає часи свого занедбання і упадку, що так сильно позначилось в останніх десятиліттях. Бо-ж інтереси здорового національного і соціяльного розвитку невідклично вимагають відродження народознавства — в нових аспектах і в нових освітленнях.

Згаданий орган асоціяції: „Первісне Громадянство" має підзаголовок: „Примітивна культура та її пережитки на Україні, Соціяльна Преісторія, Народня творчість в соціологічному освітленню". Сі три пункти відповідають головним напрямам занять тих трьох наукових установ, що обслуговуються сим органом. „Примітивна культура та її пережитки в побуті і творчості українського народу" — се головний предмет занять Кабінету Примітивної Культури. „Соціяльна преісторія": дослідження на підставі історичного, історично-літературного і фольклорного матеріялу передісторичних форм соціяльних відносин на Україні — се завдання Культурно-історичної Комісії. Нарешті дослідження з соціологічного становища народньої української творчости, передусім народньої епіки на історичні теми, а в звязку з нею — також відбить історичних переживань в народній творчості взагалі — се діло Комісії Історичної Пісенности.

Коротенько переглянемо те — головніше і конкретніше, що робилось і досягалося кожною з сих установ.

Культурно-історична комісія Академії — се була та „тричі щаслива" установа, що одна з усіх трьох мала принаймні хоч одного штатного співробітника. Була ним К. Грушевська, яка через се обслуговувала в ріжній мірі всі три установи — сповняючи обов'язки секретаря для всіх трьох, редагуючи орган, кермуючи заняттями Кабінету Прим. Культури і т. д. Крім неї в заняттях Комісії особливо діяльну участь приймали: Ф. Я. Савченко (керівничий Комісії Зах. України), Л. П. Шевченко (співр. Комісії Лівобічної України), К. В. Квітка (керівничий Кабінету народньої музики), проф. Ф. Колесса — звісний знавець народньої тоніки (Львів), К. О. Копержинський (завідатель відділу Центр. Наук. бібліотеки в Одесі), В. Гр. Кравченко (зав. етн. відділу музею в Житомирі). Головною роботою комісії було — обслідування найбільш законсервованих частин Української землі для збирання культурних пережитків, які освітлюють світогляд і соціяльні відносини далеких часів, що залишили свої сліди в фольклорі і обрядовості. Головним тереном сеї дослідчої роботи було Припетське Полісся, але поруч нього обслідувалися й ріжні инші місця Української території, де помічалися цікаві з якого-небудь погляду пережитки. Обслідування велось екскурсіями і розсилкою анкет і програм. Так по-при Припетський район велись обслідування в побережжу Дніпра, в Димерському районі, на Остерщині, в околиці Ніженя, в районі Запоріжжя, на Херсонщині,

і т. д. Працювали в сім напрямі Л. Шевченко (головна „полева" дослідниця), Т. Гавриленко, В. Денисенко, І. Смолинська, В. Стеценко й инші. В звязку з студіюванням наукової літератури, зібраного вже фольклорного матеріялу і здобутків даних екскурсіями членів асоціяції, обговорювались певні цікаві явища в її засіданнях, і кому-небудь з членів (одному чи кільком) доручалось розроблення програми для дальшого збирання відомостей про дане явище та підготовку загальної інформативної статті (вступу до програми), що освітлювала-б становище сього питання в науковій літературі і в комплексі споріднених соціяльних явищ. Така програма і стаття потім ґрунтовно обговорювалась в засіданнях Асоціяції і в звязку з гадками і вказівками піднесеними колективом, на підставі літературних фактів і власних спостережень і матеріялів і програма і стаття підпадали новим обробленням, розпадаючися часом на цілу групу анкет і статей і заміток, присвячених порушеним питанням. Обростаючи поволі матеріялом, спостереженнями і висновками, сі питання кінець-кінцем викликали студію, в котрій реалізувалася праця не тільки індивідуального автора, але й цілого колективу, який не тільки вчиться на сих доповідях і викликаних ними дискусіях, але й творить і розробляє порушені питання спільними силами. В цих роках розроблювалися такі питання:

Огонь — його роля в економічнім і соціяльнім побуті (К. Грушевська і В. Кравченко).

Обрядовість будови житла і роля колектива в ній (Л. Шевченко).

Поколінні організації (Ф. Савченко).

Обрядовість хову і випасу худоби та її продажу (Т. Гавриленко, К. Грушевська, В. Денисенко, Л. Шевченко).

Обрядовість урожаю (К. Копержинський).

Породини і приймлення новопородженого до родини і роду (М. Грушевський і П. Глядківський).

Обрядовість звязана з смертю і роля колективу супроти смертного припадку (В. Денисенко).

Народній сонник (з ініціятиви лондонського Антропологічного Інституту — дослід вела К. Грушевська).

Ухил розроблення сих питань — соціяльний. Завдання досліду — наближати до розвязання проблеми соціяльної преісторії, себ-то помагати висвітленню соціяльних відносин передісторичної та ранньої історичної доби, слабо або й зовсім не освітлених історичними пам'ятками. (Приклади такого освітлення, за фольклорним матеріялом, дані в І т. Історії Укр. Літератури М. Грушевського).

Комісія історичної пісенности мала одного штатного співробітника в 1924—25 році, але її позбавлено його з осени 1925, і всі клопотання про надання їй хоч-би одного в 1926—27 рр. лишались безрезультатними. Тимчасом Комісія провадила велику й актуальну роботу, котра для своєї успішности вимагає і сил і засобів, а приходилось її здійсняти добровільськими силами при дуже і дуже малих, просто таки ніяких коштах. Тимчасом історична пісенність заникає до решти. Старі записи, зроблені протягом останнього п'ядеся-

тиліття, пропадали і пропадають — за браком заінтересування. Ті початки обслідування історичної пісенности, що почались були в 1870-х рр., з тої-ж причини не дістали дальшого розвитку, поглиблення і методизації. Дуже сумно, коли почини, зроблені Укр. Соціол. Інститутом і далі ведені в Комісії Істор. Пісенности, не дістануть потрібної підтримки і опіки.

Черговим завданням Комісії було видання Корпуса Українських Народніх Дум: сим займалася співр. Катерина Грушевська. Перший том сього капітального видання вийшов у світ в-осени 1927 р. Він містить в собі велику студію редакторки: Збирання і видавання дум у XIX і початках XX віку 220 стор. формату 4⁰); тут описується історія думової традиції, поскільки вона нам приступна, від перших записів, в першім і другім десятиліттю XIX в.; заходи інтелігенції коло консервования сеї поезії і препарації її до друку; історія видань; відомості про носіїв сеї події — кобзарські школи і визначніших кобзарів, райони шкіл, їх репертуари і под. Се не тільки дуже важна праця для пізнання думової поезії, де вона ставить і освітлює цілий ряд основних питань, — але і незвичайно цікава сторінка українського культурного життя, народознавських інтересів і т. д. Тексти тринацяти нумерів дум, що війшли сюди (Невільники, Плач невільників, Іван Богуславець, Маруся Богуславка, Сокіл, Кішка Самійло, Олексій Попович, Буря на морі, Розмова Дніпра з Дунаєм, Утеча трьох братів з Озова, Три брати самарські, Смерть козака на долині Кодимі, Плач Зозулі сторін 175) представлені всіми досі виданими текстами і доповнені цілим рядом досі непублікованих: нових записів останніх літ, і старих — досі похованих в ріжних приватних збірках. Редакторка вміла в процесі роботи розхитати загальну інерцію, що запанувала в останніх десятиліттях, розворушити інтерес і видобути цілий ряд інтересних записів (старі збірки В. Горленка, П. Мартиновича, О. Сластіона й ин.). Правдоподібно, другий том корпуса принесе їх ще більше.

Крім сеї головної, чергової праці Комісія підготовляла видання історичних пісень XVIII віку: Ф. Я. Савченко далі енергійно підготовляв збірку пісень звязаних з Запорожжям — хоч після того, як одинока штатна посада, яку мала Комісія, і він її займав, була скасована в-осени 1925 р., він зайняв посаду в Комісії Зах. України і мусів ділити свою працю між сими двома комісіями. Робота над збіркою опришківських пісень, що взяв був на себе пок. акад. Гнатюк, перервалася з його недугою і смертю в самих початках. Комісія нетерпливо чекала штатної посади, що дала-б змогу, хоч до певної міри, заступити новою силою сього невіджалованого співробітника.

Дослідницька робота над піснями — освітленням їх з соціологічного становища представлена кількома цінними працями: К. Грушевської — Пригода на морі Поповича, її-ж — Іван Богуславець і Маруся Богуславка; Ф. Я. Савченка — Гнат Голий; Е. Смолицька досліджувала обрядовість виїзду в народній поезії; Ф. Колесса працював над історією української пісні взагалі.

Крім того Комісія займалася студіями українського старецтва як професійного носія української пісні. Соціологічне освітлення сього своєрідного явища дала К. Грушевська в студії: До соціології старцівства, надрукованій як вступ до цінної збірки чернігівського матеріялу, зробленої Б. Л. Луговим

ським, прегарним знавцем старцівства, що вмів підійти до нього ближче, ніж хто-небудь досі. Комісія, поскільки позволяють се їй трудні матеріяльні обставини, заходиться коло збирання всякого роду пам'яток і ілюстрацій, що освітлюють сей цікавий інститут.

Кабінет примітивної культури при підсекції історії інтелектуальної культури Н.-досл. Катедри Історії України ставить собі завдання головно методологічні: освітлення за поміччю досягнень світового соціологічного, етнологічного і порівняно-фольклорного досліду соціяльних і інтелектуальних пережитків в народнім життю України. Ся робота як з одного боку вимагає пильного стеження за поступами світового досліду, за науковою літературою, так з другого — потрібує і самостійної роботи на сім полі. Бо-ж засобів для механічного прикладання до українського матеріялу вислідів порівняного світового досліду примітивної культури та її пережитків світова наукова література не дає: ся проблема вимагає самостійних студій на своїм матеріялі. Нарешті вона вимагає також обрахунку з наверствованнями на українськім життю, фольклорі і обрядовості тих культурних впливів, що перехрещувалися на українській землі і в українськім життю: передньо й далеко-азійських, античних, семітських, християнських і західньо-европейських. Систематична робота в сих напрямках вимагає багато сил і чимало засобів: проєкт інституту, що мав-би витворитися з дотеперішнього „Кабінету Приміт. Культури", поданий Укрнауці, передбачає власне таку організацію, що мала-б змогу вести роботу в тільки-що зазначених напрямках. Але хоч сей інститут весною 1926 р. був принципіяльно прийнятий в п'ятилітний план Нар. Ком. Ос., але його здійснення все ще не певне, і тимчасом „Кабінет" являється тільки мініятюрним ембріоном такої справжньої організації праці: може її здійснять тільки в дуже малих розмірах, засобами кустарними, а не удосконаленими. Робота його полягала: Вслідженню за головнішими явищами світової літератури з методології, соціології, порівняної етнології і фольклору, та реферуванню їх на засіданнях „Кабінету". В освітлюванню тих явищ, де український фольклор дає особливо виразні сліди пережитків примітивної культури. В аналізі наверствовань на таких пережитках впливів економічної й соціяльної еволюції, пережитої людністю, і культурних запозичень з вище вказаних джерел: передньо і дальньо-азійських, античних і західньо-европейських, та релігійних систем старших і новіших. Нарешті — в хронологізації явищ в звязку з загальним ходом економічної, соціяльної та ідеологічної еволюції. Імпульси до сеї роботи давали новини наукової західньо-европейської літератури, цінні находки матеріялу, дані екскурсіями або кореспондентськими звідомленнями, запитання кореспондентів і т. д. Виливалася ся робота в оцінках і звідомленнях про наукові новини, що містилися в „Україні" і в „Первіснім Громадянстві", в програмах і інформаційних статтях анкет, нарешті — в спеціяльних розвідках. Обговорення їх в засіданнях кабінета служило методологічною школою для членів і учасників роботи; прийнялося, що всі висловлюють свої гадки з приводу зачитаного, ставлять запитання, дають критичні замітки, жадають пояснень. Засідання Кабінету являються таким чином заняттями семі-

нарія з методології примітивної культури, соціології, етнології і фольклору; до них загодя приготовляються не тільки доповідачі, але й учасники. Кермування заняттями сього семінарія лежало в руках К. М. Грушевської, керівниці занять Кабінета. Ф. Я. Савченко кермував заняттями етнографічної секції краєзнавчого гуртка Інституту Нар. Освіти (колишнього університету), що являється просемінарієм Кабінету. Головніші теми, які оброблялися в семінарі і просемінарі: головніші ступені економічної еволюції; історія житла; організація родового і племінного колектива, поколінні організації; вірування і обрядовість уродин; вірування, обрядовість і народня творчість звязана з смертю; тотем і мана; початки морали і релігії.

Постійні члени, співробітники і учасники занять Культурно-історичної Комісії, Комісії Історичної та Кабінету Примітивної Культури в р. 1926:

Акад. М. Грушевський, голова комісій.
Жуковська Марія Аркадіївна — секретар зборів.
Гавриленко Тодор Матвійович.
Глядківський Павло Семенович.
Акад. Гнатюк Володимир Михайлович (помер 1926 р.).
Грушевська Катерина Михайлівна.
Денисенко Василь Семенович.
Житецький Гнат Павлович.
Квітка Климент Васильович.
Колесса Філарет Михайлович (Львів).
Кондратьєва Катерина Борисівна.
Копержинський Кость Олександрович (Одеса).
Кравченко Василь Григорович (Житомир).
Курило Олена Борисівна.
Луговський Борис Левович (Чернігів).
Ляскоронський Василь Григорович (помер р. 1928).
Мочульський Михайло Михайлович (Галичина).
Покровський Олексій Іванович (Ніжень).
Савченко Федір Якович.
Смолинська Євгена Сергіївна.
Стеценко Василь Кіндратович.
Тобілевич Софія Виталіївна.
Філь Юхим Павлович (Кам'янець).
Шевченко Людмила Прокопівна.
Штепа Костянтин Теодосійович (Ніжень).
Щербина Володимир Іванович.

Головніші доповіді заслухані й обговорені на засіданнях до кінця 1926 р.:

Л. Шевченко: Закладини хати на Україні.
П. Глядківський: Казки і легенди про вдячного мерця.
В. Денисенко: Повір'я про чорногузів на Запоріжжю.
К. Грушевська: З новішої літератури про символізм.
М. Грушевський: Постризини й инші обряди відправлювані над дітьми і підлітками.
Він-же: Відродження французької соціологічної школи.
К. Грушевська: Проба соціологічного методу дослідження казок.
В. Ляскоронський: Русалчин Великдень на Чернігівщині.
Л. Шевченко: Анкета про скотарство на Україні.
К. Копержинський: Обряди збору врожаю в слов'янських краях в новішу добу розвитку.
Ф. Савченко: Парубоцькі й дівоцькі громади.
А. Степович: Чесько-моравський обряд: Гоньба короля.
К. Квітка: Первісні тоноряди.
Т. Гавриленко: Матеріяли про скотарство з Херсонщини.
К. Грушевська: Людський колектив як підвалина пам'яти.
П. Тутківський: Причини т. зв. „наступів азійських варварів на Европу".
В. Денисенко: Відбиття в голосіннях вірувань про смерть і посмертне життя мерця.
М. Грушевський: Праці О. О. Потебні в історії слова, мисли і поетичної творчости.
Ф. Савченко: Соціологія в розумінню французької „нової демократії".

Праці вміщені в першім річнику „Первісного Громадянства", за р. 1926:

Вип. 1—2, вийшов в липні 1926 р. К. Грушевської, Дума про пригоду на морі поповича. К. Копержинського, Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу

добу розвитку. Ф. Савченка, „Родини, хрестини і похрестини", запис О. Марковича. М. Грушевського, Пострижини й інші обряди відправлювані над дітьми і підлітками. Л. Шевченко, Звичаї звязані з закладинами будівлі. К. Грушевської, Спроби соціологічного об'яснення народньої казки. М. Грушевського: Відродження французької соціологічної школи. М. Возняка, Невидана стаття Драгоманова про фольклорну літературу. П. Гляд-ківського, „Вдячний мрець" тимч. резюме. В. Кравченка, Від'їзд на море у м. Бердянську. Критика і бібліографія. Протоколи.

Вип. 3, вийшов у червні 1927 р. акад. П. Тутківського, Причини т. зв. „наступів азійських варварів на Европу". К. Квітки, Первісні тоноряди. Ф. Савченка, Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні. К. Грушевської, Людський колектив як підвалина пам'яти. Ф. Савченка, Соціологія в розумінні французької „нової демократії". К. Копержинського, Новіші праці з слов. мітології. Л. Шевченко, Спомини про ак. В. Гнатюка. К. Грушевської, До соціології старцівства. В. Луговського, Чернігівські старці. Критика і т. д.

Комісії порайонного розроблення історії України. Як було пояснено в попереднім огляді, сі академічні Комісії, організовані р. 1924—5, числом 4, а саме:

а) Комісія Київа і Правобережної України,

б) Комісія Лівобічної України,

в) Комісія Полудневої України,

г) Комісія Західньої України, —

разом становлять асоціяцію історичного районознавства України, що ставить своїм завданням спільними силами — академічного осередка і місцевими, розвивати дослід тих історично-даних районів, з яких складалася Українська земля в минулому і дає їх відчувати в сучасному. Слово район, розуміється, вживаємо тут не в його нинішнім технічнім адміністраційнім розумінню, а в загальнішім — певної консолідованої території-землі. Уже історіографія XIX в. — в працях Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова, Лазаревського — підійшла щільно до сеї тези, що історія України єсть сума земель, які зформувалися під впливами географічних, економічних, колонізаційних, комунікаційних, культурних і політичних умов, шукали виявлення своїх своєрідних умов при всяких політичних чи адміністраційних умовах, і безсумнівно впливали на характер і напрям життя. Як в інтересах практичної політики, так і в інтересах історичної науки важно мати можливо правильне уявлення про життя сих районів. Як в даних фізично-географічних умовах, про які інформує нас антропо-географічне обслідування, себ-то як у даних прикметах ґрунту, заводнення, клімату, господарських і комунікаційних обставинах, розвивалося в ріжних епохах заселення, які форми приймало і як змінялося в залежності від колонізаційних течій? Як формувалися економічні й популяційні осередки і ставали культурними, соціяльними і політичними центрами? Як складалися відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх районів, і як змінялися сі відносини в залежності від загальніших змін — економічних, колонізаційних, культурних і політичних? Була роля даного району пасивною чи активною в даних змінах? Був він центром чи провінцією в тій чи иншій добі? виявляв експансивні, імперіялістичні тенденції, чи стояв на позиції самоохорони своєї території та її населення від заборчих тенденцій сусідів чи наїздників? Які були його соціяльні й культурні досягнення в сім

процесі, і які своєрідні прикмети витискали на них спеціяльні умови місцевого життя?[1])

Сю дослідницьку роботу Порайонні Комісії мали вести не тільки силами самого академічного осередку, але як сказано — підіймати інтерес до сих питань на місцях, мобілізувати місцеві наукові сили, притягати до своєї праці, давати їм завдання і директиви. За руховий засіб такої науково-організаційної роботи мало служити видавання порайонних збірників спільними силами академічного осередка і місцевих наукових сил: давши їм завдання відповідно до їх спеціяльности, зібрати потім в такім збірнику колекцію розвідок, доповідей і оглядів, які-б кинули світло на ріжні сторони життя даної території та послужили початком більш систематичного і планового обслідування її, так щоб по якімсь часі можна було приступити до суцільного огляду її історії з вищезазначених точок погляду. Проєктувалося випускати що-року два-три такі збірники, щоб протягом кількох літ обхопити всю територію України і дати нову, свіжу базу історично-дослідчому рухові, після довгого занепаду на сім полі—спричиненого як зовнішніми несприятливими обставинами (передвоєнна реакція, війна, голодова скрута і т. д.), так і занедбанням обслідування старших епох через перенесення всеї уваги на історію останніх десятиліть. Сей проєкт був прийнятий Державним Видавництвом України в-осени 1924 року, і року 1925 мали бути випущені перші два збірники, присвячені Київу і Чернігову з їх ближчими районами (територіями). Комісія Київсько-Правобічна і Лівобічна повели дуже діяльну роботу в сім напрямі, притягли широкі круги місцевих робітників і протягом 1924—5 року підготовили в головних рисах обидва збірники. Але зміни в Держ. Видавництві, гасла економії і самоокупачування видань — навіть чисто наукових, — загальмували справу. Згадані збірники були зняті з плану 1924—5 р., не вважаючи на підписані договори. З великими труднощами вдалося ввести Київський Збірник до плану 1925—6 року, і він вийшов весною 1926 року. Чернігівський Збірник мав вийти в-осени того-ж року, але в останній хвилі, коли вже рукописи віддано до друку, друкування затримано, і пройшло цілих півроку писанини, заходів, скарг і клопотань, що цілком не продуктивно з'їли масу енергії, часу й ініціятиви членів комісій, поки нарешті цей збірник фактично почато друком, і він вийшов на весну 1928 р. Сей досвід двох збірників ясно показав, що здійсняти сей план в нинішніх обставинах неможливо, і Чернігівський Збірник мусить бути останнім — принаймні на довгий час. Бо коли видання такого збірника, не вважаючи на всякі умови, порозуміння, договори і т. д., зістається такою непевною річчю, пригоди такого видання замість піднесення динаміки праці приносять розчарування, знеохочують до всяких планів колективної роботи, сіють зневіру і апатію.

Се, розуміється, дуже велика шкода. Наше наукове життя, щоб піднятись над летаргією пережитих тяжких років, і над тою переважно поверховною роботою, яка повелася по них — публікацією матеріялу, що трапився під рукою, та принагідних заміток з його приводу,—потрібує певних побудок. Ви-

[1]) Див. вступну статтю збірника: „Київ та його околиця" — „Порайонне історичне дослідження України та обслідування Київського вузла".

давання гарних, багато ілюстрованих збірників, обрахованих на досить широке, як на наші обставини, розповсюдження, могло-б служити такою побудкою до більш самостійних, глибше зачеркнених і планово ув'язаних робіт. З другої сторони — воно могло-б справді оживити досліди над історичним процесом в його цілості. Бо таких дослідів в широкій хронологічній перспективі, в цілості нашої історії, дуже потрібно. Незалежно від прогалин, які існували в попередніх дослідах, нові аспекти, видвигнені досвідами світової війни і революції, часто вимагають перебудови і перевірки зробленого давніш. Саме перешивання старих робіт на нові фасони і мащення старих висновків новою фразеологією часто утворює тільки невірні або неточні уявлення; необхідне ґрунтовне й детальне перероблення ріжних питань на основі перших джерел; висновки, які здавалися правильними 50 літ тому, можуть нині дуже змінитися в залежності від инакшого добору матеріялу, инакшого його комбінування, инакшого пояснювання — не в остаточних висновках, а в перших операціях над матеріялом. Ті територіяльні збірники, що були задумані в 1924 р., коли-б видавалися планово і правильно, своєчасно, могли-б дати сильні імпульси в сім напрямі і привести до ґрунтового перегляду історичних підсумків на протязі всієї нашої історії. Але нічого робить, приходиться констатувати факт. Поза Державним Видавництвом перевести такий видавничий план буде трудно, властиво неможливо. Порайонні Комісії мусять шукати инших способів — в очікуванню того моменту, коли в рішаючих кругах дозріє переконання, що від наукової продукції не можна вимагати самоокупання, і видання, які підіймають динаміку досліду, мають не менше права бути дефіцитними, ніж українська опера.

Комісія Київа і Правобічної України весною 1926 року випустила свій порайонний збірник, згаданий вище: „Київ та його околиця в історії і пам'ятках". Він містив в собі такі статті:

Акад. Микайло Грушевський, Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла. Акад. П. Тутківський, Передісторична природа Київа. О. Андріяшев, Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV в. І. Моргилевський, Київська Софія в світлі нових спостережень. О. Грушевський, З київського ратушного господарства XVI в. Ф. Ернст, Київська архітектура XVII в. В. Щербина, Боротьба Київа за автономію. Д. Щербаківський, Реліквії старого київського самоврядування. Ф. Ернст, До історії Київо-печерської фортеці. К. Лазаревська, Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. Д. Щербаківський, Перший театральний будинок у Київі і його садиба. В. Щербина. Спомини у Київі про рід Іпсіланті. В. Юркевич, До студій Максимовича з історії старого Київа. С. Шамрай, Київський одноденний перепис 2-го березоля 1874 р. І. Щитківський, „Исторический путь" у Київі. О. Гермайзе, З революційної минувшини Київа. М. Боровський, Національно-соціяльні перегрупування м. Київа в пореволюційний період (1917—1923). Разом XII і 475 сторін з 372 малюнками та кресленнями.

Значна частина матеріялу не вмістилася в сім томі і друкувалася в „Наук. Збірн. за р. 1926", „Україні" й инш. вид. (статті Л. П. Добровольського, В. Є. Козловської, В. І. Щербини й ин.), а чимало й досі спочиває в портфелях істор. секції.

П'ядесятліття наукової діяльности керівничого Комісії В. І. Щербини дало Комісії привід виступити перед Академією Наук з проєктом видання

недрукованих розвідок і доповідей сього заслуженого дослідника історії Київа і заходом Комісії та Науково-дослідчої Катедри Історії України, де В. І. кермує семінарієм історії Київа, при кінці 1926 р. випущено гарну збірку: „Нові студії з історії Київа Вол. Ів. Щербини". В ній надруковано три статті про наукову діяльність юбілята і 14 його студій: загальний огляд історії Київа за останні століття (1654—1924) і кільканацять спеціяльніших статей і заміток, присвячених ріжним подіям і явищам київського життя та пам'яткам сього часу; вони становлять дуже цінну вкладку в історію Київа, його пам'яток і установ. Заслужений автор використав багато нового документального матеріялу, освітлив його своїми власними споминами й відомостями київського старожила, і дав ряд інтересних і живих образків давнього і недавнього минулого Київа.

Черговою справою, до котрої по сім взялася Комісія, було спорядження провідника по Київу для екскурсантів і відвідувачів. Відчувається велика потреба в такій книзі, яка-б могла служити не тільки практичним завданням, але знайомила-б не тільки приїжджих, але й місцевих людей з цікавою минувшиною історичного осередка України, його сучасним станом і перспективами розвитку. Старі огляди і провідники Київа — Закревського, Петрова, Широцького, не кажучи про менш важні, крім того що стали бібліографічною рідкістю, давно перестали вдоволяти читача: відомості про минувшину Київа сильно зросли, розширилися в глибину і в-шир; з другої сторони Київ пережив разом з усею країною велику епоху свого розвитку, зафіксував на своїй території масу пам'ятних подій, вартих того щоб на них спинилась увага сучасників і наростаючих поколінь. З огляду на складність справи Комісія протягом зими 1926 — 7 року кілька разів скликала наради в сій справі, і на них були начеркнені загальні плани сього видання: від властивого провідника відділено часть загальну—огляд київського життя за певними галузями і епохами: розвій Київа як оселі, фізичні, економічні і комунікаційні умови сього розвою, господарство, соціяльні відносини й культура в ріжних епохах, ріжні галузі мистецтва і їх пам'ятки в сих епохах і т. д., далі — сучасні умови київського життя і перспективи його будівництва в найближчих роках. Здійснення сього плану одначе стрималося через ріжні перешкоди й ускладнення; між ними не останнє місце займала трагічна смерть одного з головніших учасників сього плану — Д. М. Щербаківського, і обставини звязані з сею сумною подією. Але плану не облишено, і способів його реалізації Комісія шукає далі.

Далі, необхідним постулятом успішної роботи Комісії, з одної сторони, і успіхів дослідження Київської околиці — з другої, являється видання історично-археологічного щорічника присвяченого Київу — як продовження київського територіяльного збірника і підсобного органу для київського провідника, що очевидно — мусить постійно відсвіжуватися в своїм змісті. Сею справою комісія займалась і очевидно — ще мусить занятися з усею енергією.

Біжучі праці над дослідом київських пам'яток й історією київського життя тимчасом продовжувалися. Особливу увагу звернено на історію українських організацій Київа другої половини XIX віку: Київської Громади, Юго-Зап. Відділу Геогр. Т-ва, революційних гуртків молодіжи, відносини у них елементів українських, великоруських, єврейських та польських, і под.

(праці Гн. П. Житецького, О. Ю. Гермайзе, О. О. Рябініна-Скляревського й ин.). Під керуванням В. І. Щербини аспіранти Н.-дослідчої катедри розбирали архівний матеріял київських установ і т. д. З огляду на велику силу праці над історією Києва на засіданню порайонних комісій 2 лютого 1926 року рішено було вилучити з Комісії Києва і Правобічної України підкомісію „Старого Києва“ і в потребі збирати її на спеціяльні засідання.

Комісія Лівобічної України в 1926—7 р. р. занята була головно спорядженням збірника присвяченого Чернігову і північному Лівобережжю. Проволока, що зайшла в виданню сього збірника, змусила переглянути заготовлений матеріял, заступити новими деякі статті, що тимчасом дістали инше призначення. З огляду, що матеріял за сей час взагалі значно виріс, рішено просити ДВУ розширити обсяг збірника понад розміри проєктовані спочатку, до 30 аркушів, на що й одержано згоду. Остаточно склад збірника зложився так:

Акад. П. А. Тутківського: Передісторична природа Чернігівщини. Акад. М. С. Грушевського: Техніка й умілість палеолітичної доби в знахідках Мізинського селища, П. І. Смоличева: „Скарб“ палеолітичної доби (кремінне начиння сховане в кістці мамута в Мізинській стації). В. І. Козловської: Неолітичні та трипільські знахідки Чернігівщини. А. В. Верзилова: Найдавніший побут Чернігівської околиці. М. О. Макаренка: Борзенські емалі і старі емалі України взагалі. Акад. М. С. Грушевського, Чернігів і Сіверщина в українській історії, П. І. Смоличева: Чернігів та його околиця за часів великокнязівських. Ю. Виноградського: Сосниця та її околиця. І. В. Моргилевського: Чернігівський Спасо-Преображенський собор. М. О. Макаренка: Біля Чернігівського Спаса — археологічні розсліди. І. В. Моргилевського: Успенська церква Єлецького монастиря. М. О. Макаренка: Старогородська „божниця“ та її малювання. В. Шугаєвського: Мідяний змієвик чернігівського музею — повторення золотої „чернігівської гривни“. А. Я. Лященка: Билина про Івана Гостиного сина (київсько-чернігівське сказання про чудового коня). В. М. Ганцова: Діялектичні межі на Чернігівщині. О. С. Грушевського: Любецькі справи другої половини XVI ст. Акад. М. П. Василенка: Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648). М. Н. Петровського: Надання Ніжену магдебурзького права у 1625 р. А. Г. Єршова: Ніженські цехи в першій половині XVII в. В. Л. Шугаєвського: До грошового обігу Чернігівщини (клад західньо-европейських талярів, знайдений поблизу Чернігова 1923 р.). В. І. Дроздова: Датоване культове срібло XVII ст. в Черніг. Держ. Музеї. Ф. Л. Ернста: Мазепин будинок у Чернігові. В. В. Дубровського: Селянські втечі на Лівобережній Україні в кінці XVIII століття. К. О. Копержинського: Театр на Чернігівщині (1750—1830). В. Миловидова: Недільні школи на Чернігівщині 1860 р. Б М. Шевельова: Тижневик „Черниговскій Листокъ“ за редакцією Л. Глібова (1861—63). А. В. Верзилова та М. Грінченкової: З життя Чернігівської Громади 1880—90 рр. М. М. Ткаченка: З нової історіографії Чернігівщини. П. Сулима: З громадської діяльности О. М. Лазаревського на Чернігівщині. О. Дроздова: 1905 р. на Чернігівщині.

Багато статей, що не вмістилися в сім збірнику, пішли в „Науковому Збірнику“ 1927 року, в „Україні“, в „Записках Іст. Філ.-Відділу“ та ин. виданнях (В. А. Шугаєвського, Чернігівська топографія XVIII в. В. Г. Дроздова, Рихлівський ковчег. П. К. Федоренка, З історії манастирського господарства. К. О. Копержинського, Музика на Чернігівщині. М. С. Возняка, Матеріяли про Чернігівську громаду 1860-х рр. Б. Шевелева, „Черниговскій Листокъ“ і справа Андрущенка. П. Пилипенка, Нові чернігівські печери і т. инш.).

Взагалі підготовка сього Чернігівського збірники розбудила дуже сильну й яскраву наукову роботу над минувшиною північного Лівобережжя, і особ-

ливо його старого історичного центра — Чернігова, „української Равенни", як її названо в сім збірнику. Давно вже не було в історії культурного, наукового, дослідницького життя Чернігівщини такого моменту оживлення, піднесення, поглиблення, науково-дослідчих інтересів, як отсе викликав той збірник. Не знати, чи можуть з сим зрівнятися навіть впливи археологічного з'їзду в Чернігові 1908 року; в кождім разі впливи праці порайонної Комісії Лівобережжя та її збірників на наукове життя Чернігівщини, Ніженя й инших осередків Чернігівщини, були-б без сумніву інтенсивніші й глибші від всього попереднього, коли-б здійснився первісний план: коли-б перші порайонні збірники знайшли своє продовження чи то в періодичних збірках, чи в більш суцільних, компендіозних оглядах історії і пам'яток даної території. Той значний інтерес, який розбудив на Чернігівщині сей перший збірник, ясно свідчить, наскільки сей план територіяльних збірників — не одноразових тільки, а більш-менш постійних, був правильний, і наскільки його відновлення було-б корисним і пожаданим.

В даний момент робота оживилася головно в сих питаннях: передісторична минувшина країни, пам'ятки культури княжої доби, мистецтво XVII—XVIII в., новіще громадське життя і революційний рух. Археографічна робота, що інтенсивно ведеться в місцевих і московських архівах, силами, між иншим, співробітників Комісії, повинна пожвавити роботу над соціяльно-економічними і політичними відносинами XVII—XVIII вв. — що вже й помічається почасти. Систематичні культурно-історичні і фольклорні розвіди, розпочаті в 1927 році (екскурсії Л. Шевченко, Т. Гавриленка, Е. Смолинської) [1]) повинні кинути цікаве світло на соціяльну преісторію країни. Бажано побачити жвавіші заняття над соціяльно-економічними і політичними відносинами княжої й литовсько-польської доби, і т. д.

Комісія Полудневої України (Степу і Чорноморського побережжя) — діставши першого свого штатного співробітника тільки літом 1926 р., з сього-ж часу тільки могла успішніш інтенсифікувати свою роботу. Своїм завданням вона передусім мусить поставити синтезування історичного досліду сеї території: Степової України і Чорноморського побережжя. Досі ми тут мали кілька науково-дослідчих сегментів, слабо ув'язаних між собою і розділених превеликими прогалинами. Палеоетнологічний дослід сеї території, дуже не систематичний і не плановий, лишає досі величезні порожняви. Дослід античної й середньовічної колонізації побережжя зовсім слабо ув'язаний з життям степу і передстепів'я. Життя степової людности досліджувалося тільки епізодично. Життя середньовічне не ув'язане з пізнішою історією козакування й Січи — в сім напрямі були кинені тільки деякі натяки. Історія новішого заселення степової території не складається в скільки-небудь суцільний образ. Неясною зістається Полуднева Україна як цілість — так саме економічне і культурне її районування. Спеціяльної уваги в нинішніх умовах заслуговують: Донецький басейн, територія Дніпрельстану (Порогів), Криму, Кав-

[1]) Див. далі звідомлення Культурно-історичної комісії.

казького побережжя, територій над Прутом і Дунаєм. В напрямі заповнення сих прогалин, а передусім розбудження уваги і праці над ними — повинна піти робота комісії, і піде — поскільки збере для того відповідні засоби.

Випробуваним способом для сього являється видання територіяльного збірника. Збірник „Степової України" й намічався для 1926 року — після збірників Полудневого Лівобережжя і Західньої України, що планувалися на рік 1925—6. Але після того як вияснилась неможливість здійснити сей план територіяльних збірників з Держ. Видавництвом, сей план мусів зав'янути. Та потреба в такім збірнику, як імпульсі дослідчої праці, лишається настільки актуальною, що Комісія за неможливістю реалізувати збірник ДВУ такого типу як київський і чернігівський, рішилася здійснити сей план в формах скромніших, засобами Академії Наук. Видавничі засоби Академії не дають можности випускати таких дорогих збірників, і академічні видання не платять ніякого гонорару — так що сей, не посліднього значіння стимул тут відпадає. Але можна думати, що й такий академічний збірник Полудневої України матиме свій вплив на розбудження обслідування тих моментів, що лишалися досі в тіні, та приведення розкиданих фрагментів дотеперішніх дослідів до кращого звязку. Протягом 1926 і 1927 рр. намацувалися можливості в сім напрямі, зав'язувалися зносини з дослідниками, які працюють в ріжних ділянках сих дисциплін, і вияснялися можливості переведення тих чи инших робіт на сім полі. Дещо в сім напрямі зроблено, цілий ряд праць підготовлюється. Чотири хронологічні сектори: палеоетнологічний, античний, кочовницький, козацький, новіший — потроху обсаджуються робітниками для їх зведення. 1928 рік в сім напрямі мусить дати конкретніші наслідки. Коли 1927 рік в роботі Порайонних Комісій являється роком Чернігівщини, 1928 повинен бути роком Полудневої України; в якій мірі він себе проявить, се залежатиме не тільки від роботи Комісії, і навіть не стільки від неї, як від ріжних зовнішніх обставин.

Нинішній рік висунув на перший план обслідування Дніпрельстану, в звязку з початком робіт на Кічкасі. Комісія Полудневої України, спільно з иншими історичними комісіями: Новішої історії України, Культурно-Історичної, Історичної Пісенности, далі — Науково-дослідча Катедра Історії України і Кабінет Примітивної Культури при ній виробили перспективний план обслідування території Порогів і Долішнього Дніпра в порозумінню з аналогічними київськими установами і науковими організаціями Харкова, Дніпропетровська і Запоріжжя, на кілька літ (в залежності від ходу розселення людности сеї території) в таких напрямах:

описання й фотографування історичних місцевостей;

зібрання письменної і усної традиції про минувшину (до кінця XVIII в. і пізніш), — про колонізацію, економічні, соціяльні й побутові умови;

зафіксування цінних, з становища духової культури і соціяльної організації форм, переказів і споминів.

Протягом 1926/7 і 1927/8 року сі установи вважали за доцільне відбути дві колективні екскурсії, приблизно з 8 учасників (протягом 14 день) і 8 менших (по одному і по два дослідники) протягом коло місяця в середнім, що разом з видатками фотографування, зарисовування, фонографування і т. д.

потрібувало-б 5600 карб., та на видання відповідного збірника присвяченого Степовій Україні в 20 аркушів друку — 2400 карб. Такого змісту заява була подана до академічної комісії обслідування Дніпрельстану. Одначе ніякої матеріяльної помочи на се діло ні Комісія Полудневої України, ні инші історичні установи, що разом з нею мали вести сю роботу, до нинішнього часу не дістали. Вони можуть тільки в невеликих розмірах здійсняти сю програму, уділяючи деякі засоби з своїх загальних оперативних коштів, і все-таки організували в 1927 р. одну колективну екскурсію і кілька менших, доволі успішно і мають замір продовжувати сю роботу, в залежності від своїх засобів, розуміється.

Заснування в сім-же 1926 році нової академічної комісії „Новіщої історії України", що між иншим постановила звернути особливу увагу на історію українського руху на Херсонщині і Катеринославщині — досі мало досліджувану, послужить також підмогою планам Комісії Полудневої України. Обидві сі комісії звязалися з рядом цінних дослідників на місцях; в „Україні" і в збірнику „За сто літ" почасти надруковано вже, почасти друкується і підготовляється до друку цілий ряд цінних розвідок і матеріялів про український рух: національний, культурний, революційний на Полудневій Україні: О. О. Рябініна-Скляревського, С. Ф. Русової, С. М. Щербини, І. М. Білинського, Б. М. Комарова, Н. А. Бракер й ин.

Комісія Західньої України, щедріше наділена ніж дві попередні (дві штатні посади: керівничого і співробітника, і дещо значніші науково-операційні кошти) має на першім плані ще більше, ніж инші комісії, завдання звязку і ув'язки — більше ніж завдання досліду, принаймні що-до осередку західніх українських земель — Галичини. Науково-дослідча робота сконцентрована там навколо нашої старшої, хоч і безтитульної західньо-української академії — Львівського Наукового Товариства імени Шевченка, ведеться в Галичині настільки інтенсивно, що багато додати до неї зусиллями нашого академічного осередку властиво не можна. Можна побажати, щоб на території Радянської України робота велася так інтенсивно, в пропорції до її величини, залюднення і матеріяльних засобів, як вона ведеться в Галичині — без усякої помочи з боку публічних органів, а навпаки — при великих перешкодах звідусіль. Але багато лишається місця обостороннім координованим дослідам для висвітлення взаємовідносин Західньої і Центральної України — їх історичної кооперації; так само багато наукових заходів вимагають для свого здійснення ріжні колективні праці робітників з обох частин України, а передусім київського і львівського наукового осередку. Багато також треба зробити для історії инших західньо-українських країв поза Галичиною, а для того ув'язати наукову працю сих порізаних політичними кордонами земель в одну цілість. Львівський осередок сам не ув'язаний добре з иншими західньо-українськими землями, майже так само як і наш київський, — навіть з иншими окупованими Польщею західньо-українськими землями львівські звязки розвиваються слабо, тому що державна політика всяко старається поглибити межі між ріжними українськими провінціями. Тут в розвою наукових звязків, в координуванню

наукової праці, в організації спільних наукових підприємств Комісії Західньої України відкривається широка і вдячна, але не легка робота — утруднена стількома політичними кордонами і всякими перешкодами в зносинах установ Радянської України з Західніми українськими краями.

В перших початках, починаючи від 1925 р. зав'язувалися звязки з науковими робітниками Галичини. Юбілейні свята Драгоманова і Франка справлені в 1926 році, дали перші координовані роботи львівських і київських дослідників: юбілейні засідання і спеціяльні книжки „України" присвячені сим двом діячам, що своєю діяльністю так міцно і нерозривно звязали культурне і наукове життя обох частин України, були здійснені силами робітників нашого академічного осередку і галицьких дослідників. В сих книжках (Україна 1926, II і VI) одначе опубліковано тільки невелику частину того матеріялу, що став напливати про сих діячів та їх епоху з України Радянської і Західньої. Частина його друкувалась — і далі друкується в „Україні" і збірнику „За сто літ" (як кореспонденція Драгоманова з Навроцьким, виготовлена до друку акад. Студинським, листування Франка з Вол. Левицьким і В. Доманицьким, виготовлені проф. М. Возняком, листування Драгоманова з Ол. Ф. Кістяковським, виготовлене М. Б. Кістяковським, спомини про Франка М. Мочульського і Н. Романович-Ткаченко, і т. ин.). Більші-ж серії матеріялу поруч того вилучено в спеціяльне видання: Матеріялів для культурної й громадської історії Західньої України, що виходитимуть під головною редакцією академиків М. Грушевського і К. Студинського, коштом Україн. Акад. Наук, в серії „Збірника Істор.-Філол. Відділу Академії". В першу чергу пішло листування Драгоманова і Франка, виготовлене до друку за автографами бібліотеки Наук. Товариства ім. Шевченка і Українського Національного Музея працею проф. М. С. Возняка. Першу частину (кінчаючи р. 1893) віддано до друку з кінцем 1926 р. і тепер друк сього тому вже закінчений.

З 1927 роком Комісія почала зав'язувати також наукові звязки з Закарпатською Україною, і одержала відти — правда не безпосереднє, а через празьке Пов. Представництво УСРР, завдяки радникові Н. М. Калюжному, деякі цінні матеріяли. Перед нею тепер стоїть завдання, від сих посередніх звязків перейти до безпосередніх зносин як з сими Закарпатськими, так і з иншими Західньо-Українськими землями. Використовуючи ріжні наукові нагоди: юбілеї, правописні конференції, то-що, Комісія старалась можливо участити приїзди до Київа західнє-українських учених, організувала спеціяльні засідання з їх доповідями, взагалі старалась всяко оживити безпосередні, персональні звязки нашого академічного осередку з західнє-українським науковим світом. Так весною 1927 року були організовані прилюдні доповіді акад. Студинського про галицьке наукове життя, проф. Свєнціцького про старе галицьке мистецтво, проф. Симовича про життя Буковини; вони пройшли з великим успіхом, а навіть піднесенням — про них див. в „Україні" 1927, кн. 4. А з нагоди століття першої збірки українських пісень Максимовича удалось урядити галицько-український науковий з'їзд в мініятюрі, і крім прилюдних доповідей перевести цінні організаційні наради в ріжних наукових справах — про що в „Україні" 1926, кн. V. Завдяки помочі Львівського Наукового Товариства

ім. Шевченка, і зокрема його голови акад. К. Студинського, що приймає, поруч акад. М. Грушевського, безпосередню участь в кермуванню Комісією Зах. України, їй удалося також сього року положити солідні підвалини для колекції галицьких періодик („Вечерниці", „Мета", „Нива", „Правда", „Світ", „Діло", „Руслан" і т. д. за цілий ряд років). Ся колекція буде далі комплектуватись і можна сподіватись — утворить науково-дослідчу базу для всіх, хто студіюватиме соціяльне і культурне життя Зах. України.

Перешкодами, що далі лежать на заваді інтенсивному розвиткові роботи Порайонних Комісій, який був-би бажаний, — крім таких загальніших, як утруднені зносини з закордоном, ріжні обмеження, або й повна неможливість пересилання за кордон гонорарів співробітникам, грошей за книги і т. д., все ще зістається:

дуже мала скількість штатних співробітників (на 4 комісії всього 6 штатних співробітників);

більш ніж скромні розміри науково-операційних і господарських коштів — що між иншим спиняє і комплектування бібліотеки;

недостача відповідного приміщення і устаткування.

Комісіям приходиться непродуктивно затрачувати велику силу енергії й часу, щоб поборювати труднощі, які з того виходять.

Персональний склад комісій порайонного розроблення історії України:

Бюро: акад. Грушевський, М. С. голова.
Акад. Студинський К. О. товариш голови.
Щербина В. І., — член-кореспондент Академії, керівничий Комісії Київа і Правобережжя.
Савченко Ф. Я. — керівничий Комісії Західньої України.
Глушко С. В., — секретар Комісії Київа і Правобережжя.
Шевченко Л. П. — штатний наук. співроб. Комісії Лівоб. України.
Щітківський Ів. Ів. — штатний наук. співроб. Комісії Київа і Правобережжя.
Юркевич В. Д. — штатний наук. співроб. Комісії Полудневої України.

Члени, співробітники і постійні учасники:

Абрамович П. (Житомир).
Айзенштok Єремія Якович (Харків).
Алексеев Павло Петрович (Київ).
Андріяшев Олександер Михайлович (Київ).
Акад. Біляшівський Микола Федотович (Київ, помер 1926 р.).
Браккер Наталя Аркадіївна (Зинов'ївськ).
Бужинський Михайло Михайлович (Полтава).
Бузук Петро Опанасович (Мінськ).
Варнеке Борис Васильович (Одеса).
Верзилов Аркадій Васильович (Чернігів).
Возняк Михайло Степанович (Львів).
Горбань Микола Васильович (Харків).
Гординський Ярослав (Львів).
Горіздра Іван Миронович (Полтава).
Граховецький Д. Д. (Полтава).
Добровольський Леонид Павлович (Київ).
Горошенко Володимир Вікторович (Львів).
Дубровський Василь Васильович (Харків).
Ернст Федір Людвигович (Київ).
Євфимовський Володимир Степанович (Чернігів).
Єршов Анатолій Григорович (Ніжень).
Житецький Гнат Павлович (Київ).
Зельницький Олександер Аркадійович (Київ).
Істомин Михайло Павлович (Київ).
Калюжний Наум Михайлович (Прага).
Козаченко Антін Іванович (Полтава).
Козлов Сергій Федорович (Ромен).
Корнилович Михайло Іванович (Київ).
Крипякевич Іван (Львів).
Кричевський Василь Григорович (Київ).
Лященко Аркадій Якимович (Ленінград).
Макаренко Микола Омелянович (Київ).
Миловидов Л. В. (Чернігів).
Моргилевський Іполіт Володиславович (Київ).
Нечипоренко Прокіп Іванович (Київ).
Пеленський Осип (Ряшів).

Петровський Микола Неонович (Ніжень).
Попов Олександер Степанович (Київ).
Пущинський П. (Лубні).
Рихлік Євген (Ніжень).
Руднев Валентин Васильович (Харків).
Рябінін-Скляревський Олександер Олександрович (Одеса).
Симашкевич Василь Михайлович (Київ).
Симович Василь Іванович (Прага).
Сімсен-Сичевський Олексій Михайлович (Київ).
Сіцінський Юхим Осипович (Кам'янець).
Слабченко Михайло Єлисеевич (Одеса).
Смоличев Петро Іванович (Чернігів).
Станиславський Василь Іванович (Прилука, помер 1927).
Степанов Іван Симонович (Катеринослав).
Циганенко Юрій (Полтава).
Чернявський Дмитро Федорович (Катеринослав).
Шамрай Сергій Вікторович (Київ).
Шугаевський Валентин Андрійович (Чернігів).
Щеглова Софія Олексіївна (Ленінград).
Щепотьєв Володимир Олександрович (Полтава).
Щербаківський Данило Михайлович (Київ, помер 1927 р.
Щербина Софія Миколаївна (Одеса).

Доповіді вислухані в засіданнях комісій порайонного розроблення історії України в 1926 році:

М. П. Істомин — Печерськ та його старовина.
Б. К. Лукомський — Медаль князя Острозького.
В. В. Дорошенко — Наукове життя в західньоукраїнських землях в рр. 1915 — 1925.
В. М. Страшкевич — Гощанський манастир.
О. А. Зельницький — Давні плани Київщини.
К. О. Лазаревська — Київські цехи в другій половині XVIII в.
П. І. Смоличев — Розкопи сіверських могил в селі Шестовиці на Чернігівщині.
М. І. Корнилович — Бібіковські інвентарі і селянське життя в Володимирськ. пов.
М. С. Возняк — Доповнення Драгоманова до „Австро-угорських споминів".
В. Д. Юркевич — З прикордонних відносин між Україною і Московщиною в 1650 рр.
В. І. Щербина — Давні плани м. Київа.
П. І. Смоличев — Чернігів та його околиця за великокняжих часів.
М. С. Возняк — Зносини Драгоманова з Галичиною.
О. Некрасов — Рельєфні портрети XI століття, реферував В. І. Щербина.
В. Геринович — Нововідкриті трипільські стоянки Кам'янеччини.
В. І. Щербина — Чи була київська Лавра в'язницею?
К. О. Копержинський — Василь Суразький.
С. О. Щеглова — Вірші про „зраду" Мазепи.
В. Г. Дроздов — Рихлівський ковчег.
Ю. Виноградський — Околиці Сосниці.
М. М. Бужинський — Полтавський магістрат в 1752 — 1776 рр.
М. С. Грушевський — Техніка і уміліть палеолітичної доби в нахідках Мізенського селища.
В. Є. Козловська — Неолітичні знаходи на Чернігівщині.
П. І. Смоличев — Палеолітичний скарб Мізиня.
(Всього 10 засідань з 24 доповідями).

Археографічна Комісія У.А.Н. зформувалася в 1921 році з отсих трьох київських археографічних установ:

„Коммиссіи для разбора древнихъ актовъ", заснованої в 1843 році,

„Археографічної Комісії Українського Наукового Товариства в Київі", заснованої в 1913 році, і

„Археографічної Комісії Української Академії Наук", організованої, скоро після заснування Академії в 1919 році.

Діяльність першої з них занадто добре відома, щоб про неї говорити; заснована царським урядом, з офіціяльно-політичних мотивів віддана тому під завідування київського генерал-губернатора і кермована такими людьми як Юзефович, вона мала відповідні до того спеціяльні директиви. А хоч завдяки цінним науковим діячам, які фактично вели в ній археографічну роботу (досить згадати таких людей як Максимович, Іванішев, Антонович,

Ор. Левицький, Володимирський-Буданов), сі офіціяльні рамці заповнялись суто науковим, бездоганно-автентичним матеріялом, і ті 50 з чимсь волюмінозних томів, що Комісія випустила за 75 літ своєї діяльности, послужили одною з найбільш міцних і цінних підстав історичного досліду України, — то все-таки археографічна робота сеї комісії визначалася певною однобічністю, концентруючися наоколо соціяльних і церковних відносин „Юго-Западнаго Края“ і облишаючи поза програмою не тільки закордонну Україну, але й Лівобічну. Доповнення і корективи до сеї роботи мала дати „Археографічна Комісія Львівського Наукового Товариства“, заснована 1895 року, потім згадана вище „Археографічна Комісія Київського Наукового Товариства“. Але праця сеї київської комісії не встигла відповідно розвинутися, хоча й устигла позначитися в двох напрямах: видання актового матеріялу Лівобічної Гетьманщини (Генеральне Слідство) і документів українського національно-політичного руху (кирило-методіївські акти). Львівська-ж Комісія, давши ряд цінних видань, через недостачу матеріяльних засобів не могла розвинути своєї роботи з відповідною широтою, і з світовою війною мусіла припинити свою роботу зовсім.

Перша Укр. Академії комісія ставила собі завдання дуже широкі — намірялася видавати не тільки пам'ятники мови, письменства й історії в тіснішім розумінню, а й розвідки; але за недостачею коштів і за смертю своїх провідників, одного по другім, вона майже нічого не встигла зробити до своєї переорганізації. Але й нова археографічна комісія Укр. Академії, організована з тих трьох попередніх київських комісій, фактично не могла нічого зробити в перших роках свого існування, 1921—3. Се-ж були найтяжчі роки київського життя — голоду і холоду, коли для прогодування люди розлазилися по всіх усюдах; серед членів трьох перших комісій, що ввійшли до сеї нової, багато померло, між иншим і перший голова нової комісії акад. Іконніков, що був головою „Комісії для розбору актів“ і скінчив своє життя в 1923 році. Ніяких коштів ні для дослідчої роботи, ні для видань Комісія не мала і перебувала в стані анабіозу. Тільки з весною 1924 р., коли прибув новий голова Комісії, акад. Грушевський, і одержав деякі, хоч невеличкі кошти, Комісія почала правильно збиратись і орієнтуватися в можливостях праці. На се й пішов академічний рік 1924—5.

Невеличкі кошти, отримані Комісією, були витрачені головно на орієнтовні археографічні подорожі її членів і співробітників, що мали вияснити стан архівного матеріялу після революції і горожанської війни та можливості праці. Голова Комісії з сею метою одвідав кілька разів Харків, Москву і Ленінград, стараючись забезпечити можливо догідні умови для використовування потрібних матеріялів. Найближчими завданнями було ним поставлене: продовження старого корпусу московсько-українських актів (Акты Южной и Западной Россіи), далі корпусу до історії козаччини, розпочатого, але припиненого з початком війни Львівською Археографічною Комісією, актів Гетьманщини — поставлених на порядок Археографічною Комісією київського Наукового Товариства і актів гайдамаччини — початих і недокінчених В. Б. Антоновичем. Поруч того, з нагоди 350-ліття українського друкарства поставлено

на чергу справу опису стародруків України (до 1800 р.) і організовано для того спеціяльний комітет, а також розроблювано план видання історично-літературних пам'яток польсько-литовської і козацької доби. Нарешті робилися ріжні заходи для полегшення співробітникам Комісії праці над соціяльною й політичною історією останнього століття.

Одначе в сих заходах Комісії довелося стрінутися з ріжними перешкодами. Насамперед, неприємною несподіванкою було те, що Центральне Архівне Управління (УкрЦентрАрхів) дуже неприязно поставилося до заходів Арх. Комісії звернених на те, щоб увійти в тісний і постійний звязок з Архівами, щоб мати перегляд їх комплектування, порядкування, прибування нових фондів. Укр. Центр. Архів побачив тут якісь укриті заміри конкуренції з боку Археографічної Комісії і заборонив місцевим архівним органам давати будь-які звідомлення Археогр. Комісії, а їй за всякими відомостями запропонував звертатись виключно до центру. З другого боку, ІстПарти (партійні організації, котрим доручено дослідження історії комуністичної партії) виявляли нахил бронірувати для свого виключного вжитку матеріяли для соціяльної і революційної історії навіть досить далеких від властивої історії партії часів, та закривали їх для історичного досліду членів і співробітників Археогр. Комісії. Центр. Архів Російської Республіки, давши спочатку принципіяльну згоду на висилання потрібних архівалій до Київа для використання, потім сього також відмовив. Наслідком сього прийшлось побудувати плани дальшої археографічної роботи на екскурсіях до архівів. Покращання економічних перспектив дало в тім часі, при кінці 1925 р., надію на те, що в недалекім часі можна буде приступити до археографічного видавництва, перерваного війною й революцією. Збільшення науково-операційних коштів відкрило можливість притягти до спільної праці членів Львівської Археографічної Комісії і перейняти на себе деякі розпочаті праці сеї комісії. В результаті всього того, як ближчі завдання поставлено:

Видавання „Українського Археографічного Збірника" — для менших матеріялів (на взірець „Сборника" Комісії для розбору древ. актів);

„Пам'яток українського письменства" — для творів літературно-історичних;

„Українського Архіва" — для більших суцільних збірок актового матеріялу, обрахованих на один і більше томів.

Признано бажаним опублікувати в можливо скоршім часі, такі вже підготовлені збірки:

Матеріяли до історії козаччини з рр. 1628—1638, приготовані Кулішем як другий том його Матеріялів для Історії возсоєдиненія Росії, і призначені до видання ще першою академічною археографічною комісією в р. 1919.

Документи до історії козаччини рр. 1657—1665, приготовані до видання у львівськім корпусі для історії козаччини д-ром Василем Герасимчуком і за згодою львівського Наукового Тов. ім. Шевченка запропоновані тепер нашій Археограф. Комісії для видання, з ріжними доповненнями зробленими д-ром Герасимчуком в останніх роках.

Матеріяли до історії Коліївщини, що приготовив для видання О. Ю. Гермайзе — в першу чергу так звану Коденську книгу.

Більші серії матеріялів ухвалено такі:

Літературно-історичні пам'ятки польсько-литовської і козацької доби: писання на теми історичні, історично-побутові, полемічні і т. д. досі не видані, або видані несправно.

„Український Дипломатарій" — систематична збірка актів українського державного діловодства, документів приватно-правних, листування і т. д.

Акти московсько-українських відносин, як продовження „Актовъ Южной и Западной Россіи", починаючи від р. 1679, на котрім спинилася видавнича робота Костомарова.

Правила видання виробив редакційний комітет, зложений з академ. М. С. Грушевського, проф. О. С. Грушевського, О. Ю. Гермайзе, К. О. Лазаревської і Є. К. Тимченка. За принцип прийнято: в українських пам'ятниках виходити з фонетичного значіння знаків сучасної української абетки. Поскільки се можливо в нинішнім стані друкарської графіки, віддавати всі характеристичні особливості мови і правопису, але не вносити непотрібних труднощів у читання і користування передруком. Слова ділити по сучасному, але „ся" ставити окремо, бо воно в тих часах виявляє значну самостійність і не приєднується до дієслова обов'язково. В розділових знаках триматися оригіналу скільки можливо. Великі літери вживати відповідно до теперішньої практики.

Під літо 1926 р. Комісія приступила до друку перших своїх видань:

„Український Археографічний Збірник", том перший; початий літом 1926 р., він вийшов у світ на початку 1927 р.; містив у собі крім переднього слова ще й такі матеріяли:

Документи до історії Київа 1494—1835 р., подав В. І. Щербина; Матеріяли до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв., подав М. П. Василенко; Книга Глухівського цеху калачницького, подала К. О. Лазаревська; Бібіковські обов'язкові інвентарі і селянство в Володимирському повіті на Волині, подав М. І. Корнилович; Матеріяли до історії українського руху за світової війни, подав О. Ю. Гермайзе, разом сторін VII + 354.

„Пам'ятки українського письменства, том перший: Самійла Величка Сказаніе о войнѣ козацкой з Поляками", 1926, ст. XVI і 269. Се перша частина Величкового твору, що „Коммиссія для разбора древнихъ актовъ" була видрукувала 1848 р. як частину „Лѣтописи событій въ Югозападной Россіи въ XVII вѣкѣ", з значними відхиленнями від правопису оригіналу. Початий друком в-осени 1926 р. сей том вийшов у світ теж на початку 1927 р.

Поруч того протягом усього 1926 р. йшла робота археографічної експедиції в Москві, Львові, Кракові. В Москві праця йшла над збірками кол. архівів Міністерства Юстиції і Заграничних справ, тепер об'єднаних у Державнім Архівосховищі. За вихідний рік узято 1650. За вказівками голови комісії акад. М. Грушевського реєструвався актовий матеріял, цінний для політичної і соціяльно-побутової історії України, її діловодства, устрою, колонізації, економіки і т. д. До кінця академічного року 1926—7 перша орієнтаційна робота була доведена до кінця Хмельниччини, 1657 року. Зокрема реєстровано автографи для видавання факсиміле. Роботу вели співробітники Академії В. Д. Юркевич, Д. Є. Кравцов, А. Г. Єршов і В. С. Євфимовський (вичисляються в хро-

нології занять); цінні прислуги сій роботі віддав також співр. Арх. Ком. С. І. Порфір'єв, довголітній архіварій Архіву Юстиції, прегарно обізнаний з його фондами. Завдяки енергії співробітників пророблено велику і цінну роботу, котру можна буде реалізувати, скоро тільки Арх. Ком. одержить достатні фонди для того, щоб приступити для копіювання і друку сих матеріялів.

Рівнобіжно велася аналогічна робота в архівах і бібліотеках Львова, Кракова і Варшави. Під керівництвом членів Львівської Археографічної Комісії, вибраних членами також Арх. Комісією У.А.Н., М. Кордуби і В. Герасимчука, вибирались і копіювались спочатку акти до рр. 1651—1665 збірок львівського закладу ім. Осолінських і бібл. Дзєдушицьких, з тек Нарушевича, зі збірок Піночі і Русецьких краківського магістрату, рукописів Ягайлонської бібліотеки і музею кн. Чарторийських у Кракові, далі з колекцій перевезених із бібліотек СРСР до Варшави. Д-р Герасимчук при тім доповняв свою колекцію актів рр. 1657—1665, передану ним для видання Арх. Комісії У.А.Н., а заразом реєстрував матеріял і до рр. 1651—1657. В р. 1297—28 ся реєстрація піде далі поза р. 1667. Завдяки досвідченості і енергії обох керівників праця йде дуже успішно й швидко.

Видавнича робота Комісії в р. 1926 -7 виявилася в отсих працях:

Приступлено до видання першого тому „Українського Архіва", що міститиме так звану „Коденську книгу", себ-то протоколи польської воєнно-судової комісії, що розбирала справи гайдамаків, а заразом і інші справи того часу. „Книга" друкується під доглядом О. Ю. Гермайзе, але через малу скількість шрифту в друкарні поступає досить повільно.

З нагоди двацятип'ятиліття з дня смерти О. М. Лазаревського, Комісія ухвалила присвятити II том Археографічного Збірника матеріялам до біографії його самого і його родини, трактуючи історію цієї родини як цінний і характеристичний соціяльний факт, що своїм багатством документального, історично-побутового матеріялу — запопадливо збираного покійним археографом, кидає дуже інтересне світло на українське життя минулого століття. Редакцію сього тому доручено доньці покійного, К. О. Лазаревській, що продовжує історично-побутові і археографічні заняття свого заслуженого батька, і том сей уже закінчується друком. Він одначе містить тільки частину наміченого матеріялу — з часом мусить він мати своє продовження.

Склад Комісії на 1 січня 1928 року був такий:

Голова Комісії акад. М. С. Грушевський.
Керівничий проф. О. Ю. Гермайзе.
Штатний науковий співробітник К. О. Лазаревська.
Учений секретар Г. А. Іванець.

Дійсні члени: акад. М. П. Василенко, д-р В. Герасимчук, проф. О. С. Грушевський, проф. В. Ю. Данилевич, Г. П. Житецький, проф. В. О. Кордт, д-р М. М. Кордуба, А. С. Криловський, акад. О. О. Малиновський, В. В. Міяківський, акад. В. М. Перетц, В. О. Романовський, акад. К. О. Студинський, проф. Є. К. Тимченко, акад. К. В. Харламович, член-кор. Академії В. І. Щербина.

Упокоївся в 1927 р. д. член В. З. Завитневич.

Постійні співробітники і учасники:

О. М. Андріяшев,
О. І. Баранович,
В. І. Барвінок,
С. В. Глушко,
М. І. Корнилович,
П. В. Клименко,
Д. Є. Кравцов,
П. П. Курінний,
С. І. Маслов,
П. М. Попов,
С. І. Порфір'єв,
Ф. Я. Савченко,
М. М. Ткаченко,
С. В. Шамрай,
І. І. Щитківський,
В. Д. Юркевич.

Науково-дослідча катедра Історії України, заснована в березні 1924 р. і завершена в своїй організації в жовтні того-ж-таки року, закінчувала в р. 1926—7 перший технічний цикл своєї діяльности в тіснім звязку з історичними установами (тимчасом як більшість н.-д. катедр звязана з вищими школами, н.-д. катедра історії України належить до тих кількох, що звязані з У.А.Н.). В структурі науково-дослідчих катедр трьохліття — се повний оборот роботи, повний аспірантський стаж, в звязку з тим — повний цикл курсів і семінарійних занять, направлених на підготовку аспірантури. В звязку з тим сей третій рік життя катедри історії України р. 1926—7 був звернений головно на підготування першого набору аспірантів до переходу в категорію наукових співробітників. 24 жовтня 1926 р. відбулася перша промоція в наукові співробітники аспіранта Ол. Ів. Барановича, після всеї досить складної процедури його наукової підготовки, розбору його промоційної праці в керівничім осередку та в пленумі катедри і оборони в прилюднім засіданні. 15 червня тим-же самим порядком відбулася промоція аспіранта М. М. Ткаченка. Обидва затверджені вже Укрнаукою науковими співробітниками Катедри. З вересня 1927 р. вступили в стадію промоції аспіранти С. В. Шамрай і С. В. Глушко (закінчили її вже весною 1928 р.).

Таким чином, як сказано, організаційна робота Катедри в сім році була звернена передусім на вироблення таких критеріїв, вимог і способів підготовки, які-б могли запевнити можливо добрий і безпомильний одбір наукових працівників-дослідників, не ставлячи їм нездійснимих у даних обставинах вимог, але і не знижуючи рівня сих вимог проти того, що можна в сих умовах осягнути. Після років розвалу, голодівки, виключного інтересу прогодування мусить бути знову поставлена ставка на людей здібних підіймати культуру, посувати наперед науку, і се незвичайно відповідальне завдання: уставлення правильного одбору, не занадто високих вимог, але і не применшених супроти здійснимого — випало в нинішніх умовах науково-дослідчим катедрам, і спеціяльно в сфері історичної підготовки — нашій катедрі.

Постановою Катедри 21 лютого 1928 р. ухвалено поділити її на відділи: а) Історії України і б) Примітивної культури і народньої творчости. Відділ історії України поділяється на секції: а) методології і соціологічного обґрунтування історії, б) історії соціяльної й політичної, в) історії культури, що поділяється на підсекції: матеріяльної і інтелектуальної культури; при останній підсекції від р. 1925 „Кабінет Примітивної Культури"; тепер він відійшов до відділу б).

У сфері дослідчої роботи наукова колегія Катедри переглянула свій план, і використовуючи свої досягнення, поставила собі на наступні роки 1927—8 і 1928—9 такі завдання:

дослідження соціяльно-економічного розвитку України в останніх трьох століттях, 1625 — 1925;

дослідження тих культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій економічній основі, —

аби крок за кроком поглиблюючи сей дослід і розширяючи його далі й далі, охопити по можности всю територію українського розселення в його природніх, фізичних, господарчих і колонізаційних межах.

Відповідно тому катедра ставить собі в сій сфері такі спеціяльні завдання в сих роках:

систематичне збирання матеріялу для історії України, соціяльно-економічної, культурної і політичної в другій половині XVII в. (минулий рік був присвячений збиранню сього матеріялу в архівосховищах і бібліотеках Москви, Львова і Кракова для часів Хмельниччини, рр. 1927—8 і 1928—9 будуть присвячені рр. 1657 — 1686);

розроблення актового історичного матеріялу для пізнання соціяльно-економічної історії Лівобережної України XVIII в. (ревізії, Генер. Слідство о маєтностях, акти манастирського господарства, Рум'янцевська опись Малоросії);

досліди над економікою Правобережжя в другій половині XVIII і в першій половині XIX в.;

вивчення аграрних відносин і економічного побуту селянства перед реформою 1861 р. і по ній у кол. Росії;

вивчення економіки українського міста XVIII — XIX в.;

студії над економічними і соціяльними відносинами Західньої України, головно Галичини в XIX і в першій чверті XX в.;

студії над історією української історіографії XVII — XIX вв. у звязку з соціяльно-економічними і політичними течіями сеї доби.

Колективно вестимуться заняття:

над вибіркою і обробленням невиданого матеріялу для другої половини XVII віку;

над статистикою й економікою Лівобережжя в середині і в другій половині XVIII в.;

над аграрними відносинами середини XIX віку;

над українською історіографією XVIII і XIX віку.

Індивідуальні заняття членів Катедри будуть такі:

акад. М. С. Грушевського: Політичні і культурні течії першої половини XVII в. і Хмельниччина. Громадські течії й історіографія XIX в.,

проф. О. С. Грушевського: Економічне життя XVII — XVIII вв.,

проф. О. Ю. Гермайзе: Соціяльно-економічні відносини Наддніпрянщини XVIII в. Гайдамаччина. Революційний рух XIX — XX вв.,

чл.-кореспонд. Академії В. І. Щербини: Історія Київа в XVII — XIX вв.,

проф. В. Є. Данилевича: Рання металічна техніка на Україні. Організація Слобідської України в XVII — XVIII вв.,

проф. П. В. Клименка: Статистичний метод в історіографії. Міста і цехи на Україні в XVI — XIX вв. з економічного й культурного погляду. Розвиток цукрової промисловости на Україні,

співр. О. І. Баранoвича: Магнатська верства та її господарство на Волині XVII—XVIII вв.,

співр. С. В. Глушка: Економічний стан селянства в другій пол. XIX в. і селянський рух на поч. XX в.

співр. М. Н. Петровського: Українська історіографія XVII—XVIII в.,

співр. М. М. Ткаченка: Процес утворення кріпацтва на Лівобережжі в XVII—XVIII вв.,

співр. П. К. Федоренка: Манастирське господарство Гетьманщини.

співр. С. В. Шамрая: Соціяльні й економічні відносини 2-ої пол. XVIII і 1-ої пол. XIX в.

Прочитані і розібрані були всім колективом такі праці за час від I/X—1926 р. до I/X—1927 р.:

П. Нечипоренко — Матеріяли до вивчення низового Посем'я у XVIII ст.

І. Мандзюк — Гоголівська сотня за Рум'янцевським описом.

П. Зведенюк — До історії інвентарних правил на Правобережній Україні.

М. Карачківський — Київські цехові архіви.

К. Піпота — Селянська реформа 1861 року на Чернігівщині.

О. Павлик — Метод наукової праці Антоновича.

П. Клименко — Обчислення українського населення у XVIII віці.

С. Шамрай — Шукання російською адміністрацією агітаторів селянських заворушень на Правобережжі в першій половині XIX ст.

М. Петровський — Псевдодияріуш Самійла Зорки.

М. Євфимовський — Епізод з історії землеволодіння на Чернігівщині.

М. Ткаченко — Закріплення селян на Лівобережній Україні (ч. I).

О. Баранович — Історія Старокостянтинова як типового панського міста.

В. Денисенко — Відбиття у голосіннях давніх вірувань про посмертне життя.

С. Шамрай — Київська козаччина 1855 року.

Колективні заняття велись над вибіркою матеріялу для історії соціяльно-економічних і політичних відносин другої половини XVI в. (матеріяли московського архівосховища), над економікою XVIII і XIX вв. Правобережжя й Гетьманщини (матеріяли Рум'янцевського опису, Інвентарні правила, цехове діловодство, селянські розрухи і реформа 1861 р.), а також над українською історіографією в звязку з соціяльними і політичними течіями XIX віку.

Семінарійні заняття велися з архівознавства (проф. Клименко) й історії Київа (В. Щербина); на р. 1927—8 призначені: з історії матеріяльної культури (проф. Данилевич), соціологічного обґрунтування історії (проф. О. Гермайзе).

Читався курс джерелознавства (проф. О. Грушевського), на рік 1927—8 призначено курс методології (проф. Клименка).

Колективні дискусії над науковою літературою в напрямі перевірки засвоєння і вияснення головних моментів переведено:

з методології історії, для аспірантів 1924 і 1925 р. — у грудні 1926,

з цілої старої і середньої історії України, і з нової історії до кінця XVIII в., для всіх, у квітні 1927 р.,

з історії XIX і поч. XX в. — у червні 1927 р., так само,

з марксо-ленінської літератури в листопаді 1927 р.,

в лютім 1928 р. переведено перевірку з історії XIX і початку XX стол. для всіх аспірантів 1926 і 1927 р. і для тих аспірантів 1925 р., котрі сю перевірку відіклали.

Про діяльність Кабінету Примітивної Культури див. вище, с. X — XVII.

Матеріяльна сторона життя Катедри в 1926—7 році представлялася так:

Утримання діставали: голова Катедри — 97. карб., два керівники секцій — по 72 карб., три дійсні члени: один повну платню 120 карб., два неповну — по 78 карб., два наукові співробітники — по 62 карб. З 15-ти аспірантів 3 мали повну стипендію — по 100 карб., 5 неповну — по 60 карб.

Не одержували зарплатні 2 наук. співробітники і 7 аспірантів; праця секретаря-архіварія Кабінету Примітивної Культури оплачувалася з науково-операційних коштів. Всього наук.-операц. коштів Катедра в 1926—7 р. отримала 1000 карб.

На 1000 карб. асигновані Катедрі в вересні 1926 р. від УкрНауки на видання, Катедра видала перший том збірника праць п. з. Студії з історії України. Крім інформації про Катедру (9 стор., III — XVII) сей том містить промоційну працю О. І. Барановича: Нариси магнатського господарства на півдні Волини у XVIII ст. (сс. 1 — 90), кандидатську працю Д. І. Мандзюка: Гоголівська сотня Київського полку 1766 р. (сс. 91 — 157) і аспірантську працю В. Я. Камінського: До історії реформи 1861 р. на Поділлі.

Персональний склад Катедри на 1 травня 1928 р.:

керуючий катедрою академик М. С. Грушевський, він-же керівник секції історії культури,

керівник секції методології і соціологічного обґрунтування історії, О. Ю. Гермайзе,

керівник секції соціяльної і політичної історії О. С. Грушевський,

дійсні члени в відділі історії: В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко і В. І. Щербина.

Дійсні члени в відділі Примітивної культури і народньої творчости: К. М. Грушевська (вона-ж керівниця Кабінета Примітивної Культури), К. О. Копержинський і Ф. Я. Савченко.

Наукові співробітники: О. І. Баранович, С. В. Глушко, М. Н. Петровський, М. М. Ткаченко, П. К. Федоренко, С. В. Шамрай.

Аспіранти: К. Є. Антипович, П. С. Глядківський, В. С. Денисенко, В. С. Євфимовський, І. І. Камінський, М. Ф. Карачківський, П. А. Кіяниця, Д. Є. Кравцов, В. Я. Кравченко, П. І. Нечипоренко, Л. О. Окиншевич, О. Я. Павлик, М. О. Степанишина, В. Д. Юркевич.

БАРАНОВИЧ ОЛЕКСІЙ.

ПАНСЬКЕ МІСТО ЗА ЧАСІВ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

СТАРИЙ КОСТЯНТИНІВ.

План роботи історично-географічної комісії при Українській Академії Наук передбачає, що при писанні біографій окремих поселень може загубитись уявління про розвиток цілої околиці. Тому на певній території вибирається один з пунктів, що в його історії можна простежити разом з індивідуальними рисами його розвитку загальні моменти розвитку всієї цієї околиці. Таким пунктом, звичайно, являється одно з більших міст. На мій пай у роботі і.-г. комісії припали досліди над півднем кол. Волини. Одним з міст, що мало відограти в моїй роботі вищезазначену ролю, був Старий Костянтинів.

Низка обставин примусила мене в роботі поширити завдання, що їх ставила передо мною комісія. Деякий час я мав можливість переглядати надзвичайно цінний архів, який стосувавсь безпосередньо до цього міста й околиць його — т. зв. архів графів Ржевуських. Цей архів загинув, та при перегляді його я зробив був низку виписок. Пам'ять цього архіву, що загинув, примушувала мене використати ці виписки, бо використати самий архів вже ніхто не зможе. О. Ю. Гермайзе та П. В. Клименко заохотили мене до глибших студій над проблемами, що виникають з цього матеріялу.

Мене глибоко зацікавили, коли я розглядав виписаний матеріял, проблеми історії панського міста на цій території. Великі досліди з історії міст України були давно, та В. Б. Антонович і Владимирський-Буданов використовували переважно матеріял міст королівських. У цій праці я зробив спробу простежити не тільки історію цього міста, а на данім конкретнім випадку з'ясувати низку проблем з історії панського міста на правобережній Україні часів Речи Посполитої, досліджуючи явища, що були не тільки в цім місті, а й у низці околичних панських міст.

ЗАРОДЖЕННЯ МІСТА ТА ЙОГО ЖИТТЯ ДО РУЇНИ.

Старий Костянтинів повстав на території, що до часів його заснування, до XVI ст., мала своєрідну історію, багато своєрідного в своїм господарчім і суспільнім розвитку.

Костянтинів засновано на тій території, яка ще в XIII ст. виломилася з князівсько-боярського суспільного та державного устрою, увійшовши в спілку з татарами [1]): Костянтинів засновано на Болоховщині. Коли-ж до того

[1]) Грушевський М. С., З політичного життя старої України, 1918 р., 21 ст.

прийняти теорію Дашкевича Н. та Грушевського М. С. про те, що осередок Болоховщини був на обох боках горішньої Случи, на південь від Хомору і по лівім боці Богу межи Десною та Межибожем [1]), що Деревич, Губин та Кудин були там, де тепер є села Деревичі на Деревичці, допливові Случи, Губин на Случі та Кудинка на Бозі [2]), що білобережці та чернятинці, які прийшли з покорою до Данила після того, як погромив Болоховщину Шварно Данилович [3]), звязані територіяльно з околицями Чернятина та верхів'їв Полкви, то Костянтинів повстав у самім центрі городів, що колись сиділи за татарами [4]), не тільки на Болоховщині, а в самім осередку колишньої Болоховщини [5]). Це вносить багато своєрідних моментів у процес суспільного розвитку цього краю, в ті обставини, що серед них виникало міське життя на цій території.

В становищі-ж „людей татарських" ця територія була довгий час.

За останню спробу Волинських князів приборкати Болоховщину вважають походи на болоховців за часів Данила [6]). Волинські-ж князі кінця XIII та початку XIV ст. тримали себе в великій залежності від татар, з ними в серйозні конфлікти не вступали. Поки Волинські князі були малосильні, а татарська орда трималася добре, яку сотню літ Болоховські громади могли жити своїм життям, бути за татарською спиною незалежними від князівсько-боярського світу.

---

[1]) Грушевський М. С., op. cit., 17.

[2]) Дашкевичъ Н., Болоховская земля. Труды III арх. съѣзда.

[3]) Іпат. 526. [4]) Іпат. 555.

[5]) Грушевський М. С., визначаючи місце Болоховської території в басейні верхньої Случи, на довід цього подає ще й грамоту королеви Бони 1553 р., де Болоховим називається, околиця на південь від верхньої Горини (Чтенія въ историческомъ обществѣ Нестора Лѣтописца, кн. VIII, ст. 10). Що так називали в XVI ст. землі на південь від верхньої Горини і на схід від Збруча та що тут на півдні Волини була територія старої Болоховщини, про те свідчить ще один документ, який переховується в Київськім Центральнім Історичнім Архіві — екстракт з Литовської метрики з 1561 р. Початок цього екстракту такий: Zygmunt August z Bozey łaski krol Polski wielki xiąze Litewski etc. etc.

Czynim iawno tym naszym listom chto na neho posmotryt abo cztuczy jeho usłyszyt ninesznym y na potom buduczym komu budet potreba toho wedaty, szto perwo seho gdy Matka Woiewody Witebskogo kniazia Szczefana Zbarazskoho kniehina Hanna Herburtowna z Folsztyna wsi imienia kniaziu woiewode i Bratyi ieho spolnyie niedelenyie derzała, ino na on czas i iszcze za korolewoie jeie Miłosty y Naywyzszoie Knehiny Bony Pani Matki Naszoie Pola Lesy Dubrowy y senozaty Kuzmin Roh nazwany Bolohowo około Zbornoie Mohyły do Reki Derzy ot zamku Ozohoweckoho wziato y derzano az do seho czasu ku zamku Kremianeckomu. Na kotrom grunte seła ludy osazony to iest seło Ostniki w nim dwadcat sem czolowiekow tiahłych, ohorodnikow desiet, a seło Woroniewcy sorok y dwa czołowieki, a podsusiedok odyn. a na seliszczy Mołotkowcy, Wasilkowskim danom, trynadcat czołowiekow, a na druhom seliszczy, nizey seła Osnikow Ohoławienskim danom, czołowiekow czotyry, a seło Bełozorka nizneia semnadcat czołowiekow. a ohorodniki czotyry, seło Bełozorka Wiszneia czołowiekow dwadcat dwa, seło Szybenaia ruda czołowiekow trydcat; a na tom ze grunte, nazwanom Bołochowe, woyt Lepesowski Jan Zły. (В документі, що навів М. С. Грушевський, він 1553 р. зветься Ян Хотимовський) osadył na sebe dwa seła — Kolesce a Jankowcy; w Kolescy czołowiekow trydcat a. w Jankowcach czołowiekow dwadcat, a na seliszczu Kotiuszynskomu danom osazano czołowiekow desiet... (К. Ц. І. А. Від. VII, ст. 1. Fa 6 Lit. F.).

[6]) „Минї здаєть ся, що всї його [Данила] здобутки на Случи, Тетереві й Богу зараз пішли прахом, скоро татари повстали на його рішуче, й Бурундай почав палити Волинські міста" (Грушевський М. С., З політичного життя старої України. 1918, 29).

Тільки розпад татарської орди, злиття Волини з Литовським князівством починає класти кінець, десь з середини XIV ст., цьому становищу. За часів Любарта феодальний світ твердо став в одному з кутків Болоховщини: за Деревичами на р. Случі був заснований Любартів-Любар. Остаточно твердо на цій території повинні були стати литовські князі десь у другій половині XIV ст. Коли на Синій Воді Ольгерд погромив татар, почав забирати землі, що були під татарами, передусім йому повинна була впасти до рук південна Волинь. Коли Коріятовичі опановували Поділля, то по дорозі перше треба було опанувати південну Волинь. Тоді тільки південна Волинь увійшла в Литовську феодальну державу, разом з тим у Литовсько-руське феодальне суспільство. Але всі ці татарські землі, що їх недавно набула Литва, в своїм господарчім та суспільнім розвитку, порівнюючи з більш північними землями, були дуже відсталі. Там процес феодалізації пішов уже далеко: там на півночі вже зросла феодальна знать; князі, пани, бояри-земяни обсіли землю; там розвинулося вже феодальне велике землеволодіння феодальне панське господарство, феодальна юрисдикція, маси селянські запряжені вже в феодальне ярмо; там вже розвинулися міста з їх ремеством та торговлею, розвинувся розподіл праці та навіть продукція і на ринок. Тут усього цього, можна сказати, так що й не було.

Правда, можна вважати, що зародки феодального панства тут є, що вони натурально виростали і в самій Болоховщині. Хоч дослідники вважають князів Болоховських князями земськими, такими, що стояли в безпосередньому звязку з громадою, залежали від неї [1]), знаходять у них аналогію з пізнішими отаманами подільських громад [2]). Та все-таки, надто як визнавати цю останню аналогію та прийняти до уваги ступінь тодішнього суспільного розвитку цього краю, коли колективне землеволодіння й господарство було вже пережите, коли вже повинна була бути власність у певній мірі на землю, то доводиться вважати і цих князів Болоховщини за верству з господарчого погляду дужчу од маси людности, за верству, що мала до того в своїх руках владу над людністю, за аналогією з „князями", себ-то старшинами сільських громад волоських, та пізнішими „ватаманами" подільських громад" [3]). Та в цих краях ми ще не бачимо виразних ремісничих і торговельних осередків, нема міст. Очевидячки, ми маємо перед себе низку селянських господарств більш чи менш заможних, типу дворищ можливо, або хуторів, що мало не все потрібне виготовляють сами для себе. В цім краї ще нема виразного розподілу праці, нема й обміну продуктів. Маємо перед себе з господарчого погляду край дуже примітивний, порівнюючи з иншими землями тогочасної Литовсько-руської держави. Та й ті зародки феодального панства тут є тільки зародки, їм і з господарчого і з суспільного поглядів таки далеко ще до князів і панів Великого Князівства Литовського.

Захопивши ці землі, Литовська держава мала за своє завдання перш за все, втримати їх хоч-би від татар чи Польщі, організувати тут збройні сили;

---

[1]) Грушевський М. С., ор. с., ст. 18.

[2]) Грушевський, ор. с., ст. 19.

[3]) Грушевський М. С., ор. с., ст. 19. Молчановскій, Очеркъ извѣстій о Под., ст. 158, 161.

по-друге, мала за свою місію форсувати процес феодалізації краю та для цього знов-таки разом з управлінням організувати збройну силу.

Практика литовської держави тих часів давала єдину форму такої збройної сили — військово-службову верству, кадри землевласників обов'язаних військовою службою, бояр-земян. Так робив литовський уряд за часів Витовта й пізніших на всім степовім кордоні [1]). Ще на переломі XVI — XVIII ст. на боярах значною мірою тримається оборона багатьох „українних замків": за люстрацією 1615 р. замки Барський, Хмільницький і другі оточують ці бояри, вони являються основною збройною силою цих країв з давніх часів [2]). Кумановські з Кумановець показали люстраторам конфірмацію Жиґмонта Августа 1558 р. привилею Жиґмонта I 1539 р., за яким правом ленним їм надані Куманівці з обов'язком одбувати службу проти ворога разом з місцевим старостою [3]). Лопатинські повинні разом з иншими боярами відбувати сторожу польну й инші обов'язки до замку Барського [4]). Посесори землі Перощької обов'язані за давнім звичаєм службою військовою при замку Любецькім, як і инша шляхта замку Любецького [5]).

Так робилося скрізь, так було зроблено і на півдні Волини, в XVI ст. тут виступають бояри Кузьминські як верства вже цілком усталена [6]).

Формуються тутешні бояри, як скрізь, почасти з місцевих заможніших груп людности, почасти з приходнів з північних земель, що дістають надання місцевих сіл з умовою військової служби.

При самім завоюванні литовські князі знайшли тут готові кадри людности, що виділялася з иншої людности, стоячи вище од неї своєю заможністю, тримаючи в своїх руках управління місцевими громадами, і що легко тому надавалася до перетворення в упривилейовану феодальну військово-службову верству. Це були згадані вже отамани місцевих громад, що з ними Коріятовичі ввійшли „в приязнь", окупуючи подільські землі [7]). Фактів, щоб характеризували господарче обличчя тих отаманів XIV — XV ст. ми не маємо, але уявління про нього ми можемо скласти, виходячи з схем суспільного розвитку та з наших відомостей про отаманів XVI ст. Ми вважаємо, що у XVI ст. в отаманах залишились бідніші, ті, що не ввійшли в кадри боярства, ми не бачимо причин, які-б при рості панства, панського господарства й землеволодіння могли поліпшити їх становище. Джерела XVI ст. дають нам деякі про них відомості. 1546 р. Кузьма Заславський скаржиться на людей Беати з Костельця, що вони забрали в отамана Черняхівського в кліті сукна Лунські, „шуби" лисі, біличі, сідла та ще коні, бидло, свині, вівці; в отамана Мокрецького — жита кіп 80, пшениці — 40, ярини — 30, вепрів — 30 [8]). Все це не рядові селянські господарства, господарства, які тяжко звільнити від підозріння в тім, що вони експлоатували робочу людську силу. Через своє класове становище такі отамани легко могли ввійти „в приязнь" з литовським панством, вони були сами кандидати в феодальне панство.

---

[1]) Грушевський М. С., Історія України-Руси, т. VII, I, II і далі.
[2]) Źr. dz. V. [3]) Źr. dz. V. 45. [4]) Źr. dz. V, 25. [5]) Źr. dz. V, 26. [6]) Źr. dz. VI, 106—107.
[7]) Грушевський М., Історія України-Руси IV, 1907, 88.
[8]) Arch. Sang. IV, 471, 480.

Найімовірніше те, що більшість бояр Кузьминської волости була зформована як-раз з цієї місцевої заможної верстви, з аборигенів, які самі виросли в наслідок місцевого господарчого розвитку в кандидати панства. Надання місцевих сіл трапляються дуже рідко. Нам відомо одне надання Витовта 1420 р. слузі своїому Павлові [1]). Але при розгляді і цього надання кидається в вічі, що надається дуже великий обшар землі — від Случи, Лазучинщини до р. Жерди та Семенівки, допливів Горини; на такім великім земельнім просторі тоді сам цей Павло міг бути тільки верховним феодалом, він повинен був по селах організувати своїх васалів. Нам відомо й друге надання — Олексі Сковородці, та це є швидше підтвердження йому за його військові заслуги тих сіл, якими він фактично володів до надань [2]).

Разом з тим ми бачимо на переломі XV — XVI ст. і в XVI ст. [3]) чималу боярську верству, що несе на собі всю вагу оборони, виступаючи під назвою бояр Кузьминської волости, і представники цієї верстви не показують люстраторам королівських привилеїв на свої села [4]), цілком залежать від тих, хто тримає цю волость, обов'язані їм військовою службою, коли-ж-би вони її повнити не хтіли, мають свої маєтки залишити й піти куди їм забажається, забравши тільки своє рухоме майно [5]). Коли-б ці бояри були з феодальної верстви північних земель, прислані сюди, як військово-службовий елемент, можна було-б чекати ліпших правних гарантій їх становища. Найпевніше боярське становище і поселення та земельні ділянки були їм надали або місцеві королівські старости, або магнати, що їм діставалися великі обшари українних земель. І перші і другі швидше повинні були орієнтуватися при твореннї цього боярства на місцеву людність, а не на виходнів з Польщі, чи Литви, або Білоруси.

Отже литовський уряд організував тут боярську верству, разом з своїм місцевим старостою і через нього ще й утворив тим самим боярське військо, провів до того адміністративну реформу, утворивши з земель півдня Волини відібраних від татар адміністративну одиницю — Кузьминський повіт. Під такою назвою виступає перед нами вся територія півдня Волини кінця XV і XVI ст. першої половини, територія на південь від Лановець, верхів'їв Горини, Двірця та Білогородки на Горині-ж, на південь від Хомору [6]).

Але цього хоч-би в суто-військовім значінні було замало. По-перше, тут не бачимо, щоб Литовська держава спромоглася завершити цю свою систему оборони, ми не бачимо, щоб вона збудувала, як опорні пункти оборони, замки. По-друге, вся система литовської оборони, з боярами з замками, виявилася при кінці XV ст. непридатною, вона не захистила край від погромів кримської орди. Вся Україна була спустошена, була спустошена й Кузьминська волость. У центральнім уряді на початку XVI ст. вже загубили будь-яке уявління про стан цих українних земель. У грамоті 1517 р. Острозькому на поселення Кузьминської волости урядовці непевні навіть в існуванні багатьох

[1]) Arch. Sang. I, 25. [2]) Арх. Ю. З. Р. I, 378.
[3]) Arch. Sang., III, 156, Źr. dz. VI, 106—107.
[4]) Źr. dz. VI, 106—107. [5]) Arch. Sang. III, 156.
[6]) Баранович О., З історії заселення південної Волини. Записки I Відділу У.А.Н., кн. VI.

тутешніх поселень, вони в акті пишуться часом як villae, часом як residuum villarum alias sieliszcze [1]). В люстрації 1545 р. ми бачимо пустих 16 сіл, а всіх сіл такого великого Кузьминського повіту разом з селищами люстратор нараховує 73 та ще 11 сіл і замочок князя Заславського [2]). Мало того, ці села, напевно, були дуже малі. Можна вважати, що наприкінці XV ст. справа стояла ще далеко гірше.

В цих умовах банкрутства оборонної системи феодальний світ Литовської держави висовував нову силу. При кінці XV — на початку XVI ст. в тутешнім краї з'являються ці нові господарі — великі пани, княжата Литовсько-руські. Їм роздається Кузьминський повіт. Великими шматками його розбирають сусідні князі Острозькі, Заславські, Збаразькі. Вони приходять сюди, маючи значні матеріяльні засоби, свою феодальну адміністрацію, своє феодальне військо. Ці княжата беруться систематично й ґрунтовно за оборону краю, утворюючи одну за одною оборонну лінію від степу. По лінії річок вони мають низку укріплених пунктів, опорних пунктів у лінії оборони у першій половині XVI ст.; така лінія оборони йде по верхній Горині і по Хомору, там ми маємо, як опорні укріплені пункти на Горині Вишневець Вишневецьких, Ямпіль Беати Іліної, Ляховці та Корницю Сенютів; на Хоморі Сульжин Острозьких, Лабунь Лабунських, Полонне Острозьких. В степ виносяться деякі укріплені форпости, що можуть бути за основні ланки дальшої оборонної лінії, а поки, що являються опорними пунктами околичної людности. На початку XVI ст. відбудовується Чуднівський замок [3]), засновується Красилівський.

Як збройну силу, вони використовують тих самих бояр. При наданні Кузьминської волости К. І. Острозькому йому передаються і бояри цієї волости з їх військово-службовими обов'язками. Ці бояри залишаються за основну збройну силу і для середини XV. ст., замок цього часу має в своїм розпорядженні бояр та слуг путних під командуванням справці замку [4]). Число бояр за перших часів панування княжат росте, бо росте людність, кн. Беата на землях Вербовецьких осаджує нових бояр [5]).

Нові господарі поки-що вносять мало нового, замки, бояри й різні слуги військові були і до них. Очевидно тільки, що вони ліпше допомагають зростанню цих старих оборонних засобів, ніж то робили старости. Число оборонних засобів, особливо замків, зростає, оборонні засоби використовуються раціональніш, за певною системою.

Але це не було останнім словом магнатських оборонних заходів. Дальший розвиток господарства та суспільства висовував нові сили, а цей розвиток тимчасом пішов далеко. Ми помічаємо перш за все ріст товарової продукції в цім краї, це є перш за все ріст скотарства. Придивляючись до панських та княжих дворів, ми помічаємо там велике число худоби, остільки велике, що воно не могло йти на власне споживання. 1546 р. слуги Беати Іліної наїхали на „имене" Кузьми Заславського Черняхів та забрали бидла

[1]) Arch. Sang. III, 156. [2]) Źr. dz. VI, 106—107. [3]) Arch. Sang. III, 49. [4]) ib. IV, 287. [5]) ib. 470.

його: волів 70, корів 30, свиней 130, овець 200 [1]); в иншім маєтку овець 300 [2]). Значні числа худоби можна простежити не в одних тільки княжат: у пушкара кн. Заславського слуги тої самої Беати 1541 р. пограбували бидла рогатого голів 20 [3]). Скотарське господарство в великих маєтках має свою організацію: в Кузьми Заславського згадується стадник волосний і пастухи невільні [4]).

Скотарство розвивається перш за все підо впливом вимог на його продукти зовнішнього ринку. Худоба йшла через Польщу до Шлезьку [5]). Ця торговля худобою зросла до значних розмірів, гон волів був такий великий, що 1532 р. дійшло до законодавчого визначення шляхів цього гону з Волини та з Поділля [6]).

Разом з розвитком товарової продукції скотарства ми помічаємо в цей час розвиток і инших галузів продукції на ринок. Кидається в очі велике число пасік і то не тільки в панів, а й у селян. Люди Беати Іліної пограбували в людей радосельських Кузьми Заславського бджіл, в одного 20, другого 60, третього 20, четвертого 60, п'ятого 20, шостого 60, сьомого 20 пнів, в однім селі пограбували бджіл-пнів 290, в селян [7]). Нарешті, навіть у Кузьминськім повіті, помітно, що починається й рибне господарство. Люстратор 1545 р. записує став Кузьминський на Случі, став Чернелівський на Случі, став у Росолівцях, став новий у Чернятині [8]). Невідомо тільки, чи в цей час воно вже осягнуло ступеня ринкової продукції. Віск, риба йдуть у коронні землі і за кордон [9]). У північних частинах цього краю, в околицях Заслава, Острога, для експорту є ще ліс, бобри, шкури різного звіря.

Експорт, даючи прибутки окремим групам місцевої людности, ставить на твердий ґрунт і імпорт цілої низки продуктів у цей край. Від експорту мали прибуток трохи не самі лиш заможні групи тутешнього суспільства і імпортуються продукти потрібні перш за все для них. „Існував певний попит на речі бойові, а також на речі, що їх уживали заможні класи людности, в яких розвинувся тонший смак до речей хатнього вжитку, а місцева промисловість ні завдовольнити цих вимог, ні конкурувати з розвиненою західньою промисловістю та старою східньою не могла“ [10]).

Ми помічаємо привізні речі не тільки в великих панів, вони ввійшли і в боярське життя: серед пограбованих під час наїздів речей у бояр здибаємо часто сукню колтришову, жупиці лунські, сукню лунську [11]). Навіть серед селянства здибаємо сукна лунські, колтришові, чеські [12]).

Хліб поки-що непомітно, щоб з півдня Волини експортувався за кордон, але він знаходить собі ринок, перегнаний на горілку, на місці, особливо в звязку з монополізацією горілчаної продукції і торговлі.

Мало того, крім ясно виявленої товарової продукції, ясно виявленого внутрішнього ринку, ми можемо простежити й поширення розподілу праці в цім краї. В звязку з заселенням живовидячки збільшуються й людність

[1]) Arch. Sang. IV, 472. [2]) Arch. Sang. IV, 468. [3]) Arch. Sang. IV, 468.
[4]) Верзиловъ, Очерки торговли Южной Руси 1480—1569 г., 1898, ст. 75.
[5]) Arch. Sang. III, 395. [6]) Volumina legum. [7]) Arch. Sang. IV—468-469. [8]) Źr. dz. VI, 107.
[9]) Верзиловъ. А., op. cit., 74—75. [10]) Верзиловъ А., op. cit., 27—28.
[11]) Arch. Sang. IV, 473, 468. [12]) Arch. Sang. 1, 471, IV, 468, 474, 475, 477, 481.

і хліборобські зайняття. Для хліборобської продукції потрібні вироби і столярські і ковальські. З ярмарку селяни везуть скрині, начиння дерев'яне [1]), везуть сокири, свердла, ножі, в селянськім хліборобстві часто здибаються заліза плужні [2]).

Не всі селяни тепер однакової заможности, не всі мають худобу, щоб мати свою шкуру на взуття чи одежу, та й ті, що мають, не завсіди сами вміють виготовувати її. Це дає ґрунт для кушнірства, лимарства, шевства, реместв, які оброблюють шкуру, їх розвиткові повинно було-б допомагати і те, що тут розводилось так багато худоби, багато було сировини, а, крім цього, повинен був бути з цих країв і експорт шкур тої худоби. Звичайно мало під собою ґрунт і давнє виробництво — ганчарство.

Ці явища господарчого життя тягли за собою ріст торговельного капіталу, існування значних груп торговців. Помічаємо й чимало ремісників. Представники, і досить дужі, торговельного капіталу часто здибаються в документах того часу.

Такі зміни в господарчім та суспільнім житті повинні були тягти за собою оформлення своє, а саме — повстання міст, ярмарків, торгів, оформлення міщанського стану, привилеї на магдебурзьке право, цехові статути. Нові господарі краю, княжата та великі пани, від цих змін тільки вигравали, зростання торговлі давало можливості їхньому господарству зростати, збільшувало їхні прибутки; мало того, що від торговельних прибутків пани собі видирали пайку в формі різних податків та мит. Наші пани не перешкоджають народженню міст, їх правному оформленню, навпаки, вони сами являються головними ініціяторами закладання нових міст, вони сами випрохують від великого князя привилеї на магдебурзьке право.

Отож ті новозасновані міста, давши нові елементи в суспільнім та господарчім житті краю, дали новий вигляд і магнатському господарству, а тим самим дозволили внести магнатам нове в оборону цього краю. Тепер инакше розвязуються питання і про утворення опорних пунктів оборони, замків, про утримання їх та забезпечення постійною залогою, инакше розвязується і питання про зформування кадрів місцевого вийська. Коли перше весь секрет оборони базувався на боярах, то тепер він базується на місті. Місто являється перш за все укріпленим пунктом та крім цього укріпленим пунктом, що його утримання падає на плечі самої місцевої людности, міщан [3]). Сама міська людність озброєна і сама являє собою залогу. Найголовніше-ж те, що місто звязане з розвитком грошового господарства, дає само гроші панові, допомагає мати гріш з сільських маєтків, а тим дає можливість дідичеві, як військове ядро, мати не боярські війська, а технічно далеко ліпші війська наймані.

Тепер заснування міст для оборони краю стає розповсюдженим явищем на Україні передстеповій. 1574 р. „Яцко Бутович, земянин повіту Київського, на власнім ґрунті своїм у землі Київській лежачім, а саме в Брусилові... на шляхах татарських, для свого пожитку, а инших багатьох маєтків та сіл госпо-

[1]) Верзиловъ А., op. cit., 40—41. [2]) Arch. Sang. 1, 469, 481.
[3]) Горохів Арх. Ю. З. Р. V, 1, 92. Старий Костянтинів. Arch. Rzewus.

дарських, також других панів шляхетних і всього краю для великого та спокійного забезпечення (ubezpeczeniu) від поганства татар" береться будувати замок та „місто осадити" [1]). Літинові надаються ярмарки і твориться з нього місто „для ліпшого пожитку скарбу нашого та „потужнішої потреби від неприятеля" [2]). Чигирин засновано 1589 р. тому, що вважали, що це новозасноване місто буде за оборону Речі Посполитій [3]). 1601 р. на Костюківщині закладається місто „ку заслоне панств наших" [4]).

На тлі всіх цих господарчих та суспільних змін, у звязку з потребами оборони, повстав і Старий Костянтинів. Вже в першій половині XVI ст. сітка укріплених міст з півночи підходить близько до долини верхньої Случи. За часів Костянтина Костянтиновича Острозького та з його ініціятиви і цей край вкривається містами. Особливий інтерес викликав кавалок долини Случи між Красиловим та Островолем, кількометрів більш за 50. В лінії укріплень по Случі це було за велике вікно, до того сюдою саме проходив звичайний шлях татарських нападів.

Вважалося за потрібне цей куток укріпити містом, заснувати його десь по середині між Красиловим та Островолем. За найвідповідніший для цього пункт визнали трикутник, що його оточує з двох боків вода, де в Случ вливається Ікопоть. Від цього місця було до Красилова км. 20 з лишком, до Островоля коло 30 км.; воно мало і свої природні оборонні вигоди. Там було село Колищинці, належало воно Лабунському [5]). 4 січня 1561 р. в Кремінці записується акт продажу третьої частини с. Колищинець од Василя Лабунського Костянтинові Острозькому за 5000 кіп литовських грошів [6]), а 26 березня цього самого року К. К. Острозький дістає два королівських привилеї — один на заснування міста в с. Колищинцях та ярмарки й торги в цім місті, другий на Магдебурзьке право цьому містові, що ще має бути [7]). Вже останній привилей мав за своє завдання, як і в инших містах, привабити в місто людність, звичайно перш за все торговельну та ремісничу, даючи правні гарантії її діяльности, він був даний „ку расширенью оного места" [8]), в привилеї-ж на заснування міста обіцяється, крім вільної торговлі з умовою виплати звичайного мита, ще вільні корчми [9]).

Розрахунки Острозького, що заснував це місто, як виявилося, були вдалі. Справді з Колищинець виросло велике місто і виросло швидко. В торговельнім відношенні місце було вибране добре. Через місто йдуть торго-

---

[1]) Арх. Ю. З. Р. V. 1, 78. [2]) ib. 81. [3]) ib. 84. [4]) ib. 98, 127.

[5]) Наші відомості про Колищинці йдуть з початку XVI ст. 1505 р.: в березні в Бересті був видав король Олександер старості Кам'янецькому листа, щоб той на підставі наданого привилею допустив до володіння селами Гребенином, Сахнівцями та Колищинцями Івана Лабунського (Intromissio) (Summariusz ad bona tractus Stary Konstantynow).

Люстрація королівщин 1545 р. зазначає земянське село в Кузьминськім повіті Колищинці Лабунського та Колущинці Колущинського. Як пригадати, що 1561 р. Острозький купує від Лабунського частину села, то можливо, що друга частина належала цьому бояринові Колущинському. Тому що ми не маємо відомостей про надання Колущинському цього села від короля, можна зробити друге припущення, що він був боярином Острозького чи Лабунського (Źr. dz.). 1547 р. діти Івана Лабунського поділили межи собою батькові маєтки (Summariusz ad bona st. Konst.).

[6]) Summariusz docum., ad bona tractus Stary Konstantynów [7]) Ibid.

[8]) Теодоровичъ Н. Волынь IV, 10. [9]) ibid.

вельні шляхи: з інструкції 40-х рр. XVII ст., яку дав кн. Д. Заславський своїм орендарям, довідуємося, що через місто перше йшов якийсь, ближче нам невідомий, гостинець, котрий тепер від міста відійшов; це дуже турбує дідича міста, бо „через те мита з давніх часів звичайні від міста відходять"; князь наказує орендарям, „або нехай вони кажуть знов повернути той гостинець на Костянтинів", або щось инше придумають, „аби той дохід застарілий не гинув" [1]. 1603 р. мостове давало 400 злотих за рік [2]. З цього краю також, очевидячки, йшли якісь продукти на експорт, існував і внутрішній ринок. Костянтинів став чималим на той час торговельним осередком. Реєстри поборові виявляють тут деяку торговельну людність. 1577 р. дається побір з 20 перекупнів (przekupniów) [3]; 1583 з перекупнів 12, крамарів 9, соляників 6 [4]. З шматків інвентаря міста 1603 р. довідуємося, що тут рахувалося плаців крамарських 31, склепів під ратушем 12, комор крамарських пана Скрази 15, крім яток, шинків [5]. Обробна промисловість виявляється перш за все в обробленні сировини, яку давало місцеве сільське господарство, в першу чергу продуктів хліборобства, скотарства, пасічництва. Природні обставини, багатство на воду, на річки, давало можливість широко розвинути млинарство. Реєстри поборові 1583 р. подають тут 4 кола „вальних" та 1 ступу 5). З інвентаря 1603 р. довідуємося, що на Случі був млин на 6 кіл, на Стариках, на Шихівці — млинок на 2 кола, на Заслучі — млинок, та міщанських ставків було „на ґрунтах, які до міста належать" — 14 [6]). Млинарство мало певні звязки з продукцією гарячих напоїв. Ґуральні були великим споживачем борошна. Продукція-ж гарячих напоїв повинна-б стояти в цім місті високо: гуральництво вже був монополізував пан, при малім поки що експорті панського зерна не залишалося нічого ліпшого як переганяти його в горілку. Дійсно, в інвентарі 1603 р. подано в місті одних броварів — 7 [7]). Численні пасіки околиць давали мед для корчем, разом з тим давали підставу для існування в місті воскобійні [8]).

З ремісників, як найбагатша група, в інвентарі 1603 року кидаються в вічі різники. Різників 14, вони ріжуть худобу і наготовляють лій: крім 1 золотого вони дають на замок щорічно по 1 камню лою і що-суботи дають на замок по шматку м'яса [9]). Розвинено в ті часи скотарство на півдні Волини давало ґрунт усякому реместву, яке обробляло шкуру, кушнірам, гарбарам, лимарям, шевцям.

Треба визнати, що вся вищенаведена обробна промисловість стояла твердо, вона мала свій ринок. Горілка, мед, пиво мали добрий внутрішній ринок; нам не відомо чи йшли вони на зовнішній ринок. Ми знаємо, що віск, шкури, хутра, лій були предмети експорту; шкури, хутра, лимарські і шевські вироби повинні були розходитись і на внутрішнім ринку. Разом з тим ріст розподілу праці, розпад великих замкнених господарств, збільшення життьових та господарчих потреб людности, потреби оборони давали ґрунт для розвитку різних галузів ремества, що, коли, може, й не працювало на ринок, то працювало на замовця, як ковалі, теслярі, столярі, сідлярі та инші.

[1]) Arch. Rzew. Fa 13 № 20. [2]) Inw. 1603 A. Ar. Rz. [3]) Źr. dz. XIX [4]) ibid.
[5]) Arch. Rzew. Inw. 1603. A. [6]) Arch. Rzew. Inw. 1603 A. [7]) ibid. [8]) ibid. [9]) ibid.

Тому Костянтинів став чималим і ремісничим осередком, реєстри поборові 1577 р. рахують тут „хат уличних ремісничих 82“, а реєстри 1570 р. налічують ремісників 105, товаришів їх — 14 [1]).

Все-таки не треба собі уявляти, що Костянтинів тих часів, як і інші українні міста, був тільки торговельним та ремісничим осередком. Що-до зайнять людности він був більше осередком сільсько-господарчим, більшість його мешканців має поле, не тільки ремісники, а й торговців частина звязана з полем. За реєстрами поборовими 1583 р. в місті було 413 хат, півланків міських було 218, а городів 132. Ми знаємо, що в реєстрах цих городник — той, котрий має певний земельний наділ, не тільки город, але й поле; тому розрізняються городники, які мають крім городів ще трохи поля, вони дають по 2 гр., та городники, що не мають поля, вони дають по 2 гр. Тому в городах реєстрів 1583 р. ми вбачаємо певні земельні наділи менші від півланків. Тоді 1583 р. в Костянтинові подано міщанських земельних господарств на 413 хат 349 [2]), 1577 р. в реєстрах подано хат ринкових, які ні ріллі ні городу не мають, ремества ні перекупства не вживають, — 43; людей, які ріллю обробляють, хат 156; хат уличних, котрі крім городів потрошку ріллі мають, — 18; городників уличних хат — 59; хат уличних ремісників — 82; перекупнів, котрі при халупах городи мають, хат — 50 [3]). Нам відома неповність та неточність реєстрів поборових; ми не можемо бути певні в тім, що і ці 82 ремісницькі хати не звязані з землею. Коли 1570 р. в Костянтинові подано хат, які мають поля міські, 188, крім городників, 1583 р. подано півланків міських 517, а 1577 р. подано хат, які ріллю роблять 156; коли 1583 р. подано городів 132, а 1577 р. — тільки 77; в нас повстає питання де-ж у реєстрах 1577 р. заподілася решта участків поля й городів.

Те міщанське землеволодіння, як і міщанське сільське господарство, має своєрідний характер, властивий, очевидно, всім нашим українним містам того часу. Кидається нам у вічі, що господарчі забудування міщан не в місті, вони винесені далеко за міські вали. Міщани господарюють на „фільварках“. Інвентар 1603 р. лічить погорілих фільварків 44, непогорілих 45; при користуванні кавалками інвентаря тяжко вирішити, чи то всі фільварки міщанські того міста. Ці „фільварки“ використовують великі земельні простори. На південь-схід від міста міщанам віддано в користування „зо всіми пожитками з полями та ставищами селище Жеребковщизна“, теперішнє с. Жеребки за 10 км. од міста [4]).

На північ та північний захід від міста „деякі мають фільварки міські на діброві від Шкарівки та Капустина.... котрих фільварків рахується 16“ [5]); Капустин є за 10 км. від міста, а Шкарівка за 20 кл. В цих фільварках „пасуть“ очевидячки „бидло“, „сіна косять“ знов-таки для бидла-ж, там є „поля“, там „ріллі уживають“, там були „сади“ та „городи“ [6]), там, очевидно, були й пасіки, коли „в хрустах Жеребецьких“ вони „за часом“ вважались можливими [7]); до того „деякі міщани мають ставків на своїх ґрунтах — 14“ [8]). Вся вищенаведена продукція сільсько-господарча в цих фільварках провади-

[1]) Źr. dz. XIX, 28. [2]) Źr. dz. XIX, 128. [3]) Źr. dz. XIX, 43.
[4]) Inw. 1603 Arch. Rzewus. [5]) Ibid. [6]) Arch. Rzewus. Inw. 1603 A.
[7]) Arch. Rzewus. Inw. 1650 A. [8]) Arch. Rzewus. Inw. 1603 A.

лася в значних розмірах; за те говорить не тільки велике міщанське землеволодіння, але й те, що продукція в них велась і шляхом використання чужої робочої сили. Фільваркове господарство міщан тісно звязано з існуванням на фільварках комірників. Інвентар 1903 р. знає „комірників, які мешкають на фільварках міських", на непогорілих фільварках „половина комірників", ступінь спустошення погорілих фільварків має характеризувати те, що в них „навіть комірників нема" [1]). Це міщанське фільваркове господарство через свою близькість до міста, до міської торговлі й промисловости, беручи на увагу його великі розміри, повинно було мати товаровий характер у своїй продукції. Це міщанське сільське господарство для багатьох міщан так багато важило, що ми здибаємо міщан, „котрі плаци свої мають у місті, але на фільварках своїх хатами своїми мешкають, ріллі та лук уживають" [2]). Звичайно серед міщан-хліборобів було чимало таких, які чужої праці не експлоатували, обробляли поле для власного виживлення головним чином, але їх доводиться шукати не так серед цих володільців фільварків, як серед тих, що виступають під назвою городників, коли-ж і серед володільців фільварків, то тільки тих, котрі комірників не мали.

Отже, місто виникає в наслідок господарчих змін у житті краю, місто зформоване ці господарчі та суспільні зміни закріпляє та поглиблює. Разом з тим місто зміцнює з господарчого погляду того, хто відіграв таку активну ролю в його утворенні, феодальну знать, магнатів краю.

Міський торговельний капітал утворював легші умови для експорту на зовнішні ринки продуктів панського господарства, як худоби, воску, риби. Міське ремество допомагало в виробленні експортових півфабрикатів, як шкур, крім цього дає потрібних ремісників для панського господарства — ковалів, лимарів і ин. Місто прискорює утворення внутрішнього ринку і для панської промисловости, як гуральництва, млинарства, того, що організаційно об'єднується в панському господарстві під терміном оренди.

Місто допомагає поширенню продукції панського господарства, надає цій продукції все більше товарового характеру. Нарешті, міський торговельний капітал, що йому протегував дідич міста, примушений поділитись частиною своїх прибутків і з дідичем і дідич збирає доходи від мит: він бере мостове, склепове, крамничне, чинш та інші побори, дідич до того всього оголошує монополію багатьох речей торговлі, продуктів звичайно масового споживання та віддає в оренду право торговлі ними місцевим купцям. Монополія торговлі гарячими напоями — загальне явище, але по різних містах монополізуються ще й інші різні галузі торговлі. У Костянтинові замок монополізував торговлю сіллю, гарцями, решетами дерев'яними та луб'яними [3]). Отож цей зріст господарства краю в звязку з заснуванням міста, зріст і панського господарства, нові вищі форми господарства, переміни в суспільнім житті давали збільшення і матеріяльних засобів оборони і нові форми її. І з цього погляду новозасноване місто цілком здійснило ті завдання, що покладали на нього дідичі, коли його засновувано. Костянтинів став дужою фортецею на ті часи.

[1]) Arch. Rzewus. [2]) ibid. Inw. 1603 A. [3]) Arch. Rz. Inw. 1603 A.

Він, як усяке місто тих часів, має в собі замок. Цей замок є на самім кінці півострова, над ставом, при злитті Случи та Ікопоти; замок дерев'яний, побитий ґонтом, у лінії замкових укріплень є 5 башт; замок від міста відділений ровом та валом [1]). Замок обороняється вогнепальною зброєю: 1603 р. в нім було 5 гармат [2]), 1621 р. — 7 [3]). В замку є цейхгавз, там є великий запас вогнепальної зброї та припасу до неї: 1621 р. було тут гаківниць залізних 24, кий — 1, вовк залізний, шмиговниць — 2, рушниць — 320, куль до гаківниць бочок 6, куль залізних до гармат 90, куль олів'яних до гармат 678; бочок пороху 53, олова штук 3 [4]). 1636 року бачимо в цейхгавзі ще шроту залізного до гармат одну бочку, в інвентарі цього року зазначено, що в цейхгавзі є бастіон кам'яний для переховування пороху [5]). І в XVII ст. замок не підупадає. Він розширяється: 1603 р. замок займає невелику площу в самім кутку півострова, так що палац є в пригородку за замковим мостом [6]); 1636 р. територію замку розширено, палац є вже в середині замку. Цей новий замок від міста обведений земляним валом, за валом до замку кам'яна стіна, через рів є міст. До замку входять тепер через кам'яну браму з мурованим парапетом [7]). Володільці міста пильно стежать за добрим станом замкових укріплень. Князь В. Д. Заславський 1645 р. обіцяє посесорам міста дерево з пущі Миропільської для різних ремонтів у замку. Він їм обіцяє, коли-б вони зробили значні видатки на ремонт замку, право відрахувати гроші з останньої виплати (рати), котру вони мають йому внести [8]). Укріплений замок мав дати притулок околичній людності, передусім державцям сусідніх сіл, він мав дати їм можливість і переховати підчас ворожого нападу деяке своє майно. Інвентар 1636 р. зазначає в замку під сторожнями комор 72 пустих [9]).

Місто теж було сильно укріплене. З одного боку воно було зачинено замком. З двох боків його і замок охороняли річки Ікопоть та Случ з багнами, які робить став; тільки з суходолу, з четвертого боку, тоді можна було приступити до міста, але там був викопаний глибокий рів та насипаний вал з барканом; рештки валу заховались до цього часу [10]).

В місто вели три брами, до двох з них треба було їхати мостами; 1636 р. ці брами — вже кам'яні [11]).

В міськім цейхгавзі запас зброї, правда невеликий, бо, як побачимо далі, мешканці міста повинні були мати свою зброю власну. Все-таки в інвентарі 1603 р. зазначені міські „порохи" та олово [12]), 1636 р. в міській ратуші було малих гармат залізних — 2, гаківниць — 63, кирас — 12, пороху бочок великих — 2, півбочок — 1, куль залізних та олів'яних до гаківниць — 433 [13]).

Приглядаючись до збройних людських сил, які гуртувались навколо цих укріплень, ми можемо констатувати ріст їх числа, разом з тим у звязку з пе-

[1]) Пероговскій, Волынскія Епархіальныя Вѣдомости 1881 г., ст. 71. ч. неоф. Inw. 1603 A.

[2]) Arch. Rz. Inw. [3]) Пероговскій, op. cit. 1881, ст. 14. [4]) Ibid.

[5]) Пероговскій op. cit., 74. [6]) Arch. Rz. Inw. 1603 A.

[7]) Пероговскій op. cit., 71. [8]) Arch. Rzewus Fa 13 № 23.

[9]) Пероговскій op. cit., 71—73. [10]) Inw. 1603 A. Пероговскій, 74.

[11]) Пероговскій op. cit., 74. [12]) Arch. Rzewus—1603 A. Inw.

[13]) Пероговскій op. cit., 74.

ремінами в господарчім житті і зміни в їх складі. Оборона самого міста, особливо замку, полягала, як і в старих замках, на слугах замкових перш за все. Тільки в звязку з змінами військової техніки, з рішучою тепер перевагою вогнепальної зброї, серед них повинен був бути постійний кадр фахівців від тої зброї.

Але слуги замкові то було тільки ядро оборонних сил міста. Маса залоги міста складалася з самих мешканців міста, з міщан. Очевидячки, міщан, обдарованих привилеями, міщан, яким дано було можливість у цей час розвинути свою торговлю, ремество, навіть сільське господарство за протекцією дідича міста, небезпечними для себе володілець міста не вважав і дозволити їм тримати зброю в своїх руках у самім укріпленні вважав за можливе. В кавалках інвентаря 1603 р. читаємо: кожен міщанин „повинен мати... (видерто), або ‚пульсак' добрий, куль олів'яних кіп (видерто), пороху фунтів 2, під виною до скарбу міського" [1]). Крім того до міста був приписаний постійний кінний відділ. Він був зформований з татар; їх посєлили на Стариках на окремій вулиці, що дістала назву Татарської. 1603 р. татар рахували 24 хати, в кожній хаті було по 2—3 господарі, очевидно татари десь тільки оселюються [2]). 1636 р. татарських хат було 60—25 багатих та 35 бідних [3]). З цих татар була зформована „хоругва" татарська. Кінну військову службу відбували ще й міщани, володільці хуторів—фільварків. „За давнім звичаєм міщани мають мати до послуги коней добрих 20 та збройно" „бути готовими до війни". Володільці міщанських фільварків під Капустином та Шкарівкою мали ставити 16 коней [4]). Старе боярське військо, що прислухало колись до замків і було за основу всіх озброєних сил краю, десь відходить на задній план, у XVII ст. щось його тут і не видно. Натомість виступає нове військо: перехід дідичів на грошове господарство, великі прибутки дозволяють заводити наймане військо. 1640 р. кн. Заславський обіцяє посесорам міста, що за їх вимогою до Костянтинова має зáвсіди прибувати „хоругва піхоти" [5]).

Серед инших укріплених пунктів Костянтинів став видатним. 1638 р. шляхта Волини в своїй інструкції послам на сойм до Варшави, вважаючи, що це місто може протистати всім нападам поганським, а тому може бути в пригоді не тільки воєводству Волинському, а й усій Речі Посполитій, наказує послам клопотатись, щоб тому містові були дані привилеї, як Замостю й Тарнову [6]). 1648 р. волинська шляхта вважає, що на Костянтинові базується всенька сила української оборонної лінії (na Konstantynowie Ukrainy wszystkiey siła należy) [7]).

Ці міські нові укріплення та нова організація військових сил дають кращі наслідки оборонних акцій у другій половині XVI і першій XVII ст. ніж передніше бувало. Маємо цілу низку татарських нападів; нам відомі напади 1575, 1589, 1595, 1616, 1617, 1618, 1624 рр. і ні разу татари не подужали

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1603 A. [2]) ibid. [3]) Пероговскій op. cit. 78.
[4]) Arch. Rzewus. Inw. 1603 A. [5]) Arch. Rzewus. Fa, 13 № 3.
[6]) Теодоровичъ Н. Волынь IV, 17—18. Арх. Ю. З. Р. II, I, 243.
[7]) Арх. Ю. З. Р.-II, I, 332.

здобути місто[1]). Навіть підчас страшного нападу 1618 р., коли „праве тая волость зо всѣм“ була „знесена и спустошена“, місто втрималось, залишилися його мешканці цілі, загинули тільки ті, „которые не могли за таким пруткимъ впадненьемъ непріятеля до места уйти“[2]).

Виправдавши свої завдання, як господарчого та оборонного осередку, Костянтинів росте, людність його зростає надзвичайно швидко. За 9 років після того, як засновано місто, 1570 р. платиться побір „з хат міських і полів 188, з перекупнів 3, комірників 17, ремісників 105, товаришів їх 14, городників 35, халуп убогих 136, кіл млинових 4“[3]). 1583 р. за тими-ж реєстрами поборовими в Костянтинові було хат ринкових 23, уличних та передміських 306, убогих халуп 84[4]), усього виходить 413. Нам відомі властивості поборових списків давньої Речи Посполитої, нам відомо, що числа подані в них далеко менші, звичайно, за дійсні[5]). Все-таки, підраховуючи число хат инших міст Волини за цими реєстрами, за браком инших певніших джерел, бачимо, що Костянтинів 1583 р. що-до числа людности є одно з найбільших міст цього воєводства; він мало чим менший від Кременця, де 1583 р. нараховувано 427 хат[6]).

За тарифами подимного 1635 р. в Костянтинові було десь з 556 димів[7]), а інвентар 1636, джерело багато повніше та певніше ніж попереднє, нараховує всіх хат у місті 845[8]). Поліпшення оборони, зріст господарчих можливостей приводить за собою і збільшення людности околиці і міста: коли ми візьмемо територію Костянтинівського ключа XVII ст., що на захід доходив до Мончинець та Мовчан, на північ до Стецьок, Мацевич, на південь та схід до меж кол. Костянтинівського повіту, то на цій території в 900 з лишком кв. кілометрів люстратор 1545 р. зазначив 13 поселень — Кузьмин, Колищинці, Росолівці, Чернятин, Сковородки, Семеренки, Самчинці, Мончинці, Кульчин, Погоріла, Воронківці, Свинна (Swinnoie) Остриківці — та пусті селища Цеценівка, Гребенинка, Сахнівці[9]). Вже 1583 р. в околиці цього міста ми бачимо низку зовсім нових сіл, що людність їх вже загосподарилася, бо-ж з неї дається вже побір[10]). За тарифами подимного 1635 р. число залюднених пунктів Костян-

[1]) Summariusz ad bona Tractus Stary Konstantynow. Пероговскій op. cit. 108 — 109.

[2]) Теодоровичъ Н. op. cit. 35. [3]) Źr. dz. XIX, 28. [4]) Źr. dz. XIX, 128.

[5]) Баранович, Нариси магнатського господарства 4. Студії Катедри Історії України І.

[6]) Źr. dz. XIX, 128. [7]) Баранович, op. cit. 5.

[8]) Дома: на рынкѣ домовъ 44, на улицѣ къ Львовской брамѣ — 54; ул. Торчинской — 57; Коськовской — 80; лѣпянки 59; отъ замка Слуцкой — 24; лѣпянки новыя — 6; ул. Коновальской — 48; отъ брамы Слуцкой — 54, тыхонской — 36; отъ церкви св. Спаса — 76; Филеевой — 40. Домовъ парканныхъ людей подлѣ брамы Львовской — 64, подлѣ брамы Старицкой — 24. Домовъ фольварчанъ за брамой Слуцкой — 26, Кузьминской — 13. На Старикахъ фольварочныхъ людей домовъ — 37. Замковыхъ служекъ домовъ — 14, шляхты на Старикахъ домовъ — 13, татарскихъ — 60. (Пероговскій op. cit. 75). [9]) Źr. dz., VI, 106—107.

[10]) В околиці радіусом верстов 15 констатувати можна 1583 р. такі нові поселення:

1) Писарівка побор з 3 димів, 4 городників; 2) Красносілка з 9 димів, 7 городників, а згоріло 1582 р. 11 хат; 3) Чернятин Вищий з 11 димів, 5 городників; 4) Лагодинці з 2 димів, 6 городників; 5) Григорівка з 19 димів 13 городників та ще „отамана“, 6) Поліївці з 17 димів, 11 городників, 1 кола дорочного; 7) Новоселиця з 3 димів, 5 городників; 8) Демківці з 12 димів, 5 городників, 2 ремісників, 9) Старики та Новики з 41 диму, 14 городників (Źr. dz. XIX, 128 —130).

тинівського ключа дійшло до 63[1]). За 90 літ число залюднених пунктів збільшилося в 4,8 раза, число-ж людности в кожнім залюдненім пункті, ясно, зросло теж сильно.

На тлі цього господарчого та суспільного розвитку краю буйно розвивається й культура. Це є культура тих суспільних верстов, котрі найбільше виграли від змін у житті, це є культура перш за все панська, почасти міщанська. Вона виявляється в формах того часу, головним чином церковних, вона має ідеологічно закріпити зміни в суспільнім житті. Отож зріст культури виявляється, перш за все, в розвитку життя церковного. Багато церков був збудував князь К. К. Острозький і в Костянтинові. Одною з давніших була церква в замку. По середині міста ще в XVI ст. було збудовано Успенську церкву[2]). В місті самім окрім цих двох кам'яних були ще дерев'яні церкви: 1) Спаса, 2) Воскресенська, 3) Чеснохрестська. На Заслучі і новім місті також були церкви[3]). Духівництво всіх цих церков цілком залежить від дідича, що йому належить право патронату і що сам висовує перед єпископом кандидатів на духовні посади. Духівництво багато упосаджене від князя. 1581 і 1594 р. князь К. К. Острозький дав парохам церкви замкової право на с. Іршики та на млинове 10-го дня з млинів Костянтинівських[4]). 1574 р. надане було право на вимір кожної п'ятниці з млина Воронковецького духівництву церкви Воскресенської[5]). 1603 р. був наданий вимір кожної п'ятниці в млині Пашковецькім церкві св. Спаса[6]). 1602 р. була надана п'ятниця в млинах Костянтинівському духівництву церков замкової та Успенської[7]). Кожна з церков мала сіножаті, поля та хутори[8]). Цілком залежні від дідича отримуючи з його рук „хліб духовний", парохи костянтинівські повинні були цілком провадити його політику, молячись за щасливе панування „князя його милости".

Ми знаємо, що православна церква того часу не подужала виконати всіх покладених на ню завдань: вона була малосила в ідеологічній боротьбі з церквою римською, не здужала на цім фронті обслуговувати як слід інтереси наших магнатів і міщан проти польських їх супротивників; не могла завдовольнити ідеологічні інтереси самого панства нашого, зформувати його світогляд через свою культурну відсталість. Ми знаємо, що наше панство захоплюється реформаційними течіями західньої Европи або підтримує їх свідомо як союзників у боротьбі з церквою римською. Ми знаємо, нарешті, що К. К. Острозький був приятель цих реформаторів. І в Костянтинові „розцвіло" аріянство, сприяв йому воєвода Київський (К. К. Острозький),

[1]) Баранович, Нариси магнатського господарства, 5—6.

[2]) Ця церква повинна була бути збудована десь в 80-х рр. XVI ст. Вона молодша за замкову. В наданні на кола млинові церквам Костянтинова 1662 р. говориться, що перше все млинове йшло одному „protopopie Andrzeju Trojeckiemu..., bo pierwiey cerkwi tey założenia swiętey preczystey nie było". Перше надання Пероговський (op. c., ст. 168), а за ним Теодорович наводять з 1590 р. „на хутор и дом краковянинов". До 1853 р. церква ця була головною серед инших того міста (Теодоровичъ, op. cit., ст. 45).

[3]) Пероговскій, op. cit. 166 — 167. Arch. Rzewus. Inw. 1603, Inw. 1650 A.

[4]) Пероговскій, op. cit. 167. [5]) Пероговскій, op. cit. 169. [6]) ibid. 170.

[7]) Arch. Rzewus. Fa 8. № 1. [8]) Пероговскій, op. cit. 166 — 180).

тодішній дідич костянтинівський... Засновано там „збір“ з відома та за допомогою князя на Острозі. 1616 р. (вже після смерти воєводи Київського) мало там бути більше ніж 100 членів „збору“ [1]). Коли православна церква того часу була в значній мірі знаряддя в руках князя Костянтина, все-ж-таки хоч трохи вона була звязана і з міщанством: міщани були її парафіянами, міщани її підтримували також, з духівництва цієї церкви далеко не всі були шляхтичами; аріянська церковна організація цілком була тут панська. Не дурно „під час нападу Хмельницького (в Костянтинові) вигинуло також багато визнанців Арія“ [2]).

При церковних організаціях у той час повставали школи. Відомості наші про школи Костянтинова скупі, але ми знаємо, що в XVII ст. при церкві Спаса була школа [3]). Вона, напевно, не була єдина; хоч-би аріяни не могли обійтись без якого-будь закладу шкільного, та церква і парафія Спаса не була найбільша. Мало того, були навіть з боку К. Острозького деякі спроби, невдалі правда, заснувати друкарню в цім місті: друкарня Федорова, є відомості, була деякий час у Костянтинові [4]).

В XVI та першій половині XVII ст. в цім місті розцвіло й мистецтво. До нас дійшли відомості і сами пам'ятки мало не виключно мистецтва архітектурного. Дві групи тодішнього суспільства, які в звязку з господарчим розвитком піднеслися високо, в будинках висловлювали свою перемогу і могутність. В замку, панському осередку, виросли палаци — кам'яний і дерев'яні, при них замкова церква [5]); посередині ринку стоїть кам'яна ратуша, на ній кам'яна вежа, на вежі годинник [6]) (прим. 6 див. на стор. 18).

---

[1]) Powiat St.-Konst., 392. [2]) Ibid.

[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1650 A.

[4]) Powiat St.-Konst. 373. Fr. Bostel, Pamiętnik literacki, rocznik I, № 2, p. 294—303. Lwów 1902.

[5]) До наших днів залишився палац кам'яний та замкова церква. Легше визначити з наших джерел, коли збудовано церкву замкову. Теодорович (Волынь, IV, 44) уважає, що її збудовано між 1561 та 1571 р., що її будовано одночасно з замком; але які він має підстави для цього твердження, нам невідомо. Перші відомості про цю церкву йдуть з 1581 р., цього року було зроблено, як подано вище, надання од князя цій церкві. Інвентар міста 1603 р. подає про цю церкву такі відомості: „та церква побита ґонтами“, „на церкві баня побита білим залізом аж до даху ґонтового, на тій церкві хрест залізний з „puklami“ мідяними „złocistemi“, в того хреста залізних ланцюгів 2. Там образів простих кілька 1636 р. ця церква „крыта черепицей муравленной, своды въ церкви раскрашены“ (Пероговскій, op. cit., 71 — 73).

Коли збудовано палац кам'яний важко визначити з рукописних джерел. Можливо, що одночасно з церквою, можливо в першій половині XVII в., коли, як ми бачимо, був поширений замок, збудовано кілька кам'яних брам, коли, як побачимо далі, будувався кляштор Домініканів, коли все місто переживало період енергійного кам'яного будівництва. Інвентар 1603 р., що його мені пощастило бачити в копії, переписаній невміло десь у XVIII ст. та ще з прогалинами, дає поплутаний опис якогось палацу в замку; невідомо, чи цей опис стосується до цього кам'яного палацу чи до якого иншого дерев'яного. Я наведу цей опис: ...dom wielki... ten dom wszystek gontami pobity w którym mieszkania gmachów to iest mianowicie izdebek... na gorze komnatek... sionki... sekretna komora w tych izdebkach piece kaflowe polewane zielone i białe okna szklanne w olowie. Ławy stoły w komnacie iedney. Komin w drugiey... drzwi na zawiasach zelaznych klamki antaby u izdebek zamki wewnętrzne z kluczami. W kozdego pieca kominy murowane. Na górze wschod porządny z balasami toczonemi i drzwi na zawiasach... u niego skoblem y... przed tymi pokojami zala niemala tarcicami położona y wkolo obita ochędożono y ławy w niey około. Okna

У всіх галузях життя цього міста друга половина XVI і перші роки XVII ст. були періодом піднесення, що дав багато не одному місту а й князеві.

Та в цім поступі всього життя були свої темні боки. Перш за все, зріст економічний та суспільний панства й міщанства відбувався коштом инших верстов людности, він був звязаний з пограбуванням та поневоленням поперше селянства. Річки, стави, ліси стають панською власністю. Ставиться питання про право селян володіти землею з розвитком феодального права. Селянство мусить давати різні поплати, його приневолюють до праці — шарварки, дні ґвалтовні для направи хоч-би гребель, для дворів потрібні дні літні. Монополізується гуральництво, млинарство, торговля сіллю, дьогтем. Селянство все більше підпадає під юрисдикцію домініяльну. Система феодальної експлоатації та гніту вже зросла і викристалізувалася. В місті-ж від господарчого розвитку виграли теж не всі, і в місті багатство однієї частини людности було звязано також з експлоатацією другої частини. Мало не відтоді, як засновано місто, виступає виразно в самім місті вбога людність: 1570 р. дається побір з хат убогих 136, 1583 р. — з 84 [1]). У міських промислових підприємствах — броварах, гуральнях, воскобійні і певно млинах використовували підприємці чужу працю, в міщанських фільварках, як ми бачили, теж. Разом з тим матеріяльне становище дуже багатьох і тих, що вели своє господарство, було не легке. Ремісників було багато, але нам відомо, що в більшості тогочасних міст на Україні реміснича продукція не стояла досить високо ні своєю якістю ні кількістю. Ми можемо до того припустити серед ремісництва певну групу ремісництва незаможного. Те, що не всі ремісники мали однакові прибутки, що була нерівність у розмірах їх продукції, вияв-

---

z zasuwami, w pokojów u okien okiennice na zawiasach zaszczepki. Około tego domu na gorze ganek ze dwoch stron balasami toczonemi z poręczem porządny. Na dole w tymze domu pokojów małych y komnatek sześć z tych izdebek trzy z piecami polewanemi... wszędy stoły ławy ławki i z pieców kominy murowane pobielane w komnacie na dole komin myrowany w tych pokojów są zamki y u izdebek wnętrzne z kluczami antaby i zaszczepki... okna szklanne w ołowiu u ktorych okiennicy na zawiasach zelaznych przed temi pokojami sieni wielkie w nich oboku komora sekretna". Іще в замку „domek gdzie starosta mieszka" (Arch. Rzew.).

Перший ясний опис цього палацу бачив Пероговський в інвентарі 16?6 р., цього інвентаря я не бачив. Пероговський так передає цей опис: „Дім кам'яний — палац; під ним цейхгавз для зброї — під сходами, що ведуть на другий поверх; до цейхгавзу ворота подвійні, мальовані, 4 вікна з залізними ґратами над цейхгавзом. Будинок цей двохповерховий, — на верх ведуть двоє кам'яних сходів; під ними дві кам'яних лавки. На другім поверсі заля, вікно в ній з боку Случи з залізними ґратами в олові; в залі лавки, груба кахльова, — далі кімната, за нею світлиця кругла в бастіоні, знов світлиця, вікна в олові. — Вікна та двері потрібують ремонту" (op. cit., 71 — 73). 1728 р. „wschody do pałacu cale zruynowane pod wschodami drzwi do stayni pod pałacem" (Inw. Arch. Rzew.). В інвентарі 1797 р. „pałacyk niewielki staroswieckiey struktury w iedną lenią prosto murowany po prawey stronie z przyjazdu na dziedzincu o 2-ch piątrach; na gornym piątrze do mieszkania pokojow 4. sala, garderobka y kuchnia". В інвентарі 1800 р. зазначено, що з згаданих 4-х кімнат 2 мальовані (Arch. Rzew.). Описи дерев'яних палаців цього замку зробив з архіву Пероговський (op. cit., 71 — 73), переписав Теодорович (Волынь, IV, 151) та автор Spisu ważn. miejsc. powiatu Sk., ст. 366.

[6]) Inw. 1650 Ar. Rzewus. В інвентарі 1728 р. зазначено ратушу кам'яну (Arch. Rzewus.), будинок „чудової архітектури".

[1]) Źr. dz., XIX, 28, 128.

ляють реєстри поборові 1570 р.: не всі ремісники однаково забезпечені робочою силою, на 105 ремісників подано 14 товаришів їх [1]). З наших джерел все ремество цього міста виявляється малосильним, навіть утворюється враження, що воно йде до занепаду, не встигнувши розцвісти. В інвентарях міських 1603 та 1636 рр. про ремісників дуже мало згадується, вони якісь непомітні. Зле характеризує розмір ремісничої продукції міста вже одно те, що ремество, можна сказати, так що й не оподатковано. Дають податок самі різники. Як узяти реєстри поборові XVI ст. та ще інвентарі XVII, то виразно виступає зменшення їх числа. 1570 р. побір іде з 105 ремісників та 14 їх товаришів, 1577 р. — з 82 ремісників, 1583 р. — з „ремісників" 19, різників 8, пекарів 10, дударів 3 [2]); інвентарі XVII ст. не подають їх числа, виключаючи різників, бо з них очевидно вже взяти нема чого. Можна вважати, що серед вищезазначених „халуп убогих" значний відсоток був ремісничих. Підкреслює кепський стан міського ремества вищенаведене велике число міських господарств звязаних з землею та зайняття міських ремісників сільським господарством.

Так само серед міської людности, що працювала в сільському господарстві, не всі мали однакові господарства. Поруч з великими міщанськими фільварками виступають мізерні земельні господарства. XVI ст. знає городників, як тих, що по троху ріллі мають, так і тих, що одні городи мають; городники рахуються в цім місті десятками [3]). Інвентар 1636 р. знає дворищних, півдворищних, третинників [4]). У місті забезпечені з матеріяльного боку добре володільці фільварків, може деякі ремісники та представники торговельного капіталу. Вони можуть поки що мати спілку з князем, тримаючи спільний фронт проти тих, кого вони експлоатують. Найбільше від розвитку міста виграв торговельний капітал, його представники. Та в них теж було багато моментів, що дозволяли їм уважати своє становище за кепське. Це торкається передовсім торговців-українців. Нам відомо, що з розвитком торговлі у XVI ст. на Україні з'являється все більше торговців-євреїв; вони, маючи ліпшу торговельну організацію, звязки та вміння, маючи до того раніше нагромаджений капітал, прибирають до своїх рук і торговлю, як вільну, так і монополізовану. Українське міщанство не витримує з ними конкуренції. Інвентар 1603 р. зазначає на ринку в цім місті тільки 4 хати єврейських, тарифи подимного 1635 р. зазначають у цілім місті єврейських хат 130 [5]). Не треба вважати всіх цих 130 єврейських господарів за торговців. За євреями-капіталістами тягнулася маса єврейської бідноти, яку вони експлоатували, різні торговельні, митні, орендні службовці. Для українського міщанства було вже зовсім зле, що ця єврейська біднота бралась і за ремество. Конкуренція з єврейським ремісником була дуже тяжка; у всім реместві, як ми бачили, прибутки були невеликі, і без цього український ремісник ледві животів. Єврей-ремісник міг завдовольнитись ще меншим прибутком; йому-ж не було виходу: коли український міщанин міг одступити, осівши на землю, то єврей на землю сісти не міг, йому відступати не було куди, безвихідність його становища робила з нього

[1]) Źr. dz., XIX, 28. [2]) Źr. dz., XIX, 28, 43, 128. [3]) Ibid. [4]) Пероговскій, op. cit.
[5]) Arch. Rzewus.

непереможного конкурента. Справді, то-ж загально-українське явище тих часів, що єврейський ремісник та торговець витискають українського ремісника та торговця. Серед українського міщанства росте ворожнеча до єврейства. Становище мас людности, як сільської так і міської, погіршується ще тим, що в XVII ст. в цій околиці розвивається продукція зернових продуктів на закордонний ринок. Ще в першій чверті XVII ст. ми помічаємо на півдні Волини розвинену фільваркову панську сітку. З акту розподілу маєтків кн. Олександра Острозького 1621 р. видно, що в волостях Полонській, Любарській є панський фільварок на 3—4 села. В Острозькій волості 1617 р. мало не в кожнім селі є панський двір [1]). Можна вважати, що і в околиці Костянтинова сітка фільварків панських у цей час розвивається. Частіше й частіше трапляються факти далекої підвідної повинности (подорожчизни) селян з панським зерном. З Дерманя піддані обов'язані 1636 р. їхати з хлібом манастирським до Казимежа [2]). З 1647 р. маємо згадку про вивіз ста мірок жита з Костянтинова до Дубна [3]). Навіть з Поділля околиць Костянтинова йдуть через Костянтинів до Казимежа 20 підвід „з лекгуминами розными з гумна" панського [4]).

Ясно, що це повинно було дуже вдарити по селянах: фільваркова панська продукція на експорт вимагала селянської праці і селянської підводи, була звязана з панщиною та подорожчизною [5]), вона вимагала і збільшення панського поля за рахунок земель або ще не експлоатованих, або селянських. Це відбилось і на місті, перш за все на міській торговлі. Одними з головних продуктів експортової торговлі в цім краї була худоба жива, шкури, продукти пасічництва. Та з розвитком земельного господарства, з ростом розмірів одної землі, скорочувалась площа земельна для випасів, так само для тогочасних пасік. Крім того, все більше робочої худоби потрібно було для свого господарства, все менше залишалось для торговлі. Одночасно занепадала торговля імпортна: чим більше бідніла людність, тим менше вона купувала, селянам було вже не до лунського сукна, чи якого иншого закордонного. Загалом унутрішній ринок із збідненням мас людности звужувався; ті-ж, хто розбагатів на експорті хліба, панство, вони безмитно сами привозять на тих підводах, які повертаються, завізши зерно, все що для них потрібно. Завізши до Казимежа збіжжя, панський уповноважений везе назад „нѣкоторые потребы, то-ест сукна, коренья, малмазии, цину водлугъ росказання пана своего" [6]). Збіднїння людности відбилось і на ремісництві; потреби збіднілих людей зробилися меншими; панство-ж, що розбагатіло, вимоги свої збільшило, воно виявляє попит на закордонні вироби та вироби великих міст, які привозити може на селянських підводах та ще й безмитно. Стало непевне теж становище міщан володільців хуторів-фільварків. Ми бачили, яке велике було міщанське

[1]) Баранович, Нариси магнат. господарства, 61.
[2]) Фотинскій О. А., Очерки изъ исторіи быта монаст. крестьянъ, 16.
[3]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 28.
[4]) Arch. Rzewus. Fa. 9, № 5.
[5]) Баранович, Нариси магнатського господарства, 38—39.
[6]) Arch. Rzewus. Fa. 9, № 5.

землеволодіння, як далеко від міста розкидані ці міщанські фільварки. Так бути не могло: земля потрібна самому панові чи то для фільваркового поля, чи то для селян-кріпаків, що мали обробляти це фільваркове поле. Міщанам, великим земельним власникам міста, загрожує відбирання землі. Ці володільці хуторів мають сісти на нормальні селянські наділи, з яких поки що платитимуть чинш. 1635 р. бачимо, що місто вже навколо оточене селами: на правім боці Случи — Свинна 8—9 км від міста, Погоріла I і Погоріла II — 10 км, Михайлівці; на лівім боці Григорівка — 3 км, Пашківці — 2 км, Попівці — 5 км, Раштівка, Демківці — 7 км, Огіївці коло 10 км, Красносілка коло 5 км [1]). Виключаючи Хуторі та Жеребки, є всі села, що існують тепер навколо міста. Відбирання земель іде швидше на північнім урожайнім березі, на болото півд. берега ще не дуже квапляться. Місто оточене навколо близькими селами, вже тепер хуторі-фільварки коло Шкарівки, за кільканацять кілометрів немислимі. Треба додати, що і сам Костянтинівський фільварок повинен був рости та вимагати все більше поля для себе.

Все це, відібране від мас сільських та міських, головним чином зосереджується в руках пана; економічна могутність його росте, ростуть доходи надзвичайно швидким темпом. 1632 р. Костянтинівський ключ був відданий у посесію за 30.000 злотих польських, 1640 р. за 76.000 [2]). 1644 р. з міських оренд корчемних, млинів, мит та корчем у Кузьмині було 14.000 злотих; чиншів від міщан та ремісників — 2.276 зл., з ставів 5.270 зл., за мед з пасік у бочках — 800 зл., овес, сіно, гуси — 995 зл., дрібні — 425 зл.; усього було 23.766 зл. [3]). Коли ми дещо прикинемо на сільські корчми та можливі дрібні податки й доходи, то все-таки прийдемо до висновку, що фільварки Костянтинівського ключа вже дають десятки тисяч злотих річно.

Натурально, що таке становище мас повинно було викликати незадоволення та бажання змінити стан речей. Не тільки селянство, а й українське міщанство вороже успособлене проти дідича міста, проти шляхти. В місті панують опозиційні настрої. І ті, яких перше вважали лойяльними до пана — українські торговці, ремісничі верхи, володільці хуторів, тепер швидше можуть стати з селянством проти пана, ніж з паном проти селянства. В опозицію переходить навіть духівництво православне, давніші богомольці за князя його милість. Син Костянтина Острозького, володілець Костянтинова, кн. Януш був вже католик. Костянтинів увійшов у склад новоутвореної ординації Острозької. Наступні за Янушем володільці міста, ординати, були католики [4]).

---

[1]) Баранович, op. cit., 5—6. [2]) Arch. Rzewus. [3]) Powiat St.-Konst., 369.

[4]) Дідичами міста були:

1. Кн. Костянтин Костянтинович Острозький з 1561 р., вм. 1608 р.

2. Кн. Януш Костянтинович Острозький десь з 1603 — 1620 рр. (1618 р. сойм ствердив ординацію Острозьку).

3. Францішек Заславський з 1620 до 1621 або 1622 рр.

4. Владислав-Доміник Заславський до 1656 р.

5. Олександер-Януш Заславський 1656 — 1673 рр.

6. Король Ян III 1675 р. дав ординацію в доживоття вдові по Олександрі Заславській та її дочці Теофілії Людвиці. Остання померла, як вдова по Любомирському (II-му чоловікові; I-м був Дмитро Вишневецький) 1709 р.

Православна віра не тільки перестає бути релігією владущої класи, а стає ідеологічним висловником опозиції соціяльної та національної. Православна церква не тільки не підтримується а й переслідується. Ще Януш Острозький у цім місті будує кляштор оо. Домініканів [1]). Число православних церков у Костянтинові зменшується [2]).

Серед цих обставин особливо трагічне було становище євреїв. Занепад торговлі та ремества бив сильно як-раз їх, бо-ж вони цю торговлю захопили, а так само багато з них пішло в ремісники. Правда, розвиток панського господарства давав можливість деяким з них зайнятися орендою броварів, гуралень, корчем, ставів, млинів, монополізованої торговлі. За це вони беруться, монополізують цю діяльність, не припускають до цих оренд нікого. Та ця діяльність, по-перше, була приступна небагатьом багатіям єврейської громади, маси засуджені були на голодне існування в українських містах та містечках. По-друге, оренда була підпорядкована загальному розпорядкові панського господарства, орендарі були в економічній залежності тому від пана; орендарі виступають в очах людности, як агенти панського господарства, як корчмарі, митники, господарі орендованих млинів, ставів. Це викликало до них зненависть людности, ще збільшувало антисемітизм міщанський, а почасти вже й селянський. Хоч єврейство було й придушене од панства в своїй діяльності торговельній та ремісничій, та, знаходячись у повній економічній залежності від пана, оточене ворожнечею ворожого панам селянства й міщанства, воно мусіло було опинитись у панськім таборі.

Цей загально-ворожий настрій міста та села творив дуже добрий ґрунт для боротьби, для повстання проти панів. Та в місті не було класи, яка-б здужала повести цю боротьбу, організувати повстання та використати його. Місто мало обмаль сил для цього, торговельний капітал був економічно по-

---

7. Олександер-Домінік Любомирський 1709 — 1720, син „Теофілії".

8. Маріяна Любомирська з чоловіком Павлом Каролем Санґушком 1720 — 1729.

9. Януш-Олександер Санґушко 1729 — 1753; він Кольбушовською транзакцією, що ствердив її сойм, скасував ординацію.

10. Любомирський Станіслав з дружиною до 1800.

11. Констанція з Любомирських Ржевуська 1800 — 1840.

12. Комісія урядова для ліквідації боргів Ржевуської 1840 — 1857.

13. Тржецяк з Собещанським 1857 — 1860.

14. Кн. Абамелек 1860 — 1895.

15. Дубасова 1895 — 1917.

[1]) Коли засновано та збудовано кляштор Домініканів, визначити точно нема можливости. Сам костьол був збудований раніше ніж засновано кляштор. Р. 1612 кн. Януш вирішив віддати костьол Домініканам; виходить, костьол існував до їх приходу (Spis ważn. miejsc. pow. Sk., 393). Цей кляштор мав великі надання: вони мали сс. Іршики, Преорівку, десятину з деяких фільварків, відсотки з 2050 злот. (ib.). В місті Домініканам за Случчю належала юридика Домініканська, 1635 р. вони дають з неї подимне за 30 димів (Arch. Rzew.). Десь після 1612 р. починається будуватись кляштор (Pow. Sk., 393). 1640 р. Владислав Домінік Заславський асигнує певні суми „pro reparatione ecclesiae ac Collegii... Dominicanorum (Sum. ad bona tractus S. K. Arch. Rzewus.). В XVII ст., очевидячки ще до Хмельниччини, в кляшторі була школа (studium materiale) (Pow. Sk., 393; Пероговскій, 206) та до 28 ченців (ib.).

[2]) В середині XVII ст. не бачимо церкви Чеснохрестської, на поч. XVII ст. Спаської, в середині XVIII ст. Воскресенської (Теодорович, op. cit.).

громлений і рештки його опинилися в ворожих повстанню єврейських руках. Одна стороння сила могла повести це повстання, маси місцевої людности пішли за козацькою старшиною Хмельниччини. Повстання докотилося до Костянтинова місяців за двоє після Корсунського бою. До середини липня тут, здається, було більш-менш спокійно. Замок був добре укріплений, у замку була дужа залога під командою Косаковського та Яна Грохольського [1]). Коло Костянтинова в другій половині липня перебували військові загони Осіньського та Корецького. На них натрапив Кривоніс, що з своїм військом ішов був слідом за Вишневецьким; Вишневецький одходив як-раз з лівого берега Дніпра на Махнівку, Полонне. Осінський і Корецький вдались під команду Вишневецького. В день Ганни під Костянтиновим, в околиці його стався бій; бій цей тривав два дні. Польське військо погромило Кривоноса, примусило його відійти. Кривоніс був „перестрашений". Та поляки після перемоги не тільки не пішли, переслідуючи повстанців, уперед, але навіть не лишилися на місці. Певно перебувати серед ворожої людности далеко від тих, що саме були збиралися, головних сил уважалось за небезпечне [2]). Тільки поляки відійшли на захід, до Галичини, повстанці вдерлися до міста. Почалася розправа з усіма, хто був звязаний з панством. „Забили багато католиків та аріян" [3]). Спустошили Домініканський кляштор, ченців багато перебили [4]). Антисемітизм вилився в колосальний погром, було забито десь коло 3.000 євреїв [5]).

Вже в цім загоні Кривоноса, можна сподіватися, був чималий відсоток місцевої людности. Після поразки польського війська під Пилявою активність місцевої людности доходить до того, що з'являються на півдні Волини якісь дрібні загони, можна напевно припустити — місцеві. 1649 р. ці місцеві загони виступають зовсім ясно: до нас дійшли ймення їх ватажків — в околиці Заслава Донець, Острога — Гараська, згадується ватажок, що взяв Остропіль. Цих місцевих повстанчих загонів повинно було бути чимало, само повстання повинно було піти досить глибоко, коли польська армія, ставши 1649 р. обозом під Костянтиновим, розсилає відділи по Волині та суміжнім Поділлі, щоб втихомирювати людність, хоч ще військо Хмельницького в цю околицю не входило, було далеко [6]).

Погромлене до Хмельниччини на економічнім фронті, українське міщанство в цім місцевім повстанськім русі мало своєрідну ролю. На півдні Волини ми не маємо випадків міського повстання, нема того, щоб місто явно повело за собою село. Навпаки, загони повстанців формуються по-за сті-

[1]) Пероговскій, op. cit., 206.

[2]) Літопис Величка, вид. 1864 р., 1, 18; IV—18, 20, 97. Пероговскій, op. cit., 206.

[3]) Пероговскій, ibid.

[4]) Пенцлавський доносив з обозу під Костянтиновим 18. IX. 1643 р. про стан костьола: „nie znaleźliśmy żadnego obrazu calego, ale albo posieczonego, abo usztychowanego, postrzelanego, mianowicie Crucifixów Christi Dni... ludzie, zaś, iak by innego, świata, semivivi, od rąk tyrańskich, wspieraiąc się ścian, od glodu i strapień, nam ob viam z placzem zachodzili". Powiat Sk. 395. Памятники изд. Кіев, Арх. Ком., т. I, 3, ст. 275).

[5]) Пероговскій, ibid.

[6]) Баранович, Магнатське господарство, 7—8. [2]) Ibid.

нами міста, місто є в руках панських до самого останку. Тільки після погрому польських військ загони повстанців „здобувають“ міста [2]). Міщанство, явно опору повстанцям не робить, бо укріплені міста якось легко здобуваються. Загони, опанувавши місто, не чути, щоб трактували українське міщанство як ворожу силу, щоб громили його; удари падають на голови ворожих елементів до селянства та українського міщанства.

Серед усіх місцевих груп, які вороже ставилися до панства, в-осени 1649 р. після Зборівського миру повинно було повстати сильне незавдоволення наслідками двохлітньої громадянської війни... За умовами Зборівського миру Волинь, а в ній і Костянтинів залишились у Польщі. Після двох літ успішної громадянської війни все мало залишитись по-старому, мав прийти після переможного миру той пан, якого вигнали, мав прийти з усіма давніми правами та владою. До того він мав прийти тепер роздрочений; тих, хто приймав таку чи иншу участь у повстанні або виявив десь необережно йому співчуття, нічого доброго не чекало. Поки що повстання дало самі збитки матеріяльні та людські. Постійні переходи військ регулярних, війна партизанська, особливо-ж татарський погром після Зборова, завдали великої шкоди господарству та винищили багато людей. Деякі емігрують у козацькі краї. Гановер пише, що „деякі з багатих русинів пішли за Дніпро до козаків“ [1]). Разом з тим обидві ворожі групи живовидячки готуються до нового бою. Панство в тих землях, що залишилися в нього, підраховує та мобілізує свої сили й засоби, готуючись до нових боїв. У Костянтинові 1650 р. від панового ймення пишеться інвентар; зазначається, що́ залишилося, що́ понищено. Місто виглядає цілим, понищені панські осередки: кляштор мурований оо. Домініканів попсований... „тільки стояли самі мури“, в замку „все попустошене“, в будинках „нема так дверей, груб, як і вікон, що все вимагає пильної й швидкої направи й реставрації“. В замку мало зброї та й та не в порядку: „гармат спижових 2, також гармат без ложа одна; гармат польових спижових неосаджених 3, гармат спижова неосаджена одна; шмиговниця неосаджена спижова одна; гаківниць 2“ [2]). У шляхетських планах війни Костянтинів разом з иншими прикордонними містами відограє значну ролю, дбається про те, щоб вони могли призначену для них ролю виконати. Шляхту турбують фортеці: вони стоять на неприятельському шляху без охорони, їх може опанувати ворог; доручається послам від соймику „старатися... щоб ті фортеці як-найшвидше були укріплені, а саме: Бар, Старий Костянтинів, Межибіж, Полонне“ [3]). 1651 р. знов вибухнула війна. В громадянській війні ці фортеці мало придалися шляхті, „неприятель“ їх таки опанував. У цю кампанію цей місцевий „неприятель“ виступав дуже активно й отверто: на півдні Волини зорганізувався козацький Острозький полк. Велика група людности поставила на карту все і під Берестечком карту цю побито. Для тих, хто активно виступив, залишався один вихід — еміграція. Ми знаємо, що Острозький полк емігрував. Шляхта перемогла, затримала в своїх руках цю околицю, та виявилось, що їй

[1]) Баранович, op. cit., 8.
[2]) Arch. Rzewus. 1650. A. Inwentarz.
[3]) Арх. Ю.-З. Р., II, II, 10.

залишилась пустиня. Вже 1651 р. долина верхньої Случи була зовсім пуста [1]), не було ні міст, ні сіл. Костянтинів ще мав у собі людність, існував [2]); та в зруйнованім краї доля його мешканців була тяжка. Вони повинні були цього самого 1651 р. перенести страшенний голод: „чверть житньої муки коштувала 120 злотих... люди годувалися жолудями, шишками та корою з дерева, кропивою й иншими рослинами“ [3]). Серед виснаженої людности прокинулись пошесті. 1652 р. була джума [4]). А війна не припинялася, до того падали на голову людности один по одному татарські напади.

І коли 1661 р. в період відпочинку від руйнації, зробили перегляд димів воєводства, то сконстатовано, що вся ця околиця являє собою пустиню. Коло шости десятків сіл навколо міста знищені зовсім — у них „жадного диму і хлопа нема“, тільки на півдні за кільканацять кілометрів від міста залишилося кілька сіл, де рахували по одному або по три дими; на північ, на захід на кілометрів 30 не заховалось жадного поселення [5]). Навіть передмістя Костянтинова, Старики, все знесене, жадного диму й хлопа нема“ [6]). В самім місті нарахували димів 2: один християнський, один єврейський [7]). Класові суперечності призвели до руїни краю. Безпосереднім наслідком громадянської війни було те, що людність усієї околиці знищено, а місто, можна сказати, так що й перестало існувати. Історія цього міста неначе переривається.

ВІД РУЇНИ ДО РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ.

Край був спустошений довший час. Тут було так неспокійно, що життя ніяк не могло скоро відродитися, ніяк не могла настати нова колонізація краю, відродження його господарства. При кінці шісдесятих років настала Дорошенківщина, настав новий приступ руїни ще страшніший ніж попередні. 1666 р. татари погромили під Браїловим польський відділ та спустошили сильно всю південну Волинь. 1667 р. орда коло цього міста ціле літо „чати тримала“ (odprawowała). 1669 р. орда, що закликав її Дорошенко, стала на межі Волинського воєводства [8]).

Бучацький мир не приніс повного спокою. Місто стало прикордонним, за кілометрів 20 від міста тягнувся кордон з турецьким Поділлям. Та й мир цей був нетривкий, знов скоро почалися воєнні дії, грабіж мирної людности, край руйнувавсь далі, аби-б було тільки кого грабувати. Знов повторюються великі татарські напади; нам відомі напади 1684 та 1698 рр. [9]). Тому не дивно для нас, що 1684 р. край такий самий пустий, як і 1661 р.: при-

---

[1]) Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, 438.
[2]) Самовидецъ, вид. 1878 р., 25.
[3]) Пероговскій, op. cit., 116.
[4]) Костомаровъ, op. cit., 508.
[5]) Баранович, Нарис магнатського господарства, 11.
[6]) Арх. Ю.-З. Р., VII, II, III.
[7]) Арх. Ю.-З. Р., VII, III, 110.
[8]) Jerlicz, II, 112, 114, 118, 148.
[9]) Пероговскій, op. cit., 114 — 115.

дивляючись до реєстру погромлених од татар сіл у 1684 р., ми в цім списку бачимо тільки ті самі села, що існували і 1661 р. [1]). Це були поселення, де частина людности заховалася і 1661 р. тому, що ці поселення були в лісовій місцевості, як Самчинці, Сковородки, Гомонки [2]). Про масу поселень відкритої місцевости 1684 р. немає жадної згадки.

Все-таки вже наприкінці XVII ст. деяке оживлення краю, нову колонізацію, ми можемо констатувати. Найперше явно починає оживати місто. Місто і підчас руїни тримається ліпше ніж села. Коли на селах не стало „жадного хлопа", в місті за найтяжчих часів людність не переводиться. Як ми бачили, серед цілком спустошеного краю 1661 р. в місті все-таки заховалося ще 2 дими 1668 р., в період найбільшого розцвіту Дорошенківщини та руїни, в місті, за присягою економа Костянтинівського, є після спустошення неприятельського 2 дими (domus) [3]). 1684 р. після спустошення татарського в місті залишилось 5 хат (димів?) [4]). До спустошення, очевидячки, було багато більше. Разом з тим, порівнюючи відомості 1661, 1668 та 1684 рр., ми помічаємо, що місто в періоди між цими погромами все-таки потроху відживає, залюднюється. Одною з причин, чому місто так добре тримається в цей небезпечний час, порівнюючи з селами, було те, що воно мало свої укріплення. Правда, ці укріплення були сильно зруйновані, правда, за ними оборонитися від великих військових загонів людність не могла; як ми бачили, татари, коли приходять великою силою, беруть міста, але за цими укріпленнями можна було сховатися від дрібних загонів і військових і розбійничих. Як людність за тих часів „притулюється" до таких укріплень, гарно описує люстрація Подільського воєводства 1668 р. На північнім Поділлі серед до щенту спустошених сіл стоять одні міста, до них збігається людність спустошеної околиці. Людність тих міст тримається коло своїх укріплень, не зважаючи на часті напади на ті міста: в Чорнім Острові вони „притулилися в замочку, через такі часті напади орди та козаків... також і левенців". До спустошеного міста швидше збігається людність, ніж до знищеного села. До 1668 р. Проскурів та околиця зовсім знищені, але, коли села околиці залишаються пусті, то до міста все-таки людність потроху надходить; через рік після спустошень у місті вже можна взяти невелике подимне [5]).

Оборонні засоби міста не були за одну причину того, що місто ліпше заховується та швидше відроджується ніж село. Повині були мати своє значіння моменти економічні та правні. До руїни серед міщанства було більше заможних елементів ніж серед селянства, за часів руїни в укріпленім місті швидше можна було заховувати рештки свого майна ніж у селі. Міщани швидше мали з чим почати відроджувати своє господарство ніж селяни. Окрім цього, міське життя, хоч-би й в умовах спустошеного краю, могло дати

---

[1]) Баранович, op. cit., 11.
[2]) Пероговскій, op. cit., 115.
[3]) Summariusz docum. ad bona tractus S. K. Arch. Rz.
[4]) Пероговскій, op., cit., 15.
[5]) Арх. Ю.-З. Р., II, 524 і далі.

різноманітніші способи застосовувати свою енергію та використовувати свої капітали ніж село. Коли-ж з'являвся до цього краю який утікач з иншого краю, йому ліпше було оселитися в місті ще й тому, що коли він оселювався на селі, то коли перемагала шляхта він ставав селянином, у місті-ж він пролазив у міщанський стан. А в останній чверті XVII ст. все ясніше ставало, що цей край Польща за собою затримає. До того-ж, живучи в місті, не обов'язково було бути ремісником чи торговцем, можна було працювати і в сільському господарстві.

Десь в останні десятиліття XVII ст. Костянтинів знов відродився і твердо став на ноги. На початку XVIII ст. це місто має постійну й численну людність. Наші джерела не дають нам відомостей для точного і більш-менш ясного уявління про господарство та суспільне життя міста в цей період його нового заселення. В нас залишається одне враження, що міщанство залишене само собі, своїми силами, без помітного втручання шляхетства, відбудовує господарство, відроджує місто та встановлює, порівнюючи до дальших часів, досить широке міське самоврядування. В останні десятиліття в замку сидить, і то можливо не завсіди, представник дідича та пануючої в державі шляхти — губернатор. Та панського господарства за цих часів у місті не помітно. Не то що фільварку не помітно, навіть у 20-х рр. XVIII ст. ще міщани тримають панські поля й сіножаті, даючи з них десятину хлібом та сіном [1]), але й готового ставу дідич не експлоатує; і став цей залишений міській людності, беручи з місцевих рибалок податок рибою сушеною та призначаючи двох рибалок з сітями для „вигоди" державці [2]). Представники влади дідича тут у місті не керують панським господарством, якого поки що не видно, а виконують лиш роботу панського державного апарату. Адміністратор міста дбає за добрий стан міських укріплень, дивиться, щоб шарварки поправили були як слід мости, греблі, вали [3]). До замку додані слюсар, коваль, що роблять на замковім залізі [4]). Адміністрація панська збирає податки з господарства підданих: чинші, десятину польову та бджільну, котлове, від різників. Ці податки, як і повинності, коли не йдуть на міські укріплення, то все-таки здебільша витрачаються на місці, на утримання цього самого панського державного апарату. Ми вже бачили, як рибалки відбувають повинність, ловлячи рибу на замок; у дні пісні ті рибалки, котрі коломлями ловлять, мають дати відсоток (według proporcyi) до замку [5]). Всі міщани, певно ті, що коні мають, повинні ввезти що-року по одній фурі дров на замкову потребу [6]). Лій од різників почасти йде на потребу панську, почасти для зверхности замкової, дають різники для замку від кожної худобини по шматку м'яса [7]). Коли пан сам не господарював у місті, коли ще місто не оточували панські фільварки, коли пан ще не запосів командні висоти в місцевім господарчім житті, пан не міцно тримав у своїх руках місто, міська автономія розрослася широко, як побачимо далі, розглядаючи її вкорочення, міщанство

[1]) Arch. Rzewus. 1728. [2]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 33. [3]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 38.
[4]) Arch. Rzew. Fa. 13, № 38. [5]) ibid. [6]) Arch. Rzew. Fa. 13, № 33.
[7]) Arch. Rzewus. Inw. 1728. A.

не було таке принижене, як згодом. Воно ще тримає високо свою голову, ще на початку XVIII ст. могли костянтинівський міщанин, Степан Малинецький, та єврей, Лейба, просто в очі (in faciem instando) наговорити „урожоному" посесорові міста найприкріших слів (gravissimis verbis) та образити його гонор (dishonorarunt)[1]; а посесор не знаходить ради на місці та протестує до книг ґродських. Господарче обличчя міста тих часів вже почасти виявляється при розгляді податків з міста на замок, та тільки, як щойно було говорено, неясно і неповно. Можемо констатувати існування міського ремества, виявляється дужа група міських різників; живовидячки була в місті горілчана продукція; в місті є група рибалок, які ловлять рибу і на ринок, вони-ж платять податок сушеною рибою. Досить ясне поняття можемо скласти про одне сільське господарство міщан. Знов бачимо міщанські хуторі розкидані навколо міста. Очевидячки, в спустошенім краї міщанське землеволодіння знов захопило великі обшари землі. Там на тих хуторах, як і перше було, є господарчі будівлі, там певно й люди живуть цілий рік і хліб там складається, коли там зимує бидло та бджоли[2]). Знов-таки, важко вважати, що всі міщани хлібороби мали такі хуторі, хуторі — це були господарства заможних. На цих хуторах проваджено і скотарське господарство[3]). Сильно в той час на хуторах було розвинене міщанське пасічництво, коли 1701 р. давала десятина медова 1.000 злотих, а 1717 р., в період вже занепаду міщанського хуторського господарства, десятини медової давали 200 злотих[4]).

З початку XVIII ст. життя господарче й суспільне краю починає сильно змінюватися: в цей самий час у нашій околиці панське господарство починає відроджуватися. Тепер тільки, коли Поділля назад повернено від турків, коли вже ясно стало, що шляхетська Польща твердо тримає в своїх руках цей край, шляхта вважає за можливе приступити вповні і тут до господарювання. У відродження господарства треба було вкласти гроші, поки становище не виявилося, небезпечно це було робити. Відродження господарства доводилося починати з відродження сіл, з відродження робочої сили, з нової колонізації. І шляхта тут за це береться, як у всій південній Волині[5]). Міхал Шашкевич „прийшовши, після віддання від турків Кам'янця Подільського і миру Порти Отоманської з Річчю Посполитою, до посесії дібр села Самчинець, на підставі прав і розпоряджень (dyspozycyi) своїх предків та попередників, цілком пустого, яке лежало тільки урочиськом літ кількадесять аж до віддання Кам'янця, все що тільки міг мати свого добра (fortuny swoiey), як від предків і попередників своїх, так теж і з своєї вислуги кривавої в війську короннім, те все, на 4.000 злотих польських готівкою, повинен був виложити та цілком витратити як на репарації згаданих дібр Самчинець, так і на осадження та запомогу підданим і охорону їх від різних військ"[6]). Самуель Поповський, „після того як віддав Турчин Кам'янець Подільський і після миру з Річчю Посполитою, за згодою Я. О. кн. Ї. М. Острозької Любомирської..., прийнявши до посесії дібр села Погоріла Вища... цілком пу-

[1]) Арх. Ю.-З. Р. III, II, 648. [2]) Powiat Starokonst. 372. [3]) ibid. [4]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 51.
[5]) Баранович, Магнатське господарство, 15—21. [6]) Арх. Ю.-З. Р., III, II, 701.

стого, яке лежало облогом та урочиськом літ кількадесять, що де міг мати, як з кривавої вислуги своєї військової в війську короннім, так і з майна свого (fortuny swoiej) те все на осадження і допомогу підданим та на захования (konserwatią), їх від військ різних... власним коштом і готовим грошем повинен був все витратити та виложити“ [1]). Як осадця Кузьмина виступає шляхтич відомої в цій околиці фамілії, Криштоф Керекеша [2]). Вже і в Костянтинові з'явився посесор шляхтич Радошовський з 1701 р. І в місті пишеться інвентар „доходів, підданих, їх повинностей“ [3]). Та на самому початку цього нового панського господарювання, його спіткали знов удари, мир знов був порушений по-перше Паліївщиною, потім шведською війною. 1702—1703 р. в звязку з Паліївщиною і в цій околиці „бешкетував величезний натовп козаків“ [4]). На північнім Поділлі було велике число повстанців: „в околиці Межибожа та Сатанова волочилось коло 3.000 бунтівників (halastry), що плюндрували села та містечка, сховані на зиму пасіки вибивали і шкоди чинили навколо. Де здибали шляхтича чи єврея — забивали“ [5]). Це повстання завдало новому панському господарюванню великих ударів. Посесор с. Самчинець заносить до книг ґродських скаргу, що 1702 р., коли він був підчас бунтів козацьких на війні обов'язаний службою військовою Речі Посполитій в полку ординатськім, було пограбовано й забрато всеньку худобу та майно, як бидла, коні, вівці, пасіки, збіжжя і молочене, і те, що в скиртах стояло, сукні, ришгунки військові і все знаряддя та начиння господарське на 2.000 злотих польських. Так що, повернувшись з війни, він застав пусту Арабію, місце, де була Троя; що цілком не мав до чого взятися“ [6]). Аналогічну скаргу про повне спустошення заносить і посесор с. Вищої Погорілої [7]). Посесор костянтинівський за часів козацького „бешкету“ сливе нічого не мав з посесії [8]); через переходи кварцяних військ та козаків тутешній фільварок лежить несіяний і не може бути засіяний [9]). Ця громадянська війна нищила не тільки панське господарство, а й господарство міщанське та селянське, нищила всю колонізацію краю. В самім Костянтинові 1702 р. на вілію (24. XII. н. ст.) напали „козаки“ на пасіки, хуторі міщанські, повибивали їх, бидло міське та инші рухомості позабирали. На трьох королів, руське свято, вони вдруге налетіли на місто, що могли захопити, брали, повипивали мед, горілку пиво, страшенно збіднили місто, довели ad summam inopiam [10]). Шляхетське військо теж давалося в знаки людності. Зазнали „великої шкоди, по-перше, від людей різних посполитого рушення, а потім, від кварцяних хоругв, спроваджених сюди, через різні побори хлібів, як засіяних, так і на фільварках будучих, сіна, меду, пасік“. Через усе це загинули шляхи, „котрими купці не можуть переходити до цеї землі та й не переходять; і невідомо, коли на ті шляхи повернуться“. „Піддані тамошні позбулися коней та иншого добутку, не маючи

---

[1]) ibid. 703, [2]) ibid. 578. [3]) Arch. Rz. Fa. 13, № 29. [4]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 43
[5]) Rawita-Gawroński, Historya ruchów hajdamackich, т. I, 52.
[6]) Арх. Ю.-З. Р., III, II, 702.
[7]) Ibid., 704. [8]) ibid., 648.
[9]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 36. [10]) ibid.

чим годувати, а тепер на весну, що залишилося, у більшій частині поздихало“ [1]). Шляхта напружує всі сили, щоб покінчити з Паліївщиною.

Тільки-но різними способами придушено було Палієве повстання, почалися в цім краї воєнні операції, звязані з шведською війною. В вересні-жовтні 1704 р. Мазепа стояв на півдні Волини в маєтностях Любомирського та сильно нищив їх за те, що Любомирський пристав до шведської партії [2]). Костянтинів як-раз тоді належав Любомирській. Р. 1705 з 13 липня по 4 серпня Мазепа стояв табором під Костянтиновим. Всі панські губернатори та євреї порозбігалися. Мазепа наказав своїм козакам скосити весь хліб на пні, решту витоптати кіньми в маєтностях панів шведської партії. Військо господарювало по фільварках та селянських хатах. Людність тікала від нього, як від татар [3]). Ще 1709 р. посесор Костянтинова скаржиться, що місто збезлюділо через часті переходи та постоянки військ королівських [4]).

Отож тільки після Полтавської баталії могло піти повним темпом панське господарство, могли бути помітні в звязку з цим зміни в житті господарчім та суспільнім. Новий період історії міста починає виступати зовсім ясно. Тепер не доводиться боротися з степом за колонізацію, період татарських спустошень, татарських нападів минув; минула разом з тим і козацька небезпека. Місто у XVIII ст. непотрібне панові як оборонний осередок. Воно і перестає бути фортецею. Укріплення міські занепадають і ліквідуються, вони і панові непотрібні. З скарги на посесора міста 1704 р. довідуємося, що він „паркани і палісади, які були в замку для оборони, попалив, забираючи дерево до броварів та на хатню потребу“. Дав наказ слюсарам з шмиговниць скарбових, які кільканацять літ стояли при замку, поздирати залізо та переробити на свою потребу“ [5]). Інвентар міста 1728 р. виявляє, що колись між замковим валом та містом був рів, куди входила вода з одного боку з Ікопоти, з другого з Случи; тепер канал засипався землею. Колись був через цей канал мурований міст, тепер його нема, в замок переходять по землі. З опису забудувань замкових 1728 р. видно, що з давніх укріплень у нім є одна мурована стіна, котра йде від замкової церкви берегом річки Случи, а на березі Ікопоти в замку ще заховався земляний вал. У самім замку фортечний дух вивіявся, військових будинків не видно, в будинках відбувається нове життя. З розгляду будинків виявляється, що замок перестає бути укріпленим осередком, а стає осередком виключно адміністративно-господарчим. „В старім замку різні люди поставили будиночки, в них живуть... Від кінця палацу під муром шпихлірчик округлого дерева... Далі до брами коло шпихлірчика — стайня... Далі — кузня ковальська... при кузні діра в мурі. За муром над ровом друга стайня“. Там, де колись був цейхгавз, тепер стайня, над брамою живуть люди. Посередині замку стоїть хата губернатора, приміщення слуг панських [6]). Місто ще 1728 р. має трохи більше укріплений вигляд, його

---

[1]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 36.

[2]) Костомаровъ Н., Собр. соч. Руина-Мазепа, 528 — 529.

[3]) Op. cit., 536 — 537.

[4]) Summariusz ad bona tractus Stary-Konstantynow.

[5]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 31. [6]) Arch. Rzewus. Inw. 1728 A.

укріплення не так сильно спустошені, бо і їх пустошити було менше рації; то-ж головним чином були земляні вали й рови, яких ні спалити на броварі, ні розібрати на камінь не можна було. Заховалися при виїздах до міста всі три мурованні брами; правда, вони стоять без покриття. В брамі над Ікопоттю сидить сторож, у брамах Кузьминській та Слуцькій — брамні, які, можна сподіватися, виконують завдання фіскальні, а не оборонні [1]).

Цікавить панів тепер мало не виключно місто, як господарчий осередок; цікавлять сами прибутки, які можна витягнути як з міста, так і з села за допомогою міста. На початку XVIII ст., коли пани приступають до господарства в спустошенім краю, коли села не реставровані, коли в села треба ще вкладати готівку, сподіваючись на майбутні з них прибутки, роля міських прибутків — особливо важлива в панськім господарстві.

Основним, найбільшим з прибутків із усякого приватного міста цієї околиці часів XVII — XVIII ст. ст. була оренда: здані в оренду прибутки з монополізованої промисловости, як-гуральництва, броварства, млинарства та торговлі сіллю, дьогтем, горілкою, також мит. В умовах початку XVIII ст. ці прибутки з оренди треба перш за все поставити: в умовах попереднього життя монополія як промисловости, так і торговлі була сильно розхитана, а весь секрет великої прибутковости оренди був у тій самій монопольности. Тому підчас здавання оренди Костянтинівської 1703 р. „забезпечується також орендарам аби не мали жадної перешкоди з боку від орендарчиків сторонніх у підвозі напоїв до міста під виною кіп 50, половина на замок, а половина на орендарів та з забиранням самих напоїв... Також, коли хто з поспільства може мати котли, аби не важився на сторону курити горілки, тільки на орендарів робити має, або на шинк брати повинен тільки горілку орендарську". Правда, заховується ще воля поспільству варити пиво та ситити мед „з виплатою за давнім звичаєм орендарям кадкового так і скіпщини" [2]). По-друге, треба було розгорнути цю монополізовану торговлю та промисловість. Перше питання, що повставало при цім, це добування сировини для виготовлення напоїв. Панські-ж фільварки не зразу були поставлені на ноги. Доводилось орієнтуватись по-перше на млини, на помірне з них, по-друге на натуральні податки. 1703 р. оренда Костянтинівська здається „з млинами... їх вимірами... з медами десятинними" [3]). Млинів цих у Костянтинові було досить; інвентар 1728 р. зазначає тільки на великім ставу 4 млини, в кожнім по 2 камені [4]). Це відродження оренди спочатку йшло тяжко. В часи „замішання" ніхто не хтів брати міської оренди. 1703 р. довелося примусити її взяти місцевий кагал; „тому що через замішання непокоєм у тамтешніх краях досі оренда Костянтинівська без орендарів, наказується з виразної волі княжни... пані і добродійки кагалові Костянтинівському під виною 100 кіп грошей литовських на скарб княжни, щоб теперішній квартал мали в догляді пильнім (її) і тримали" [5]). Коли „замішання" минули, оренда тутешня живовидячки стала на ноги. Інвен-

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1728. A. [2]) Arch. Rzewus. Fa. 13
[3]) ibid.
[4]) Arch. Rzewus. Inw. 1728 A.
[5]) Arch. Rzewuskich. Fasc. 13.

тар 1728 р. виявляє, що це місто вже стає значним осередком горілчаної продукції: самих єврейських котлів у місті було за Янкеля Школьника 41, давали вони до оренди по 50 зл., та ще було 2 котли Пугача, що з них до оренди йшло злотих 75. Один податок від котлів вже давав 2.125 злотих пол. [1]). Коли треба було дбати про розвиток різних джерел орендних прибутків, треба було разом з тим боротися з хижацькою експлоатацією їх з боку орендарів. Від орендаря, що брав оренду на короткий термін, сподіватися цього було дуже легко. Справді, в Костянтинові виявляється, що вони обтяжали торговлю „збиточними митами", а тому купці стали кидати ці шляхи, самий митний прибуток почав зменшуватися. Посесорам було поставлено за обов'язок за тим доглянути і суворо це заборонити [2]).

За друге готове джерело прибутків могли бути стави. В цім місті води багато. Став Костянтинівський пережив руїну, він існував на початку XVIII ст. Правда, його було занехаяно й експлоатували його примітивним способом: як ми бачили, його експлоатували місцеві рибалки сітями, коломлями, вудками, даючи податок на замок. Від Хмельниччини до початку XVIII ст. став ні разу не був спущений. Треба було його перш за все впорядкувати, хоч греблю полагодити. Для цього треба використати як слід шарварки. 1703 р. посесор наказує тутешнім міщанам, що всі вони „нікого не виключаючи повинні відбувати шарварки до ставу Костянтинівського, до направи мостів та гребель" [3]). Десь перед 1703 р. уперше після Хмельниччини став спущено [4]). 1728 р. бачимо вже зовсім поставлене на ноги ставове господарство. Є ставничий, рибалок міських вивели. Ставничий під загрозою суворої кари має допильнувати, щоб на ставу ніхто не важився ловити рибу вудками, кошульками, сітками. Стави експлоатує тільки дідич та експлоатує на ринок, а не для споживання власного чи замкових урядовців. „Доручається ставничому, щоб риби бочкової, себ-то щупаків, линів до замку не давав, а тільки білу, берегову рибу" [5]). Нарешті й з безпосередніми податками від міщан, хоч вони й не давали багато, треба було завести твердий порядок. Перш за все треба було привчити міщан платити в точно призначений термін і виплачувати все, що на них накладено. 1703 р. наказано, щоб „чинш за повний рік, 500 злотих, який міщани повинні виплатити, був виплачений на день св. Мартина без ніякої вимовки та одволоки під виною на скарб панський кіп 100" [6]). У натуральних данинах треба міщан призвичаїти до того, щоб давали не те, що їм схочеться, не вибірки, а кращі речі. 1719 р. міщани скаржаться на посесора, що він, збираючи сам десятину медову, „бджоли котрі найліпші позабирав, а найгірші позалишав" [7]).

Окрім усіх цих галузів міського панського господарства, об'єднаних в оренді, окрім ставів, які, як рибне господарство, могли і не бути в місті, в кожнім панськім місті потрібен фільварок.

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1728 A.
[2]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 29.
[3]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 38.
[4]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 31.
[5]) Arch. Rzewus. Inw. 1728 A.
[6]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 38.
[7]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 52.

Для горілчаної та броварницької промисловости потрібна сировина. В місті є центральне панське управління, багато урядовців; їх треба утримувати, їм треба давати ординарію. За другої половини XVII ст. тутешній фільварок щез. Колись перед Хмельниччиною був фільварок на Новиках, наприкінці XVII ст. його нема. Його треба відродити. Тим більше, що в околицях Костянтинова відродити сільські фільварки тепер надзвичайно тяжко. Там треба перш за все залюднити спустошені села; поки-ж села заповнено буде людьми, а селяни стануть на ноги, змине час. Тут у місті тепер це зробити легше. тут людність та її господарчий реманент заховалися ліпше. Тут, щоб утворити фільварок, треба тільки виділити поле та запрягти місцеву людність у роботу. Що правда, і це не така проста й легка річ.

Вже мобілізуючи землю для фільваркових потреб, для фільваркових ланів і земель підданих, доводилося поборювати чималі труднощі. Міщанство захопило фактично великі земельні обшари, особливо своїми хуторами. Окрім цього хуторі ці могли бути розкидані без системи, скрізь навколо міста, захоплюючи кращі шматки землі; отож вони перешкоджали утворити для фільварку потрібні цільні великі земельні ділянки. Нарешті в міщанина, що сидів на своїм хуторі, чи якій иншій своїй земельній ділянці, могло з'явитися переконання, що земля, котрою він користується, є його власна. Утворюючи фільварок, треба було твердою рукою завдати вдара всьому міщанському землеволодінню, надто міщанським хуторам. З одної з міщанських скарг довідуємося, що державця Івана Остапенка „з хутора його, з давен-давна наданого, скинув і пасіки його власної не дав йому там ставити"; а Северина „не маючи права, зрушив з города, зіпхнув його, а Грицькові панщизнякові дав" [1]). Ці скарги дідичеві були даремнісінькі. Дідич, коли бачить боротьбу міщан з відбиранням від них земель, у своїм листі до них „дивується сильно, що міщани чинять перешкоди в давніх урочищах", а то-ж усе „добра панські" [2]). Давнє міщанське землеволодіння погромлено основно. У XVIII ст. ми не бачимо міщанських хуторів. Вже в інвентарі 1728 р. видно, що мобілізовано землі для фільварку не тільки для його теперішніх потреб, але утворено і резервний фонд. Ми здибаємо в цім інвентарі десятину хліба та сіна, що дають ті міщани, котрі користуються панським полем [3]). Можна вважати, що в перші десятиліття XVIII ст. міщан посадовлено на наділи нормальні для фільваркових часів.

Мобілізуючи землі для фільваркових ланів, разом з тим відновлюють та поширюють самий фільварок, його забудування. За наказом дідича посесори мають репарувати фільварок панщиною, шарварками; коли-ж вони в якій репарації, або в збудуванні нових будинків, що буде робитись за згодою дідича, або з розпорядження економічного „не могли обійтися своїм коштом", то витрати їм мають бути повернені з оренди [4]).

Коли не легко було зібрати землю для фільваркових потреб, то ще важче було знайти для фільварку робочу силу. В місті панщизняну людність знайти

[1]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 52. [2]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 39.
[3]) Arch. Rzewus. 1728 A. Inw. [4]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 46.

було важко: хто давно осів, повинен був пролізти в міщани, хто-ж недавно прийшов, як і на селах, ще не загосподарився. Випадало запрягти тільки, хоч-би й тимчасово, в панщизняні роботи міщан. На початку XVIII ст. на міщан накидається фільваркова робота. Так у подібних умовах робилося в инших панських містах цієї околиці [1]), так було зроблено і в Костянтинові. Роботи на фільварку завів перший посесор міста, „ґвалтовним способом притягав міщан протягом двох (1701 — 1703) років“ [2]). Міщани ріллю, як для озимого так і ярового поля, „як належить — по-господарськи“ орали, справляли, сіяли, заволочували; хліб зжинали і до двору звозили. 1703 р. до літніх робіт на полі було притягнено всеньку людність міста (Nemine excepto), як християн, так і євреїв. Так само до косіння сіна притягнули всіх, наклавши ще обов'язок звезти зібране сіно [3]). Фактично ми в місті маємо повну картину панщизняних робіт, це відбивається і на термінології цих робіт: маємо термін для означення цих робіт — „robocizna“ [4]). Міщани, звичайно, заносили скаргу до дідича, та й тут даремне: дідич умовляє їх, щоб вони і третій рік поробили, як минулі двоє, з умовою, що за ці роботи вони дістануть полегшення в чиншах на дальші роки, з обіцянкою, що на наступний рік вони від неї будуть вільні [5]). Справа була полагоджена не в дідича, а на місці. Повинності міщан зменшилися, коли фільварок став на ноги, коли він обріс своєю панщизняною силою, коли село Новики заселилося. Вже 1703 р. міщани, „не маючи сили подолати“ такої роботи, ввійшли в згоду з державцею; заплатили йому 500 злотих з умовою, щоб їх до панщизняних повинностей не притягав, вони мають тільки зжинати та звозити збіжжя [6]). Частина фільваркових робіт залишалася для міщан на все XVIII ст. Ці повинності, котрі залишилися і затверділи в інвентарі 1728 р., виглядають так: кожен господар повинен нажати копу озимини та копу ярини; „всі міщани без вийнятку повинні відбувати що-року закоски, обкоски, зажинки, обжинки, а так само дві толоки; скошене сіно міщани повинні згребти та скласти“. Єврейський кагал за давнім звичаєм повинен був давати на всі закоски, обкоски, зажинки, обжинки шість спустів горілки [7]).

Міщанству довелося не тільки поставити фільварок на ноги та підтримувати його й надалі підчас жнив, косовиці та возовиці, їм довелося допомогти фільваркові й усьому панському господарству в транспортуванні їх продуктів. В перші роки міщани мають за свій обов'язок їздити з медом десятинним за миль шіснацять, часом вісімнацять, та давати стільки підвід, скільки цього

---

[1]) Дубенський інвентар 1695 р. говорить: „За давнім звичєм міщани повинні, коли їм накажуть, жати та звязати на панських полях $1^1/_2$ копи озимого і 2 копи ярового; повинні виправити 2 толоки — одну на озимину, другу на ярину, косити сіно на панських луках один день; орати один день на озимину та один день на ярину“ (Володимирський-Буданов, Німецьке право в Польщі й Литві. „Руська Історична Бібліотека“, т. XXIII, 285).

1720 р. в Миколаївi „влітку два дні всі міщани повинні висилати на двірську роботу до жнива... ціле місто зажинки, обжинки, закоски, обкоски, заорки, оборки за давнім звичаєм відбувати має“ (Арх. 103 р. V, 1, 284).

[2]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 39.
[3]) Ibid. №№ 31, 38, 39.
[4]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 33.
[5]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 39.
[6]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 31.
[7]) Arch. Rzewus. Inw. 1728 A.

меду буде. Крім цього, кожен господар повинен одвезти до замку одну фуру дерева. Додається, що за инших державців міщанськими фурами збіжжя нікуди не одвозили, то й тепер одвозити не мають [1]). Та це так було поки мало чого було везти. 1718 р. здибаємо скаргу міщан на державцю за те, що він їх „у самий робочий час весни до Домбровиці вигнав з підводами за миль кількадесять". Міщани скаржаться: „неналежитими підводами нас у нівець обернули" [2]). Нічого не помоглося. Подорожчизна залишилася міщанською повинністю. В інвентарі 1728 р. зазначено — міщани „подорожчизну повинні відбувати раз у рік, куди зверхність замкова покаже" [3]).

Щоб виконати ввесь зазначений переворот у міськім житті, щоб поставити всеньке місто та міщанство на послуги замкові, треба було звернути увагу на міське самоврядування, на магдебургію. Поневолення міщанства, натурально, загострювало опозиційні настрої в місті. Ці опозиційні настрої можуть знайти свій організаційний осередок у міськім самоврядуванні, в магдебургії. З погляду панського так бути не може, магдебургія не може стати за осередок організованої боротьби проти пана, вона повинна мати за своє завдання допомагати зверхності замковій у пануванні над містом. Магдебургія має перетворитися в прислужника, прикажчика замку.

Магдебургію треба вирвати з міщанських рук, державці міста борються з міщанством за магдебургію. 1719 р. дійшло в боротьбі до того, як скаржаться міщани, що ратушний суд скасовано, а всі справи вже судяться в замку. Опанувати магдебургію таким способом не можна, опанувати її це значить посадити в самім магістраті своїх людей. У Костянтинові гостра боротьба за магдебургію відбувалася десь у другій половині другого десятиліття XVIII ст. Великий бій відбувся на перевиборах лантвійта 1719 р. Міщани вважали, що вони мають „право магдебурзьке надане їм від Я. О. К. й М. пана та добродія свого дідичного"; за цим правом вони „повинні що-року обрати за лантвійта кого хочуть, чоловіка гідного та правдивого, також бурмистрів та присяжного за своїм уподобанням, аби тільки був жичливий та пильний до цілости підданих князя його милости". Вони так і зробили, обрали тих, хто їм подобався. Та державця їхні „добровільні вибори скасував". За своїм вже „уподобанням" він наставив їм „за лантвійта Трояна, давнього погубителя міста", що на нього міщани вже давно скаржились, занадто-бо деспотично та безконтрольно порядкував він міськими фінансами за свого попереднього лантвійтування. Державця наказав „пахолкові обухом заганяти міщан до ратуша для читання акту виборів, що його державця своєю рукою писав та прислав хлопцям своїм"; цей акт хлопець „прочитав уголос перед усіма, нагадуючи та загрожуючи, щоб конечне був Троян за лантвійта; і так через насильство мусіли згодитись, боячись біди від державці". Після таких виборів почалася розправа, передусім з обраними міщанськими кандидатами в магістрат. Треба було навчити, щоб більше ні в кого не було охоти ставати на чолі міщанської опозиції. „Леська Редьку, рибака, дідичного підданого князя й М., збив ска-

[1]) Fa, 13, № 33. Arch. Rzewus. [2]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 52.
[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1728 A.

лічив, 5 днів та ночей тримав у ямі... за те, що міщани обрали його за бурмистра, і до тієї пори не випустив, поки він не дав на себе писання, що не скаржитиметься на свій біль до (дідича) і міщани підписувались, бо мусіли". Тероризуючи міщан, державця карає навіть за усний вияв невдоволення в розмовах. „Хвеська міщанина зараз по святах великодніх наказав всадити до ями, котрий від смороду мало не задушився, за те, що казав — будемо скаржитись на державцю, що нам зробив лантвійтом Трояна погубителя; за те кілька днів і ночей сидів у в'язниці" [1]). Весь цей переворот у міськім житті, що зробило панство на початку XVIII ст., повинен був викликати серед міщанства опір, примусити його боротися. Та боротьба ця безсилого економічно міщанства з багатіями-поміщиками, що в руках їхніх до того був весь державний апарат, живовидячки була безнадійна, коли йти один на один. Коли повстає проти панства яка инша дужча суспільна група, можна було не взяти керівництво в повстанні, для цього сили не було, а пристати до руху, намагаючись щось використати для себе. На початку XVIII ст. таким рухом, що намагаються використати і міщани наші, була Паліївщина. Та й тут їх участь носить сліди їхнього безсилля: вони діють неначе криючись. 1703 р., скаржиться тутешній державця, „міщани старокостянтинівські, спільники повстанців (rebellisantów) козаків, тимчасом як козаки не надходили, навіть не наближалися до міста, змовившись між собою, пізньої ночи зчинили страшенний крик у місті, стріляючи при цій фіктивній небезпеці натовпом без чийого-будь наказу (sponte sua)". Все це робилося „щоб державцю та инших шляхтичів (nobiles), котрі тоді були в місті, вигнати; таки на ділі й вигнали та примусили втікати (abire) бічними шляхами, чим призвели протестанта до того, що він залишив багато одежі... та инших багато речей, мало не на 4.000 злотих польських" [2]) Вони можуть винищити фільваркові засіви, та це робиться теж потай: за часів Паліївщини тутешні міщани та піддані, скаржиться посесор, „загнали коло 60 коней та велике число иншої худоби й випасли фільваркові засіви" [3]).

Після того, як розгромлено козаччину та „втихомирено" край, і таких несміливих виявів міщанської активности в боротьбі ми не помічаємо. Щепоки край колонізовано, міщани могли сподіватись деяких ліпших умов на нових місцях. Вони ще можуть ратувати себе втіканням, а дідич може стримувати різкість своєї політики супроти міщанства, побоюючись, що місто спустіє. 1719 р. „цехмистр кушнірський скаржиться, що через велику настирливість (dokuczenie) двору... з міста повинен виступити". Ціла громада цього року „жебрає ласки та милости" в свого дідича, „щоб їх не віддавав у державу тому самому здирці"; ніби міщани наївно сподіваються, що инший посесор був-би ліпший, ніби вважають, що всі здирства залежать від індивідуальних рис того чи иншого посесора. Міщани загрожують у своїй заяві, що „всі хочуть піти з міста" [4]). Через те, що край колонізовано швидко, це не було так страшно, бо і дідич розумів, що не так легко міщанинові кинути

[1]) Arch. Rzewus. Fa. 13, №№ 52 та 53. [2]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 43.
[3]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 43. [4]) Ibidem.

насиджене місце, хату, садибу, майно; та що більше Україна правобічна заселювалася, то менше було спокуси піти на нові місця і на нових місцях заводились порядки мало що легші від тутешніх. Доводилося коритись і нести ярмо.

До 20-х рр. можемо вважати, що пан підпорядкував собі місто остаточно. Місто повинно було стати і стало на службу до панського господарства. У всій системі тогочасного панського господарства на ролю міста мали припасти своєрідні завдання.

Нам відомо, що за базу панського господарства XVIII ст. по селах тутешнього краю був фільварок, головним завданням якого була продукція зерна на ринок. Ми знаємо, що умови збуту цього зерна на ринку були дуже важкі, надто в періоди низьких цін на зерно, доводилось переганяти великі маси цього зерна на горілку, на пиво. Місто й стає за осередок панського гуральництва та броварництва. Зосередити саме в місті ці галузі продукції було вигідно з різних мотивів. У місті звичайно є районове управління всіма околичними панськими маєтками, околичними фільварками. Тому тут найзручніше зосереджувати запаси зерна з різних фільварків та цими запасами порядкувати. Горілчана промисловість ще не осягнула високого технічного розвитку, гуральні в цім краї це дрібні промислові заклади. Велика гуральня різниться від малої не вживанням таких машин, яких не було в малій гуральні, навіть не стільки розмірами та якістю свого приладдя, а, головним чином, збільшенням під одним дахом числа горілчаних котлів. Тому гуральні здебільшого — в руках дрібних підприємців [1]). Так само в руках дрібних підприємців — вишинк меду та вишняку і в значній мірі пива [2]). Таких дрібних підприємців найбільше могло бути в місті в умовах того часу, тому місто легше могло стати за осередок вищенаведеної продукції ніж село. Не тільки продукувати горілку, мед, пиво в місті було легше, а й збувати їх тут було вигідніше. Внутрішній ринок був за великого споживача цих виробів, ревізія Костянтинівського бровара 1775 р. зазначає, що на місці було продано в роздріб за січень та лютий одного пива ординарного 187 бочок 18 гарців, дубельтового бочок 171 гарців 14 [3]).

Що міста, особливо панські, справді були за осередки пивної та горілчаної продукції в цім краї, свідчать реєстри чопового повіту Кремінецького, Волинського воєводства з 1774 р. [4]): там ми не бачимо чопового з сіл. Серед

---

[1]) З 1772 по 1775 р. в Вишнівці ми бачимо самих дрібних підприємців, що курять горілку, саме фільваркове управління не курить. Їх було 42. 1774 р. вони викурили 3587 гарців горілки. Вишнівець у продукції горілки стояв на одному з перших місць серед міст півд. Волини (КЦА А. в. VII).

[2]) В тім самім Вишнівці в цей самий час пива було вироблено на двірським броварі бочок 154, в місті, в окремих підприємців — 92 бочки. Меду 3368 гарців виготували тільки в місті, двір меду не виготовляв (ib.).

[3]) КЦА А. Від. VII, ф. 1.

[4]) Ibidem.

тих міст-осередків цієї продукції — Костянтинів був найбільший: дається чопового в

1)	Костянтинові . . .	7.192	злотих	24	гроші
	Вишнівці	2.740	„	18	„
	Заславі	2.447	„	4	„
	Кремінці	2.431	„	2	„
5)	Лабуні	779	„	17	„
	Ямполі	761	„	7½	„
	Вишгородку	736	„	15	„
	Волочиськах	612	„	21	„
	Базалії	514	„	16	„
10)	Ляхівцях	449	„	6	„
	Теофіполі	430	„	—	„
	Козині	277	„	20½	„
	Горинці	262	„	7	„
	Куньові	261	„	3	„
15)	Олексинці	94	„	5	„

Яке велике значіння, завдяки цій галузі своєї промисловости, мали міста у всій системі тогочасного панського господарства, даючи можливість збути в переробленім вигляді величезні запаси фільваркового зерна, виявляє особливо яскраво приклад цього самого Костянтинова. За відомостями вищезгаданої таблиці чопового 1774 р. в цім місті було вироблено:

В посесії двірській	Пива дубельтового бочок	411	гарців	9
	Пива ординарного „	567	„	36½
	Горілки ординарної гар.	678	кварт	1
	Горілки алембикової гар.	559	„	1
В посесії міській	Горілки ординарної ґарців . . .	5.757	„	2
	Горілки алембикової „ . . .	30	—	—
	Меду гарців	8.514	—	—
В посесії оо. Домініканів	Пива ординарного бочок	25	—	—

На спуст горілки простої, де мало бути гарців 8, кварт 32, витрачали звичайно півтора корця жита. На бочку пива простого, 72 гарці, витрачали 1½ корця ячменю. Скільки витрачали на вищі ґатунки — невідомо, певно більше. Коли-ж навіть уважати, що й на вищі ґатунки горілки та пива витрачали стільки, як і на нижчі, то, щоб виготувати 7.025 гарців, або 878 спустів горілки та 1.003 бочки пива, потрібно було десь з 1.317 корців жита та 1.504 корці ячменю, на той час королівської міри. Потреба виготувати 8.514 гарців меду давала добрий ґрунт для тогочасного пасічництва.

Як осередок промисловости, що переробляє продукти сільського господарства, місто було потрібне не для самого лиш панського господарства зернового та пасічного. І инші галузі панського господарства без міста перебутися не могли. Причина знов-таки була в недорозвиненості тогочасної техніки: фабричної промисловости не було, була сама лиш ремісничa, осередок розвиненої ремісничої промисловости міг бути тільки в місті. Візьмімо панське скотарство; залишається багато шкури, зробити її придатною до утилізації панське господарство само неспроможне. В місті існують ремісники, що

їх можна використати, приневолюючи виробляти ці шкури; і їх використовують. 1719 р. бачимо цехмистра кушнірського, що робить роботу двірську, тільки він під цей час ще скаржиться, що за цю роботу йому з двора нічого не платять [1]). В інвентарі 1758 р. зазначено, що вже ввесь „цех кушнірський за давнім звичаєм повинен даремне виправляти на замок шкури баранячі, скільки їх може бути“ [2]). В грамоті шевському цехові 1737 р. пишеться: „цілий цех повинен виправити на потребу панську шкур, скільки їх буде потрібно“ [3]). В інвентарі це використання шевців виявлено ще виразніше: „кожен швець, який має халупу, повинен виправити з бидла скарбового, здохлого (padłego) на фільварках, по одній шкурі великій, або за велику назимкових 2, а телячих 4“. При цім дідич допомагає цехові здобувати дубову кору, бо цех має робити „це тоді, коли дозволено буде шевцям обдирати дубову кору. Коли-б кори з лісів своїх (domowych) не було, тоді цех обов'язаний тільки відібрати з магазину замкового шкур 15 та казати шевцям виправити їх без оплати, коли-ж великих стільки не буде, то за кожну велику назимків 2, телячих 4. А коли скарб потрібуватиме, щоб більше було виправлено шкур, то за кожну заплатить стільки, скільки з сторони платять. Велика шкура, розуміється, має бути волова“ [4]). Можливість обробляти шкури панської худоби на місці полегшила утворення тут закладів, які-б обробляли й инші продукти скотарства. Наприкінці XVIII ст. в Костянтинові бачимо „будинок для роблення свічок“ [5]). Як використовуються міські шевці й кушнірі для перероблення продуктів панського сільського господарства, то так само для подібної-ж мети використовуються й міські ткачі. Фільварки сіють багато коноплі й льону, це диктують вимоги закордонного ринку [6]). Волокно йде перероблене, як прядиво, в мотках, що виготовляють селяни. Та буває потрібно й виготувати полотно, волокно в формі полотна й збути вигідніше. В інвентарі 1758 р. тому зазначається така повинність цеху ткацького: „кожний ткач, який є в цеху, без жадної оплати виробляв що-року півсоток полотна, а що над повинність робив, від аршина, в пасом 18 основи, грошів 2. А обрусові півсотки так, як з ними можна буде згодитись без кривди, зверхність замкова платити буде“. Ці обов'язки ткачі мають виконувати „за правом їм наданим 1747 р.“, на підставі цехової грамоти [7]). При кінці XVIII ст. дається можливість в інвентарі заміняти цю повинність грошовим внеском: „кожний ткач платить варстатового злотих 3, або виробляє замість цих грошей полотна один півсоток в аршинів 50 та бере на ткацький клей (szlichtę) з скарбу жита 2 гарці; з таких жаден мотків не пряде. Коли-ж випаде робити більше полотна, тоді скарб заплатить стільки від півсотку, скільки звичайно беруть за умовою ткачі з сторони. Кожен півсоток має вийти з роботи в аршинів 50, для того основи беруть ткачі більше ніж 55 аршин“ [8]).

---

[1]) Arch. Rzewus. Fa. 13, № 52. [2]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[3]) Грамота цеху шевців. [4]) Arch. Rzewus. Inw. 1797 A.
[5]) Arch. Rzewus. Inw. 1797 A.
[6]) Баранович, Магнатські господарства, ст. 38.
[7]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[8]) Arch. Rzewus. Inw. 1797 A.

Промисловість була потрібна в панському господарюванні не тільки на те, щоб переробляти продукти господарства. Потрібен був ремісник, щоб виробляв господарче знаряддя та деякі речі шляхетського побуту; для цього так само використовують цехи. За інвентарем 1758 р. мають ходити колією до роботи замкової ремісники з цехів слюсарського, бондарського, ганчарського, римарського, колодійського, то-що [1]). Шевці повинні давати до замку робітника лагодити шори, скільки буде треба [2]). З цеху мають робити сермяги на челядь фільваркову, без витрати на то скарбової [3]). До того для роботи поточної, постійної, замок з міських ремісників набирає собі контингент своїх скарбових ремісників. З інвентарів 1758, 1786, 1787 рр. довідуємося про існування тут скарбових ковалів, одного або двох, слюсаря, столяра, ганчарів одного або двох, теслів двох, двох мулярів. Ці ремісники, як слуги двірські, коли роблять панську роботу, вільні від плати чиншу, подимного та инших міських податків [4]). Число цих скарбових ремісників не постійне, воно, за визначенням інвентаря, залежить від того, чи є в місті панська резиденція та двір, чи нема [5]); явно, що в скарбових ремісниках не завсіди була однакова потреба.

Коли місто було потрібне для панського господарства як осередок промисловий, то воно також було потрібне і як осередок торговельний.

Для панського господарства потрібен був унутрішній ринок. Він потрібен був, щоб збувати продукти свого господарства. Ми вже бачили, як багато споживав внутрішній ринок пива, великий відсоток розходився на місці горілки, меду, вишняку. 1778 р. від 1 січня до 31 березня в Костянтинові в роздріб було продано трунків на 5.556 злотих $12^1/_2$ грошів [6]). Панське рибне господарство теж вимагало внутрішнього ринку. Не всі сорти риби йшли на експорт, багато риби розпродувано свіжою. Коли спускався став, нам відомо з орендовних контрактів того часу на стави, треба було збути так багато свіжої риби, що монополізувалися для неї ринки місцеві та ще до того накидалася вона примусово підданим. В контракті на спуст Передмірецького ставу 1750 р. вставлено такий пункт: „Через цілий час спусту того ставу жаден так з своїх людей, як і чужих не має наважитись рибу з чужих ставів підвозити та продавати", має на ринку бути одна риба передмірецька. Постійним товаром на тодішніх ярмарках і торгах була риба солона й сушена. В Костянтинові маємо крамниці, які спеціяльно торгують рибою [7]). До того місто само являло собою ринок. Місцеве ремество вимагало сировини, скрізь на ярмарках здибаємо шкури шевські, товари кушнірські. В Костянтинові були крамниці, що торгували ременем [8]). Для столярів, бондарів потрібне було дерево, що його в цім краї могли вони діставати тільки з панських лісів. У містах, як свідчить хоч-би люстрація 1765 р. [9]), жили сотні й тисячі єврейської людности, в містах були безземельні ремісники, всі вони купували сільсько-господарчі продукти. Нарешті міська торговля вимагала приміщень, вимагали приміщень і міщани. Це дає можливість діди-

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [2]) Ib. [3]) Ib.
[4]) Inw. 1758, 1786, 1787 Arch. Rzewus. [5]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[6]) Arch. Rzewus. Fa. 178, № 10. [7]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[8]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [9]) Арх. Ю.-З. Р., ч. V, т. II.

чеві розвинути галузі будівельної промисловости, постачати будівельний матеріял. При кінці XVIII ст. на Закузьминському передмісті була цегельня, в ній крім печи було 2 шури для роблення цегли, кожна мала довж. 110 ліктів [1]). 1778 р. є описи каменярень панських: під Пашківцями стояло набитих стосів каменю 31, під Григорівкою — 46. З 1777 р. є рахунки прибутків за хати збудовані в місті для євреїв: брали за хату кам'яну одну від 1.200 до 1.500 злотих [2]). Дерево на міські будівлі, ясно, йшло теж з панських лісів.

Існування міста як торговельного осередку дозволяло панові торгувати продуктами і не свого господарства. Ми знаємо, що дідич монополізував торговлю сіллю. В Костянтинові вона осягала значних розмірів, коли дідич уважав за потрібне для соли вибудувати такий великий склад. Він стояв при тракті Кузьминським, що йшов до Галичини; магазин мав три ряди — один мурований, а два дерев'яних [3]). Монополія дьогтю та смоли 1782 р. дала пущена в оренду дідичеві 2.400 злотих. Цього року оренда монополії продажу сіна та оброку дала 800 злотих [4]). Отож місто дає можливість дідичеві розвинути різні галузі свого господарства. Неначе завершуючи в багатьох випадках різні галузі цього господарства, місто має для дідича велике значіння. Це виявляється в величезних прибутках дідича з міста. Коли тогочасне село давало дідичеві річного прибутку тоді кілька тисяч злотих, нам відомо, що Костянтинів 1767 р. дав прибутку 41.953 злотих, з них 30.650 злотих дала оренда корчемна [5]).

Поміщик, оскільки він являється в своїм сільськім господарстві підприємцем, використовуючи в своїм господарюванні місто, не є ворог міста, він зацікавлений у розвитку торговельної та ремісничої діяльности міста, та тільки з застереженням певних умов: місто може розвиватися до тої міри та в тім напрямку, при якім воно не перешкоджало розвиткові панського господарства, а тільки допомагало, не зменшувало панських прибутків, відбираючи частину собі, а допомагало збільшити ці прибутки, додаючи панові.

Тримаючи в своїх руках усю землю, води, ліси, всі багатства околиці міста, використовуючи все панщизняне селянство, розвинувши по фільварках сільсько-господарчу продукцію, в самім місті монополізувавши першорядні тутешні галузі продукції, як гуральництво, броварництво, млинарство, монополізувавши такі галузі місцевої торговлі, як торг горілкою, сіллю, смолою, дьогтем, до того тримаючи в своїх руках весь державний апарат, підпорядкувавши собі і міське самоврядування, місцевий дідич це міг зробити і зробив.

Мало не всю економічну діяльність міста в XVIII ст. підпорядковано дідичеві, мало не в усіх містах Волини господарча діяльність існує в тих межах, в яких дозволяють інтереси панського господарства.

Візьмімо міську торговлю. В місцевім сільськім господарстві багато було речей, що продукувалися на ринок. Фільварок завсіди поривавсь експортувати

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1797 A.
[2]) Arch. Rzewus. Fa. 178, № 10.
[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1797 A.
[4]) Arch. Rzewus. Rachunki pieniędz. 1782 — 3 AA.
[5]) Теодоровичъ Н., Волынь, IV, 20.

зерно. Та коли цей експорт ставав можливий, то справу володільці фільварків ставили так, що перебувалися без послуг місцевого купця, без витрат на місцеве посередництво. Так поставити справу власники фільварків могли тому, що в їхніх руках був даровий транспорт у формі обов'язків панщизняних селян їздити з підводою, в формі панщизняної подорожчизни. За низьких цін на хліб, дорогого його транспорту, тільки користуючись подорожчизною можна було збувати на зовнішній ринок зерно; місцевий торговець, що не мав таких транспортних можливостей, не мав чого і братися за експорт хліба [1]). Коли поміщик знайшов сам дорогу до пристанів, чи великих міст Польщі, то, розпоряджаючись подорожчизною, він сам вивозить і інші продукти свого господарства як мед, віск, рибу, горілку; і тут боротися місцевому купцеві було безнадійно. Місцевий купець нічого не мав, як посередник, при експорті продуктів панського господарства, тяжко йому доводилося і з експортом продуктів селянського господарства. По-перше, він повинен був підводи найняти, дурно для нього ніхто не поїде, по-друге, він мав заплатити мита, що їх шляхтич не платив. Це вже виключало можливість, як нам відомо, експорту селянського хліба, бо ціни були такі на нього, що коли хліб купити та заплатити за підводи й мита, то вся ця операція не оплатиться. Можна було братися купцеві за експорт таких продуктів, на яких пан мав такі великі прибутки, що коли купець і зробить усі вищезазначені витрати, то все-таки ще щось йому залишиться. Та річ у тім, що з експортових продуктів таких продуктів у селянському господарстві було замало: селяни не мали своєї горілки, своєї риби, пасік у них було небагато. Одно що давало більше можливостей то це експорт худоби живої, вона сама зайде, для неї підводи не треба. Справді, нам відомо, що міські купці женуть худобу за кордон [2]). Та й тут вони повинні рахуватись з певними обмеженнями: селяни можуть продавати худобу лиш за згодою фільварку; до того селяни не такі багаті були на худобу та й взагалі в цім краї велике скотарське господарство належало до минулого.

Так само і в імпорті речей з-за кордону місця для посередництва було мало, оскільки цей імпорт ішов з Західньої Европи. Речі потрібні для свого господарства й побуту шляхта привозила сама, повертаючись після вивозу своїх продуктів, та ще привозила безмитно. В господарстві селянському закордонних речей було мало. Ми здибаємо на ярмарках привезене з західніх країв залізо, зокрема коси, скло [3]). Можна ще сподіватися на торговлю речами привезеними з заходу серед дрібної шляхти, заможнішого міщанства та духівництва, котрі не мали можливости купувати ці речі в великих містах Польщі.

Трохи ліпше стояла справа з торговлею речами ремісничої продукції. Дослідники українських міст Правобережжя однодушно констатують, що міське ремество було такої низької якости, що при ній воно не могло бути за предмет експорту за кордон, і це твердження не викликає сумнівів. Неясно для нас, чи осягнуло місцеве ремество такого розвитку, щоб утворилися певні райони ремісничої діяльности, які-б виділялися якістю свого виробництва. Ясно

[1]) Баранович. Нариси магнатського господарства, 38.
[2]) Ibid., 40. [3]) Вишнівець 1755.

зате, що були певні райони, де ремісниче діяльність розвинулася широко через природні умови, завдяки великій кількості й дешевині сировини. Лісові місцевості утворювали сприятливий ґрунт для розвитку деревообробної ремісничої промисловости, місцевості, де було багато ганчарської глини, — для ганчарства, місцевості, де було розвинене скотарство — для вироблення шкур. Розповсюдження виробів цих ремісничих районів в околичних воєводствах може дати ґрунт для торговлі. Як речі ярмаркового обміну в містах півдня Волини виступають [1]) — начиння бондарське, скрині столярські, шкури шевські, волоські шкури баранячі, товар кушнірський — кожухи, горщики, точила, бруси. У Костянтинові ми вже наводили існування крамниць, що торгують ременем.

По-за тим усім для торговлі залишається робота на панській службі: розпродаж продуктів панського господарства та допомога в торговлі монопольними продуктами панської торговлі. Торговець може брати в оренду торговлю сіллю, горілкою, пивом, медом, дьогтем і ин. Торговець може розпродувати з панських ставів рибу. І ця торговельна діяльність дуже помітна в тогочасних містах цієї околиці. Така загальна картина торгової діяльности міст півдня Волини XVIII ст. В торговельнім житті Костянтинова можемо сконстатувати один момент, що цю картину в значній мірі міняє: досить явний факт є торговельні звязки Костянтинова з південними закордонними землями, з землями Турецької імперії. За відомостями Каманіна „Старокостянтинів був відомий, як склад усякого роду товарів, котрі йшли з Литви на Поділля, Румунію, Туреччину та назад, — сюди звозили вироби цих земель для розповсюдження в Литві“ [2]). Цей торговельний обмін земель Корони Польської з землями близького сходу, на мою думку, мав багато відмінного, порівнюючи з торговельним обміном з землями Західньої Европи. Перш за все, на південь не йдуть продукти панського господарства, ввесь експорт продуктів панського господарства йде на північ, на північний захід, у Західню Европу [3]). Коли-ж пани не возять на південь своїх продуктів, коли вони сюди не проторили шляхів і не мають сюди свого транспорту, то й привозити їм речі з близького сходу тяжче ніж західньо-европейські. А речей із сходу привозили за спостереженнями В. Б. Антоновича чимало: „Шовкові матерії привожувано найбільше з сходу: це турецький атлас та адамашок (дамас), потім китайка, турецькі, китайські, перські паски й шалі і т. и... Шляхта носила сукна й шерстяні тканини з східніх фабрик (мультан)... Зброя, що була в загальнім уживанні в шляхти, була без виключення закордонних фабрик: дамаські шаблі, турецькі карабелі...“ [4]). Ото в цій східній торговлі міські купці могли взяти жваву участь. У таких умовах, здебільшого тяжких, торговля цього міста протягом XVIII ст. все-таки зростає й дає працю чималому гурткові людности. За це свідчать деякі числа, котрі до нас дійшли, постійних крамниць цього

[1]) Ibidem.

[2]) Арх. Ю.-З. Р, V, II, Передмова, ст. 59.

[3]) Баранович, op. cit., 35 і далі.

[4]) Антоновичъ В. Б., О промышленности Ю.-З. края въ XVIII ст. „Записки Ю.-З. отдѣла. И. Р. Географическаго О-ва“. Кіевъ 1873, I, 189.

міста. 1728 р. в місті було крамниць 9, та ще в „слободян“ було крамниць 2 [1]). В 1760-х рр. бачимо склепів давніх мурованих 16, крамниць дерев'яних єврейських, котрі вони своїм коштом збудували, — 20, були до того, невідомо скільки, ще дерев'яні крамниці, котрі скарб репарував. 1767/8 р. скарб визнав за потрібне збудувати ще 48 склепів, що й було зроблено [2]).

Ще тяжче ніж на міській торговлі інтереси панського господарства, підпорядкування цим інтересам міського життя, відбилися на міській промисловості, зокрема на міським ремеслі. Обставини склалися так, що ринок для збуту продуктів міського ремества і занадто вузький і разом з тим плиткий, такий, що багато в нього цих виробів піти не може. Той факт, що вироби місцевого ремества не мали збуту за кордоном, загально відомий. Каманін констатує, що продукти місцевої ремісничої промисловости через одну свою низьку якість не могли йти за кордон [3]). До того перешкоди в вивозі за кордон робила, як свідчить суперінтендент Жоравський, митна політика польської шляхти, встановлюючи високі мита на експортові речі [4]). Та й на внутрішнім ринку обставини для збуту продуктів тутешнього ремества складалися дуже невигідно.

Заможні верстви тутешнього суспільства, панство, привозячи потрібні для себе речі з-за кордону, тим самим усе менше й менше потрібували місцевих виробів. Антонович уважає, що „шляхта виписувала з-за кордону ...всі вироби, в яких мала потребу“ [5]). Він уважає що-до виробів на шляхетського споживача, що ці „ремества були залишили міщани; закордонні фабрики наповняли всі ринки своїми виробами. Стан речей, який панував у Речі Посполитій, встиг винищити промислову діяльність у краї“ [6]). Ці вислови вважаються нераз за надто загальні. Не „всі“ потрібні для себе вироби шляхта виписувала з-за кордону; ми бачили, що в панськім господарстві та нераз побуті були потрібні і місцеві ремісники. Разом з тим не вся шляхта могла в великім числі набувати закордонні вироби; це могло бути сумнівним для дрібної шляхти. Так що, здається, стан речей ще не встиг „винищити (‚устранить‘) промислову діяльність в краї“ для шляхти. У всякім разі, ясно, що шляхетський ринок для місцевої промисловости сливе не існував та що в шляхетськім побуті збут для речей місцевої ремісничої промисловости був дуже тяжкий. Ремісниче продукція орієнтувалася переважно на споживача з нижчих верстов тодішнього суспільства, головним чином на селянина [7]). Та й тут промисловість далеко не пішла. Перш за все вона найбільше замикається в околиці свого міста. Вже було говорено, що зросли райони ремісничої діяльности, які широко по краю розкидали продукти свого виробництва, в залежності найбільше від природньо-господарчих умов, а не від зростання ремісничої техніки.

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1728 A.
[2]) Arch. Rzewus. Inw. 1769 A.
[3]) Арх. Ю.-З. Р. V, II, Передмова, 50.
[4]) Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові 1897 р.
[5]) О промышленности Ю.-З. края въ XVIII ст., 188.
[6]) Ibid., ст. 191.
[7]) Антонович, Каманін, op. op. cit., ст. ст. 191 та 50.

Ми здибаємо в кожнім середнім місті тих самих ремісників, котрі виготовляють такі самі речі, завдовольняючи мало не всі потреби в ремісничих виробах місцевого селянського споживача. По-друге, цей селянський споживач не може вимагати ні речей високої технічної якости, речей дорогих, не може вимагати і багато цих речей: він — бідний. Правда, в цій бідності селянських господарств заховувались деякі моменти сприятливі для існування ремества: селянські господарства, роздріблені на окремі родинні господарства, господарства малі, до того нераз малоземельні та безсилі, як от, прим., господарства піші, як-би й хтіли, всього потрібного для себе виготувати не могли, коли-б і хтіли бути господарствами замкненими, то це ніяк не могли провести. Без шкуряних виробів не могло перебутися і селянське господарство і селянський побут. А вже самої шкури не могло бути в кожнім селянськім господарстві стільки, щоб виготовляти такі вироби з своєї. По всіх містах сильні ремества, які обробляють шкуру. В інвентарях Костянтинова здибаємо шевців, римарів, кушнірів [1]: ремісники цих реместв мають свої цехи [2]). В селянськім господарстві потрібні дерев'яні вироби, знов-таки умови селянського господарства не дозволяють самим виготовляти собі ці речі. В Костянтинові здибаємо столярів, бондарів, колодіїв; були цехи бондарський та колодійський [3]). Потрібні залізні вироби, бачимо в цім місті ковалів, слюсарів [4]); вони мають свої цехи [5]). Потреба в глинянім посуді підтримує ганчарів; в цім місті вони мали свій цех [6]). Полотна свого бракувало селянам, бракувало мотузків; бачимо в Костянтинові ткачів, линників; вони мали свої цехи [7]).

Окрім селянства і деякі групи міської людности не могли перебутися без ремества. Торговці, ремісники, особливо єврейська людність купували мало не все потрібне для прожиття, купували навіть їжу. В звязку з цим та ще вимогами єврейського культу в місті є дужа група різників, зокрема єврейських. Те що єврейські різники мали, порівнюючи, незлі прибутки, підкреслює висока сума податку з них; вони в середині XVIII ст. мають давати не менше як 500 злотих. Високі прибутки цього ремества пояснює його монопольне становище: жаден єврей не має бити для своєї потреби ніякого бидла, ні овець, все має купувати від різників, опріч як на весілля. Правда, використання цієї монополії обмежується таксою, яку встановлює кагал тричі на рік [8]). Міські пекарі працюють теж, очевидячки, головним чином для єврейської людности, коли за таксою доглядали кагальні [9]). Пекарі, деякі групи різників, могли в деяких випадках мати попит на свої вироби і серед селянства та инших верстов неєврейської людности. Так само різні групи міста і почасти села могли обслуговувати нечисленні в цім місті кравці [10]).

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758, Inw. 1786 AA. [2]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[4]) Arch. Rzewus. Inw. Inw. 1728, 1758, 1786, 1787 AA.
[5]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[6]) Arch. Rzewus. Inw. 1758. Inw. 1786 AA.
[7]) Arch. Rzewus. Inw. Inw. 1758, 1786, 1787 AA.
[8]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[9]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[10]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

Дослідники міського цехового ремества за часів XVIII ст. в містах польської України та й усієї Корони Польської констатують занепадання за цей час цехового ремества [1]); Антонович при цім наводить приклад з люстрації 1742 р. Володимира Волинського, де існувало 12 цехів „та всі вони були до того малолюдні, що могли скласти цехові збори тільки всі разом", за відомостями цієї самої люстрації, „в Луцьку 20 цехів з'єдналися в 4"; в Володимирі-Волинськім, за люстрацією 1782 р., всі цехи розвалились, цехові сходки перестали збиратись". Ми не бачимо ніяких виключних обставин у ремісничім житті Костянтинова, що завдяки ним цехи його уникнули-б згаданої долі цехів инших міст. Кидається в вічі, що найбільше цехів та ремісників налічує інвентар 1758 р., з давніших інвентарів XVIII ст. мені пощастило бачити один інвентар 1728 р., інвентарі пізніших часів згадують про ремісників та їх цехи все менше та менше.

Правда, разом з занепадом міської ремісничої промисловости росте промисловість, яка перероблює сільсько-господарчі продукти для ринку, промисловість панська переважно, як ми бачили, передусім виробництво різних напоїв. І в міській промисловості дідич починає грати першу ролю.

Вплив панського господарства на міське господарче життя, підпорядкування його інтересам панського господарства, тяжкі умови для торговельної та ремісничої діяльности в місті впливали на те, що міська людність не відходить від землі, не залишає сільського господарства. З інвентарів виявляється, що мало не всі міщани та передміщани не євреї мали земельні наділи. В 70-х рр. на Заслучі садиб (господарств) було 70 з лишком, всі мають земельні наділи; на Закузьминськім передмісті садиб у середнім 97, всі також мають земельні наділи, так само на Полонськім передмісті і Татарській вулиці; в самім старім місті, осередку міського життя, було садиб 46, земельних господарств коло 40. Правда, в інвентарях ми здибаємо хатки, що як господарства не записуються, які земельних наділів не мають, та це „халупи", де живуть за термінологією інвентарів — „убогі" та „вдови"; мешканці тих халуп не є продукційна людність [2]). Ці всі земельні господарства міщан та передміщан невеликі. Вони своїми розмірами подібні до тогочасних селянських наділів, і терміни для означення їх розмірів такі самі, як у селянських господарствах: у 70-х рр. ці господарства діляться на плугові, парові, поєдинкові, піші. Всієї польової та сіножатньої землі в міщан і передміщан 1786 р. було:

В міщан старого міста поля в кожній руці	днів	128	(всього 384)	сіножати на косарів	136
На Заслучі	„	„	„	350	(1050)	„	350
На Закузьминськім передмісті	„	„	426	(1278)	„	426
На Полонськім	„	„	„	154	(462)	„	134,75
На Татарській вулиці	„	„	76	(228)	„	67,5
Всього [3]) поля орного	днів	3402	сіножати на косарів	1114.25

[1]) Кутшеба, Очеркъ исторіи гос. и общ. строя Польши СПБ. 1907, 179. Каманинъ, Передмова до Арх. Ю.-З. Р. V, II, 49 — 50. Антоновичъ, О пром. Ю.-З. края, ст. 191.

[2]) Arch. Rzewus. Inw. Inw. 1775, 1777, 1778, 1779 AA.

[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1786.

Це на три з половиною сотні земельних господарств не багато. З інвентаря 1769 р. довідуємося, що паровий ґрунт мав 6 день поля в кожній руці. Такі невеликі земельні господарства могли мати за своє основне завдання завдоволення продуктами самих господарів. Це не підприємства, як були хуторі, де господарі їх могли-б нагромаджувати багатство, експлоатуючи чужу працю, орієнтуючись у своїй продукції на ринок; це є поратунок для українського міщанства витисненого з торговлі, для українського ремісника, що його саме ремество прогодувати не може. Каманін уважає, що це було загальне з'явище в тогочасних містах польської України, коли міщани в звязку з занепадом торгово-промислової діяльности переходять до хліборобства [1]).

Все це господарче обличчя міста визначає і його соціяльний склад, даючи в суспільнім житті міста абсолютну перевагу дідичеві. Найпомітнішу, найвпливовішу групу в міськім житті являють собою представники панського господарства, панської адміністрації. Над усім містом зноситься постать дідичного пана міста, „ясне освєцоного" князя його милости, всенька людність міста — його піддані. Оскільки князь сам у місті не живе, та як і живе, то сам господарює й адмініструє мало, висовуються наперед різні панські урядовці, передусім губернатор міста та ключа, різні урядовці центрального управління, замку, потім керівники окремих галузів панського господарства — панове ставничий, лісничий, місцевий адміністратор фільварку [2]). Це все, звичайно, шляхтичі. Далі йде велике число різних панських слуг з підданих, дозорця пасік, пасічники, побережники, ланові, гуменний, пастухи, погоничі, свинар, баштовні, мостовничі, парубки двірські до замку, до провенту, сторож замковий, сторож до провенту, прачки до провенту, до губерні [3]). Ціла група є козаків панських: 1728 р. зазначено козаків реєстрових полку ординатського — 7, замкових — 20; 1769 р. на Заслучі козаків 12, на Закузьминськім передмісті — 12 [4]). Крім цього на Татарській вулиці були татари „липки", котрі служили в партії українській, їх було 10 [5]). Центральне панське управління має цілу низку ремісників скарбових: столяр, теслі, мулярі, бондар, ганчар, слюсар, коваль [6]). Десь третина міської, не єврейської, людности є безпосередньо на панській службі. По-за тим, оскільки тут є і фільварок, на околиці міста є ціла група панщизняної людности. 1758 р. на Стариках та Новиках з 73-х господарів є 61 панщизняний [7]). Частина цієї панської людности, особливо вищі урядовці, забезпечуються грошовим утриманням та ординарією. Основна маса нижчих службовців забезпечується землею; жаден з вищезазначених нижчих службовців і робітників фільварку не є без-

---

[1]) Передмова до Арх. Ю.-З. Р. V, II, 110.
[2]) Arch. Rzewus. Inw. 1728. 1758, 1786 AA.
[3]) Arch. Rzewus. Inw. Inw. 1786 1787 AA.
[4]) Arch. Rzewus. Inw. Inw. 1728, 1769 AA.
[5]) Arch. Rzewus. Inw. 1754 A.
[6]) Arch. Rzewus. Inw. 1758, 1786, 1787 AA.
[7]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

земельний. Такі як дозорця пасік та козаки замкові й деякі инші мають ще й парові наділи. Навіть ремісники скарбові звязані з землею, а деякі, як, наприклад, мулярі, мають парові ґрунти [1]). За панську службу вони всі мають право користуватися земельними наділами та не платять податків. „Козаки вільні від плати чиншів та від усякої роботи, а тому повинні бути колією з повинности на услузі замковій, як багато їх зверхність замкова потрібувати буде. Дороги з листами, чи за ординансом яким, без ніякої вимовки своєю силою їздити мають". „Гуменні замкові від чиншу подимного та инших повинностей вільні, зате, справляючи свою роботу, мають бути сумлінними та цілости скарбу панського стерегти повинні". „Мостовничі від чиншів і роботи вільні, мости-ж кожного часу, скільки того буде потрібно, направляти повинні. Баштовні теж вільні від чиншу та всякого податку, та зате в брамах мостове, мита торгові відбирати мають і цілости скарбу панського стерегти повинні" [2]). Ми вже бачили, що й ремісникам скарбовим винагородою за працю на пана було звільнення від податків та повинностей. Фактично, становище цих усіх панських слуг з міщан подібне до становища таких самих фільваркових слуг по селах з панщизняних селян. Дідич, зосередивши управління великим ключем у місті, використовуючи, як слуг, у цім управлінні міську людність, уникає великої витрати на службу в господарчім та адміністративнім апараті панщизняної робочої сили, використовуючи поки що не обов'язаних панщиною міщан та передміщан

Близько тримаються до цієї групи панських урядовців, звичайно вищих, міське християнське духівництво, особливо католицьке; не тільки тому, що вони ідеологічно обслуговують економічне та суспільне панування шляхти; вони часто виходні з шляхти і забезпечене їх існування як поміщиків, або слуг замкових вищого рангу. Кляштор оо. Домініканів, серед законників якого більшість як не всі шляхтичі, сам є дідич. Він має свої землі, своїх підданих на юридиках міських; 1775 р. на юридиці в місті було димів 4, на юридиці на Заслучі — 20 [3]). Згодом Домінікани розжилися на свій фільварок на Заслучі [4]). Кляштор оо. Капуцинів дістає річної ординарії — жита корців 688, пшениці — 184, ячменю — 288, гороху — 52, вівса — 1200, гречки — 368, пшона — 52, 2 годованих кабани, соли бочок 28 та ще на рибу злотих 100 [5]). До того-ж кляштори був збудував дідич [6]). Уніятське духівництво діставало забезпечення як урядовці рангом нижчі, найбільше землями [7]). Духівництво за правом

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. Inw. 1758, 1786, 1787 AA.

[2]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

[3]) Arch. Rzewus. Ревізія димів 1775 р.

[4]) Powiat Starokonst., 397. [5]) Пероговскій, op. cit., 208 — 209.

[6]) Санґушко, дідич міста, 1750 р. надає з 1751 р., дня Яна Хрестителя, капуцинам усю оренду м. Кузьмина. Гроші ці з оренди капуцини мали діставати поки закінчать будуватися, крім цього їм давали камінь на будування. Тяглось все це до 1766 р. (Пероговскій, op. cit., 208. Pow. Skonst., 405).

[7]) Успенська церква мала ерекції з 1753 р. від кн. Санґушка на хутір, з 1779 від кн. Любомирського на землі. Новоміська церква мала ерекцію з 1775 р. від кн. Любомирського (Теодоровичъ, Волынь, IV, 65, 66) та 1736 р. на поля, сіножаті, хутір (Пероговскій, стор. 170).

патронату і призначав його дідич [1]). Група духівництва в Костянтинові була чимала, 1797 р. нараховувалось ченців латинських 25, духівництва східнього обряду, православних і унітів, з їх родинами осіб 32 (ч. 21, ж. 11) [2]).

По-за цими двома групами, тими, що безпосередньо обслуговують панський господарчий та адміністративний апарат, й духівництвом, помічаємо ще третю групу тісно звязану з панським господарством і тим самим залежну від дідича; це всі ті, хто був звязаний з орендою. В першу чергу сами ті, хто стояв на чолі оренди, беручи її: орендарі горілчаної монополії, орендарі монопольних галузів торговлі й промислу, орендарі ставів, мит. Це була аристократія оренди, що мала потрібний капітал для того, щоб оренду взяти. При використанні оренди за ними стояли маси працівників оренди. Візьмім оренду гарячих напоїв. Потрібно було ці напої виготувати. Орендар повинен використати ті промислові заклади, котрі виганяють хоч-би горілку. В умовах того часу цим займалися дрібні підприємці типу кустарів; 1758 р. в цім місті нараховувалось 70 євреїв, які займалися вишинком [3]). Для виготування горілки потрібне було борошно, млини зáвсіди звязані з орендою, мірошники, котрі тримають панські млини, підпорядковані оренді [4]). Щоб продати горілку, потрібні шинкарі. Такі орендовані підприємства, як броварі, свічкарня, мають своїх найманих робітників та службовців [5]) При оренді ставів, торговлі сіллю орендарі повинні мати своїх робітників-службовців та часто залежних від них торговців, котрі торгують цими продуктами. Напевно, більш од сотні господарів Костянтинова, мало не виключно євреїв, крім мірошників та почасти найманих робітників, були звязані з орендою, були на службі її, а тим самим були підпорядковані панському господарству.

Звичайно, в тогочасних містах цієї околиці групи людности звязані з панським господарством та орендою були єдино сильні та впливові. Навіть представники торговлі, через тяжкі умови самої торговлі, з ними сперечатись не могли. Для Костянтинова, правда, тут ми могли-б зробити до певної міри виключення: спостерегаючи тут значний осередок торговлі з сходом, можемо сподіватися тут помітної та заможної групи торговців.

---

[1]) Заховалася презента Санґушка з 1771 р. Булковському до Успенської церкви Перо говскій op. cit. 175).

[2]) Arch. Rzewus. Inw. 1797 A. [3]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

[4]) В Костянтинові на однім великім ставі є 3 млини: 1) Остапихи Христички на 3 камені, 2) Василихи Годної на 3 камені, 3) Гринька Фридриха на 3 камені; крім цього були млини на Новім Місті та Заслучі. Хоч пан монополізував млинарство, та, звичайно, млини віддаються на певних умовах мірошникам з християн. Чому пан сам не експлоатує млина та на яких умовах він його віддає, добре зформуловано в наданні млина в Хмільнику. Староста надає млин „учтивому Миколаєві Сологубенкові для вживання, з тою умовою, щоб той млин зáвсіди заховував у найліпшім стані як для вигоди замкової, так і орендарської"... під утратою права, коли-б в нім яке-будь з оказії та недогляду млинаря мало виявитись спустошення. Від помірного млинареві має дістатись з жита четверта, а всякого иншого збіжжя третя мірка, за що млинар до всякої репарації третій гріш прикладати повинен, млинар має давати з кожного каменя щорічно податок до замку (Арх. Ю.-З. Р. VI, 2, 71. 1743 року).

[5]) До оренди до того додається низка підданих, які мають земельні наділи, з котрих не платять, а працюють в оренді — маємо пахолків до оренди, до корчми, бондаря до бровара парубка в броварі. Деякі з них мають парові наділи.

Далі йдуть групи міської людности, під якими економічний ґрунт зовсім розхитаний, які є бідні, мало важать у сучаснім суспільнім житті, які не мають перспектив у майбутнім; це міщани ремісники, міщани сільські господарі.

Число ремісників, ми не можемо вирахувати, знаємо, що цехів було багато, та знаємо також, що в кожнім цехові ремісників було небагато. Кепське економічне становище ремісників характеризує те, що всі християнські ремісники звязані з землею. Єврейські ремісники, мешканці „затильних хат", роблять враження єврейської бідноти, котра до того не може відступити на землю, як ремісники християни. Становище міських господарів, які займаються господарством сільським, зовсім подібне до становища околичних селян, вони тільки дають чинш з своїх земель, замість того щоб робити панщину.

Розглянувши міське господарство та співвідношення суспільних сил міста, легше зрозуміємо міську конституцію і переведення її на практиці.

У всім міськім самоврядуванні відбивається зазначена вище перевага шляхти в житті господарчім та суспільнім; міське самоврядування підпорядковане волі дідича, як місто в своїм господарчім житті підпорядковане інтересам шляхетського господарства. Існує міське самоврядування з ласки дідича, котрий, зважаючи на реальні обставини життя, вважає за потрібне його існування з огляду на свої власні інтереси: для дідича потрібне міське самоврядування, бо-ж для його господарства потрібне існування міста. Та оскільки місто потрібне для шляхетського господарства лиш у певних межах, місто, яке-б було на послугах у шляхетського господарства, то і міське самоврядування потрібно теж тільки в певних межах, точно зазначених од дідича; самоврядування, яке було-б на послугах панського господарчого та адміністративного апарату.

Підпорядкування панським інтересам міських самоврядувань панських міст польської України провести було тим легше, що в цім краї в міськім самоврядуванні сили міста роздрібнені: в цих містах єдиного самоврядування нема, кожне з міст має кілька самоврядувань, а кожне з цих самоврядувань об'єднує тільки частину людности міста. В Костянтинові маємо магдебургію, кагал та ще циганське самоврядування, бачимо тут ще й циганського війта [1]). До того були ще в кожнім місті групи людности міському самоврядуванню не підвладні, не підвладні навіть володільцеві міста, піддані инших панів, мешканці міських юридик. У Костянтинові цих мешканців юридик багато: домінікани костянтинівські мають тут 1758 р. 69 господарів, з них 51 на юридиці та 18 на фільварку за Случчю; панів Прилуського — 9 господарів, Грохольського — 8, Врублевського — 2, Керекеші, Шашкевича, Крижанівського, Зулькевського, Скшинського, Садурського по одному; всіх 94 господарі. Нарешті, не підлягали міському самоврядуванню шляхта і духівництво християнське, яке жило в місті. В Костянтинові 1797 р. було шляхти 155 осіб, духівництва різних християнських обрядів з їх родинами 57 осіб. Вже нема

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1783 A.

чого додавати слуг замкових та економічних, котрі безпосередньо підлягали замкові [1]).

І розглядати міські самоврядування доводиться тому кожне зокрема. Розгляд цей я починаю з магдебургії, яка серед самоврядувань міста повинна грати першу ролю. При розгляді її треба перш за все констатувати, що магдебургія наша хоч у своїй конституції, в своїх формах, має багато подібного до середньовічних міст Західньої Европи, та у форми ці в наших містах, особливо у XVII — XVIII ст., віллято зовсім инший зміст. Це тому, що магдебургія наша являється представником зовсім инших суспільних груп ніж самоврядування міст феодального періоду Західньої Европи. Магдебургія об'єднує з міщан одних християн; у наших містах, типу Костянтинова, як ми бачили, це лиш дрібні земельні власники, своїм господарчим обличчям подібні до селян чиншовиків, та ремісники, економічно теж малосилі. Коли в італійських та французьких комунах, вільних містах Німеччини міські самоврядування були органами передусім могутньої торговельної буржуазії, наші магдебургії органом цієї групи і бути не могли, бо в таких містах серед підвладних магдебурзькому присудові торговельної буржуазії не було, або сливе не було. Тому наша магдебургія, порівнюючи з містами Західньої Европи, по-перше, для боротьби з феодальними землевласниками, своїми дідичами, зовсім непридатна, наша магдебургія слухняна. Бо й у Західній Европі перед у боротьбі вела торговельна буржуазія і там ремісники не брали жадної участи в керівництві цим рухом, вони йшли за тим, хто почне; коли було потрібно, збільшували рух, а „ніколи не були ініціяторами" [2]). По-друге, наша магдебургія зовсім не має характеру західньо европейської буржуазної колективної сеньйорії, вона не зменшує „на свою користь політичне становище пана, відбираючи від нього частину сеньйоріяльних прерогатив", вона, у XVIII ст. принаймні, має лиш вільності необхідні, даровані од пана; магдебургія є швидше лиш таке обдароване вільностями місто (ville afranchie) [3]). Та й для передніших часів проводити аналогію з буржуазними сеньйоріями тяжко. Любавський уважає, що і тоді нам „бракує повноправних міських республік" ми маємо лиш зародки їх у формі „міст", котрі користувалися самоврядуванням за магдебурзьким правом".

Отож ,коли ми придивимося до правного становища цих магдебургій [4]), то побачимо, що за джерело всього міського права в них є, фактично, воля дідича. Саме надання магдебурзького права відбувається з ініціятиви дідича, на його прохання; фактично дідич утворює магдебургію та здобуває в короля грамоту, котра зáвсіди має речення — просив нас такий-то пан, щоб ми надали магдебурзьке право такому-то його місту. Коли ще в утворенні міського самоврядування хоч за правом, а не фактично, ми можемо вбачати подвійну волю, короля та дідича, то дальший розвиток міського права, особливо у XVIII ст., є виявлення волі лиш одного дідича. Крім кодекса магдебурзького права, котрий входить у силу разом з наданням цього права, міське життя

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

[2]) Лависсъ и Рамбо. Вид. Солд. 1897 II, 397. Жири и Ревиль.

[3]) Luchaire, A. Les communes françaises, ст. 15.

[4]) Энц. Слов. Брокгаузъ и Ефронъ СПБ. 1902, 552.

регулюється додатковими диспозиціями дідича. Ці диспозиції всебічно охоплюють міське життя. Маємо видрукувані дві диспозиції 1699 та 1727 р. для м. Дубна [1]). В них визначається спосіб обирання міського уряду, бурмистрів, регулюються деякі адміністративні справи, як боротьба з вогнем, визначається, які саме категорії людности мають відповідати перед міським судом, встановлюючи принцип forum competentis, визначаються способи судових екзекуцій, регулюється міське фінансове господарство, встановлюється міра, вага, такса на продукти. При бажанні тримати в своїх руках міську економіку, економічне законодавство дідича розвинено буває сильно. В Костянтинові дідич міста бажає сам регулювати курс грошей, не дозволити регулювати його самій міській людності. За диспозицією панською „заміна червоних злотих на білу монету повинна бути за відомістю замковою та за квитом з двору“ [2]). З таких панських розпоряджень і складається чинне право в місті, зібрані разом панські розпорядження складають своєрідний кодекс міського права, який доповнює, нераз зміняє існуючий кодекс права магдебурзького. Таке панське праводавство не суперечить майтборзькому кодексові, його він передбачає; в кодексі написано — „слушна та пристойна воля панська йде за право“ [3]). В зазначених умовах міське праводавство розвиватись не могло. Розвиток його ставив у певні межі вже сам майтборзький кодекс: за ним міський велькер не може міняти конституції, може її тільки розвивати, доповнювати — „велькер, противний писаному праву, бути не може, а лиш у таких справах, котрі-б у праві описані не були“. Та безсилість тих суспільних груп, котрі об'єднувала магдебургія, приводила до того, що й у зазначених межах міського законодавства по панських містах сливе не видно. Міста частіше виявляють лиш законодатну ініціятиву в формі „унижених просьб“ до дідича, як законодавця. В Олиці дідич дає міщанам „пункти, описані їм на тім місті нашім упривилейованім при унижених просьбах та чоломбиттю від уряду міського“ [4]). В деяких містах ще при самім наданні магдебурзького права передбачається, що міщани можуть мати лиш законодатну ініціятиву, а саме законодавство є функція тільки самого дідича. В грамоті Горохову зазначено, „коли-б міщанам до того права ще що додати або відняти було потрібно, тоді, після донесення просьби їх до нас, що виявиться слушним“ дідич обіцяє виконувати [5]). А в деяких містах у XVIII ст. зовсім вже одвикли від міського законодавства. В інвентарі Костянтинова 1758 р. де, очевидячки, зібрані всі доповнення до міського майтборзького кодексу, здибається таке речення — „що-до принципіяльних речей поспільство обов'язане повнити диспозиції замкового уряду“, „міського уряду тільки партикулярно“ [6]).

Коли дідич є джерело міського права, то так само він є джерело і всієї міської влади, хоч бурмистрів, раду, в багатьох, які у Костянтинові, містах і війта обирають міщани та всі обрані міські урядники повинні бути апробо-

[1]) Арх. Ю.-З. Р. V. I. 177, 318—319. [2]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[3]) Sp. Sax. Szczerbic. Poznań. 1610 ст. — 496 4) Ib.
[4]) S t e c k i, T. Radziwiłłowska Ołyka „Przegląd Powszechny“ 1887, 7, 90.
[5]) Арх. Ю.-З. Р. V, I, 96. [6]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

вані через замкову зверхність [1]) Коли-ж пан обрання не апробує, обрані до виконання своїх функцій приступити не можуть, вибори вважаються за неважні, з них виходить „один посміх", як кажуть люди того часу [2]). Навіть цехова старшина наставляється та скидається за апробацією пана міста [3]). В таких обставинах саму владу магістратським урядовцям наділяє дідич, котрий уважає за потрібне дозволити міщанству рекомендувати на посади магістратські та цехові своїх кандидатів. Таке розвязання питання міської влади цілком натурально випливало з порівняння питомої ваги чинних у міськім самоврядуванні суспільних сил, з існування міського права з ласки дідича. Воно відповідає, з одного боку, зосередженню в руках дідича всієї законодатної діяльности; з другого боку, не суперечить кодексові магдебурзькому, котрий говорить — „тому що пан або король усього, що до добра Речи Посполитої належить, сам доглядати не може, то на місце своє обирає та висаджує урядників, котрі того доглядають. А їх владі підлеглі міщани, які повинні на то присягати, щоб їм у всьому були послушні" [4]). Наслідком такого характеру міської влади є, по-перше, повне підпорядкування її замковому управлінню. „Влада та зверхність найперша — і м.п. губернатора костянтинівського, котрий як старим і новим містом з передмістями, так теж селянами, до ключа Костянтинівського належними, рядити та управляти має" [5]). Обов'язки бурмистрів — „зверхности замкової слухати", поспільство до виконання прав, розпоряджень, наказів (встановлених через зверхність замкову) та инших повинностей примусити, де-б послушенства не було, обов'язані будуть вдатись по допомогу до зверхности замкової [6]). Міський уряд відповідальний перед зверхністю замковою; коли зле справляється, карає його замок адміністративним порядком. У м. Дубні, „коли-б через недогляд війта та бурмистрів який-будь мав діятися непорядок, тоді війт має підпасти під вину 20 кіп, бурмистр 10 кіп, і сидженню в в'язниці" [7]). Міське самоврядування стає більше органом дідича ніж міської людности. Тому його авторитет базується нераз більше на волі дідича ніж на волі міської громади. Дідич дбає про авторитет магістрату і підкреслює це в диспозиції: поспільство повинно „війта, бурмистрів, писаря, лавничих, підлавничих слухати й шанувати", застерегається нинішньою диспозицією під винами замковими, котрі мають скарати заможнішого, того-ж що менше має, а зухвалого (hardego), під вільним ув'язненням". Таке несамостійне супроти свого пана міське самоврядування, не може мати і самостійних фінансів. У Костянтинові за основне джерело міських фінансів є єдиний податок — подимне. Воно призначається тільки на певні речі: заплату державного подимного утримання хоругв татарських та слуг міських. „Инших складок уряд чинити не має без відома зверхности замкової" [8]). Полагодження инших міських потреб у цім місті відбувалося шляхом дотацій на спеціяльно призначені цілі. На впорядкування міста, в першу чергу міських мостів, орендарі костянтинівські мали що-року від-

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [2]) Арх. Ю.-З. Р. V, I, 462. Олика.
[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [4]) Sp. Sax. Szczerbic. Poznań 1610, 395.
[5]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [6]) Arch. Rzewus. Inw. 1758. A.
[7]) Арх. Ю.-З. Р. V, 1 179, 180. [8]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

лічити війтові з оренди 200 зл., котрі „мали витрачатися виключно на направу мостів в часі потрібнім". „А, що-б з тих грошей залишалося, на то зверхність замкова має зглянутись, щоб у потрібних місцях були ставлені мости в місті" [1]). Очищення міста від бруду робиться коштом кагалу; „за вивіз з міста сміття та гноїв двом найнятим паровим підданим кагал платить 120 злотих" [2]). „На утримання помп міських майстер з кагалу відбирає злотих 200". „До витирання коминів" було „2 чоловіка найнятих від кагалу за злотих 160". Так само з кагалу дається дотація і на утримання магістратського апарату: на пахолка до уряду міського дається злотих 20, самому урядові міському кагал дає „святечне" [3]). Отож магістрат сам зовсім не визначає свого бюджету, його бюджет точно визначений од замку; зверхність замкова точно визначає всі прибуткові та всі видаткові статті, магістрат є лиш виконавець цього поданого йому кошторису. За своєю волею магістрат і копійки не може витратити. Коли-б навіть була зібрана в місті з податків яка-будь надвишка, то витрачати її магістрат не має права, вона „має бути в уряді прихована на інші потреби", які саме—це виявить зверхність замкова [4]). Зрозуміло, коли магістрат не складає сам свого ординарного кошторису, він не може робити і екстраординарних витрат. „Боргів жадних, коли-б у тім була пильна потреба, уряд без виразної волі я. о. пана на місто затягати не має" [5]). Це було розповсюджене правило по панських містах, у Дубні теж боргів не мають затягати без виразної волі князя [6]). Давні-ж міські борги виплачуються у панських містах теж тільки за апробацією дідича та в тому порядку, що він встановив [7]).

Тільки при збиранні безпосередніх податків за міським урядом залишається дорадча роля, він складає проєкт оподаткування. „Реєстр подимного має бути складений справедливо під сумлінням в уряді" міськім, „не зоглядаючись на дими", число аритметичне їх, „згідно з майном та заможністю кожного". Та цей реєстр має силу тільки тоді, коли дістане апробацію замку, тільки тоді поборці можуть приступити до збирання податку [8]). Ця замкова апробація могла бути не простою проформою, замкова зверхність дуже добре знала маєтковий стан мешканців міста. Зверхність замкова робила щорічно ревізію осілости та робочої худоби міщан і передміщан [9]). При цім складанні реєстру застерегалось до того, що „уряд війтівський звільняти від податків нікого своєю владою не має", коли-б кому з яких обставин потрібно було це зробити, то право звільнити виключно „до самого я. о. пана належить". На практиці-ж „в учиненні такої полегкости вирішати має силу зверхність

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758. A.

[2]) Arch. Rzewus. Inw. 1797. A.

[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1797. A. У деяких панських містах Волини, як Горохові, Дубнім, помічаємо прибутки з міських підприємств та міського нерухомого майна —міської постригальні, воскобійні, солодовні, олійні, ваги, ратушних крамниць; правда, перед Хмельниччиною (Арх. Ю.-З.Р. V, I, 62, 94). У XVIII ст. і в Дубні жадних нових податків без волі пана магістрат накладати не може Арх. Ю.-З.Р. V, I, 318).

[4]) Arch. Rzewus. Inw. 1758. A. [5]) Arch. Rzewus. Inw. 1758, A.

[6]) Арх. Ю.-З.Р. V, I. 319. [7]) Арх. Ю.-З.Р. V, I, 319.

[8]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [9]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

комісарська після того, як сповістить про це зверхність замкову, инакше ніхто звільняти не може“ [1]).

Коли місто не провадить своєї фінансової політики, працює за точними та суворими директивами зверхности замкової, являється тільки виконавцем кошторису, що склала його ця сама зверхність, то й магістрат повинен давати звідомлення про своє фінансове господарство не стільки перед поспільством, скільки перед зверхністю замковою. „Поборці з вибирання подимного, прибутків та видатків, повинні що-року робити звідомлення перед урядом війтівським, а уряд ті рахунки повинен теж що-року подавати до зверхности замкової для підпису та перегляду“. А що-до витрат грошей не зібраних з поспільства, то навряд щоб звідомлення про них роблено перед поспільством. З витрат мостових грошей „мають бути реєстри, що писав міський писар, та мають бути подані до зверхности замкової для звідомлення щорічного“ [2]). Точний контроль за міськими фінансами, повна відповідальність перед замком про витрати сум це загальне з'явище в приватних містах того часу цієї околиці. В грамоті, якою надається магдебурзьке право м. Горохову у 1600 р., читаємо: „війт, бурмистри, райці, або ті, до котрих то буде належати, щоб перед нами та потомками чи ревізорами нашими що-року на свято св. Мартина, свята римського, з усього фінансове звідомлення (liczbę) правдиве слушне та достаточне чинили“ [3]). В м. Дубні за інструкцією панською 1727 р. міські урядники мають складати рахунки що-кварталу перед замковою владою [4]).

Так само і адміністративна діяльність магістрату зводиться до виконання панських диспозицій та розпоряджень замку. Ми вже бачили, що перший обов'язок бурмистрів було слухатись зверхности замкової та примушувати поспільство виконувати її розпорядження. Магістрат дбає, щоб поспільство виконувало його повинності та поплати супроти замку. У цій роботі влада його розтягається і на юридики: „уряд міський має доглядати“, щоб юридики виконували шарварки, „а зверхність замкова всяку допомогу“ дати має.

Друга робота міського самоврядування — „порядок чинити в місті“. В це входить, передусім, поліційна робота. Апарат поліційний в нашім місті дуже невеликий, є тільки двоє пахолків міських, що виконують найрізноманітнішу службу. Властиво для міста великого апарату й непотрібно, бо в усякім екстреннім випадку можна звернутися до замку і там дістати допомогу. Робота що-до догляду за порядком у місті вдень була мінімальна, постійних постів чи регулярних обходів не було; вважалося за потрібне, щоб часом бурмистри обходили місто. Зате багато уваги приділяли нічній сторожі „для всякого безпеченства від огню та крадіжи“. Організована вона способом натуральних повинностей, покладених на поспільство. Що-вечора, „як тільки почне смеркати“, повинні прийти до садиби „війта або бурмистра, на якого припаде квартал, за колією, один від євреїв, а другий від католиків, чи то особисто сами господарі, чи то найнявши кого замість себе, аби тільки доброго сумління, відомого тут, або близько де осілого, не гультяя чи волоцюгу, бо за

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [2]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[3]) Арх. Ю.-З. Р. V. 1, 95. [4]) Арх. Ю.-З. Р. V, 1, 319.

такого господар повинен-би відповідати". Важка була ця повинність. „У дні свят, підчас торгів, відпустів або празників, коли, звичайно, буває більше збіговисько людей, а ті, розохотившись часто бавляться до ночи, часом з вогнем ходять, тютюни палять, звідки нераз виникає небезпека", тоді „по двох з колії від євреїв та від католиків по стільки-ж". Найважче було підчас ярмарків, „оскільки не в однім місті стерегтися належить", тоді, „на нічну сторожу повинні виходити в ринку від євреїв по 2, від католиків по 2, по вулицях, а саме, до брами Кузьминської від євреїв один, від католиків один, до брами Слуцької теж від євреїв — 1, від католиків — 1; подібно і на новім місті — від євреїв — 1, від католиків — 1". Доводилося „відбувати ту сторожу нічну до самого світу, обходячи хати ззаду та спереду, а що вийде година, бити в бубон". Хто-ж не вийде на нічну сторожу, той мав підпасти під вину „по злотих червоних 5, яку має покласти зверхність замкова на скарб пана" [1]).

У боротьбі своїй з вогнем, що тоді відбирала багато уваги міських самоврядуваннів, магістрат теж власної ініціятиви не мав; робота його полягала лиш у тім, що він стежив, як виконує панські диспозиції поспільство, на нього цю роботу було покладено. Панські диспозиції передбачали порядок забудування: „хаток між хатами щоб не важилися покривати соломою, а повинні побивати ґонтом або дошками". Зазначено в диспозиціях, що „старатись мають господарі щоб комини були виведені над дах", „щоб були скрізь бочки з водою", що „всі господарі повинні мати драбини перед хатами, випроваджені дахом до комина". Обов'язок міського уряду стежити, чи виконує поспільство ці панські диспозиції. Наказується міським урядникам, „щоб вони що два тижні чинили ревізію по хатах; а коли-б котрий з бурмистрів мав бути в уряді своїм лінивий, так щоб занедбував ту повинність", такий має бути покараний „виною злотих червоних десятьма". Міський уряд лиш наглядає, навіть не карає. „Коли-б, після нагадування одного та другого підчас ревізії, який господар не мав драбини, бочки з водою та комина випровадженого на верх даху, хоч-би мав до того спосіб, такого міський уряд перед зверхністю замковою оскаржити буде повинен, а зверхність замкова, без ніякого взгляду, заможнішого виною злотих червоних п'ятьма, а біднішого в'язницею карати буде". Навіть як боротись з самою пожежею і то зафіксовано в панській диспозиції: там описано, як сповістити про пожежу людність, хто з яким припасом повинен з'явитися на пожежу, як гасити, як охороняти сусідні будинки від огню. Наказується при тім міському урядові, щоб зазначений у цій диспозиції „порядок захований був" [2]).

Найбільше самостійности міське самоврядування має в своїй судовій роботі. Дідич підкреслює в диспозиції, що „юрисдикція війта в судженні всяких справ, як давнім звичаєм є апробована, так і тепер затримується". Зверхність панська твердо стоїть на тім, щоб усі справи „котрі заходять між міщанами", перш за все розбиралися в суді війтівськім. „А коли-б котрий міщанин, поминувши юрисдикцію війтівську, притягнув сторону до замку, то, після викликання такого за заявою слуги міського перед суд війтівський, має бути ка-

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [2]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

раний ув'язненням". Правда, всі ці застереження наводять нас на думку, що життя ту юрисдикцію війтівську розхитувало, що були якісь інтереси в окремих членів поспільства минати свій суд, вдаватись просто до замку, все це, очевидно, викликає ці застереження панські, загрозу ув'язненням. Разом з тим ця автономність обмежується зверху апеляцією до зверхности замкової.

Загальний порядок регулювання міського життя диспозиціями панськими відчувається вже і в цій ділянці міського самоврядування. Відчувається панська опіка над міським судом у наказах війтові, „пам'ятаючи на присягу, не судити, поки в справах, особливо кримінальних, не вияснить собі всіх обставин справи, заховуючи спокій та розсудливість всяку". Війта застережено, щоб, судячи справи, заховував сумлінність, справедливість, не дав себе звести „приятельством чи корупцією, або боязню чи фавором". Дається війтові інструкція, як, провадячи процес, використовувати свідків: „над усе він має остерегатись, щоб не припускати до свідчення п'яних свідків", рекомендується тому вислухати їх зранку, „особливо де присяга заходить" [1]).

Друге міське самоврядування — єврейський кагал — має в собі багато відмінного не тільки тому, що він є орган національного єврейського самоврядування, а й тому, що він об'єднує зовсім інші суспільні групи ніж магдебургія. В єврейськім кагалі об'єднані всі міські торговці, всі орендарі панських підприємств, крім численної ремісничої еврейської людности. В єврейськім кагалі зібрані всі заможніші групи міської людности. Тому єврейський кагал є організація економічно дужчих груп ніж магдебургія. З цими групами і панові більше доводиться рахуватися, бо-ж уся міська торговля, а головне, вся панська оренда є в руках цих членів кагалу. Єврейство тим самим є необхідне в господарчім житті краю, необхідне в господарстві панськім, пан без них перебутися не може і повинен утворити сприятливі правні умови для їх діяльности господарчої, оскільки знов-таки вона потрібна панському господарству. Тому в багатьох питаннях єврейський кагал має більше самостійности ніж магдебургія. Тимчасом, коли магдебургії роз'єднані, не мають спільної організації, і то не тільки уряди міст панських, а й королівських, кагали таку організацію мають. Кагали об'єднані не тільки по округах а й по всій державі. Ваади та районні з'їзди кагалів були своєрідними єврейськими соймами [2]). Для з'ясування внутрішнього життя кагалів в нашім розпорядженні є самі лиш панські диспозиції, ці диспозиції охоплюють у житті кагальнім небагато ділянок, залишають багато неясного. Вже саме те, що диспозиції неповно охоплюють кагальне життя, свідчить за те, що багато залишалося для вирішення самій єврейській громаді. Та й з самих диспозицій виразно виступає більша фінансова могутність і самостійність кагалу ніж магдебургії. Кагальний бюджет має цілу низку прибутків, головним чином податкового характеру; основні його прибутки — симпля й такса. Симпля — це щотижневий податок з капіталу, переважно торговельного, та майна. Симплю дають перш

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

[2]) Гессенъ Ю., Исторія еврейскаго народа въ Россіи, т. I, ст. 112.

за все ті, „хто гандлі в місті провадить". „Купці, котрі з крамом їздять по ярмарках" мають дати до симплі „від своїх грошей" з кожних 100 злотих „по 2 гроші, від позичених по 1". „Хто має дві хати або дві крамниці, то одна хата або крамниця під таксу симплярів підпадати повинна, а, як сума з тої такси виявиться, від злотих 100 по грошу до симплі заплатити належить; від другої крамниці, в котрій сам гандель провадить, повинен до симплі заплатити по грошів 7. Крамарі, котрі ремінь або рибу продають, мають платити до симплі тільки по 6 гр., коли-б симплярі не поставили їх від того гандлю дорожче". Симплю платять і ті, „хто на відсотки гроші дає", такий „повинен дати що-тижня від злотих 100 грошів 4". Симпля — це податок і на горілчаних промисловців та торговців; „хто має свою хату і котел, повинен заплатити до симплі по гр. 8, а коли-б більше мав котлів, то від кожного котла по гр. 8 належить заплатити. Коли-ж котрий докуповує горілку на шинк, такий повинен платити скільки на нього покладуть симплярі" [1]). Такса різниться від симплі перш за все тим, що вона є річний податок, разом з тим вона охоплює такі прибутки єврейської людности, з котрих симпля не дається. Таксу платять і єврейські цехові ремісники, котрі симплі не дають; правда, платять таксу далеко не всі ремісники. Її дають різники: „такси різницької платиться від вола по зл. 3 гр. 14, від бичка, який має $2^1/_2$ роки, — зл. 2 гр. 6, від бичка річного зл. 1 гр. 3, від вівці гр. 18". Крім цього підчас продажу м'яса „належить до кагалу від злота по 1 гр. будь від тих євреїв, котрі м'ясо купують, будь від самих різників". Торговці дають і таксу: котрі на свої гроші торгують, дають від 100 злотих 20 грошів, а котрі торгують на позичені гроші, дають від 100 злотих 10 грошів. Вважалося при збиранні цього податку, що в торговлі кожного є третина своїх, а дві третини позичених грошей. Шинкарі і володільці горілчаних котлів такси не платять [2]). В самім визначенні розмірів податків ми не маємо в кагалі такої точної фіксації від пана цього розміру, як у магістраті. В диспозиції 1758 р. зазначено, що та симпля, котра встановлена тепер, „має бути лиш на один рік, а після скінчення року має бути встановлена звичайна симпля, яку вільно буде зменшити чи підвищити на третину". І при обкладанні окремих платників кагальне самоврядування та людність підвладна йому мають більше волі ніж магістрат. Обкладання симплею провадять обрані для цієї роботи „симплярі", вони пишуть реєстри цього податку, контролю замкового тут, можна сказати, так що й немає. Розмір такси визначають сами платники: „кожен повинен платити таксу купецьку, яка від нього належатиме з гандлів чи своїми власними грішми чи позиченими, під присягою; „коли-б хто над виголошену клятву свій гандель затаїв, тоді, після доведення цього, з таких гандлів чи товарів затаєних, половина на скарб, половина на орендарів" податків має йти [3]).

Звичайно, і кагал повної самостійности в своїому господарстві і в своїх фінансах не має, йому дається, порівнюючи з магдебургією, тільки більше волі. В диспозиціях панських зафіксовано, що все фінансове господарство кагалу

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A. [2]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.
[3]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

має провадитися під контролем замку. „При скінченні року рахунки з усіх прибутків та видатків мають бути подані до апробації зверхности замкової під виною на скарб панський червоних злотих 50". Виплату і затягнення боргів кагалу регулює дідич. Кагальна старшина „не має наважуватись затягати жадних сум без виразної згоди од князя"; з сум, „затягнених за згодою, видатків ні на що робити не мають, лиш на сплату давніших боргів, за документами доведених, коли-б инакше мало статися, то з власного майна поповнити повинні" [1]).

Крім инших моментів, панові допомагають втручатися та підпорядковувати собі кагальну управу суспільні противенства в самім кагалі. Ці суспільні противенства в кагалі надзвичайно сильні, дужчі ніж у магдебургії. Разом з багатими торговцями та орендарями ми там здибаємо численних єврейських ремісників та маси єврейської бідноти, що її ці багатії експлоатують. Як у західньо-европейських торговельних містах, що соціяльний склад їх наш кагал нагадує більше ніж місцева магдебургія, міська управа є в руках багатих торговців та капіталістів [2]), так і в тутешнім кагалі вся управа є в руках єврейських багатіїв, що використовують кагальний апарат, щоб визискувати біднішу єврейську людність. Це загальне з'явище в тодішніх кагалах корони Польської, Гесен Ю. констатує що „демократичні принципи, котрі були в основі кагалу, знищила олігархія, що рано втиснулася в кагальну організацію" [3]). В Костянтинові право голосу при обиранні кагальної старшини мали далеко не всі євреї. Той, хто хоче мати участь в обиранні старшин чи симплярів", має заплатити „наперед цілорічну симплю, а потім не менше ніж 20 грошей до дальшої симплі" поставити. Коли-ж право участи в виборах мають лиш ті, хто платить симплю, а симплю платять мало не виключно торговці, загалом єврейські багатії, то право голосу належить одним єврейським багатирям. „А хто-б підлішого стану євреїв хтів мати участь у виборах старшини, тоді цей новий (nower) крім цілорічної симплі має дати злотий один грошів 10, а ремісник має дати до симплі злотих 2; тільки тоді голос мати повинен". Та й цих перешкод для просякання в кагальний апарат єврейських низів уважалось замало, кагальне управління має бути твердо в руках обмеженої групи, встановлюється ще поступовість у займанні кагальних урядів. Кожен „з тих обраних, попереду має бути пушкарем, підлавничим, лавничим, а щойно тоді квартальним; так що пушкар не може бути лавничим, поки не буде підлавничим, підлавничий не може бути квартальним, поки не буде лавничим; а знов пушкар не може бути квартальним, поки всіх цих ступенів не перейде; тим більше новий, котрий вислужується

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758 A.

[2]) „Як і иншими нідерландськими містами, фландрськими під той час управляла аристократія, точніш кажучи — патриції. Одні члени вищої буржуазії, багаті торговці та капіталісти, користувалися там політичними правами. Ремісники були віддалені від будь-якої участи в управлінні. (Пірен. Лависсъ и Рамбо. Вид. Солдатенкова, т. III, 1897 р., ст. 441). Аналогічне з'явище констатують Жірі та Ревіль для міст Франції (ib. II, 417): „Здебільшого привилеями користувалася лиш меншість; простий люд, ремісники, не брали жадної участи в управлінні".

[3]) Исторія еврейскаго народа, т. I, ст. 110.

поки не буде пушкарем та йдучи через ці ступені до того ступеня не прийде, не може бути квартальним". А для самих кандидатів на кагальні посади ценз виборчий ще підвищується. „До старшинства квартального не мають бути обрані, коли-б кожний з них не давав до симплі по злотих 40". Такі порядки повинні були призвести до утворення кліки кагальних верховодів. Дідич застерегає, щоб ця класова кліка не була ще й родинною. „В старшинстві в жаднім покревенстві або сватівстві весільнім бути не повинні, крім третього покоління з четвертим, один квартальним, другий лавничим бути не може; під виною на електорів та на скарб панський злотих червоних десяти" [1]).

Це панування багатіїв у кагалі явно підтримує дідич. Всі вищенаведені пункти кагальної конституції зафіксовані у панських диспозиціях. Як ми бачили, саме ці багатії потрібні найбільше в панськім господарстві. Та підтримуючи їх панування в кагалі, пан швидше може поставити під свій вплив і контроль їхнє господарювання в кагалі. Замок вимагає, щоб „вірні, чинячи що-місяця рахунки, при скінченні року", подавали до зверхности замкової звідомлення про всі прибутки та видатки, котрі старші та рахмистр наперед скласти мають". Так само звідомлення має бути зроблене, коли-б міські прибутки були здані в оренду. До того заводять при звідомленні ще й обов'язкове ствердження (апробацію) всіх прибутків та видатків кагальних [2]).

За такого становища, коли все кагальне управління опинилось у руках невеликого гуртка багатіїв, які до того мали підтримку замкову, цей контроль та втручання замку ставали необхідні, бо була небезпека, і велика, всяких зловживань. У цім місті замок, „запобігаючи встановленню симплі яким-будь фавором або ненавистю", мусів був видати диспозицію про секретну симплю. Було наказано, щоб кагал та поспільство обрали з-поміж себе одного вірного та сумлінного, а потім той, вибравши три картки з поданих голосів, спаливши зараз решту карток при цілім кагалі і поспільстві, має зараз під секретом, щоб один про другого не знав дати кожному симпляреві, реєстри поспільства; а ці симплярі під присягою, оголошеною вірним, кожного до симплі за сумлінням таксувати мають. Ото ці симплярі ті самі реєстри вірному віддати повинні, а вірний допіру з них складе справедливу симплю". Цю диспозицію живовидячки викликано тим, що кагал звичайним способом „справедливої" симплі скласти не міг. Нарешті, при такім мало не родиннім управлінні кагалом повставала небезпека фінансової безгосподарности, навіть зловживань і розтрат. Дідич повинен зробити застереження проти цього. „Витрат жадних кагальні старші не мають робити инакше, як нижчеописаним способом: квитів до орендарів коробок такси та симплі без підпису инших чотирьох старших давати не повинні, а з тими орендарями мають бути роблені рахунки що-місяця; квити-ж з зазначенням у квиті видатку повинні від старших виходити; на суму 13 грошів один старший квартальний свій місячний квит видавати може лиш з зазначенням на що, а на більшу суму чотирьох підписи повинні бути. Коли-б ті прибутки входили не через оренду, а до вірних, тоді

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758. A. [2]) Ib.

квити не до яких инших осіб, а тільки до самих вірних, тим самим способом виходити мають. Коли-б чи вірні чи орендарі подали яку витрату без підпису чотирьох старших, прийнята бути не має".

Ситуація складалася так, що пан міста в кагальнім житті часом потрапляв у демагогічну ролю; він, котрий підтримував у кагалі панування кагальної аристократії, ставав часом оборонцем порядку у кагалі проти зловживань його керівників, навіть оборонцем нижчих шарів кагальної людности.

У всю вищенаведену картину життя, господарчого, суспільного, кінець XVII ст. вносить показні зміни.

Оживлення вимог закордонного ринку, зріст цін на сільсько-господарчі продукти, перш за все на зерно другої половини XVIII ст. при кінці століття відчувається і в цій околиці, в звязку з цим помітний зріст сільсько-господарчої продукції, передусім рільництво зростає, звичайно те рільництво, котре в першу чергу має можливість удовольняти ринкові вимоги — рільництво панське; ростуть фільварки, їх засівна площа. В звязку з розвитком цієї продукції на зовнішній ринок виростає до значних розмірів навіть міський фільварок. 1797 р. тут рахують одного поля 2300 морг та лук, сіножатів, вигонів 808 морг [1]). Зріст цін на зерно дає ґрунт для збільшення земель орних міщан та передміщан. Маємо числа [2]) землеволодіння міщан і передміщан 1787 р. в днях і в 1797 р. в моргах; уважаючи, що день своїм розміром близький до морги, порівнюємо ці числа.

	Поле орне			Сіножаті	
	1787 р. в днях		1797 р. в моргах	1787 р. на косарів	1797 р. морг.
	в одній руці	в 3-х руках			
Старе місто	118	354	1000	378	259
Заслуцьке передмістя .	340	1020	1264	340	316
Закузьминське „ .	430	1290	2020	430	510
Полонське „ .	144	432	1312	126	257
Татарська вулиця .	116	348		78.5	
Всього .	1148	3444	5596	1352,5	1348

Сільсько-господарчий вигляд міста збільшується, це менше помітно на передмістях, які і раніш мали обличчя сільсько-господарче, більше помітно в осередкових частинах — Старім місті та Новім (Полонським передмісті).

Цей зріст рільництва в місті, зокрема рільництва панського, вносить велике погіршення в становище великої частини місцевого міщанства звязаного з землею. Панське господарство, шукаючи робочих рук при розвитку фільварку, доходить до втягнення в панщину частини міщанства, а саме пе-

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1797 A.

[2]) Arch. Rzewus. Inw. 1787 A, Inw. 1797 A.

редміщан. 1758 р. в Костянтинові робить панщину тільки людність близьких до фільварку Новик і Старик [1]), це з XVII ст. панщизняний, селянський куток. Таку саму картину ми бачимо 1769 р. [2]). 1787 р. вже по всіх міських передмістях є групи панщизняних:

На Татарській вулиці	2
„ Полонському передмісті	6
„ Заслуцькім „	39
„ Закузьминськім „	41
	88

Передусім утягуються в панщину дужчі групи передміщан: 1787 р. в панщину втягнені переважно господарі парові, поєдинкових та піших більше на чинші [3]). 1797 р. панщина на передмістях є правило, чинш — вийняток [4]). Коли передміщани почали робити панщину, вони вже подібніші до селян ніж до міщан. Як побачимо нижче, вони виступають при кінці XVIII ст. як „хлопи", вони позбавлені міщанських прав. А ще в 1787 р. війт був з Полонського передмістя, бурмистри були з передмість Закузьминського та Заслуцького [5]).

Одночасно з зростанням сільського господарства в місті, росте в місті і торговля, разом із збільшенням продукції сільсько-господарчої на ринок занепадає замкненість місцевих господарств, вони тепер не тільки більше продукують на ринок а й більше купують на ринку. Торговля в місті збільшується, живовидячки росте число міських крамниць [6]).

	Склепів мурованих	Крамниць дерев'яних	Крамниць мурованих	Малих крамниць
1760 р.	16	Невідомо	Не згадуються	Не згадуються
1897 р.	41	53	48	18

Самою кількістю крамниць місто при кінці XVIII ст. виглядає як чималий торговельний осередок.

При кінці XVIII ст. Костянтинів кількістю людности — велике на той час місто з селянськими, разом з тим панщизняними передмістями, з переважно міщанським, торговельним та ремісничим осередком, з чималим числом шляхти в осередку міста, як у центрі панського господарства, культури та адміністрації цієї околиці. Все це відбивається підчас перепису людности 1797 р. (Див. табл. на стор. 63).

Відбуваються великі зміни, місто є на порозі якогось нового періоду своєї історії, та простежити докладніш, ґрунтовніш цю добу нам не дозволяє брак документів.

---

[1]) Arch. Rzewus. Inw. 1758. A.
[2]) Arch. Rzewus. Inw. 1769. A.
[3]) Arch. Rzewus. 1787 A.
[4]) Arch. Rzewus. Inw. 1797. A.
[5]) Arch. Rzewus. Inw. 1787. A.
[6]) Arch. Rzewus. Inw. 1760; 1797 A. A.

	Господарів	Духовні					Хлопи				Міщани				Цигани		Євреї		Шляхта				Татари		ВСЬОГО		
		Латинські ченці		Грецького східнього обряду		Уніяти	Дідичні		Зайшлі		Дідичні		Зайшлі						Осіла		Неосіла						
		Ч.		Ч.	Ж.	Ч. Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Ч.	Ж.	Чол.	Жін.	Разом
Старе місто	119	25		15	6	4 2	46	37	30	19	162	172	13	27	17	13	—	—	31	36	36	35	—	—	379	347	726
Заслуцьке передмістя . . .	77	—		—	—	— —	235	241	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	235	241	476
Закузьминське „ . . .	109	—		—	—	— —	336	297	32	26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	368	323	691
Полонське „ . .	97	—		2	3	— —	298	304	10	6	—	—	—	—	—	—	—	—	3	6	5	3	9	7	327	329	656
Новики та Старики	63	—		—	—	— —	190	196	13	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	203	203	406
Євреїв	488	—		—	—	— —	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	607	769	—	—	—	—	—	—	607	769	1376
Всього.	953	25		17	9	4 2	1105	1075	85	58	162	172	13	27	17	13	607	769	34	42	41	38	9	7	2119	2212	4331
Всього у % .	—	1,4					53,7				8,6				0,7		31,7		3,6				0,3		—	—	100

ЄВФИМ СІЦІНСЬКИЙ

ОБОРОННІ ЗАМКИ ЗАХІДНЬОГО ПОДІЛЛЯ XIV-XVII СТ.

(ІСТОРИЧНО-АРХЕОЛОГІЧНІ НАРИСИ).

Україна за давніх часів була для східньої та середньої Европи затулою від різних степових хижаків, що пересувалися з Азії до Европи. Особливо таку ролю відгравала вона в XIV—XVII ст., коли на південно-східніх границях України — в чорноморських степах та в Криму залягли татари. В половині XV ст. ці татари остаточно відокремилися були від Золотої Орди й зорганізувалися в Кримське ханство, що приєдналося до Туреччини. Ця Татарська держава, зорганізована на зразок азіятських кочових хижацьких держав, за ввесь час свого існування провадила надзвичайно просту політику: жила коштом сусідніх держав — Московської, Литовської і Польської. Татари ці жили тим, що постійно нападали на прикордонні землі названих держав, себ-то на Україну, грабували її майно та забирали в полон людей. А тому що татари були під зверхністю Туреччини, то, бувало, на Україну разом з ними приходили й турки теж руйнувати українські поселення. Особливо страждало від цих нападів Поділля, що лежало скраю українських земель, і саме ті місцевості, де людність була густіша й заможніша.

Татари нападали на Поділля звичайно трьома шляхами, що були вигідні для кінних наїздів: Кучманським, Чорним і Волоським. Перший шлях проходив по вододілу сточищ Дністра та Бога, приблизно по лінії теперішньої залізниці, що йде від Жмеринки до Одеси. Другий татарський шлях тягся по вододілу між Богом і Дніпром, по Вінниччині та Літинщині. Називався цей шлях Чорним певне через те, що пролягав лісами. Третій татарський шлях — Волоський ішов на правому березі Дністра по Басарабії-Волощині. Йдучи цим шляхом татари переправлялися десь через Дністер, і з'являлися на Поділлю; иноді йшли уверх по Дністру і нападали на Покуття, Буковину й Галичину.

Мало не кожного року, а часом і по кілька разів на рік татарські чамбули бували на Поділлю і найгірше допікали тим, що забирали в полон людей. Українсько-руські невільники були головною підвалиною економічного життя татарської держави і почасти турецької. Оті невільники були головним чином робочою силою в господарстві татар; вони-ж були і за найважливіший предмет торговлі та вивозу. Невільничі торги в Криму, Малій Азії, Італії, на островах Середземного моря були переповнені невільниками з України. Особливо „ходовим крамом" були молоді українки. Багато було таких невільниць із Поділля. Про „бранки-подолянки" згадують українські народні пісні та думи. Татари, напр., каже пісня —

везли з собою три Подоляночки
три Подоляночки — всі три сестреньки;
ой старшу везли в червонім убранні,
а середнюю везли в зеленім жупані,
а найменьшу везли голеньку-нагеньку.
Ой найстаршій треба чипок вишити,
а середній треба віночок увити,
а найменьшу треба на Дунай пустити,
нехай пливе до ойця, до матки,
до своїй родиноньки [1]).

Невільниці-українки поповнювали харем багатих турків, а часом попадали навіть у султанські харем. Були випадки, що українки робилися султанихами, як, напр., XVI ст. славнозвісна Роксолана жінка Сулеймана Пишного (1520—1566 рр.), що верховодила мало не всім султанським двором і навіть самим могутнім володарем Сходу. Була вона родом, за одними відомостями, з горішньо-дністрянського Поділля з міста Рогатина, а за иншими — з міста Чемеровець на Кам'янеччині. Новітній історик Туреччини акад. А. Кримський каже, що Турецька держава в XV—XVI ст. складом своєї людности і через силу-силенну бранців була в значній мірі слов'янська, а українські невільники надавали Туреччині трохи навіть характеру українського [2]).

Поділля, окрім лютих сусідів татар, мало ще инших, що теж нерідко непокоїли подільські поселення і пустошили їх; це були волохи, що займали задністрянські простори і були теж під зверхністю турецьких султанів.

Від тих ворожих нападів і татарів і волохів Поділля, як і вся Україна, не мало доброго захисту від своєї державної влади. Литовська й Польська держави, до яких належала Україна, не мали достатньої військової сили, щоб не допускати до України азіятських хижаків; вони були раді затулятися отими українськими землями. У таких тяжких обставинах прикордонного життя, в постійній боротьбі осілої української людности з степовими хижаками, доводилося людям самим шукати способів захисту від ворожих нападів, від руйнування свого житла й майна, від неволі й смерти.

Для захисту людність Поділля передусім користувалася тими схованками, які залишилися були ще з часів передісторичних, коли первісна людина ховалася від стихій та звірів у печерах, що їх багато є в басейні Дністра, по берегах як самої цієї праслов'янської ріки, так і лівих заток її. Народні перекази й досі вказують на значіння отих печер, як схованок від татарських нападів. Про печери Залучські або Черченські, над річкою Смотричем, за 20 кілом. від Кам'янця, маємо навіть документальні відомості, що вони були в XVI ст. схованками для околичної людности. Так в акті розмежування маєтків Залуччя і Черча 1543 р. говориться, що „печера повинна бути завсіди і навічно в загальному користуванню людей як із Залуччя, так і з Черча, і жадна сторона не повинна вважати її за свою виключну власність, але вона повинна бути за місце схованки від поганих та від усякого иншого ворога

[1]) Историческія пѣсни малорусскаго народа, В. Антоновича и М. Драгоманова, Кіевъ 1874, т. I. ст. 87.

[2]) А. Кримський, Історія Туреччини, т. I, Київ 1924 р., стор. 1 і 163—166.

підчас нападів на країну; вільно в ній шукати притулку всякому, як чоловікам, так і жінкам до найменшої дитини". Далі в тім акті говориться, що сходи до печер повинні околичні мешканці лагодити обопільно, а хто не виконуватиме того обов'язку, то платить штраф і т. ин. Небіжчик проф. В. Б. Антонович, що оголосив друком оцей акт, знаходив у Залучських печерах сліди перебування тут людини ще за часів палеоліту, а так само і за пізніших часів, коли наскокували татари; він тут знаходив монети XVI—XVII ст. [1]).

Але такі природні захисти для подільської людности були недостатні і крім того небезпечні, бо — як згадують люди — часом вороги видушували димом людей у печерах. Людності треба було мати инші схованки від ворогів. І то тому ще за давніх часів стали на Україні будувати оборонні замки. Особливо багато повстало замків на Західнім Поділлю, де будівельний міцний матеріял — каміння — був під руками на всякому місці. І замки таки були досить добрим захистом від татар, бо татарські чамбули, що нападали на Україну, це не було якесь регулярне військо, що вміло добувати фортеці; це були по теперішньому кажучи бандити, озброєні луками, шаблями, ножами та арканами, і мали успіх у своїм грабіжництві головне тому, що швидко могли пересуватися. Добувати замків вони не силкувалися, хіба иноді разом з турецьким військом нападали на якийсь слабенький замок і нищили його, як це було з замком у місті Рові в половині XV ст.

Монументальне будівництво на Україні, особливо на Поділлю, в XIV—XVII ст. мало осібний архітектурний характер відповідно до умов життя в цій прикордонній, неспокійній країні. В порівнянню з попередніми часами велико-князівськими та галицькими, характер архітектури на Україні міняється: замість великих монументальних храмів, якими пишалися українські міста за князівських часів, замість палаців князів та бояр з'являються по різних містах, містечках та селах оборонні замки з баштами, амбразурами, зубчастими стінами на зразок західньо-европейських феодальних замків.

Навіть церковна архітектура Поділля тих часів набирала характеру замкового. Церкви та костьоли, жидівські синагоги будувалися невеликі, з міцними мурами, баштами, амбразурами та стрільницями. Яскравий зразок такого церковного будівництва являє собою мурована церква в с. Сутківцях на Лятичівщині, малюнок якої можна бачити в багатьох виданнях. Ця церква, певне XV ст., має вигляд замку з трьома круглими баштами та з четвертою баштою-дзвіницею; на верху на склепінню були стрільниці, а внизу міститься власне церква під міцним склепінням. Успенська церква в м. Межибожі (так само на Лятичівщині) XVII ст. з дуже грубими мурами має потайну кімнату в бані, хід до якої зроблено в стіні. Іванівська церква в Кам'янці має міцну мурована дзвіницю-башту з амбразурами. Кам'янецький так званий вірменський костьол має теж потайну кімнату в бані і стрільниці в дзвіниці. Мурованні синагоги в м. Сатанові на Проскурівщині і в м. Шаргороді на Могилівщині мають вигляд невеличких замків.

---

[1]) В. Антоновичъ, О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра. Труды VI археологическаго съѣзда въ Одессѣ, т. I, Одесса 1886, ст. 91—92.

Замки на Україні були державні й приватні. Державні замки будувалися й утримувалися на державні кошти і називалися в коронних (польських) землях — королівськими, а в литовських — господарськими. Приватні замки будували заможніші землевласники в їх головних поселеннях, де часто жили й сами землевласники. Утримувалися оті замки на кошти власників та людности (в містах). А власне будували й піддержували всі замки місцеві селяни, почасти міщани, своєю працею, потом і кров'ю.

Приватних замків було багато особливо на Західньому Поділлі, де людність була густіша і значить можна було здержувати натиск хижаків.

Державні замки на Україні містилися там, де були південно-східні границі Польщі й Литви. Головні замки були такі: на Київщині — Київський, Канівський і Черкаський; на Волині — Житомирський, Овруцький, Луцький, Кременецький та Володимирський; на Брацлавщині — Брацлавський й Вінницький, на Поділлю (в Подільському воєводстві) — Кам'янецький, Лятичівський та Барський. На Поділлю були ще державні замки в Смотричу, Скалі, Ольчедаєві, Бакоті та в инших місцях, але вони були знищені в XV ст., в часи боротьби Литви й Польщі за Поділля.

Більшість вищеназваних замків тепер не існує; тільки місця їх зазначені земляними валами, ровами та румовиськами, а часом не можна навіть відшукати місця, де був замок (Бакота).

Хоч державні старовинні замки на Україні здебільшого не лишилися, але збереглися більш-менш докладні офіційні описи замків Київщини та Брацлавщини 1545 та 1552 рр. Ці описи видано, із них можна уявити собі, що то були за замки, який був фортифікаційний тип їх і т. ин. [1]).

Загальний тип замку на Україні був такий. Будували замок на високій горі, природньо-непідступній, що її по можливості обмивала вода, або облягали болота. Найчастіше для замка вибирали гору, що виходила рогом або мисом до двох ярів, що сходилися в тім місці. Ріг той, коли він мав звязок з якою горою або високорівнею, відрізували ровом і валом (часом кількома) і таким чином утворювалася для замка подовгувата площа. Ту площу по контуру гори обводили валами, де була в цьому потреба, а навкруги ставили стіни — в давнину дерев'яні, а пізніше муровані, особливо там, де було доволі каміння. В кутах площі замку бували башти. Для в'їзду робили браму в башті, а часом було і дві брами.

Ревізор Вінницького замку 1545 р. так описує придатне на замок місце: лука одна простяглася між Богом як шия, з одного й другого боку обли-

---

[1]) Описи українських замків 1545 р. видано: Źródła dziejowe, т. VI, Варш. 1877; Памятники Київ. Археограф. Комісії т. IV; Арх. ЮЗР, ч. VI, т. 1; описи 1552 р. — Арх. ЮЗР, ч. IV, т. I, ч. VII, т. 1—2.

Про українські замки та їх організацію й значіння див. „Южно-русскіе господарскіе замки" М. Грушевскаго в „Кіев. Унив. Изв." 1890 г. і Історія України-Руси, його-ж, т. VII ст. 35—41.

Яке було дерев'яне будівництво старовинних руських замків, див.: М. Красовскій, Курсъ исторіи русской архитектуры. Часть I. Деревянное зодчество, Петроградъ 1916, гл. III; Грабарь, Исторія русскаго искусства, т. I.

Про вінницький замок недавно вийшла праця М. І. Білінського, Вінниця 1926 р.

ває її ріка, тільки на 50 сажнів відійшла ріка від ріки. Як-би зробити на Богу став, а на тій шиї викопати два або три рови, наповнені водою з Бога, то вийшов-би замок дуже сильний, якого не можна було-б ані підкопати, ані обстріляти з гармат ні з якого боку. А на збудування міста є дуже придатне рівне місце, не таке, як тепер (у Вінниці), що з замку не видно всього міста, а з міста — замку [1]).

Стародавніх докладних описів приватних замків України, подібних до описів державних замків, не маємо. Але зате деякі замки приватні збереглися, якщо не цілком, то залишилися значні рештки їх. Особливо треба сказати це про Західнє Поділля, де замки були муровані.

За тими рештками замків, що залишилися на Поділлю до наших часів, часто не можна собі уявити, які саме були замки. Часто тільки по фундаментах мурів та по ровах і валах можна накреслити план замку. Плани замків були різні. Часом вони мали правильну форму довгастого чотирикутника, часом квадрата, часом трикутника, а иноді п'ятикутника. Деколи план замку був неправильної форми. Чим давніший був час заснування замку, тим менш правильний був його план що-до геометричної форми.

Який саме був характер архітектурного мистецтва замків Поділля XIV—XVII ст., тепер важко уявити собі ясно. Ті будинки ставлено в тривожні часи в неспокійних місцевостях, будовано не для окраси панських маєтків, а щоб мати якийсь захист від ворогів, через те, коли будували, звертали головну увагу, щоб будівля була міцна, тривка — могла витримувати напади.

За пізніших часів, коли життя на Україні стало спокійніше, коли не треба було вже боронитися від татар, то пани почали будувати замки на оздобу маєтків, для вигоди свого життя; такі замки будовано в певному архітектурному стилі, з архітектурними прикрасами. Це були замки-палаци, якими хотіли повеличатися багатирі-пани. Згодом стали називати замками всякі панські палаци, що часом нічого спільного з замками не мали. Говоримо ми тут не за такі замки, а тільки про оборонні замки, що мали значіння фортець.

Всі оборонні старовинні замки з кінця XVIII ст. стали непотрібні і поступінно руйнувалися. Решток отих монументальних пам'яток старовинної замкової архітектури стає що далі, то менше, — вони зникають на наших очах.

Описати те, що ще залишилося, або зафіксувати те, що було ще недавно — мета оцієї праці. Я хочу подати до друку те, що збирав був у різні часи на західньому радянському Поділлю: подати мої фотографічні знімки, обриси планів, записи, то-що.

Тут я подаю археологічні описи-нариси замків у Кам'янці, Межибожі, Сатанові, Зінькові, Жванці, Чорнокозинцях, Рихті, Панівцях, Ярмолинцях і Сутківцях, Пиляві, Бару та Озаринцях.

Плани всіх замків накреслено в одному маштабі, щоб наочно можна було бачити розмір замку і порівняти його з иншими.

---

[1]) Źródła dziejowe VI, 111; Грушевський, Іст. Укр.-Руси, VII, 36.

І. КАМ'ЯНЕЦЬКА ФОРТЕЦЯ.

Кам'янець, колишня столиця Подільського воєводства XIV—XVIII в., а далі столиця Подільської губерні (1793—1924 рр.), був колись дуже міцною, недобутою фортецею і своїм природнім становищем і фортифікаційною будовою.

Ця фортеця складалася з замку і з міських укріплень.

Щоб зрозуміти, через що Кам'янець був колись непідступною фортецею, треба уявити собі природнє становище Кам'янецького замку й міста. Річка Смотрич, що коло неї лежить Кам'янець, тече глибоким річищем, що його боки часто виглядають наче сторчові стіни. Течія річки дуже колінкувата з викрутами, або, як часом кажуть, з меандрами. У тій місцевості, де стоїть Кам'янець, Смотрич своєю течією утворює дивну ключку, мало не кільце: обтікає навкруги високої гори і, не доходячи до свого річища на кілька метрів, повертає і тече далі, щоб увілляти свої води до Дністра. На тому острові стоїть так званий „город" — старовинна частина Кам'янця. У тім місці, де Смотрич, обійшовши острів, ніби сходиться з своїм річищем, стоїть на розі, що утворюється двома ярами, Кам'янецький замок. З'єднується він з містом вузенькою смугою скелі, що на ній вимурований так званий Турецький міст подібний до стіни. І замок і місто захищені глибокими ярами; оті яри навкруги міста та біля замку мають стрімкі береги, ніби-то стіни. Смотрицьке річище завширшки тут 150—250 метрів. Ці боки-стіни, колись підправлені де-не-де людською рукою, утворювали природню фортецю, недосяжну за тих давніх часів, коли техніка стріляння не була ще добре розвинена й удосконалена.

Кам'янецький замок збудовано одночасно з заснуванням самого міста Кам'янця, себ-то близько 1362 р., коли великий князь Литовський Ольгерд, прогнавши з Поділля татар, віддав цю країну своїм небожам князям Коріятовичам, чотирьом братам Юрієві, Олександрові, Костянтинові та Федорові. Вони стали боронити ту землю від татар; насамперед вони, — говорить літопис, — знайшли були собі тверджу на річці Смотричу і тут збудували місто Смотрич, а в другому місці, де жили ченці в горі, вони відновили місто Бакоту; а бувши на ловах, загнали багато оленів на той острів, де нині стоїть місто Кам'янець; там вони вирубали ліс і з каміння збудували місто Кам'янецьке. Так каже руссько-литовський літопис про заснування Кам'янця. Першу згадку в історії про Кам'янецький замок маємо в грамоті Юрія Коріятовича 1374 р., де той князь за згодою свого брата Олександра дає місту Кам'янцю грамоту на ґрунти та різні права і прописує, що ця грамота дається „на замку" в Кам'янці. Відколи засновано Кам'янець — замок разом з містом стає першорядною фортецею руссько-литовської держави, а потім польської, коли в половині XV ст. західнє Поділля відійшло до Польщі. Особливого значіння набула Кам'янецька фортеця, коли збільшилися напади татар на Україну, коли Туреччина стала організувати татарські сили, твердою ногою ставши на Босфорі. У довговічній боротьбі українців з мусулманами Кам'янець як фортеця відігравав не аби-яку ролю. Тоді Кам'янецьку фортецю називали „тверджею утвореною рукою Божою", „начільним укріпленням людської культури", „передовою стіною християнства", і т. ин.

І справді Кам'янецька фортеця була недобута. Багато разів під кам'янецькими стінами були різні вороги, але не могли добути фортеці. Підступали тут і татари, і волохи, і турки, і козаки — і не здолали її. Тільки двічі вороги добували Кам'янець, але на це були особливі причини: р. 1393 Витовт узяв штурмом Кам'янець тільки завдяки суперечкам серед кам'янецької залоги, а р. 1672 турки здобули Кам'янець через те, що турецьке військо чисельно значно переважало (до 300.000) оборонців замку (не більш як 5.000). А коли Кам'янець був у турецьких руках (1672—1699 рр.), то поляки кілька разів спитувалися силою відібрати Кам'янець, але не могли нічого вдіяти.

Як виглядав Кам'янецький замок за Литовських князів — відомостей немає. Найстарший опис цього замку з кінця XV ст. (1494 р.) [1]). Хоч цей документ зложено зо сто літ по тому, як останній з Коріятовичів покинув був Кам'янець, і Кам'янецький замок був у руках поляків років 60, але замок де-в-чому мав вигляд старовинної руcько-української фортеці з дерев'яними будівлями, з православною церквою, з руcько-українськими назвами будинків та різних речей, дарма що документа написано по-латинському („ізбища", „зруби", „рушниця", „челюсти" в печі і т. ин.).

Замок під той час з'єднувався з містом вузькою смугою чи хребтом, що посередині знижався, де й був міст. Тут-же при в'їзді з міста до замку була брама (valva civitatis), що її охороняла башта, а біля неї приміщення для воротніх сторожів. З північного боку замку була инша брама, що звалася Пільною (valva campestris); дорога від неї йшла до міста Скали на Збручі, через те ту браму звали також Скальською. Над скелею з боку міста від Міської брами до Пільної були „ізбища" або „шрамби" (isthbycze sive szramby), тоб-то мури під захистом трьох башт; на одній з них чатував сторож чи сурмач (custos sive tubicina). З західнього боку замок мав дві башти. „Ізбища" були побудовані з міцних дубових брусів і за часів небезпеки могли містити в собі речі й матеріяльні цінности міщан і околичних зем'ян. У замках Смотрицькому й Скальському, за тим же описом 1494 р., були подібні будування — „комори" міщан та шляхти. Оті „ізбища" й „комори" являли собою те, що „городні" Брацлавських і Волинських замків XVI ст. Коло Пільної брами над мурами були приміщення для сторожі — „стражниці", а також оборонні будівлі. Недалеко від тієї брами було будування, що спускалося до низу в яр; тут була криниця, знизу мурована, а зверху обкладена деревом, але з неї води не брали, бо вода була дуже глибоко.

З північно-західнього боку замка захищав рів, бо тут з боку рівнини була найбільша небезпека. Тут якийсь Щенсний робив рови, розбиваючи скелю з великим зусиллям; по деяких місцях рів мав глибини в два рости чо-

---

[1]) „Здача новому старості замків Скали, Кам'янця, Смотрича та Лятичева 1494 р.". Документа цього видав проф. М. Грушевський — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. VII, 1885 р., а також в окремому виданню: М. Грушевський, Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, I, Львів 1895. Перед тим цим документом користувався польський історик А. Яблоновський у своїй праці „Podole u schyłku wieku XV" в часопису: „Ateneum" 1880 р., т. II – III (див. також: Pisma Aleksandra Jabłonowskiego, t, IV, Warsz. 1911).

ловіка, але, як каже опис, довелося відмовитися від дальшої роботи, бо скеля була надзвичайно тверда.

В замку, ідучи від Пільної чи Скальської брами, можна було зустріти великий будинок (stuba magna), від якого і почав ревізор опис замку. В цім будинку, побудованому з міцних хоч і старих брусів під старим попсованим дахом, була кімната, де стояло кілька столів та ослонів; посередині висів свічник, зроблений з оленячих рогів, а на стінах висіло 32 гаківниці (pixides alias hakiwnicze), шомпол, що виглядав ніби спис — щоб прибивати порох у гаківницях, — та дві залізні лопати, щоб насипати порох до гаківниць та гармат.

Далі коло того будинку стояла грецька (grecka), себ-то руcько-православна церква, в якій „кожної неділі правлено службу Божу за руським чи грецьким обрядом під загрозою штрафу в одну копу".

Коло великого будинку був ще дім, де з одного боку була „схованка, чи комора, инакше спіжарня", а внизу пивниця, а з другого боку склад бойового знаряддя: пороху дві „бервениці" [1]) і одна кадка, 6 гаківниць, 15 рушниць, 102 балісти [2]), з яких 90 поламаних; тут-же були кулі залізні для малих „піксід" і кам'яні для гармат, стріл чи „шипів", кілька посудин і „брехв" (стріл без наконечників), одна бочка чи бервениця. Нагорі в тому будинку було приміщення для „челяди". Ще далі стояв будинок — шпихлір (alias domus sive gaza alias spychlerz) з двома відділами, а за ними ще дві хатки для житла.

З лівого боку в замку, починаючи від Пільної брами до Міської, були різні будинки: найперше невеличка хатка з двома кімнатами, далі — велика стара хата, що коло неї була кухня, а недалеко „чорна ізба", де грілася сторожа; потім нові будинки, що між ними була пекарня та бровар, і нарешті при дорозі до міста стайня.

У замку було 11 гармат: одна велика „тарасниця", чотири „півтарасниці", чотири гармати менші та дві „півгуфниці", ніби мортири.

Загальне становище Кам'янецького замку за описом 1494 р. було сумне. Дахи на будинках були або старі та попсовані, або їх зовсім не було; на зрубах не було стріх. Бойових і споживчих припасів було дуже мало. „Замок, — записав ревізор,—увесь майже спустошений; мало не все будування замкове зруйноване; всі кути порожні; так що сором таке писати чи казати про такий визначний замок". „Знайшлося два бики за два золотих, — каже ревізор, — а запасу ніякого, ані м'яса, ані борошна, ані солоду, ані збіжжя, ані овочів, ані кавалка хліба, ані міри соли, ані пива, ані меду, ані паші коням у замку чи в стодолі, тільки два стоги сіна на полі". При тому опису замку на окремому клаптикові паперу якийсь тогочасний каламбурист, може сам ревізор, що приймав замок від колишнього старости, написав ніби-то цитуючи папу Григорія Великого: „міст польський, жовнір австрійський, черниця баварська, віра угорська, піст німецький, будівля Скали та Кам'янця — все це нічого не варте".

---

[1]) Бервениця — міра на сипке, пояснюється в тому-ж опису, що то кадка або по-польському чвартка (byrzwyenycza sive beczułka, alias po polsku czwarthka).

[2]) Баліста — це лук з підставкою чи сохою, як видно з опису замку в Скалі.

Очевидно, влада не дуже дбала про Кам'янецький замок; більше покладалися на природнє його укріплення.

У першій половині XVI в. Кам'янецький замок був значно підправлений, перебудований. Маємо опис замку 1544 року [1]). З того опису видно, що тоді вже не було зовнішніх дерев'яних укріплень; скрізь над скелями та по узбіччях були мури та башти. На той час робили значний ремонт замку, перебудовано деякі частини його, під доглядом архітекта Іова Прета чи Претвича. За описом р. 1544, замкових мурованих башт було тоді стільки, як і тепер їх можна бачити з решток замку. Опис башт та инших замкових будувань починається з башти, що стоїть на південно-східньому розі замку, першої з боку Руської брами; називали ту башту Папською чи Юлія [2]); вона, як каже опис, здавна добре збудована, на міцному фундаментові. Коло фундаменту тої башти ламали тоді скелю, щоб зробити це місце ще недосяжнішим. Під тою баштою поставлено „Кахач", себ-то так званий по-рос. „копьор", щоб піднімати в замок воду та будівельні матеріяли.

Друга башта з південного боку замку звалася „Колпак"; вона також, як каже опис 1544 р., добре збудована на міцному фундаменті. Коло тої башти була над самою скелею давня й дуже попсована мала башта, призначувана для сторожі, щоб, коли нападатимуть вороги, охороняти дорогу, яка йшла тут з Хотіня.

Третя башта звалася „Тенчинська", теж міцна, і від свого фундаменту, закладеного на скелі, до половини своєї висоти здавна обшита муром.

Четверта башта звалася Ляцька або архибіскупський кораб (ковчег).

Коло цих башт — першої, другої, третьої та четвертої — збоку скелі йшла стіна, якої фундамент виведено було на скелі; висотою вона сягала до внутрішніх замкових стін, що були між цими баштами. Ця зовнішня стіна тоді (1544 р.) будувалася; вона повинна була забезпечувати підступ до тих башт і взагалі до замку. Тепер зовнішня стіна є тільки коло перших двох башт.

Далі за четвертою баштою була п'ята, що звалася „Нова", бо була збудована р. 1542. Ця башта стояла в західньому куті замку й була з'єднана з другою баштою, що ніби підпирала її з боку замку і звалася Денною (Denna wieża). Ті башти з'єднувалися коридором з склепінням. На Денній башті на самій горі збудовано дерев'яну будку-сторожівню з 4-ма віконцями, — це була обсерваційна стійка, бо з цього пункту далеко було видно в бік Басарабії. Коли вороги підступали, ту будку легко було скинути. Також у баштах бійниці були заложені тонкими стінками, які можна було легко знищити, коли-б треба було стріляти.

---

[1]) Описа 1544 р. видав А. Яблоновський: Regest wszego budowania wokrąg i zewnątz zamku Kamienieckiego r. 1544" — „Przegląd Biblijograficzno-Archeologiczny" — 1882 р., т. III, ст. 11—30. Переклад цього документу на рос. мову див.: Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Каменецъ-Под. 1901, ст. 214—230

[2]) Кам'янець католики вважали за форпост католицтва серед православних українців і за захисну стіну від мусулманства; через це на фортифікації Кам'янця давали пожертви катол. біскупи Польщі і навіть римські папи. Отож папа Юлій II (1503—1513 рр.) дав на укріплення Кам'янця т. зв. данину Св. Петра (świętopietrze). Те-ж зробив і наступник його папа Лев X в 1513 р. Zam. Pod., II, 7—8.

Далі від наріжної (Нової) башти в напрямку до міста стояло дві башти т. зв. „Мала“ і „Рожанська“. Ці башти, а також Ляцька й Нова виходили до місцевости рівної, де не було ні скель, ні ярів, і через це коло тих башт були викопані широкі два рови, на захист цього боку замку від ворожих нападів.

Коло Рожанської башти була брама т. зв. Пільна з мостом (певне з таким, що піднімався). Браму збудовано давно. Тоді-ж, коли складався опис замку (1544 р.), архітект Іов Прет будував нову браму; коло тієї нової брами стояла башта т. зв. „Стара Рожанська“, дуже підупала; на ній не було жадної бійниці. Башту ту мали реставрувати, щоб вона захищала нову браму; у ній мав бути потайний хід до криниці.

З боку міста в замку по лінії замкових стін були, крім Рожанської башти, ще „Лянцкоронська“ або „Друга Ляцька“ і проти неї над скелею башта „Водна“, в кінці замку „Чорна“ башта. При в'їзді до мосту, що з'єднував замок з містом, була також башта. В замкових баштах мало не всі двері, вікна та бійниці були облицьовані тесаним камінням.

При виїзді з замку до міста були праворуч льохи, де містилися в'язниці: передні призначувано для тих злочинців, що їх не мали скарати на горло, а далі від тої в'язниці був хід до другої в'язниці, висіченої глибоко в скелі, з вікном, через яке спускали в ту в'язницю злочинців і шпигів, засуджених до кари на горло; иноді ця кара виконувалася голодом.

В західньому боці замку, коло башти Денної були чотири порохові льохи, забезпечені міцними залізними дверима.

Окрім башт, стін та льохів у замку були різні будинки житлові та господарчі. Напр., коло брами міської та башти Лянцкоронської був дім, де жив староста; далі в напрямку до брами Пільної були лазня та стайня.

Зброя в замку р. 1544 була така: 14 гармат, з них 6 більших і 8 менших, гаківниць 43, аркебузів 30, банників 50 і мушкетів двоколісних коротких 20. Пороху було 32 барилки й 1 летберзька бочка, гарматних куль 2 копи (120 штук), олова $6^1/_2$ штук, смоли не багато, сірки 2 бочки, салітри 1 бочка й $1^1/_2$ барилки.

Такий був стан Кам'янецького замку 1544 р.

У першій чверті XVII в. до північно-західнього боку мурованого замку прибудовано т. зв. Новий замок — земляні високі вали з казематами під ними і між тими валами широкі та глибокі рови, обкладені тесаним камінням. Ці будування зроблено під доглядом інженіра Теофіля Шомберга.

Пізніше з другої половини XVII в. про Кам'янецьку фортецю маємо деякі відомості з тогочасних планів.

Планів з того часу відомо кілька.

Найдокладніший план Кам'янця — це план Купріяна Томашевича, виданий з гравюри, що рита на міді в Кракові наприкінці 1672 р., або трохи пізніше. Про автора того плану маємо відомості, що в 1671 р. він був війтом і суддею в цивільних справах у Кам'янці [1]). Коли турки взяли були Кам'я-

[1]) Advocatus et judex causarum civilium ordinarius. — Кам'ян. Істор.-Археологічний музей арх. LIII, № 10: акт про те, що куратори Кам'янецької Троїцької церкви продали Станіславу Грушецькому мурований дім на вул. Зарванській 1671 р.

нець, Томашевич залишив це місто і в Кракові видав план Кам'янця, вказуючи на тім плані, звідки турки підступали до замку та підводили міни. Коли турки вийшли з Кам'янця (1699 р.), Томашевич, здається, вже помер, бо коли р. 1700 Комісія перевіряла права власників на двори та садиби в Кам'янці, то в акті тої комісії зазначено, що коло катедрального костьолу на Татарській вулиці був дім, що належав був Купріянові Томашевичеві, колишньому радці кам'янецькому, а володіла тим домом рідна його сестра, але в домі тім не жила, бо він був спустошений [1]). Таким чином план Томашевича, як такий, що його склав місцевий діяч, і мусить бути певним документом у топографічних вказівках.

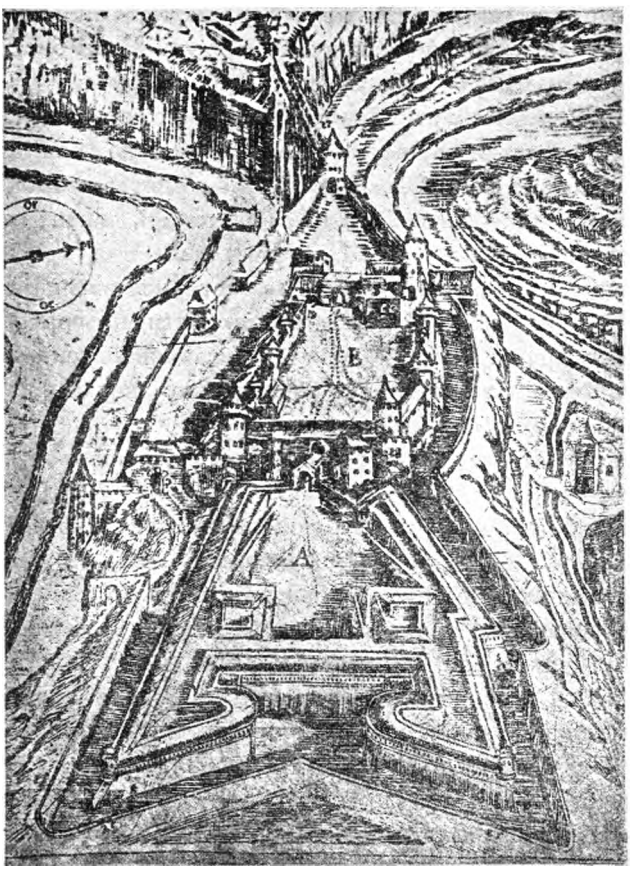

1. Деталь плану 1672 р. Кам'янецький замок.

План цей, як видно з написів на ньому, видано з привілеї королівської і присвячено тодішньому польському патріоті, краківському біскупові Андрієві Тржебіцькому, що перед тим, як турки сунули на Польщу в 1672 р. зформував був своїм коштом військовий загін у 500 чоловіка і післав його до Кам'янця.

Гравюра плану Томашевича завбільшки $42 \times 31^1/_2$ см. Це власне не є план у нашому теперішньому розумінню, як тепер креслять плани, це перспективний вид замку й міста з західнього боку, так, як-би стати на заході на кінці земляних валів замку й дивитися на схід: на передньому місці накреслено вали замку т. зв. Нового, далі старий замок з усіма баштами та мурами, а ще далі місто з усіма будуваннями, вулицями, майданами та річкою, що навкруги оперізує місто.

Томашевичів план відомий в історіографії [2]), але самий оригінал являє собою бібліографічний раритет.

---

[1]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VII, т. I, ст. 560.

[2]) Описи плану вміщено в таких виданнях: Dr. Antoni. I. Zameczki Podolskie II, 18—19; Сементовскій, „Каменецъ-Подольскій", Спб. 1862, ст. 75—78.

Копії плану: Górski, Wojna Rzeczy pospolitey z Turcyą w latach 1672—1673, Warsz. 1890 (окр. відб. з журн. „Warszawska Biblioteka"); „Подолія — историческое описаніе", Спб. 1891 р.;

На Томашевичевому плані можна бачити, що новий замок був обведений, окрім валів, широким ровом, обкладеним з двох боків камінням; старий замок мав з усіх боків стіни й башти; з південного боку крім стін, що з'єднували башти, була ще зовнішня стіна і між ними рів такий самий завширшки, як і рови коло нового замку. На плані показано в замку старому дві башти, що їх зруйнували турки 1672 р. за часів облоги: в північно-західньому куті замку велика башта, названа в опису 1544 р. Новою, — напис так пояснює „№ 18, башта зруйнована турками підложеним порохом і скоро відновлена"; а в протилежному куті по діягоналі (південно-східньому): „№ 19, руїни башти, зруйнованої порохом, що в ній зберегався і випадково був підпалений продавцями овочів, перебувавшими в старому замку; при цьому погибло народу і військових більш 600 чоловік; це сталося напередодні вступу турків, після заходу сонця".

Оці дві зруйновані башти Кам'янецького замку турки відбудували зараз вступивши до Кам'янця. Взагалі турки зараз-же взялися зміцняти Кам'янець, відправляти, де було треба, за вказівками од французьких інженірів (були спочатку і німецькі інженіри, але вони скоро покинули службу турецьку). Дерев'яні будинки, що могли перешкоджати обороні замку й міста, було знесено. За два місяці після того, як здобули турки Кам'янець, якийсь кореспондент писав з Кам'янця: „замок старий, зруйнований порохом, тепер відновлено з двома міцними баштами так, як і був". У квітні наступного року писав той-же кореспондент: „замок кошами обставляють; від замку аж до біскупства над скелями плоти, а на переходах коші в два ряди поробили; белюард (бастіон) один за Босяками на давньому шанцю, другий у Босяків, третій на старому біскупському дворі, четвертий на порожньому жіночому кляшторі (коло брами Баторія), п'ятий коло Св. Петра, шостий в дворі пані Богушевої, сьомий на Вірменській вулиці" [1]). Так забезпечували турки місто. Але в замку турки нічого нового з монументального будування не зробили, крім того що відбудували вищезазначені башти.

Нерідко можна чути, а навіть і читати, що Кам'янецький замок — це будування турецьке, що це турецький замок. Розуміється, що це не так. Але на Поділлю часто можна чути про які-небудь руїни замку чи башти, що то турецьке. В Кам'янці міст, що з'єднує замок з містом, називають також Турецьким і пояснюють, що той міст збудували турки; цеж те не відповідає дійсності, бо міст тут був здавна; згадується він ще в опису замку 1494 р., бо инакше не могло бути: замок і околиці його тільки цим мостом і могли з'єднуватися з містом.

Окрім Томашевичевого плану Кам'янця є ще другий друкований план, близький що-до часу до першого, невідомий в історіографії. Це план 1684 р., значить тих часів, коли Кам'янець був у руках турків, друкований у Римі.

у цім виданню копію значно зменшено на дереворити, написів нема; написи надруковано в „Объясненіи къ рисункамъ", ст. 56—58. Передрук з цього дереворитy в книжці: В. Сѣцинскій, „Каменецъ-Подольскій — историческое описаніе", Кіевъ 1895 р.; там надруковано написи латинські та переклад їх.

[1]) Zam. Pod. II, 12—13.

Примірник цього плану зберегається в Вінницькій філії Всенародньої бібліотеки У. А. Н. Розміром він більший за план Томашевича: гравюра його має розміри 38,5 × 54,5. У загальному вигляді він такий, як і план Томашевича: замок і місто накреслено також перспективно, але не так докладно, як це зробив Томашевич: замок накреслено досить виразно з баштами, стінами, брамами і навіть з гарматами на валах та з людьми, а в місті тільки заштриховано садиби та вулиці, а не вирисувано будинки; тільки міські фортифікації — брами та башти накреслено виразно. Хто склав цей план, де його надруковано і коли, видно з такого напису внизу:

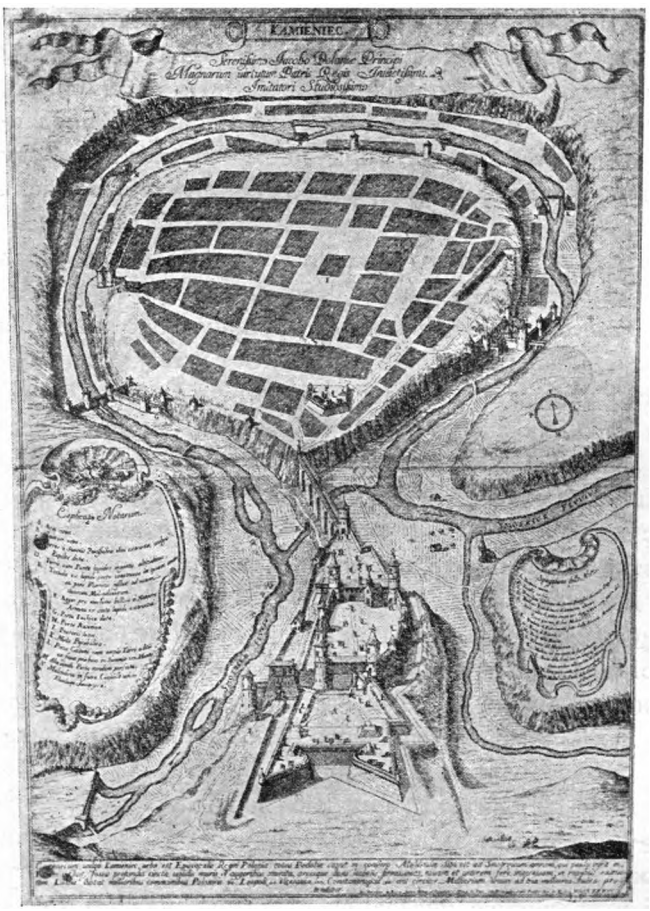

2. План Кам'янця 1684 р.

So. Iacobus de Rubeis formis Romae ad templum S. Maria de Pace cum privilegio su — mi Pontifici die XX Julii MDCLXXXIV.

Угорі на плані вміщено таке присвячення:

Serenissimo Iacobo Poloniae Principi magnarum Virtutum Patris Regis invictissimi imitatori studiosissimo.

Це посвята старшому синові короля Яна Собєського Якобу, що брав участь у походах батька, особливо в боротьбі з турками за Кам'янець. Р. 1687 Якоб Собєський, з дорученння батька, підступив з польським військом до Кам'янця і обстріляв з гармат його, але добути його не зміг. Може план 1684 р. був польським воякам за орієнтійний провідник.

Кам'янецький замок на плані 1684 р. виглядав так, як і на плані 1672 р., тільки на першому башти, стіни та ин. виразніше намальовано, але чи відповідало все намальоване дійсності — не можна бути певним, може де-в-чім була і фантазія гравера, бо про автора того плану („Іс. Якова з Пожичкових форм",— а може „ферм") нічого невідомо. Новий замок, за планом 1684 р., був обкладений різаним камінням по стінках ровів, що оперізують замок; нагорі були зроблені по краях кам'яні бар'єри і тут розставлені гармати (всіх їх намальо-

вано 11). Старий замок на плані тім круглястий, обведений мурами та баштами; з правого (південного) боку 6 башт, з яких дві на рогах більші, а в середині три менші; з лівого боку 3 башти, з яких наріжні більші. Всі наріжні башти намальовано з стрімкими вигнутими дахами з якимись баньками чи ліхтарями на самім версі. Всі ті наріжні башти позначено знаком C, а в поясненнях (esplicatio notarum) сказано, що ті башти збудовано на папські кошти і через це вони називаються Папськими (Turres a summis Pontificilus olim extructae, vulgo Papales distae — на плані є „есплікація" й італійською мовою). Але, як відомо з давніх описів замку та з таблиць на баштах, не всі ті наріжні башти збудовано на кошти папські.

Старий замок відокремлювався від нового довгим будинком між двома крайніми баштами; в тім будинку був хід із сходами до нового замку. Продовженням того будинку з лівої сторони була стіна й другий будинок, через який був другий хід з мостиком і теж сходами; мостик був такий, що підіймався. Коло того будинку була башта, що своїм фундаментом сягала до берега річки (це т. зв. Водна башта опису 1545 р.). З боку міста старий замок мав також довгий будинок між двома кутніми баштами з вікнами; в тім будинку були ворота.

З лівого боку вдовж старого й нового замку йшла дорога, загороджена від скелі стіною; як видно з плану 1684 р., це власне була не дорога, що нею можна було їхати, а тільки стежка для піших.

Міст, що з'єднує замок з містом, намальовано на плані 1684 р. з 5-ма високими арками. Проти мосту з боку міста накреслено п'ятикутний бастіон, що про нього в есплікації сказано: „насип для військових машин (гармат), що збудувала вірменська нація з тесаного каменя (Agger pro machinis bellicis a natione Armena ex secto lapide extructus).

Такий був Кам'янецький замок у 1672 і 1684 рр., як видно з тогочасних планів.

З кінця XVII ст. для Кам'янецької фортеці кінчається першорядна її роля. В XVIII ст. вона вже не мала такого значіння, як раніш. Татари вже не нападали на Поділля. Польща через свою кволість не могла боротися з Туреччиною. Боротьбу з мусулманами в XVIII ст. веде Росія і Кам'янець був тільки свідок тієї боротьби: проз мурів Кам'янецької фортеці не раз проходило російське військо (в рр. 1739, 1769, 1775, 1788).

Але хоч Кам'янецька фортеця в XVII ст. не мала великого значіння, але поляки на соймах порушували питання про асигнування коштів на піддержку фортеці. Деякі будування в замку і в міських фортифікаціях робилися і в XVIII ст.

В 1717 р. реставровано Руську браму. В половині століття деякі фортифікаційні роботи провадилися під керівництвом інженіра Дальке. В 1761—1762 рр. значні поправки замкових і міських оборонних будинків робилися під доглядом Стефана Маковецького (будування стіни коло Баторієвої башти та стін у замку). В 1765 р. король Станіслав Август пожертвував із своїх коштів чималу суму на ремонт Кам'янецьких фортифікацій, про що на пам'ять було вибито навіть медаль.

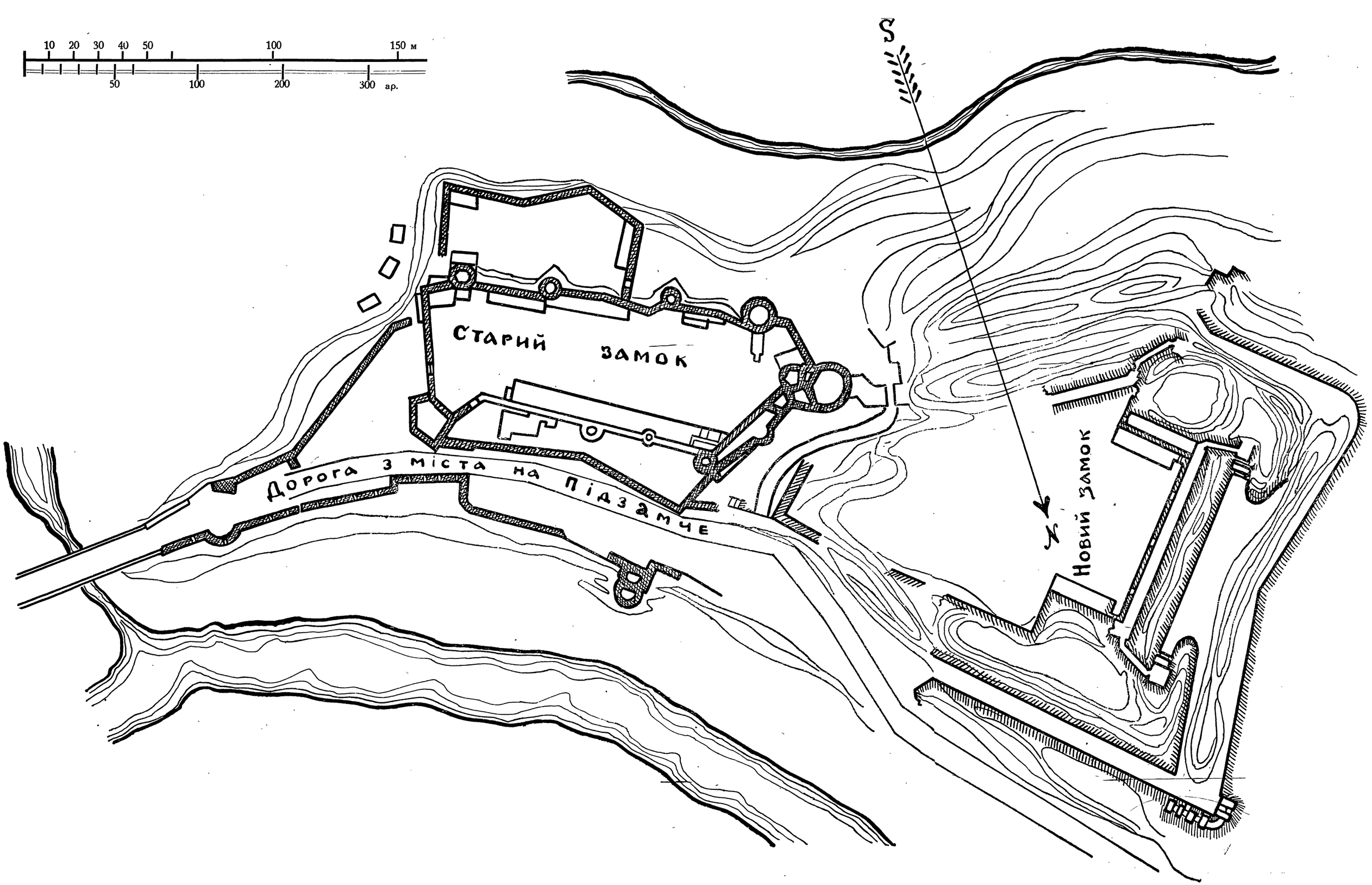

4. План Кам'янецького замку за рисунками Вол. Сіцінського.

Як перейшов Кам'янець під Російську державу, Кам'янецька фортеця зовсім втратила своє значіння, особливо коли до Росії приєднано Басарабщину, і кордони Туреччини було відсунуто далеко на південь.

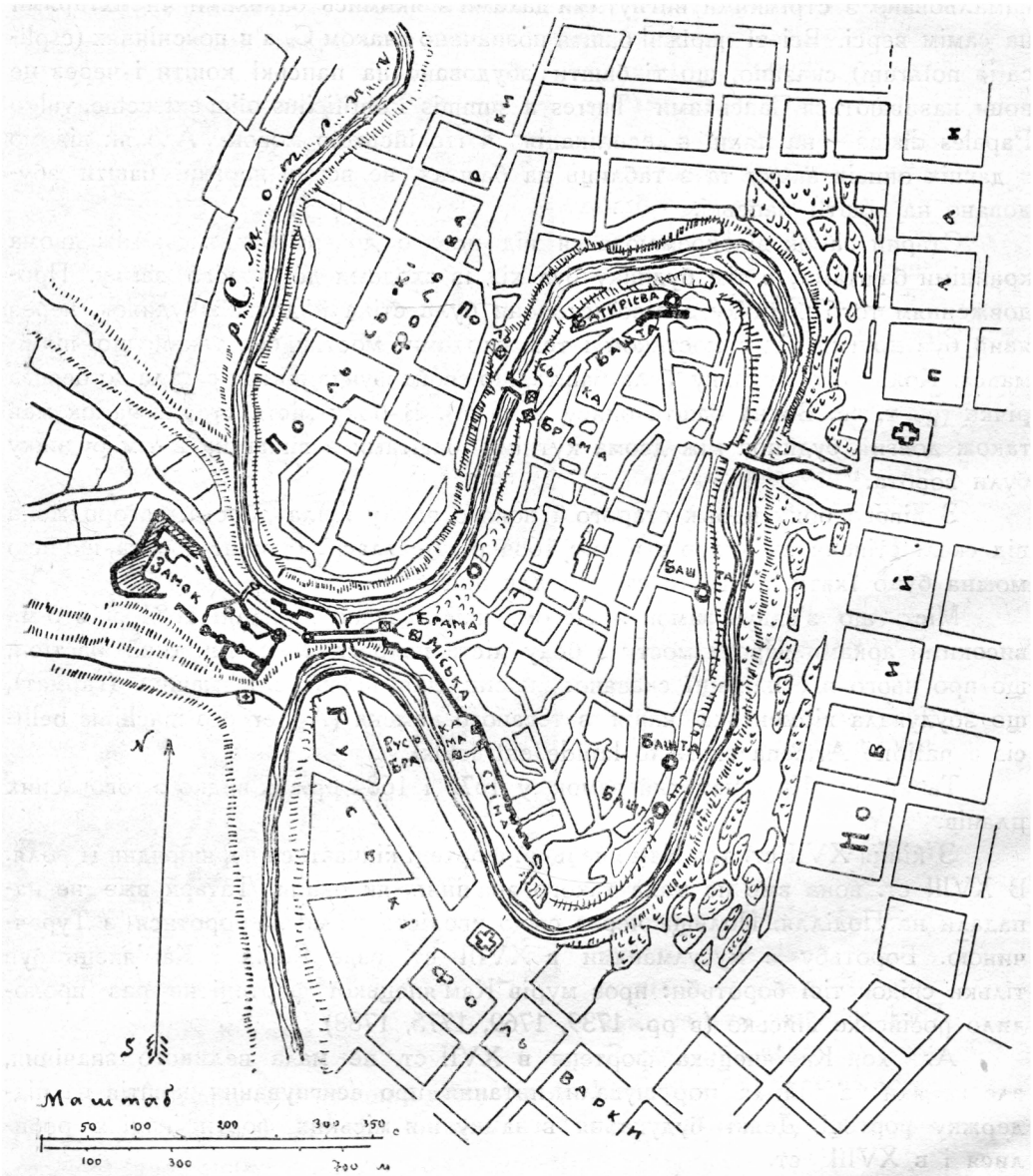

3. План м. Кам'янця (тепер).

Кам'янецьку фортецю скасовано в 1812 р.

Замкові приміщення спочатку були за в'язницю, а після того, як збудовано на Польських фольварках окремого будинка на цю мету в 1859 р., в замку містилося до 1914 р. т. зв. „Арестантское исправительное отдѣленіе".

Тепер замок пустує (з 1914 р.) і що далі то більше підупадає.

Зробимо короткий опис давнішої Кам'янецької фортеці в теперішньому її стані.

Всі укріплення Кам'янця, як вже було завважено, поділяються на дві категорії: замок і міські фортифікації.

Самий замок складається з двох частин: старого замку з мурами та баштами і нового замку з земляними валами та ровами.

План старого замку не має форми якоїсь правильної геометричної фігури; в загальному вигляді — це довгастий чотирикутник, що простягся на краю високого рогу гори від південного сходу до північного заходу. Ширина цього старого замку приблизно 50 метр., довжина від півночи 135 м., від півдня 160, а посередині 180 м. Площа замкового подвір'я коло $^3/_4$ гектар., а всієї площі з прибудуваннями 1,5 г.

Новий замок значно більший; план його в загальному вигляді ніби трапеція з широким боком на північний захід. Ширина його з валами сягає 250 м., а довжина, в напрямку довжини старого замку, коло 220 м. Площа земляного замку з усіма валами має приблизно 3 гект. А ввесь замок — і старий і новий — займає площу приблизно 4,5 гект.

Старий мурований замок має навкруги високі мури і 11 мурованих башт. В'їзд до замку з сходу, з боку міста. Башти розставлено так: по довжині замку з одного боку 4, з другого 4, на західньому боці на кінці дві з'єднані башти і одна ніби-то окремо з півночи коло річки.

Башти виступають так:

1) Перша башта праворуч від воріт замку значно виходить за лінію стін на розі. Вона п'ятибока, вкрита пірамідальним ґонтовим дахом. На цій башті з сходу на кам'яній таблиці вирізано такий напис:

1544.
DEVS
TOBI SOLI GLORIA
IOB PRAETEVES
ARCHITECTOR

З инших двох боків башти високо в стінах виставлено дві великі гарматні кам'яні кулі. В цій башті міститься глибока й широка криниця, завглибшки до 36 м. і завширшки до 5 м. Коли цю криницю викопано — невідомо. В опису замку 1494 р. згадується криниця, з якої води не брали, бо вона була дуже глибока, але здається, що та криниця була коло річки Смотрича, в иншому місці, там, де потім збудовано т. зв. Водну башту. На плані 1672 р. показано коло наріжної башти рештки башти, зруйнованої вибухом пороху, що випадково підпалили продавці овочів, перебуваючи в замку, як сказано в напису на тому плані.

Коло цієї наріжної башти праворуч іде попід мурами замку дорога з міста до околичних поселень. Ця дорога з правого боку, де скеля й річка Смотрич, закрита мурами з бійницями. За давніх часів тут не було проїзду, а тільки прохід, як видно з планів XVII ст. Ліворуч від тієї дороги підно-

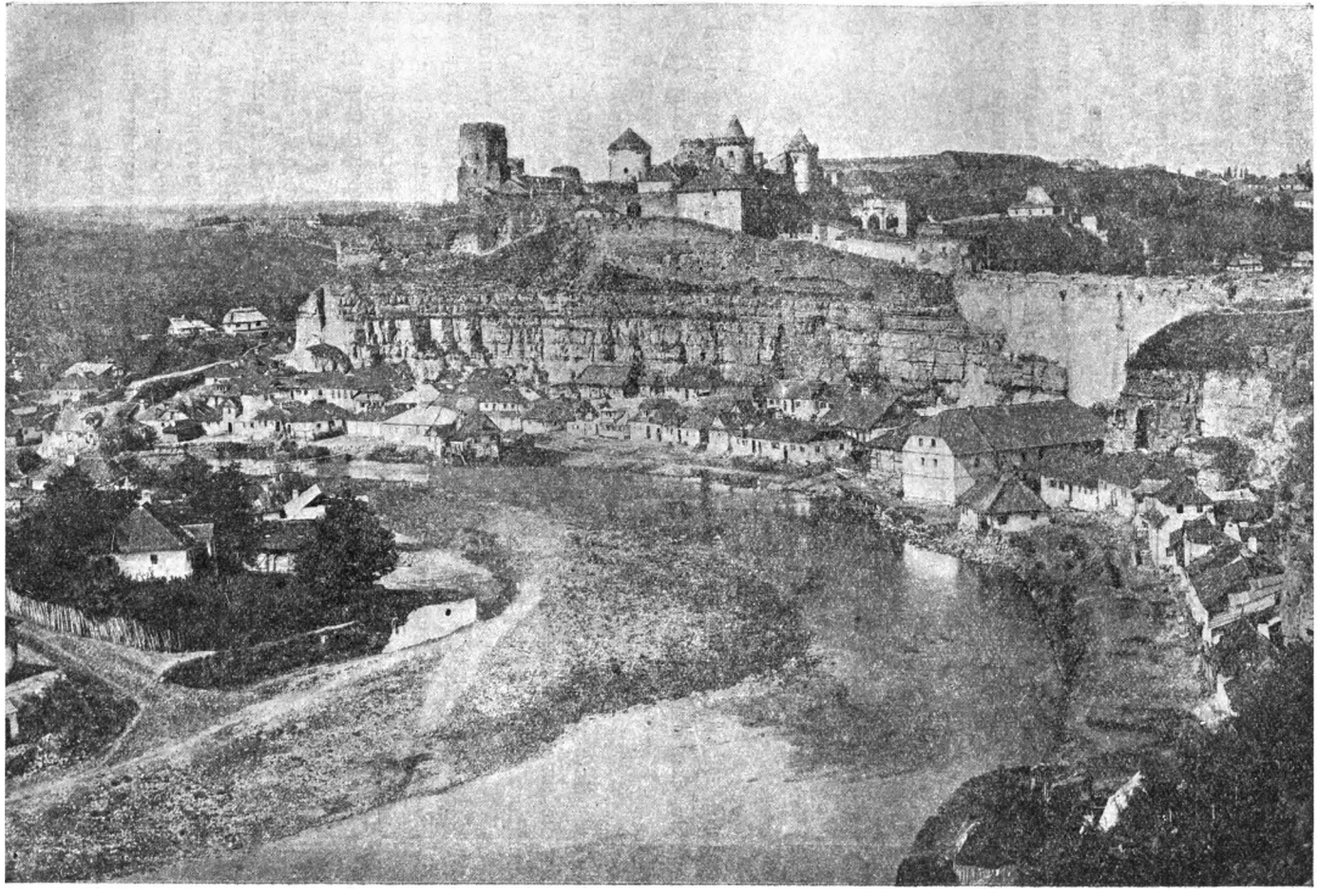

5. Кам'янецький замок із східнього боку (1875 р.).

сяться дві лінії стін: перша лінія нижча і друга вища. На другій лінії значно вище від першої наріжної башти стоять три круглі башти, з яких одна середня значно менша.

2) Перша кругла башта (2-га за загальним рахунком) велика трьохповерхова має конусовиде накриття цегляне з широким, значно випнутим над стінами ґзимсом з арочками, що спираються на кам'яні кронштейни. В деяких місцях цієї башти ще тримається старовинний тинк. Під вікном другого поверху з східнього боку башти вставлено кам'яну таблицю з якимсь гербом. В опису 1545 р. ця башта називалася Ляцкоронською або другою Ляцькою.

3) Третя башта значно менша стоїть ніби на стіні, на віддаленню від другої башти 20 м.

4) Четверта башта на зовнішній вигляд зовсім така, як і друга: теж кругла, з таким верхом. З боку міста, з сходу, над вікном, обробленим тесаним камінням, вставлено кам'яну таблицю з таким написом.

TVRIS CRESLAI
EPI VLADISLAVI
ENSIS HVIVS CA
STRI FVNDATO
RIS IMPENSSIS EST
FINITA 1505.

Цей напис дослідники кам'янецької старовини пояснювали так, що фундатором цієї башти був Креслав з Курозвенок, біскуп Вроцлавський або Куявський (1503 р.). Але з фотографії, знятої телеоб'єктивом р. 1927, виявляється, що хронологічну дату треба читати: 1707. Опис 1544 р. говорить, що цю башту збудовано давно й називано її тоді „Рожанка". Може бути, що збудовано її коштом єпіскопа Креслава в кінці XV або на початку XVI ст. і реставровано в 1707 р.

Проти цієї четвертої башти стояла поперек вулиці чи дороги мурована брама з трьома арками реставрована в 1771 р. На південному боці брами, з боку міста над середньою аркою було витесано з каменю королівську корону з шифром короля Станіслава Августа: S. A. R. P., а нижче був такий напис:

OPTIMVS PRINCEPS
IN PACE BELLO PROSPICIENS
SECVRITATI PVBLICAE
MDCCLXXI

/себ-то: Мудрий господар серед миру забезпечує від війни громадський спокій, 1771 р.

На другім боці брами був турецький напис, а під ним на ґзимсі вирізано:

FELIX REGNVM QVOD TEMPORE PACIS TRACTAT BELLA

себ-то: Щаслива держава, яка в часи миру готується до війни.

Браму цю знищено в 1876 р. для вигіднішого проїзду.

В місці, де була вищеописана брама, або трохи далі в напрямку нового замку, була брама чи ворота і в давні часи, в XV—XVI ст.; називалася та брама Пільною, бо стояла вона з боку замку від поля, а також Скальською, бо стояла з боку замку Скальського (м. Скала на Збручі).

5) Нижче од того місця, де була брама, стоїть коло річки башта (5-та по черзі), з'єднана з будуваннями колишньої брами. Збудовано її в XVI ст. і називалася вона „Водна". В ній колись було приладдя для подачі води з криниці чи з річки до замку.

6) Далі з круглою великою (4-ою) баштою лінія стін повертає на північний захід. Тут тягнеться довгий високий будинок. Зовнішня стіна того будинку завдовжки 45 м. По середині тої стіни виступає мур півкружжям: тут була башта, що називалася, за описом 1544 р. „Мала". Тепер цієї башти нема. Далі на західньому кінці замкових мурів стоїть велика башта, що значно виступає з ліній стін півкругом. У ній є кілька амбразур на значній висоті, а на самій горі, де мур попсувався, бо на башті нема покриття, видно стрільниці. В описі замку 1544 р. цю башту названо Новою, побудовано її в 1542 р. Коли р. 1672 замок обложили турки, вони зруйнували його вибухом пороху, як це зазначено на плані 1672 р. Турки скоро тільки здобули замок, зараз-же заходилися відновлювати цю башту.

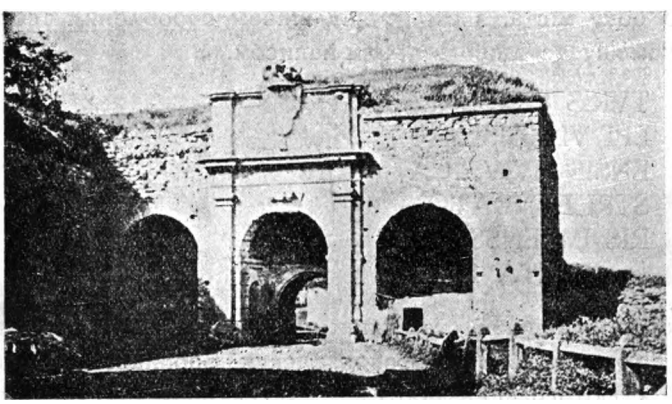

6. Брама Станіслава Августа в замку (1875 р.).

7) До цієї великої башти припирає ніби підтримує друга башта вища, кругла (не зовсім правильної форми); в XVI в. вона звалася „Донною" чи „Денною". У цій башті була колись римо-кат. каплиця св. архангола Михайла, що її будував кам'янецький староста Микола Бжеський р. 1575, про що свідчить напис на внутрішній стіні башти. Той напис Пржездецький прочитав так:

Sacellum hoc consecratum est per reverendissimum Martinum Białobrzeski, Dei gratia episcopum Camenecensem et abbatet Genov. Quod reparavit generosus Nicolaus Brzeski de Brzescie terrarum Podoliae generalis capitaneus, ad laudem Dei Omnipotentis in titulum S. Michaelis Archangeli A. D. 1575.

Накриття на цій 7-ій башті, як і на 6-ій, немає.

За цими баштами, або краще — за цією збірною великою баштою лінія замкових мурів повертає на південь і в цьому напрямку йде протягом 20 м., а далі на схід утворює тупий кут і йде в напрямку південно-західньому на протязі 155 м. Тут по цій лінії стоїть 4 башти, одна од одної більше-менше на 30 м.

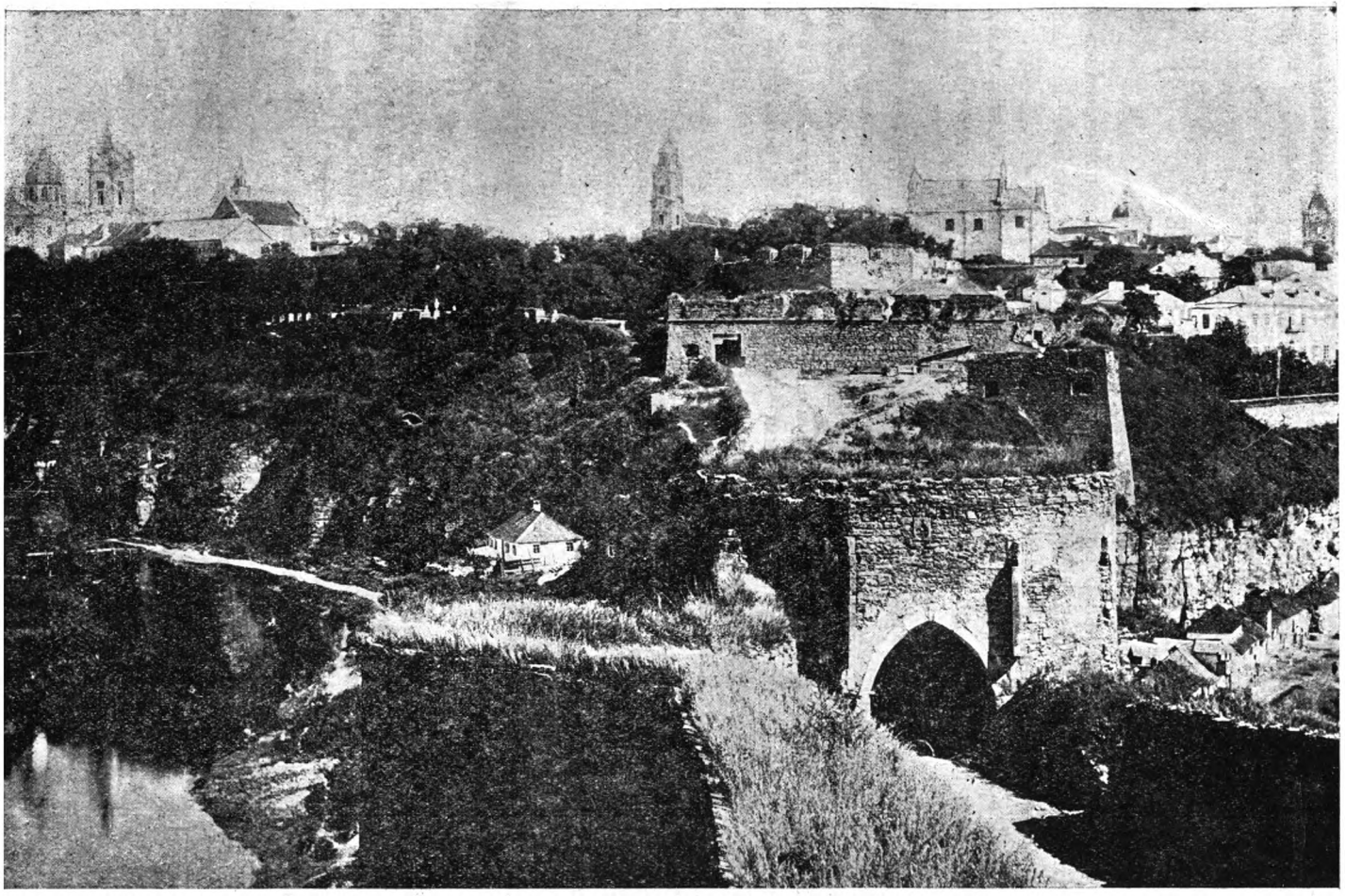

7. В'їзд із замку до міста в Кам'янці (1875 р.).

8) Перша по цій лінії башта кругла з білим старовинним тинком. У XVI в. називали її Ляцькою, або „Кораб (Ковчег) арцибіскупський". З південного боку башти на горі вставлено кам'яну плиту з якимсь гербом. З подвір'я замку над входом до тієї башти на кам'яних гарно оброблених арцабах вибито напис:

VERIS AMICVS EST RARIOR FENICE

себ-то: Вірний друг рідший за фенікса.

Ця башта з зовнішнього боку не має майже амбразур: певне колись був зубчатий верх, де були стрільниці, як це зберегалося на дальшій 9-ій башті. Тепер верх рівний вкритий конусовим ґонтовим дахом.

9) Дев'ята башта кругла, має кілька амбразур. Нагорі збереглися кам'яні кронштейни; це показує, що на цій башті був такий зубчастий верх та може і покриття, як на двох північних баштах.

Ця дев'ята башта називалася в XVI ст. (опис 1544 р.) Тенчинською.

10) Десята башта така, як і дев'ята: вона кругла з невеликими амбразурами в деяких місцях, але кронштейнів нагорі нема. Покриття, як і на всіх південних баштах, конусове, ґонтове. З південного боку цієї башти на верху вставлена кам'яна таблиця з гербом, яким — важко розібрати, бо камінь вивітрився. В XVI ст. цю башту називали „Колпак".

11) Остання одинацята башта п'ятиповерхова стоїть на південно-східньому розі замку, над скелею, де внизу туляться вбогі хатки передмістя Карвасар. Ця башта внизу чотирибока; по середині восьмибока, а на самім вершку кругла, покрита конусовим ґонтовим дахом, зробленим літ 35 тому. Наверху тої башти з боку міста вставлено кам'яну таблицю з гербом і інсигніями папськими. Кажуть, що то герб римського папи Юлія II (1503—1513 рр.), що призначив був на ремонт Кам'янецького замку „данину св. Петра" (świętopietrze, податок костьолів папі). В XVI ст. цю башту називали Папською, або Юлія.

З південного й північного боків замку лінія мурів, що з'єднують башти, ніби-то зміцнена загородами з високими стінами. Така загорода з південного боку забирає приблизно половину довжини замку. Як відомо з опису 1544 і з планів 1672 і 1684 рр., такий захист, себ-то зовнішні стіни мала вся південна лінія башт з'єднаних внутрішніми стінами. З північного боку замку теж є загорода; її тепер засипано землею і тут ростуть дерева, а в однім кінці недалеко від входу до замку стоїть зруйнований тепер домик, де колись жив начальник над в'язницею.

У середині старого замку вздовж під мурами були збудовані одноповерхові будинки; тут були колись замкові комори або городні, а згодом у XIX ст. були в'язниці. Тепер ті будинки спустошено; стирчать тільки непокриті мури.

Далі за старим мурованим замком у північно-західньому напрямку підносяться високі вали земляного т. зв. Нового замку, збудованого на початку XVII ст. Цей земельний замок, як вже було завважено, має форму приблизно трапеції, якої широкий бік лежить на північному заході, а вужчий бік припи-

рає до старого замку. Вали, що йдуть по контуру замку, подвійні і між ними йдуть широкі та глибокі рови, обкладені по боках тесаним камінням. Під валами були порохові льохи та каземати, або приміщення для людей і складів запасів. Вали й рови тепер де-не-де попсовані.

Замок увесь з'єднується з містом, як відомо, високим мостом, що зветься тепер Турецьким. Цей міст власне являє собою мур, на якому йде дорога до міста. Цю дорогу колись захищала кругла башта, що стояла коло в'їзду до мосту від замку; через неї і треба було проїжджати. На мості по боках були

8. Кам'янецький замок з південного боку (1922 р.).

мовані бар'єри і міст був такий вузький, що розминутися двом підводам не можна було. Тепер башти і тих бар'єрів нема; їх знищено в 1876 р., і на мості зроблено дерев'яний широкий настил, щоб дорога була ширша. Як видно з планів 1672 і 1684 р., міст цей колись мав арки. Літ 25 тому обвалилася була стінка мосту, і тоді можна було бачити, що міст справді мав арки, а потім ті арки замуровано.

Колись, щоб дістатися до міста з замкової дороги, треба було, проїхавши через круглу башту й т. зв. Турецький міст, проїжджати ще через другу чотирикутну башту, що стояла з боку міста в поперечному мурі. Тепер через ту останню башту проїзду нема; вона стоїть ліворуч закрита, а проїзд зроблено простіше — через пролом у поперечному мурі.

Тут починалася лінія міських укріплень.

Місто, як вже було завважено, являло собою теж фортецю, обведену сторчовими скелями та зміцнену мурами там, де треба було забезпечити

слабші місця. По різних місцях на краях міста над скелями стояли башти. З них тепер зосталося 4: одна на західньому боці міста і три на східньому, з яких одна велика стоїть над скелею біля великої синагоги. Окрім того були окремі фортифікації при в'їздах до міста. Таких в'їздів було три: один з боку замку, про що була вже мова, і два на північному та південному боках міста, де острів, на якому стоїть місто, має похилість і де можна виїхати на нього.

В'їзд з боку замку був забезпечений самим замком, але при в'їзді до міста було ще над скелями виведено мура з баштою, через який треба було

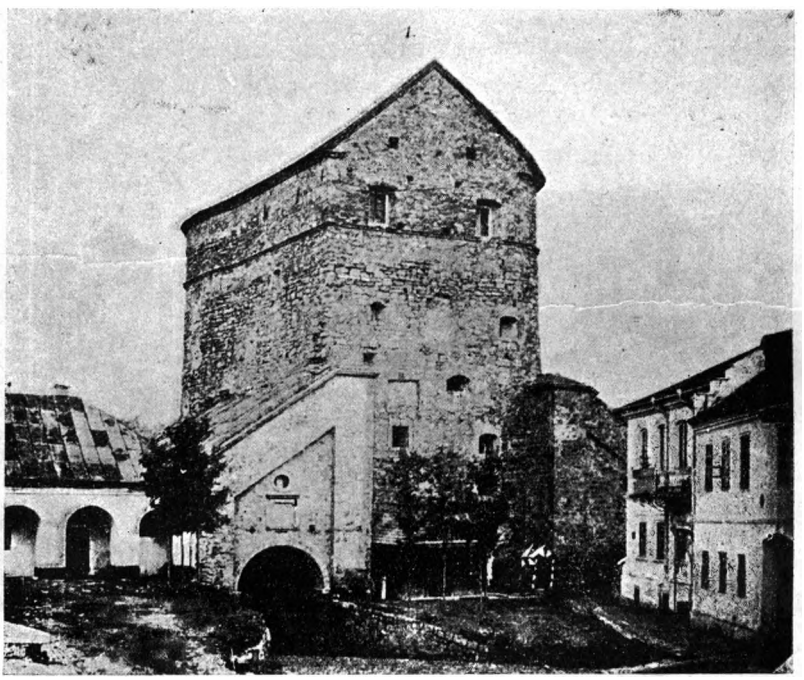

9. Башта Баторія і Вітряна брама з боку міста (1890 р.).

проїжджати, як вже сказано. А проти самого мосту та в'їзду до міста стояв бастіон, або велика й ширша башта. Цей бастіон притулявся до верхньої площі гори, де стоїть місто; побудувала його кам'янецька вірменська громада, як це зазначено в напису на плані 1684 р. Коли Кам'янецьку фортецю було скасовано, то той бастіон засипали землею і зробили з нього терасу так званого Старого бульвару.

Другий міський в'їзд з півночи називався Лядська, або Польська брама. Це була власне ціла система фортифікацій. Внизу переїзд через річку захищали п'ять башт, що стояли коло річки: три на правому березі, з боку міста, і дві на другому боці річки. На плані Кам'янця 1672 р. видно, що в Лядській брамі через річку був збудований на мурованих арках якийсь ніби коридор для переходу, а може й для переїзду. Звідси від нижніх башт дорога йшла

10. Баторієва башта та бастіон коло неї з північного боку.

на гору по убіччю під захистом муру, що був з боку провалля, а наверху гори треба проїздити через ворота, так звану Вітряну браму. Біля тих воріт

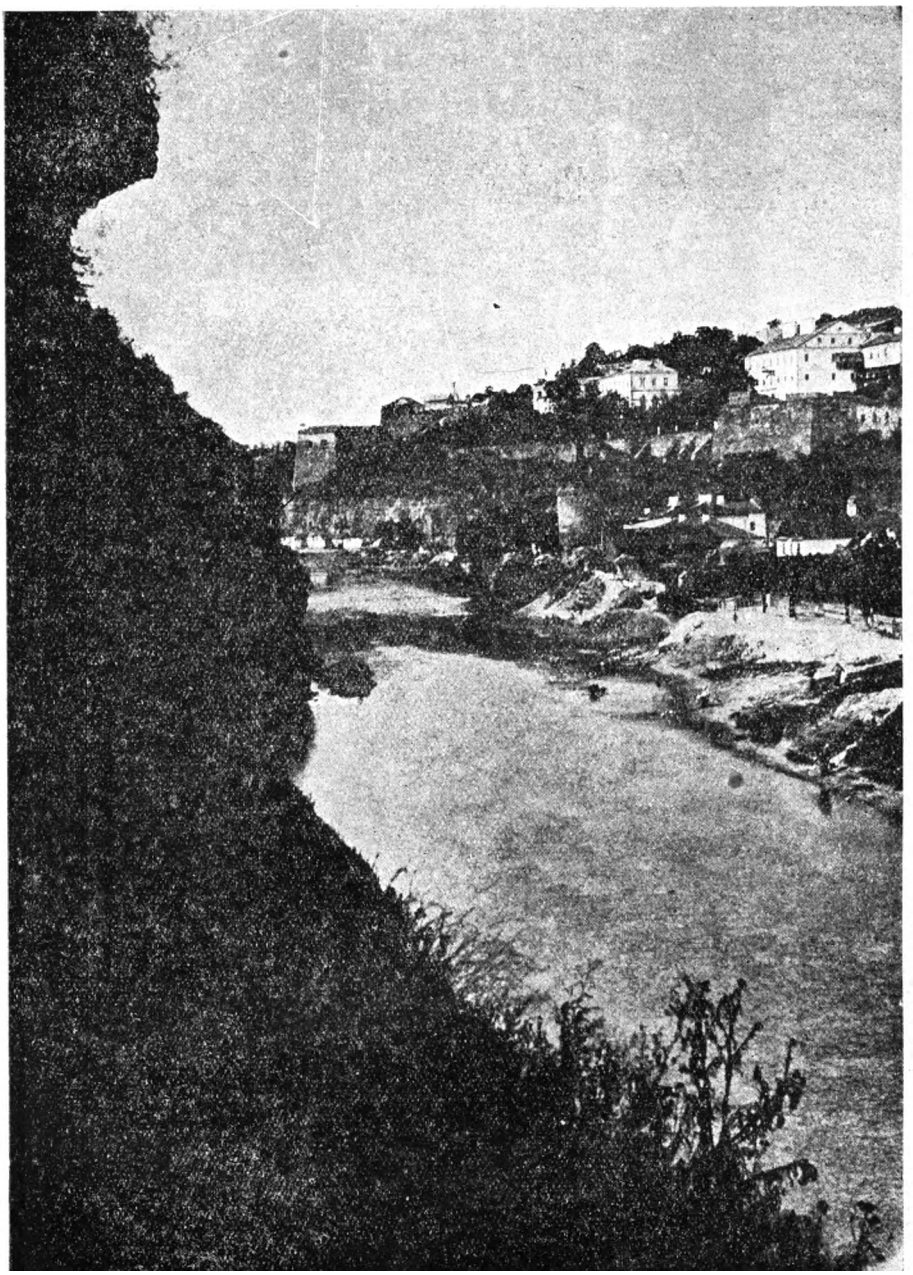

11. Руська брама в Кам'янці.

стоїть величезна башта Баторієва, або „Семиетажна". Над Вітряною брамою з боку міста прибито таблицю з таким написом:

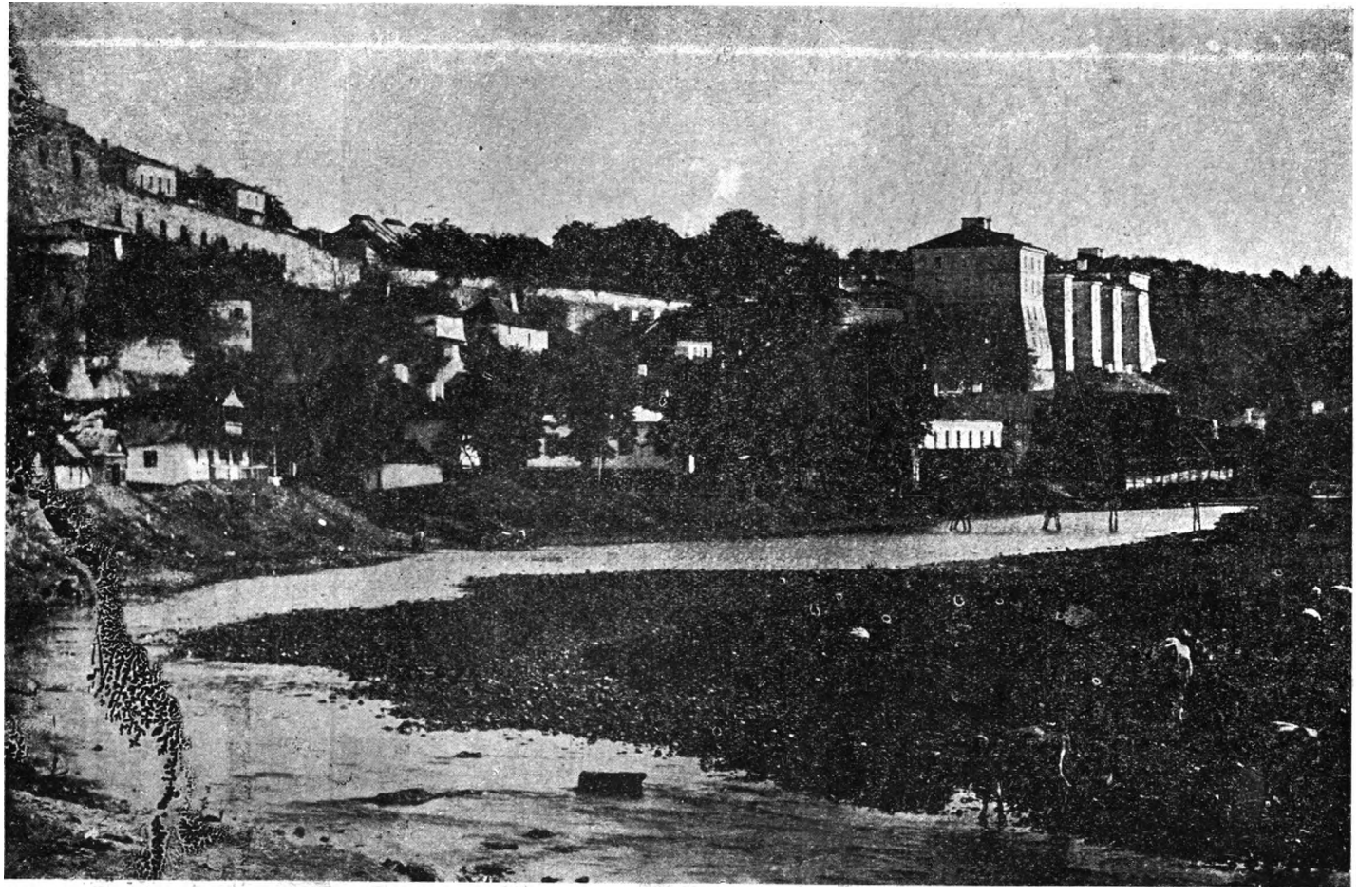

12. Міські стіни Кам'янця з південно-західнього боку.

A. D. 1585
PER STERH. BATORY R. P.
CONDITVM
STANISLAO AVGVSTO
REGNANTE POLONIS
RESTAVRATVM ET AVCTVM
A. D. 1785.

Біля тої башти над скелею з одного й другого боків були стіни й бастіони, що закривали місто з північного боку.

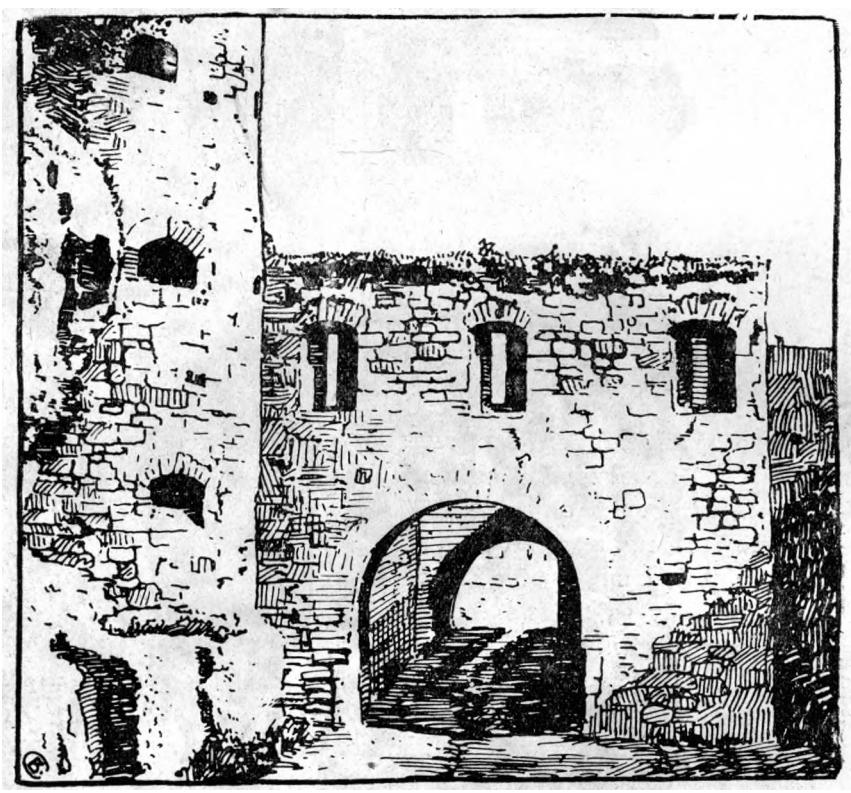

13. Проїзд у Руській брамі.

Тепер нижньої Польської брами нема. Тут стирчать ще руїни башт на березі річки. Бастіони коло Баторієвої башти теж почасти знищено. На одному бастіоні було вставлено чавунну таблицю з таким написом:

Sub auspicio serenissimi ac potentissimi principis Augusti III, Regis Poloniae Magnique Ducis Lithuaniae ac Principis Haereditarii Saxoniae Electoris illustrissimus dominus Iosephus a Potok Potocki castelanus Crakoviensis supremus exercituum regni dux, hoc opus incepit erigere. Post quam desiit vivere, filius illustrissimus dominus Stanislaus a Potok Potocki, Palatinus et generalis terrarum Kioviae, tam ductus gloria parentis sui, quam amore patriae hoc opus finivit per C. Dahlke colonelum cor. artil. regni et prim. praefect. archit. miltaris. Anno Domini MDCCLIII.

14. Рештки Польської брами в Кам'янці.

Цю таблицю тепер уставлено в стіну дома № 6 по вулиці Карла Маркса (кол. Соборній); цей дім колись належав кам'янецькому історикові й лікареві І. Ролле, і він уставив у стіну свого дома таблицю, коли її викинули з мурів бастіону.

З південного боку міста був третій в'їзд — так звана Руська брама. Ця брама коло річки внизу була збудована в XVI ст. і складалася з чотирьох башт, що з'єднувалися стінами та фортифікаційними будинками. Проїзд ішов через башту і закривався дерев'яною лядою, що спускалася зверху башти. Ця ляда була ще недавно (до 1922 р.); тепер її немає. Коло проїзду на стіні будинку з боку міста була кам'яна таблиця з таким написом рельєфними літерами:

15. Проїзд у Руській брамі.

HEC PORTA
REGIE MAIE
STATIS IMPEN
SIS IN VIGILIA
TRIVM REGVM
ERECTA 1717.

себ-то: Ці ворота реставровано королівським коштом напередодні трьох королів (Водохреща) 1717 р. Коло тої таблиці було вмуровано 2 кам'яні таблиці з рельєфними гербами: на одній св. Юрій на коні (герб міського магістрату), а на другій ніби герб „Задора". Ці три таблиці тепер зберегаються в Кам'янецькому Історично-Археологічному музеєві.

В иншому місці брами на таблиці вибито герб Польщі — одноголовий орел і напис: A. D. 1770.

На башті, що стоїть над самою річкою, є напис, але його важко вчитати, тільки можна помітити 1527.

На горі, куди йшла дорога від Руської брами до міста, були ворота в стіні, як видно з плану 1684 р., але ворота й стіна не збереглися до наших часів. Ці ворота певне знищено, коли в XVIII ст. будували великі будинки для військових казарм („кошари"), де потім містився військовий шпиталь.

Над Руською брамою на скелі стоять руїни чотирикутного бастіона, що охороняв ту браму. Від того бастіона по-над скелею йдуть міські стіни — з одного боку до в'їзних воріт та Турецького мосту, з другого боку — до „кошар".

Такі тепер залишилися рештки Кам'янецької колись славнозвісної фортеці.

Біжучого (1927-го) року вища влада У. С. Р. Р. вирішила утворити з Кам'янецької фортеці державний заповідник. Це матиме велике значіння й забезпечить цю історичну пам'ятку культури від руйнації.

16. Подвір'я Кам'янецького замку р. 1890 (знімок М. Грейма).

Літератýра про Кам'янецьку фортецю (значніша).

А. Сементовскій, Каменецъ-Подольскій. Спб. 1862. Перше було вміщено в виданню „Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній", 1862 р.; кн. I—IV. Передрук у виданню Под. Губ. Статистичного Комітету: Сборникъ свѣдѣній о Подольской губерніи, вип. I-й, Кам.-Под. 1880 р., ст. 146—181.

D-r Antoni I. Zameczki podolskie na kresach Multańskich, вид. 1-е, Kraków 1869 р., 2-е вид. Варшава 1880 р., в 3-х томах. Про Кам'янець 1-й і 2-й т.т.

Е. Сѣцинскій, Городъ Каменецъ-Подольскій — историческое описаніе, съ рисун. Кіевъ 1895 г.

M. Rolle, Rzemiennym dyszlem (Z dziejów Kamieńca-Podolskiego), Lwów 1914.

A. Prusiewicz, Kamieniec-Podolski — szkic historyczny, Kijów 1915, з малюн.

2. МЕЖИБІЗЬКИЙ ЗАМОК.

Межибізький замок, що після Кам'янецької фортеці найбільше визначався на західньому Поділлі своєю історичною ролею, зберігся до наших часів найкраще від усіх оборонних замків цієї країни. Тому він і може бути за зразок давніх подільських замків.

Межибіж (Меджибож, Межибужже) містечко розташоване в тому місці, де ріка Біг сполучується з лівою затокою його Божком („межи Богами"), лежить за 30 кілом. від окружного міста Проскурова на схід; в історії відо-

мий він з XII ст., як місто Побіжжя, що мало звязок з иншими містами Волини та Київщини. Пізніше у XIII в. Межибіж виступає, як одно з міст Болохівської землі, і тоді він певне мав фортецю, як і инші тогочасні болохівські міста, з земляними валами та дерев'яними будівлями; але та фортеця була знищена за часів боротьби Галицького князя з татарами. Ця боротьба закінчилася тим, що (близько 1255 р.) великі сили татарів, прибувши до Побіжжя, примусили князя Данила та инших князів знести всі укріплення українських міст. Після цього Побіжжя підпало під безпосередню владу татарів та й залишалося під ними коло ста літ.

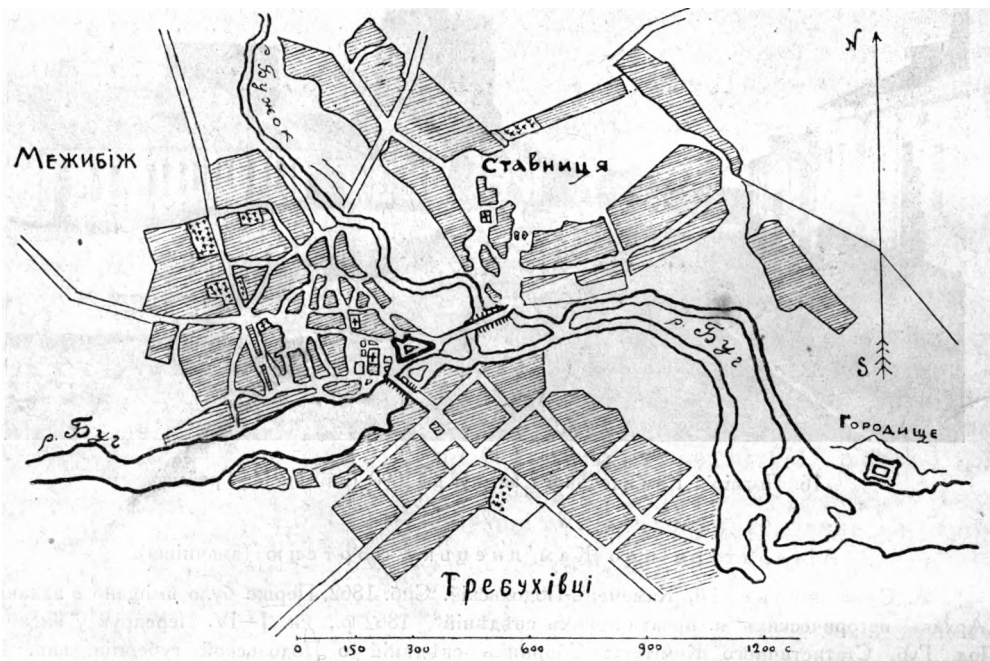

17. План м. Межибожа й околиць його.

За часів литовських, коли Ольгерд року 1362, прогнавши татарів з Поділля, віддав цю землю литовським князям Коріятовичам, Межибіж належав до Луцької землі, що видно з умови між польським королем Казиміром і Луцьким князем Любартом 1366 р., а потім Межибіж з містом Вінницею попав до Литовського князівства. Але р. 1444 поляки, скористувавшись з тодішніх політичних заколотів підчас виборів нового короля, приєднали Межибіж і Хмельник з околицями до Польщі, і Межибіж якийсь час був у Королівщині за головне місто округи (Межибізької). У першій чверті XVI в. він стає приватною власністю — з 1540 р. Межибізькою волостю володіють Сенявські і цьому роду Межибіж належав протягом 200 літ.

Межибіж лежав на з'єднанні двох татарських шляхів: Чорного і Кучманського, і тому тут часто доводилося одбивати татарів. Через це в Межибожі збудовано міцний мурований замок.

Польські історики гадають, що замок у М. збудував Сенявський, але за документальними відомостями замок тут був до того як Сенявські стали власниками його. Так про Межибізький замок згадується, коли описується напад татар на Поділля 1516 р.; в документі 1516 р. згадуються замки Межибізький і Зіньківський [1]). В актах Кам'янецького Земського Суду XVI ст. є така звістка: 1556 р. власник М-а Микола Сенявський дав на якийсь час Пясецькому село Гринівці з умовою, що піддані того села повинні що-року привозити певну кількість деревні „на новий замок у Межибожі" [2]). Значить тоді в М. був старий замок, а новий будувався (що то за старий замок і новий — невідомо). Певне в М. був замок ще і в XV ст.

В XV—XVIII ст. Межибізькому замкові не раз доводилося брати участь у боротьбі з татарами, одбивати їх напади. Ось деякі факти з цих подій. 1453 р. татари напали були на Поділля і забрали багато людей. Староста межибізький Мацелек, разом із старостами зіньківським і лятичівським, настиг татар під Теребовлем уночі, розбив їх, одбив усю награбовану здобич і звільнив полонених [3]). 1507 р. в липні татари напали знову на Поділля; коли верталися, перейшов їм дорогу Ян Каменецький, каштелян львівський, і розбив їх недалеко Межибожа [4]). 1515 р. подільський воєвода Ян Тарновський, гонючися за татарами, розбив був їх під Теребовлем, і гонив їх аж до Межибожа, де остаточно їх розгромив. На другий рік (1516) татари знов напали на Поділля й обложили Межибізький замок; кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський у двох сутичках розбив тут татар. Того-ж року в Криму був голод і кримські татари наприкінці року напали на Поділля, поділившися на чотири частини, кинулися на околиці Межибожа, Лятичева, Зінькова та Кам'янця; тут їх чекали місцеві озброєні сили, що й розбили орду [5]). Року 1685, як записано в одній хроніці, „татари були Межибіж облягли" [6]). Довелося Межибожеві витримати облогу татар і в наступному 1666 році; татар тоді було дуже багато, а в замку була невелика залога, що нею керував власник міста Микола Сенявський, руський воєвода; він одбив натиск татар, і вони одійшли від міста, тільки спустошили багато околичних сіл [7]),

І в XVII ст. Межибожеві доводилося одбиватися від татар. 1614 р. татари дійшли були до околиць Межибожа, спустошили країну, але не зважилися нападати на Межибізький замок. 1617 р. татари найшли на Поділля під проводом потурнака Білоскурського й спустошили Подільський край від Межибожа до Сатанова.

За бурхливих часів польсько-козацьких воєн XVII ст. Межибізький замок переходив з рук у руки — то до козаків, то до поляків, то до турків. На самому початку повстання 1648 р., Межибіж попав до козаків. У наступному

---

[1]) Арх. Ю.-З. Россіи, с. VIII, т. 2, ст. 344.
[2]) Białkowski, Podole XVI w., Warsz. 1920, ст. 66, 95—96.
[3]) Длугош, V, 133; Грушевскій, Барское староство, 172.
[4]) Bielski, кн. IV; Wapowski, т. III, 161; D-r Antoni I., Zameczki podolskie, I, 14.
[5]) Грушевський, Історія України-Руси, VII, 27 (Децій 131; Ваповський, 144).
[6]) „Кройника 1636 року" Україн. Наук. Збірник, Москва 1895, ст. 23.
[7]) Исторія Мал. Россіи, Бантышъ-Каменскаго, Москва 1842, ст. 100.

році поляки одбили М. у козаків. В р. 1650 Б. Хмельницький по дорозі до Кам'янця стояв був обозом під М.; невелика польська залога Межибізького замку мусіла залишити замок і його зайняв Хмельницький, та не надовго. В р. 1653 Хмельницький знов стояв обозом коло М.

В р. 1657, коли козаки втягли в війну з Польщею угорського князя Ракочія, то цей князь, що розбили його поляки, стояв із своїм військом деякий час під М., окопавшись коло Бога, і тут складено важку для угорського війська умову з поляками.

Коли Петро Дорошенко в 1666 р. піддався був султанові в надії утворити самостійну Україну, то в листопаді того року велика кримська орда разом з козаками облягли М., що був у руках поляків, і кілька разів наступали на Межибізький замок, але добути його не могли. В наступному році татари з козаками рушили були на Польщу і зустріли польське військо під Межибожем, де й розбили його; багато польського війська полягло під мурами замку.

В 1671 р. чималі сили татар облягли були М., але польське військо, що стояло коло Солопковець, примусило татар відступити від М.

Коли в 1672 р. турки окупували Поділля, то зайняли й М., і тут у Межибізькому замку примістили залогу з татар, так званих Липків (суміш білгородських і литовських татар). Наприкінці того 1675 року власник Межибожа Микола Сенявський разом з Тарлом з військовими відділами захопили коло М. двісті підвід, що йшли під охороною турецького війська до Кам'янця з запасами, а потім те польське військо облягло М. і примусило турецьку залогу піддатися, і М. був деякий час у руках поляків. Р. 1676 сам султан Мохаммед IV з військом пройшов усе Поділля вогнем і мечем, щоб помститися за смерть свого сина, вбитого в Ладижині, і спустошив подільські міста — Ладижин, Бершадь, Бар, Чорнокозинці, Сатанів і Межибіж. Одтоді турки, добувши М., були тут певне до Карловицької умови 1699 р., коли Поділля повернено Польщі.

На початку XVIII в. М. постраждав від місцевої людности. Р. 1702 на Поділлю виникло народнє повстання проти поляків, і Межибізький замок облягли повстанці та козаки, що прибули з Київщини. Спокійніше було зовнішнє життя М., коли цим маєтком володіли з 1730 р. Чарторийські. Р. 1831 великі маєтки Чарторийських поконфісковано за те, що власники їхні брали участь у польському повстанню, і в Межибізькому ключі запроваджено т. зв. воєнні поселення, а Межибіж став за осередок військового постою і тут відбувалися т. зв. „таборові збори". За тих часів у Межибізькому замку зáвсіди містилися різні військові установи, клуби і т. ин., і через це він і зберігся добре до наших часів.

Щоб показати, за яких історично-побутових обставин існував Межибізький замок, зазначімо тут деякі факти з історії міста.

Хоч М. у XVIII в. часто терпів від різних воєнних подій, але місто за всіх тих часів було чимале кількістю людности, торговлею й виробництвом.

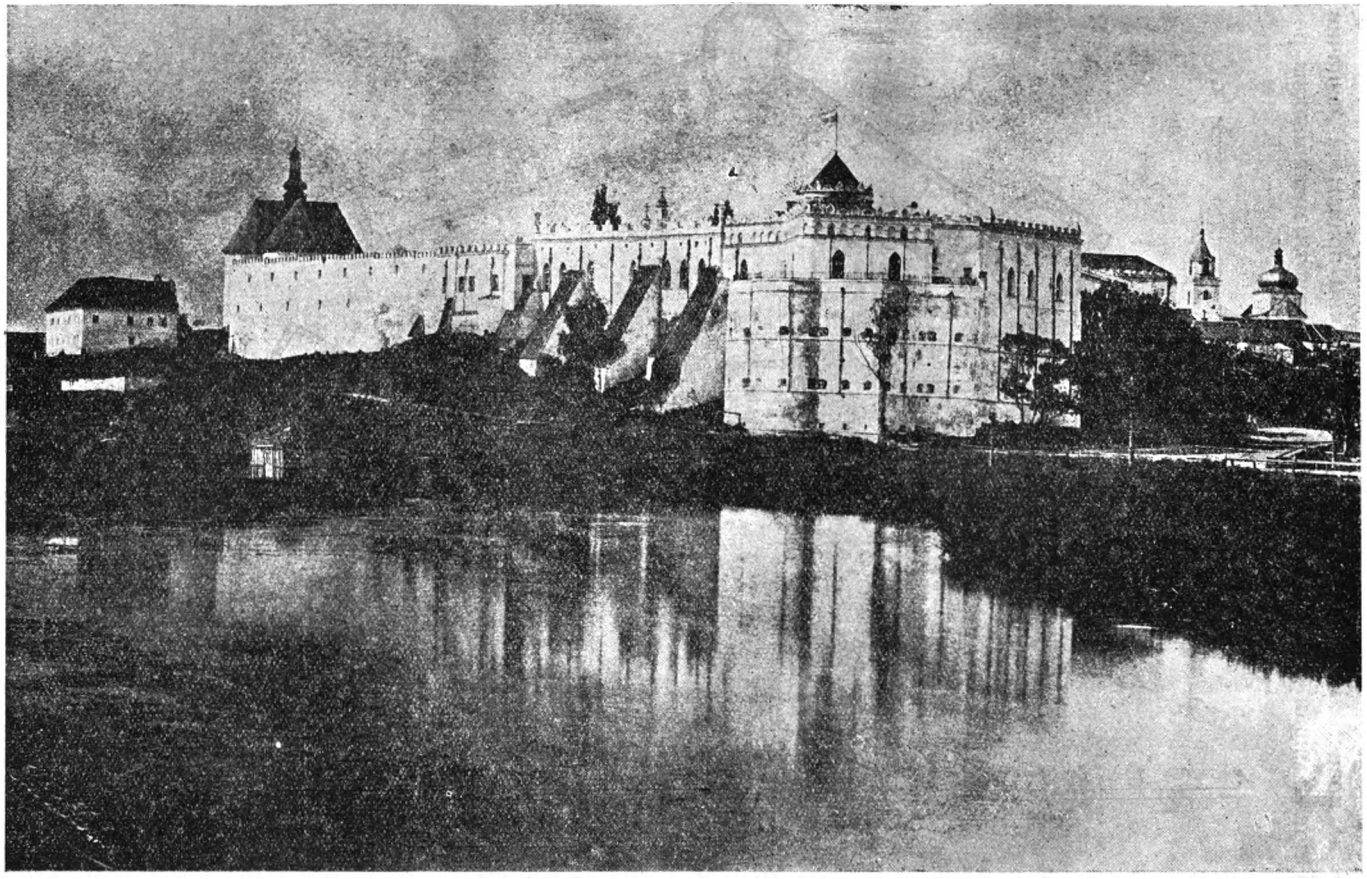

18. Межибізький замок з південно-східнього боку.

Власники Межибожа Сенявські намагалися привабити до міста людність і впоряджувати її життя. Року 1593 Адам Єроним Сенявський видав М-у грамоту на право самоврядування за Магдебурзьким правом та зазначив у тій грамоті права міщан. Инші власники видавали грамоти межибізьким ремісни-

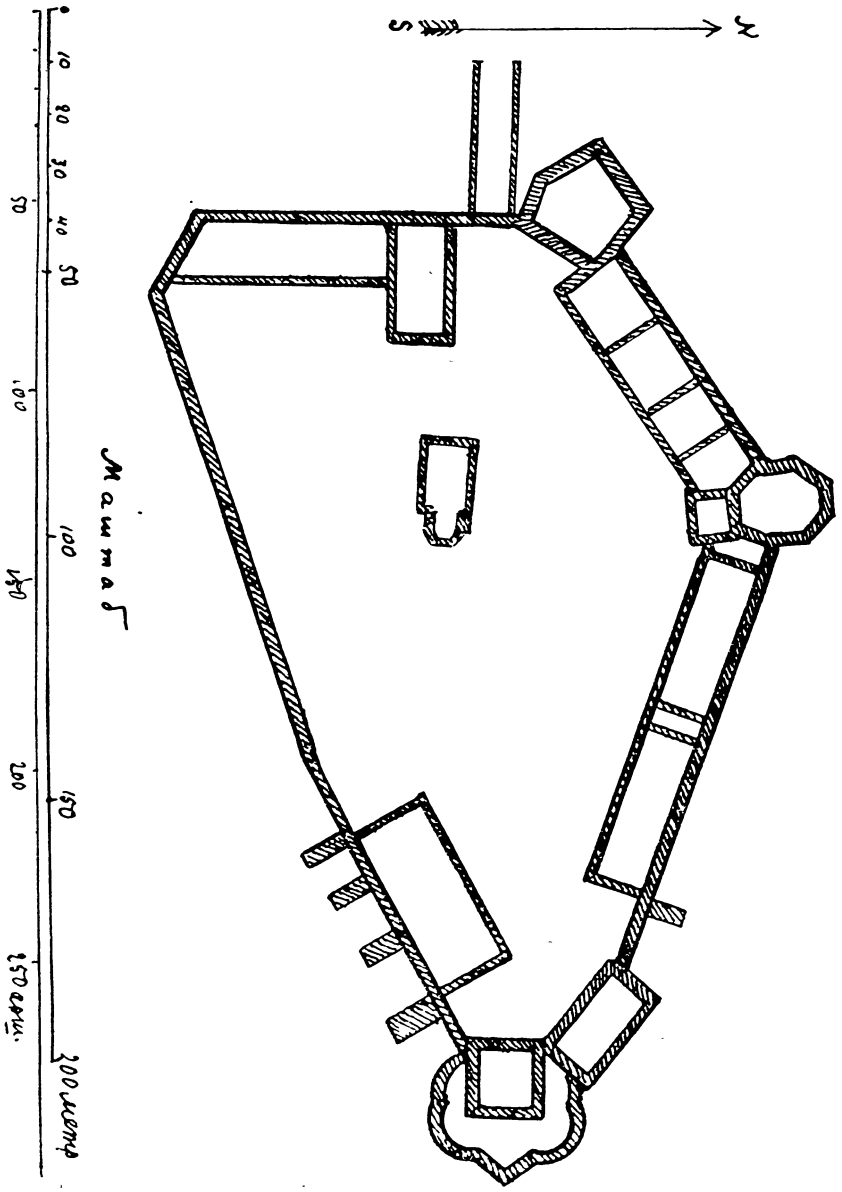

19. План Межибізького замку.

чим цехам, де підтверджували цехові права й звичаї, а саме ткачам, кушнірам, ганчарам, ковалям, шевцям, кравцям. У Кам'янецькому Історично-Археологічному музею зберегаються 5 пергаментних грамот власників Межибізьких, що торкаються міста М. та його цехів XVI—XVIII в.

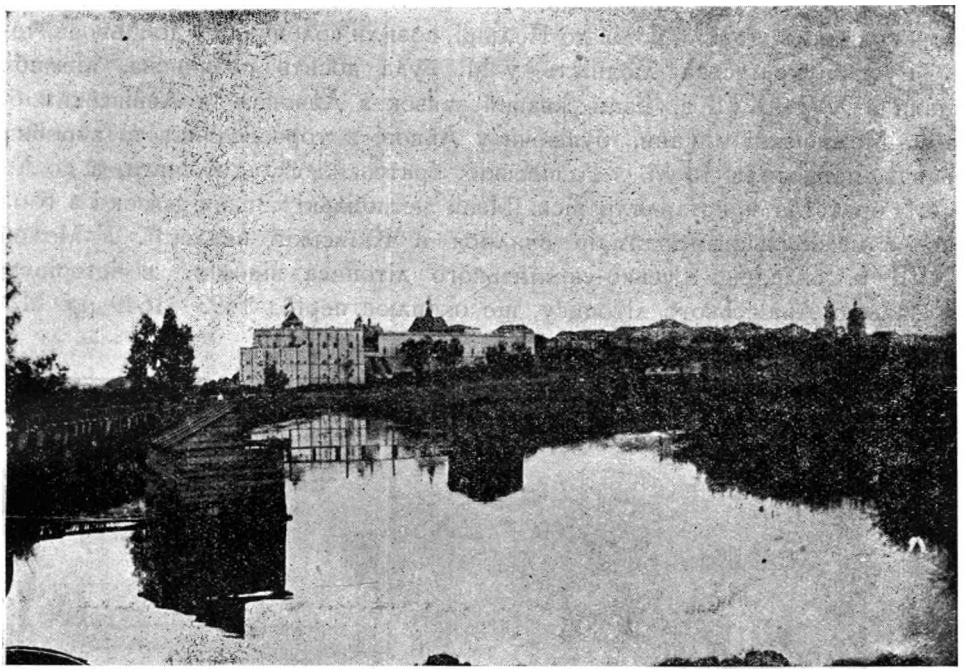

20. Межибізький замок з північно-східнього боку.

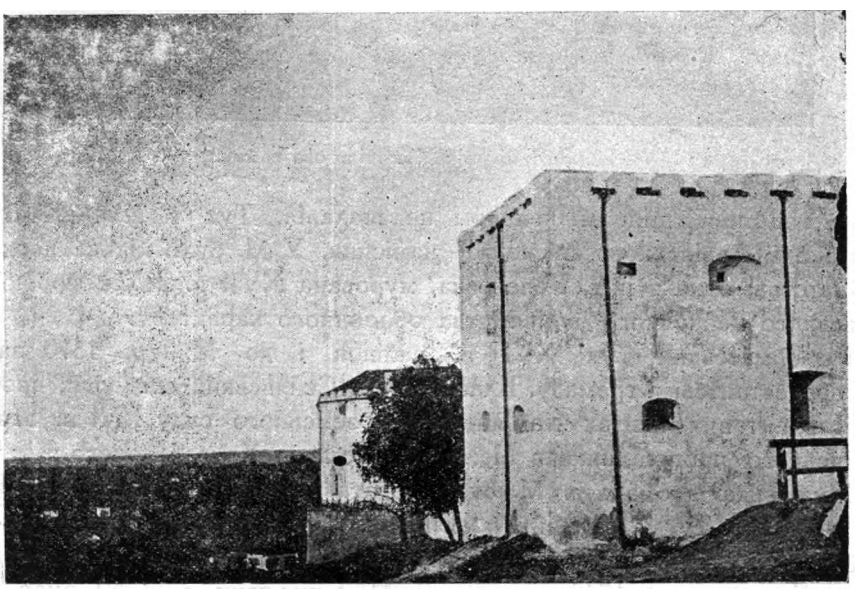

21. Північно-західній бік Межибізького замку.

Межибізькі купці провадили торг не тільки в містечку, але далеко за його околицями, ганяли волів до Польщі, возили солону рибу до Львова, то-що.

Руссько-українська людність у М. була досить розвинена. Межибізькі міщани в XVI—XVII в. мали жвавий звязок з Львовом, з Львівським братством. Межибізькі міщани, буваючи у Львові в торговельних та виробничих справах, привозили до М. з Львівських братських складів книги, а до Львівського братства приставляли віск. Мали межибізькі міщани звязок і з Київом; деякі з межибізьких родимців вчилися в Київській академії. У Межибожі в XVII в. складено руссько-українського літописа відомого в історіографії під назвою Львівського літопису, що охоплює період 1493—1649 рр. М. був

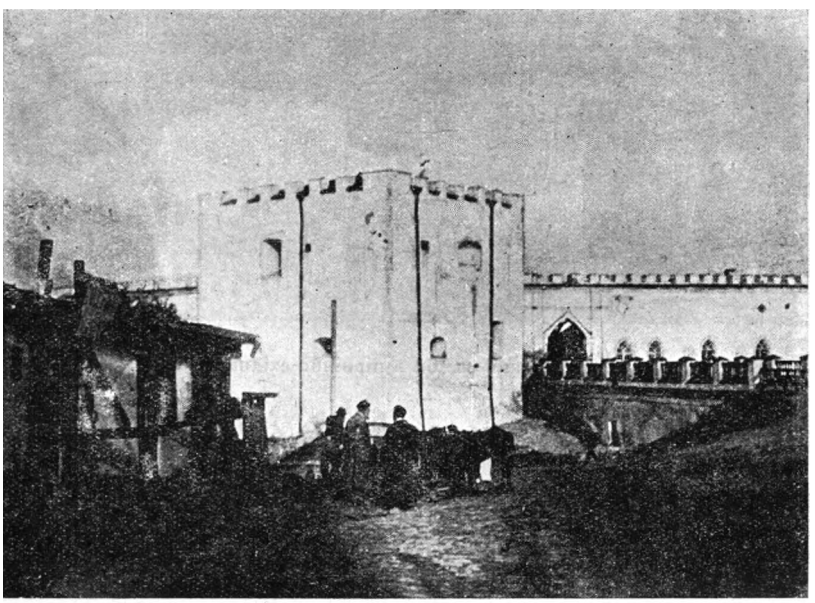

22. Західній бік Межибізького замку.

церковно-адміністраційним центром православія. Тут у XVI—XVII в. жив представник Львівського єпіскопа — намісник. У М. було кілька церков і при них братства; одна з них, Успенська, мурована XVII в. являє собою зразок подільського церковного будівництва оборонного характеру.

Реформатський рух XVI в. зайшов і до М. — р. 1570 зазначено в М. протестантську громаду. Власник М-а Сенявський співчував протестантству, і в актових книгах Кам'янецького земського суду XVI в. згадано за кальвінського проповідника в Межибожі Томаша Ходоровського.

Жидівська громада в М. була багата, численна, відома на Поділлю в XVI—XIII в. Тут у половині XVIII ст. серед жидів з'явився особливий релігійний рух, що звався хасидизмом. Творцем того руху чи секти був Ізраїль Бешт, що р. 1740 оселився в М. і тут-таки р. 1760 вмер. Відтоді в М. та инших місцях Західньої України існують хасиди чи цадики, що користуються особливою пошаною між жидівством. Пам'ять про Бешта ще й досі жива в М.

Теперішній замок у Межибожі виглядає дуже велично. Високі мури башти, балкони, прикраси верхів будівлі, контрфорси — все це ще й тепер справляють сильне враження на глядача.

План Межибізького замку не має правильної форми, як і план Кам'янецького замку. Побудований він на мисі, що утворюють дві річки Бог і Божок, що тут зливаються на широких луках. Через це й план замку має приблизно форму довгастого трикутника, що своїм гострим кінцем лежить поміж з'єднання тих двох річок за схід, а основа того кутника лежить на захід, де й був в'їзд до замку.

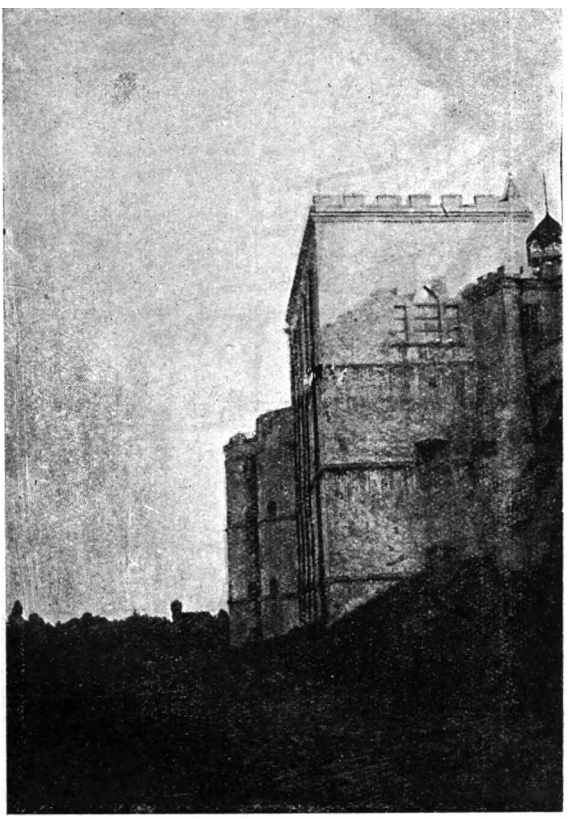

23. Північний бік Межибізького замку.

Ґрунт, де збудовано замок, підноситься не дуже високо над околицями, але зате замкові мури й будинки піднесені досить високо, що робило замок міцним.

Довжина замку від в'їзду до кінця гострого (східнього) рогу має 130 метр., а ширина західнього боку замку 85 м. Вся площа замку має приблизно $^3/_4$ гектар. Найбільші і найвищі мури й будинки скупчені в східньому куті замку; тут з одного і другого боку вдовж замку побудовано трьохповерхові будинки, які зовні в двох долішніх поверхах мають амбразури, а на горішньому — вікна, — там були житла. Недалеко від рогу замку стоїть висока кругла башта, а далі квадратовий будинок, обнесений другим трьохповерховим будинком з кількома рядами амбразур. Та остання прибудова стоїть нижче од башти й головних стін, і на тій прибудові угорі утворено просторий балкон, чи ґанок, із залізними штахетами. Прибудова та виступає на схід поміж зливу річок ніби-то ніс корабля.

З північного боку замку, де лінія мурів утворює тупий ріг, збудовано восьмибоку трьохповерхову башту; зовні вона виступає п'ятьма боками чи гранками і має навкруги балкон із залізними штахетами, над першим (долішнім) поверхом (певне цей балкон пізніше збудовано). Від тої башти вдовж мурів з одного і другого боку йдуть будинки — житлові приміщення (це те, що за давніх часів звалося городнями або коморами.

На північно-західньому розі замку стоїть невисока, широка п'ятибока башта, яка виступає чотирма своїми боками; вона двохповерхова і вікон не має, а тільки амбразури.

Коло цієї наріжної башти із західнього боку замку в'їзд до замку. Цей бік замку відділяється від рівнини глибоким ровом, через який змуровано на склепінню міст. З правого боку в'їзду вдовж стіни стоїть будинок, а далі довгий шпихлір. Будинок той прибудований вузьким боком до стіни замку, і з цього боку він має великі вікна з півциркульними верхами. Певне будинок цей збудовано недавно, бо такі великі вікна внизу, та й ще з боку рівнини, не могли будувати в оборонному замку за давніх часів. Теперішній міст також певне недавній, за старих часів певне тут був міст, що підіймався або знімався.

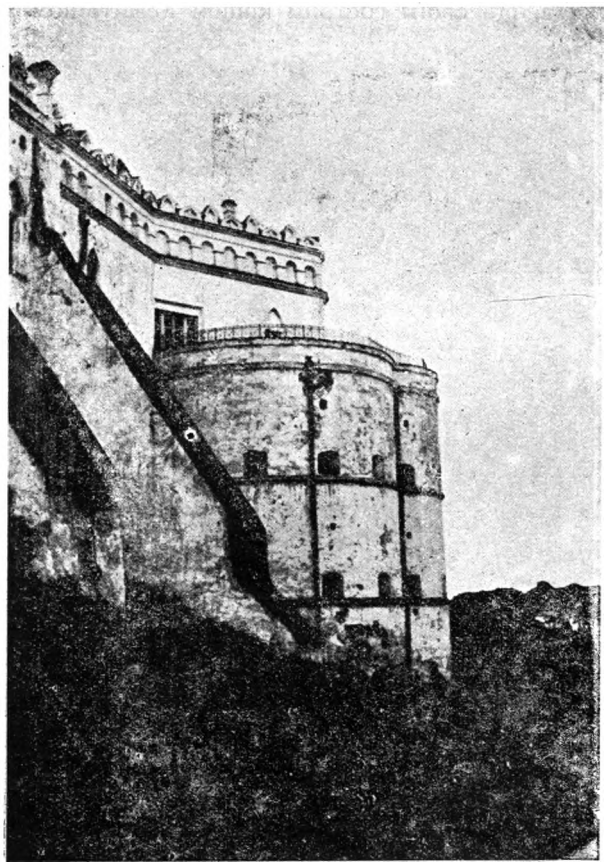

24. Південно-східній бік Межибізького замку.

Всі верхи башт та мурів прикрашено зубцями, розетками й стовпчиками у стилі XVI — XVII в.

У середині замку стоїть церковна кам'яниця; по плану це довгастий чотирикутник з п'ятигранною абсидою; завдовжки 21 м., завширшки 10 м. Це колись був костьол, що його збудував як кажуть власник Межибожа Рафаїл Сенявський на місці давнього дерев'яного костьола. На утримання цього костьола фундатор дав село Русанівці. Р. 1831 цей костьол перероблено на православну церкву.

У Межибожі були й міські укріплення, але вони не збереглися до наших часів. Певне кругом міста були вали й рови, а може й мури, або паркани. Про це знаходимо вказівки в грамоті Межибізького власника 1593 р. Там сказано, що міщани повинні завсіди лагодити „перекопи, кобилиці, башти, вежі, паркани і брами, мати своє воротне (сторожу), щоб не було шарпанини, як раніше". Ці оборонні будування були певне в місті, а не в замку, бо замок був на утриманню власника міста. З тої-ж грамоти, а також грамот межи-

бізьким цехам XVII—XVIII в. видно, що міщани повинні були в часи небезпеки, коли підступав ворог, з'являтися на вали з своїми рушницями; усі цехи повинні були мати свою зброю: кожен майстер мусів мати рушницю чи мушкет і запаси до них — порох та кулі. „А гарматами та гаківницями забезпечати буду я", пише в грамоті 1593 р. власник міста [1]).

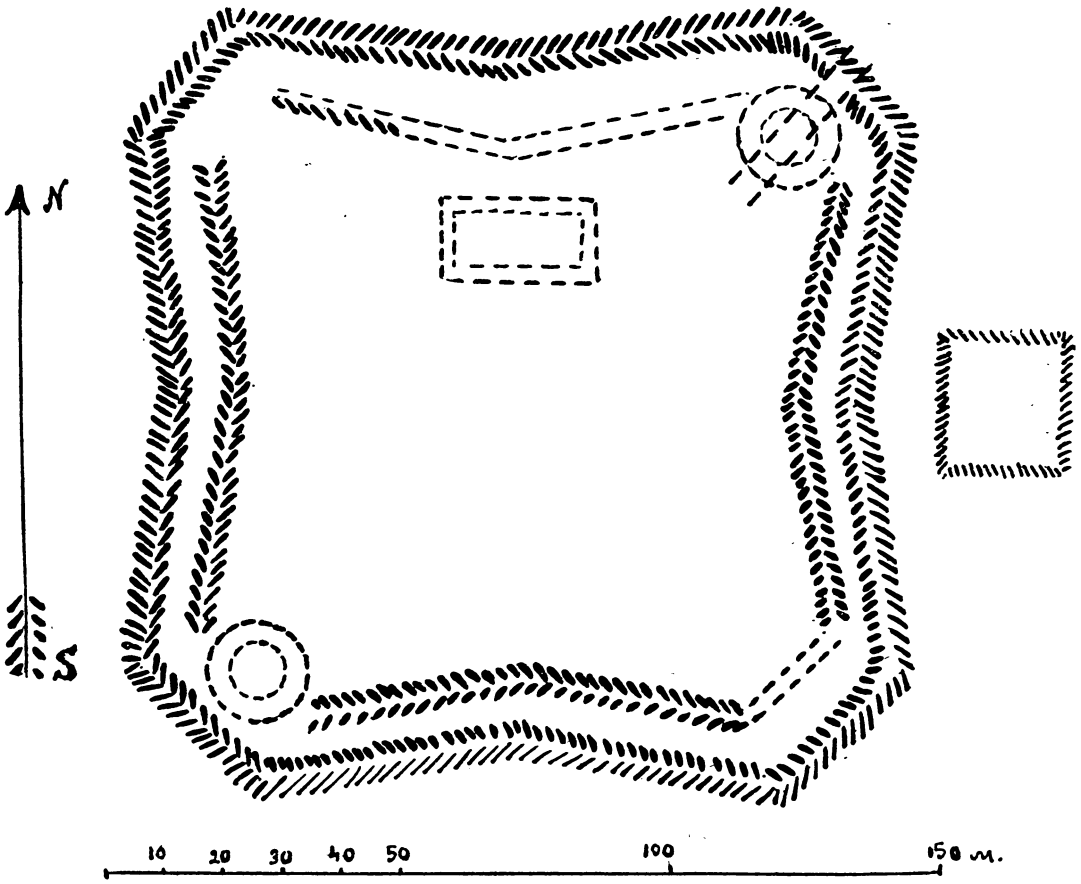

25. План замчища коло м. Межибожа.

До вищезазначених відомостей про межибізькі фортифікації треба додати, що в двох кілометрах од Межибізького замку при Богу, нижче Межибожа, є замчище з валами і слідами мурованих будинків.

Стоїть воно на невисокому березі Богу коло самої річки. План замчища в загальному квадратовий, причому всі чотири боки мають зламані лінії в середині до центру. Довжина боку приблизно 125 м., а вся площа замчища займає приблизно 1,2 дес. Південний бік підступає до Бога. З усіх боків навкруги замчища йдуть два рівнобіжні вали: зовнішній нижчий і внутрішній вищий; між валами рів. У деяких місцях внутрішнього валу видко сліди

[1]) Е. Сѣцинскій, Матеріалы для исторіи цеховъ въ Подоліи, Кам.-Под. 1904.

мурів. На двох рогах замчища (південно-західньому й північно-східньому) видно фундаменти чи сліди круглих башт, через одну башту (північно-східню) був уїзд. У середині замчища помітно фундамент якогось мурованого будинку з каменя й цегли. Цегла мала приблизно такі розміри, як теперішня цегла (завдовжки 24 см., завширшки 13 і завгрубшки 9 см.); на цеглі видно подовжні жолоби від пальців робітників.

Каміння що було на замчищу, давно вже розібрали місцеві мешканці на свої потреби. Кажуть, що почав розбирати каміння ще в 20-х роках XIX ст. управитель маєтку Чарторийських Пухальський; без відома пана він будував з того каміння панські стайні. Але коли дізнався про це власник маєтку, то дуже ганив за це свого ретельного службовця.

Місцевість тую де замчище називають Раковець.

Що то за замчище — невідомо. Місцевий переказ твердить, наче-б це замок угорського князя Ракочія, що колись (1657 р.) стояв із своїм військом під Межибожем, але відомо, що угорське військо після того, як погромили його поляки, окопалося під Межибожем, і значить Ракочій не міг будувати тут мурований замок. Може назва місцевости Раковець викликала легенду про те, наче-б побудував замка Ракочій. А може й инакше: місцевість так називається від того, що там були окопи Ракочієвого війська.

В одній давній статті про Межибізький замок (А. Скальковського 1847 р.) говориться, наче-б у того Ракочія, що колись воювався з Польщею і окопався під Межибожем, був син, що провадив війну з цісарем Леопольдом і в 1706 р. мусів був тікати в чужі краї, знайшов притулок у маєтку Сенявського та й жив у замку Раковці, що лежав недалеко від Межибожа, і руїни того замку можна було бачити тоді 1847 р. серед озера, що утворилося з бозької води.

Може і справді втікач Ракочій і побудував замок на місці окопів свого батька.

Література про Межибіж і його замок.

Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiey, t. I. Wilno 1820 р., ст. 330—333; t. II, W. 1822, ст. 51—46.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, część II, Warsz. 1846, ст. 1003—1005.

А. Скальковскій, Замокъ въ Межибожѣ (изъ записокъ путешествія 1843 г.)—„Иллюстрація" вид. під. ред. Кукольника, 1847 р. № 16, ст. 245; переклад цієї статті в жур. „Biblioteka Warszawska" з доповненнями Собещанського, 1848 р., т. I, ст. 192—199.

М. Орловскій, Историко-статистическое описаніе мѣстечка Межибожа—Под. Епархіальныя Вѣдомости, 1862 р. № 15.

Описи містечка—„Tygodnik Illustrowany 1867 р. № 382.

K. Pułaski, Międzybóż—„Kłosy" (Warsz.) 1872 р. № 382 (т. XV), ст. 274—275.

Słownik geograficzny królewstwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. VI.

„Подолія—историческое описаніе" Спб. 1891 р., ст. 69 пояснень.

Труды Подольскаго Историко-Статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., ст. 546.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 160—164.

Е. Сѣцинскій, Матеріалы для исторіи цеховъ въ Подоліи. Кам. Под. 1904 (з „Трудовъ Под. Церк. ист.-археол. общества", X),—тут надруковано Межибізькі грамоти XVI—XVII ст.

Єврейська Мекка й Медіна, Г. Науменка—жур. „Глобус", Київ 1926 р., № 22.

---

3. ЗАМОК У САТАНОВІ.

На найкрайнішому західньому кінці радянського Поділля вдовж лівого боку Збруча було колись кілька замків: у Чорнокозинцях, Збрижу, Гусятині, Сатанові. Між цими Збручанськими замками значніший був у містечку Сата-

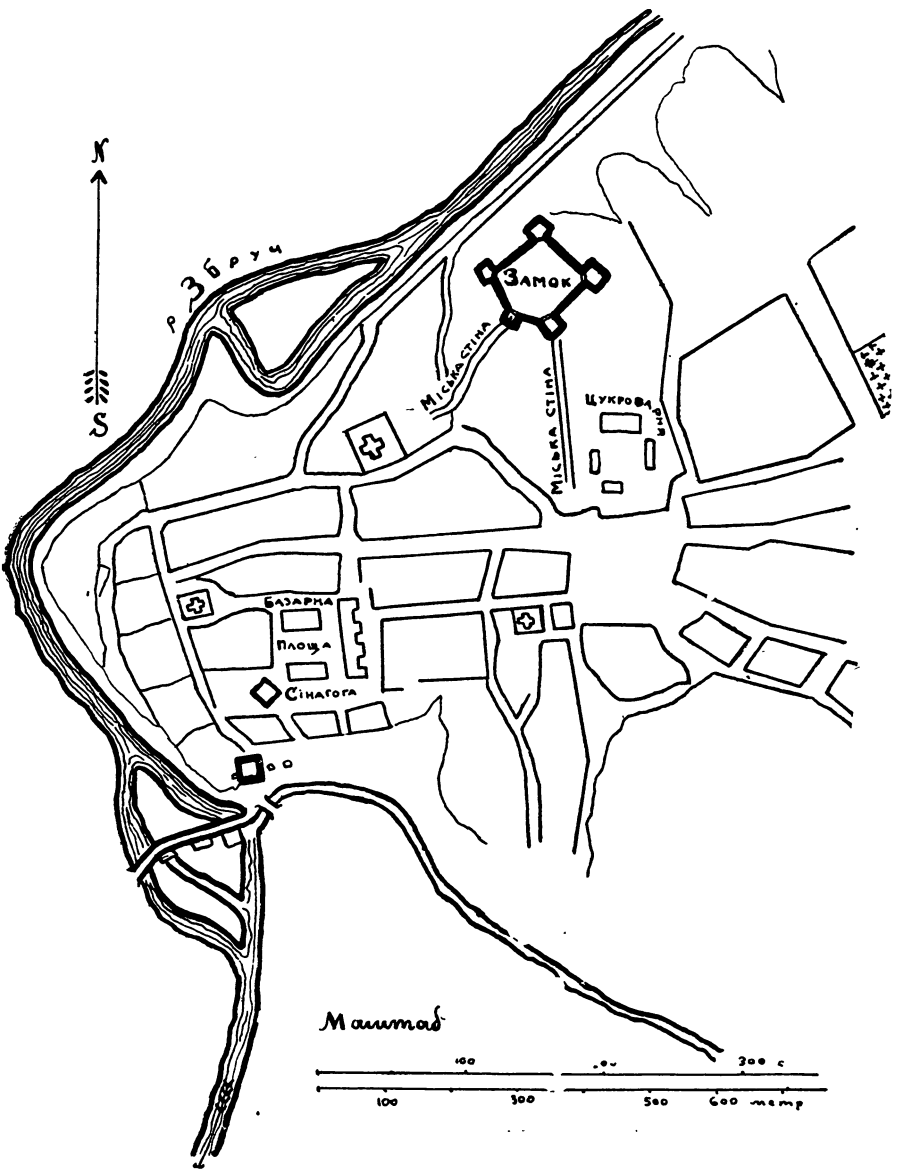

26. План м. Сатанова.

нові, і від цього замку зосталося найбільше останків до наших часів. Цей замок як і Межибізький та Зіньківський замки належав в XVI—XVII ст. Сенявським.

Сатанів, за 60 кілом. від Кам'янця, лежить на високому лівому березі Збруча. Внизу, недалеко річки, містяться хати міщан; вище розташувалось

жидівське селище (це й єсть власне містечко), а ще вище розкинулися селянські садиби, закриті садками. Різні частини цього селища звуться по парафії: Юринці, Покрівка, Богослівка, Спасівка.

Знахідки в Сатанові неолітичного приладдя, печери в скелях, могили (кургани) по околицях цього містечка, великий земляний вал, що тягнеться від Сатанова на південний схід протягом 30 кілом. — все це свідчить за те, що Сатанів селище дуже старовинне. Саму назву містечка дехто пояснював так: коли римське військо Траяна здобувало Дакію та й ішло далі, на північ, то один з воєвод Тонілій дійшов з військом до того місця, де тепер Сатанів і запитав своїх легіонерів: Sat an non? тоб-то: доволі чи ще йти далі. Йому відповіли: Sat; від цього ніби-то і назвали Сатановим те селище, що повстало [1]).

Вперше Сатанів з'являється в історичних документах за першого шляхетсько-польського наступу на Поділля: 1404 р. король Ягайло дав Петрові Шафранцю Сатанів з околицями й Зіньків з деякими селами на таких умовах: власник сам або рівний йому заступник має жити в наданих місцевостях, повинен ставити, коли буде треба 6 сулиць і 12 стрільців (cum sex lanceis et duodecim balistrariis, а коли треба боронити край сам з усіма своїми людьми; піддані його мають виконувати всі служби і давати такі самі податки, як і за давніх володарів Поділля (Коріятовичів) [2]). Згодом ці маєтки викупив у Шафранця Витовт р. 1431 і надав Ягайло Петрові Одровонжеві на таких-же умовах, як і за попереднього надання [3]). Це надання був ствердив король Владислав III в 1436 і 1440 рр. тією-ж умовою — жити самому або через заступника в наданих маєтках і виступати збройно з 6 сулицями й 12 стрільцями (cum hastis et sagitariis) [4]).

Сатанівський маєток належав Одровонжам та їх нащадкам років 300. Останній з роду Одровонжів помер 1523 р. Єдина його дочка Софія вийшла заміж за Яна Криштофа Тарновського і вдруге за Яна Костку. Дочка її Катерина вийшла заміж за Адама Єронима Сенявського. Отже Сатанів перейшов до межибізьких панів, і належав їм до половини XVIII в.

Місто Сатанів у XV—XVI ст. не могло добре розвинутися, бо цю місцевість часто спустошували татари, і власникам цього міста доводилося чимось приваблювати людність. Так р. 1523 власниця Сатанова Софія з Спрови Тарновська дала право Дмитрові, „війтові і осадці Сатанівському" осадити 10 кметів на Сатанівському ґрунті, коло ставка Войтовського за тією умовою, що коли вийде термін вільности тих кметів, то кметі належатимуть Дмитрові до його смерти [5]).

Щоб забезпечити людність від татарських нападів, Одровонжі у Сатанові збудували замок, мабуть ще в XV ст.

---

[1]) Але чи не від слова „Сатана" походить назва містечка. Недалеко від Сатанова в Галичині є місто, що має назву від иншого подібного слова (Чортків).

[2]) Арх. Ю.-З. Россіи, ч. VIII т. II, ст. 327—8; Грушевський, Історія V², 80.

[3]) Арх. Ю.-З. Россіи, VIII, II, 329.

[4]) Id. 331. Грушевський, Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відношень Зах. України, Львів 1906, ст. 36.

[5]) Białkowski L., Podole w XVI wieku, Warszawa 1920, ст. 20. (Актова книга № 3604, т. 235 — в Київ. Цент. Архіві).

Та дарма що в С. й був замок місто часто терпіло від татар. Так р. 1528 С. спалили татари. Року 1530 це місто знов спустошено; і цього-ж року за податковими списками рахувався тільки 1 плуг (arartum — плуг — одиниця тогочасного оподаткування) [1]). Року 1532 король Жигимонт I дає пільги міщанам Сатанова й Рова (що згодом називавсь був Бар) — одзволює ці міста та околичні села на 8 років від „шоса", „чопового" та инших податків. Турецькі та татарські наїзди спустошили ті осади, отож треба було піднести їх матеріяльний стан [2]).

Певне ці пільги та те, що був у Сатанові замок, приваблювали людність до Сатанова: сюди тікали люди з инших місцевостей; так, року 1539 тут були втікачі з Городниці, Сковородинець і Перегінки; 1559 р. — з Лоївець [3]).

Року 1561 власники Сатанова Ян Кристоф Тарнавський та його дружина Софія дають пільги новим поселенцям Сатанова — звільняють їх від усяких податків і повинностей на 8 років, а так само встановлюють обов'язки міщан: платити що-року по 15 грошей чиншу, давати медову данину; ті міщани, що випасають свиней у панських лісах, повинні давати 20-ого кабана; всі повинні робити 5 день на рік (1 день оранки й сівби, 2 дні косовиці й збору сіна і 2 дні жнив); також давати підводи до Микулинець і Тинкова і відбувати „шарварки". Року 1566 король Жигимонт-Август підтвердив ті пільги й обов'язки сатанівських міщан [4]).

Відтоді сатанівська людність збільшується: р. 1565 ремісників було 15, а р. 1578 р. — до 50 (тут були шевці, кушнірі, ковалі, слюсарі, сідлярі, лучники, мечники, римарі, то-що); плугів тоді було 53. Року 1583 було ремісників 58 [5]).

Міщанство Сатанова в XVI—XVII ст., як і межибізьке, було досить розвинене і свідомо силкувалося поліпшити своє становище. З сатанівських міщан вийшов відомий бунтар проти польсько-шляхетського режиму кінця XVI в. Наливайко [6]). 1590 р. сатанівські міщани прохали Львівське братство дати їм „порядки братські" (певне дати „артикули", устав братства), бо вони ухвалили запровадити в себе братські порядки [7]). Певне, в Сатанові за давніх часів була активною і церковна справа (а церковна справа тоді з'єднувалася з справою національно-суспільною): тут, у Сатанові проживав намісник Львівського православного єпископа, т. зв. офіціял [8]). Близько міста Сатанова містився під Збручем православний манастир, звідки, певне, вийшов відомий освітній діяч Арсеній Сатановський (на прізвище Корецький), що видав у Москві Словник, то-що. В одній з Сатанівських церков збереглася рукописна книга XVI ст. (Євангелія), що її передано р. 1888 до музею давнішої Київської дух. академії.

---

[1]) Dr. Antoni I., Zameczki Podolskie I, 16; III, 112. Źródła dziejowe XIX, 164.
[2]) Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VIII, т. I, ст. 63.
[3]) Białkowski, Podole w XVI wieku; Warsz. 1920 ст. 70.
[4]) Ib., ст. 108 і 205.
[5]) Źródła dziejowe, XIX, Ст. 179, 237 й 242.
[6]) Грушевський, Історія VII, 217.
[7]) Ib. VI, 533. [8]) Źródła dziejowe, XIX, 234, 238.

XVII століття для Сатанова, як і взагалі для Поділля, було дуже неспокійне, важке.

Р. 1617 татари ограбували місто й околиці та забрали в полон багато людей і ті полонені здебільшого загинули від морозу. 1618 р. татари теж розграбували сатанівські околиці [1]). Подібні-ж руйнації траплялися згодом.

Щоб поліпшити економічний стан міста по тих руйнаціях, власниця Сатанова Катерина Сенявська дала тому місту привилей на „Магдебурзьке право", на самоврядування, але зазначила, що за собою застерегає право призначати війта, а так само остаточно вирішувати ті справи, що будуть апелюватися до власника міста; також у тій грамоті власниця міста обов'язує міщан будувати і підтримувати міські фортечні спорудження [2]).

Коли Б. Хмельницький почав війну, то козаки захопили Сатанів за допомогою міщан. Згодом повстали з Галичини опришки і розграбували місто Сатанів.

Року 1651 козаки й татари зруйнували те місто, і міщани мусіли тікати за Дністер [3]).

Року 1672 турки окупували Поділля і здобули й Сатанів. За рік поляки відбили в турків це місто, а тоді турки через три роки знов підгорнули місто під свою владу. Треба сказати, що, окупувавши Поділля, турки ввесь час боролися з поляками за Поділля. На-весні 1676 р. коли султан Мохаммед IV мстився за свого сина, що вбив його в Ладижині козацький полковник Мурашко, то спустошив Подільські міста, як за це говорилося вище, між иншими і Сатанів. Збереглася згадка, що сатанівці очайдушно відбивалися і в замку, і в церквах, і в синагозі. Турки-ж здобувши місто і замок нікого не помилували; загинуло близько 4.000 людей. Досі збереглася тогочасна пам'ятка — ікона Христа, в сатанівській Юріївській церкві. Як свідчить напис на тій іконі, турки її порубали.

Відтоді (1676 р.) Сатанів був у руках турків до 1699 р., коли Поділля знов повернуто до Польщі. Року 1702 в Сатанові і його околицях повстали селяни, що вбивали поляків і жидів та й грабували їхнє майно.

Року 1711 цар Петро, повертаючи з Прутського походу, був у Сатанові й гостював у Сатанівському замку у власника його, великого коронного гетьмана Адама Сенявського. Збереглася згадка про те, що цар жив у будиночку, який стояв коло замку. В тім будиночку на камені було вирито російського герба на пам'ять про перебування там царя.

У 20-х роках XVIII ст. власник Сатанова поновив замок і міські фортечні спорудження. Коло того часу місто стало збільшуватися і набирало значіння великого торговельного пункту. Власники міста хотіли організувати місцевих ремісників і видавали ремісницьким цехам привилеї. У своїх грамотах цехам вони пишуть: „дочекавшися бажаного спокою в країнах Подільських, де досі рука ворогів тяжко руйнувала все, проливала кров християн і до щенту зруй-

---

[1]) Piasecki, Kronika 258; Петрушевич, Сводная лѣтопись I, 427.

[2]) Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, II, 962.

[3]) Michałowski, Księga pamiętnicza, 198; Акты Ю.-З. Россіи, III, 455; Памятники, I, III, 278.

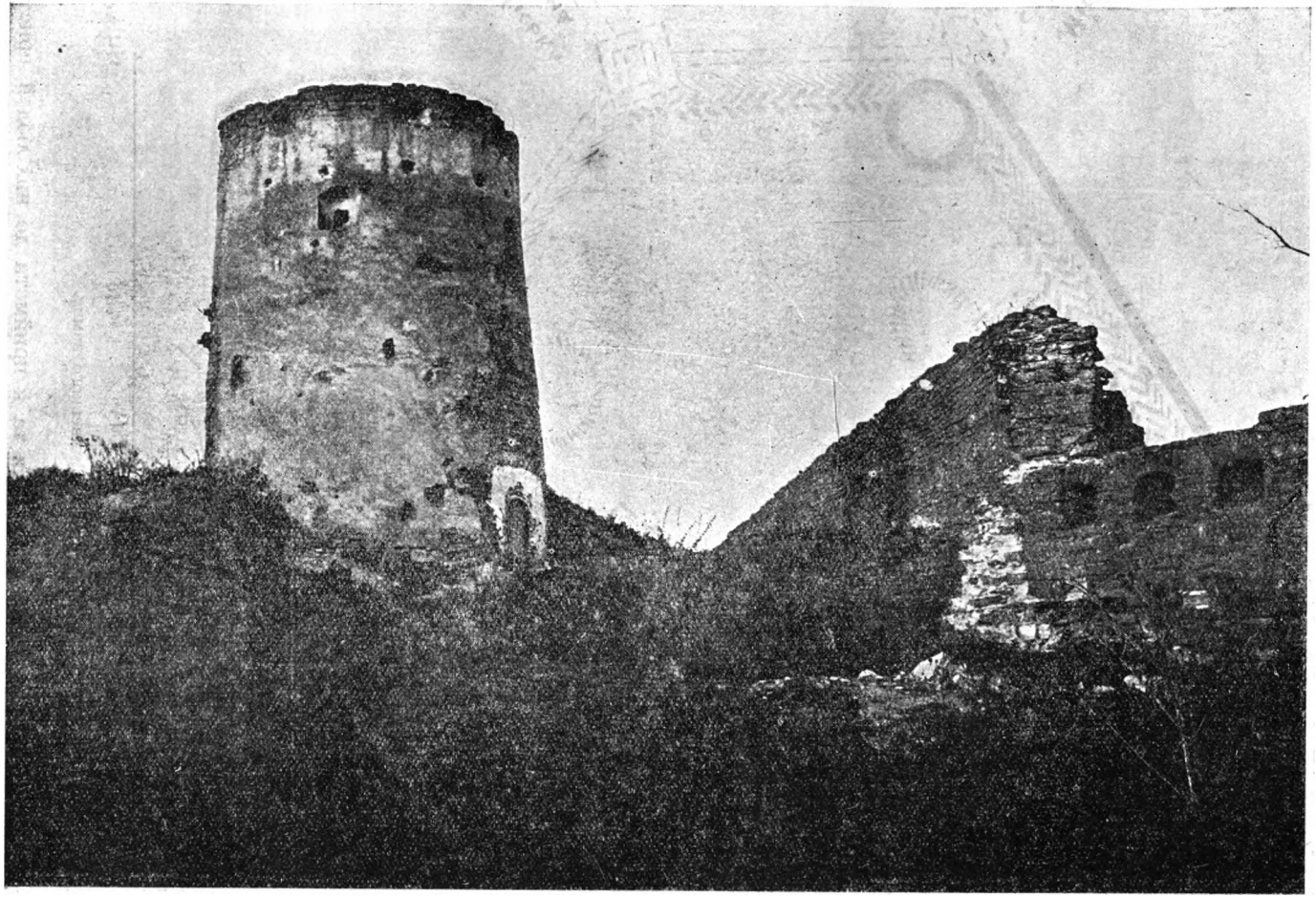

27. Башта на південно-східньому розі Сатанівського замку.

нувала країну порушивши добрий лад, я, бажаючи, щоб піддані мої до давніх фортун дійшли і порядки в себе добрі завели, дозволяю на їх прохання

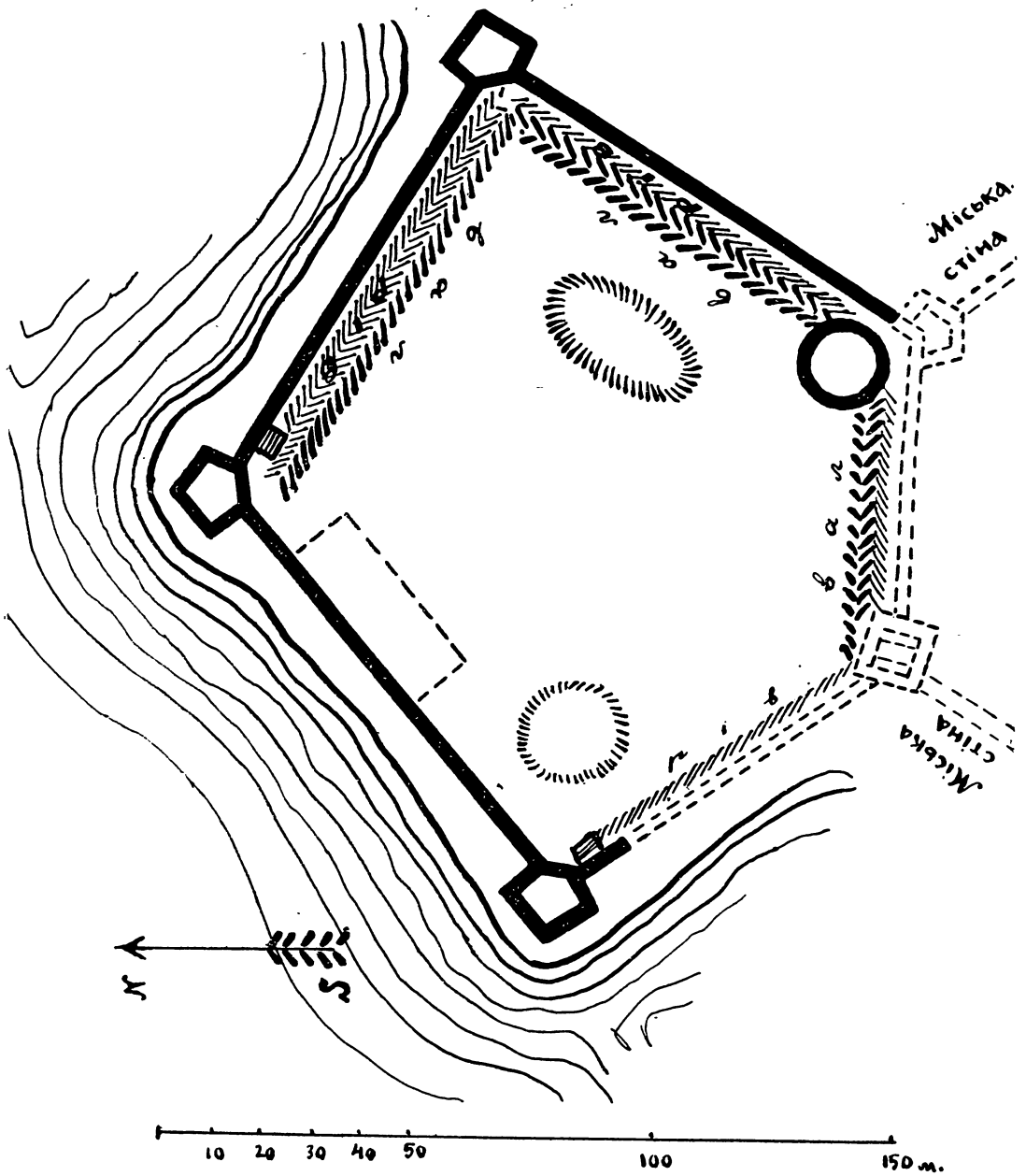

28. План Сатанівського замку.

об'єднуватися в товариства й громади та й приймати до них людей пристойних і добре в ремествi освідчених і мати свій цех", і т. д. [1]).

[1]) Е. Сѣцинскій, Матеріалы для исторіи цеховъ въ Подоліи, Кам.-Под. 1904 р., ст. 97—100.

29. Міська брама в м. Сатанові.

Тоді-ж почали оселятися в Сатанові купці грецькі, вірменські й жидівські. Жидівська місцева громада була дуже багата, її поважали всі кагали подільські. Коли в половині XVIII ст. з'явилася серед жидів на Поділля містична секта франкістів, то р. 1756 в Сатанові відбувся з'їзд рабинів та й ухвалив вимагати від членів новоявленої секти, щоб вони прилюдно зреклися своїх „помилок", і деякі члени секти скорилися тій вимозі.

Сатанівський замок містився на горі над річкою Збручом. За планом він п'ятикутний, не зовсім правильної форми: три боки завдовжки більше-

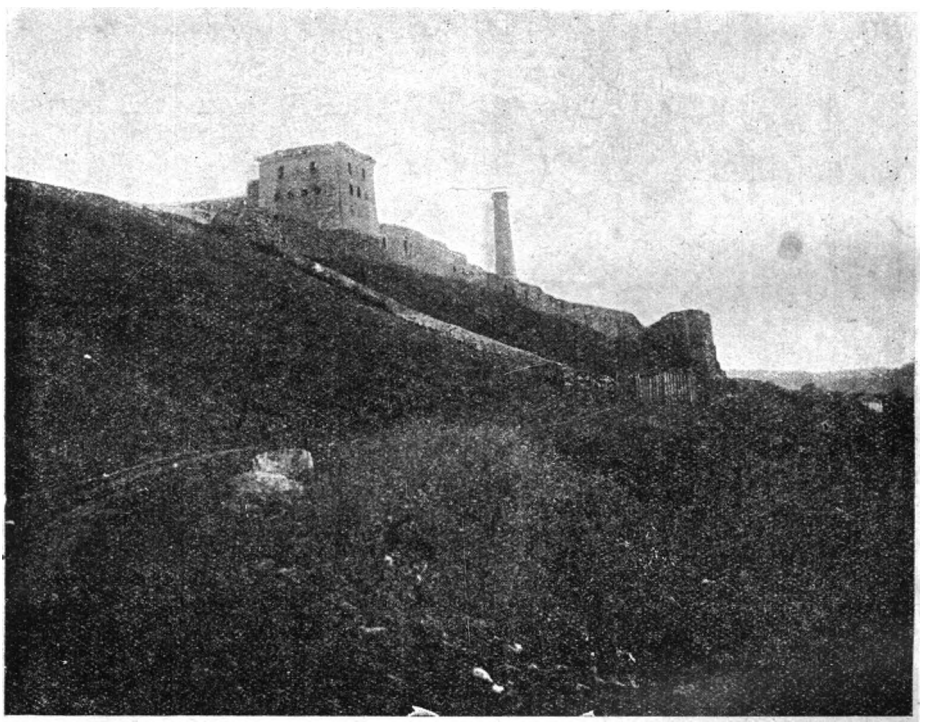

30. Сатанівський замок з північного боку.

менше по 105 метр., четвертий бік 85 м. і п'ятий південний 65 м. Вся площа замку займає приблизно $1^1/_2$ гект. На всіх рогах п'ятикутника були башти, а межи баштами, як звичайно були мури.

Башти досі збереглися на тих рогах, що виходять над Збруч, а так само на суміжному розі східньому. Дві наріжні башти, що були з боку містечка, не збереглися, а тільки фундаменти їх трохи визирають із землі.

В'їзд до замку був у наріжній башті, що виходила на південь з боку містечка, але тієї башти тепер немає.

Мури, що з'єднували башти, були подвійні: окрім зовнішніх були внутрішні, що йшли рівнобіжно зовнішнім; внутрішні мури стояли на валу і через це були вищі від зовнішніх. Вали, де містилися внутрішні, відокремлювалися від зовнішніх ровом. Рови були також і зовні по-за мурами. Внут-

рішні мури не збереглися; тільки подекуди на валах видно сліди їх. З боку, що виходить над Збруч, мури були ординарні, не подвійні, бо тут стрімка гора, і підступ з того боку захищає сама природа.

Башти що стояли зовні на рогах замку були чотирибокі і далеко виходили за лінію мурів, і тільки одним своїм рогом увіходили в кут замку. Ширина боків башт коло 8,5 метр. Башти триповерхові; долішній поверх значно ширший від инших двох поверхів. У долішньому поверсі де-не-де є амбразури, в середньому поверсі по 4 амбразури з кожного зовнішнього боку, а на третьому поверсі по 2 невеликі вікна з кожного боку.

Мури замку зовнішні не скрізь збереглися; по деяких місцях висота стін доходить до 10,5 метр.

У південно-східньому розі замку на лінії внутрішніх стін збереглася кругла башта; вікон у неї нема, а тільки маленькі амбразури. Певне і на инших рогах замку на лінії внутрішніх стін були такі самі башти.

Коло руїни замку з боку містечка збудовано р. 1895 цукроварню, а в самому замку міститься водогін, що тягне воду з Збруча й подає її наверх до фабрики.

Колись навкруги всього містечка Сатанова були мури, що охоплювали містечко й сходилися коло замку, впираючись у південний його бік. Тепер мурів цих нема, але коло замку сліди їх ще досить помітні. На південному кінці містечка недалеко від рч. Збруча була в'їзна міська брама в башті, що й досі збереглася. План цієї башти—квадратовий, довжина боку 11 метр. У долішньому поверсі башти амбразури розміщені несиметрично. На другому поверсі — вікна з кам'яними арцабами, з фронтового боку три вікні, а з инших боків по двоє. На третьому поверсі — амбразури, по дві з кожного боку, а на самому вершку башти, де були зубці, а тепер ще зосталися кам'яні кронштейни, розміщені стрільниці по 6 з кожного боку. Коло башти з двох боків від в'їзду помітні сліди мурів що охоплювали місто. В'їзд з фронтового боку (від річки), оброблено тесаним камінням; над в'їздом вставлено кам'яну таблицю з написом, а над нею другу з виритим гербом власника містечка й арматурою.

Напис над в'їздом (давнішим, тепер через башту не проїжджають, а обминають її) такий:

D. O. M.

Adamus Nicolaus a Granow Sieniawski, Comes in Szklow et Misz, castellanus Cracoviensis, supremus exercituum Regni dux, securitati publicae propugnaculum hoc erexit anno Christi MDCCXXII, defensurus etiam muro patriam, quam toties pectore tutebatur, provida scilicet mens fundatoris, ut Portae Othomanicae via in Poloniam praecluderetur, portam hanc extrui curavit et ut pari praesidio uteretur contra barbarorum incursiones, furenti tartaro Satanovum opposuit, contra quod nec portae inferi praevalebunt, maxime cum clausa hostibus; soli tantum Deo, Regi et Patriae claves suas sit redditura

Anno Domini 1724.

Оцей вихвальний напис у перекладі звучить так: Адам Микола з Гранова Сенявський, власник Шклова і Міши, кащтелян краківський, найвищий

проводир державного війська, для громадської безпеки оцю твердиню відновив року Христового 1722, маючи намір мурами захищати батьківщину, що її

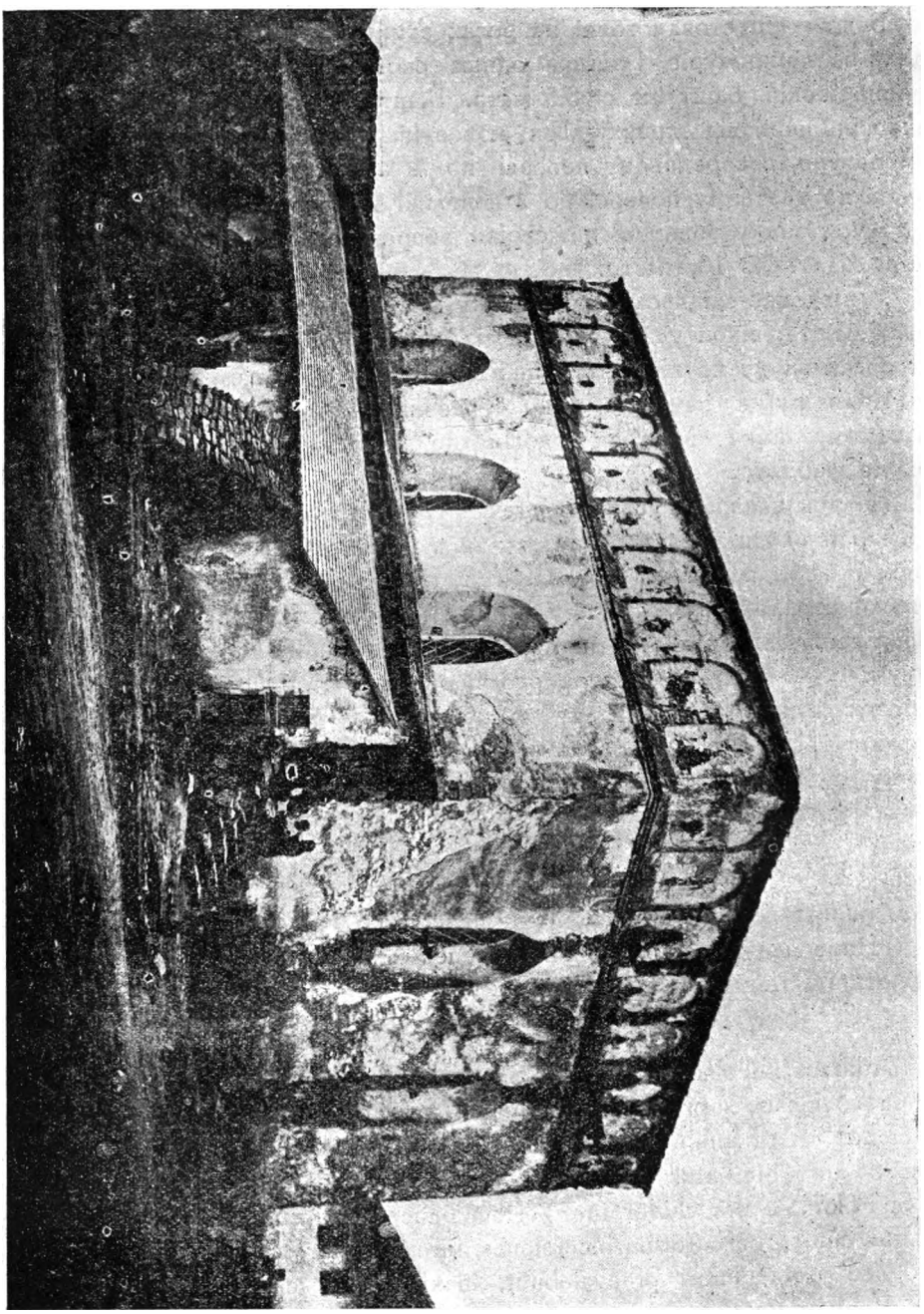

31. Синагога в м. Сатанові.

стільки разів захищав грудьми. Отож віща думка фундатора подбала побудувати оцю браму, щоб Отоманській Порті загородити дорогу до Польщі, а щоб користуватися рівною силою проти нападів варварів, лютому татарові проти-

ставив Сатанів, проти чого навіть і ворота адові не здолають, надто коли (цю твердиню), закрито перед ворогами; одному тільки Богові, Королеві й Батьківщині віддаватиме свої ключі. — Року Божого 1724.

У привилеї, що видала власниця Сатанова Катерина Сенявська р. 1641, зазначено, що міщани сатанівські повинні утримувати своїм коштом міські фортифікації. „Як це місто, — сказано в тім документі — міститься там, де ворог хреста святого робить часті напади, то всі повинні на всяк час, коли того потреба покаже, з свого осередку на сторожу висилати, а для цього двох сторожів давнім звичаєм мають держати; так само повинні дбати щоб вали коло міста були в найкращому стані, також мати зброю для оборони, себ-то гаківниці, шмигівниці, порох і олово й держати все те в доброму порядку і назавсіди. До того кожен міщанин повинен мати рушницю і два фунти пороху, а так само дві копи куль“ [1]).

У цехових сатанівських грамотах першої чверти XVIII ст. говориться, що коли нападають вороги, ті ремісники, котрі живуть на юрисдикції міській повинні ставитися до міської оборони, а ті котрі живуть на юрисдикції замковій — ставитися до замкової оборони [2]).

До опису міських фортифікацій Сатанова треба додати що в містечку недалечко в'їзної міської брами стоїть мурована жидівська синагога, що виглядає як невеличкий замок. Вона має високі мури й міцне склепіння на вершку; дах на тому склепінню ховається за високі парапети (надмурки) з маленькими стрільницями. У стінах нижче од парапетів великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудування для жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги 18 метр., завширшки — 16 м. Побудовано оцю синагогу 1532 р. (Орловський).

Недавно (1924 р.) місцева влада була вирішила знести Сатанівську фортецю, бо вона ніби загрожує людському життю, але Всеук. Центр. Викон. Комітет ту постанову скасував і наказав реставрувати ту фортецю, а для того заасигнував 5.000 карб. Реставрацію цю ще не зроблено.

Література про Сатанів та його замок.

Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiey. Wilno 1820, t. 1, ст. 304—309.

Przezdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. II, Wilno 1841, ст. 41—49.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, Warszawa, 1845, ст. 962—964.

Историко-статистическое описаніе мѣстечка Сатанова Проскуров. у., свящ. М. Орловскаго. Под. Епарх. Вѣдомости 1862 г. № 3.

Антоновичъ В., Монографіи по исторіи западной и юго-западной Россіи, т. I, Кіевъ 1885, ст. 445—451 (Стаття: „Лѣтопись Сатановскаго монастыря“; ця стаття була передрукована в „Кіев. Стар.“ 1882 р. февр.).

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под., 1901 р., ст. 166—172.

Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-Статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 896—900.

Słownik geograficzny, X, ст. 336.

---

[1]) Привилей 1641 р. був у копії в архіві Сатанівського манастиря.

[2]) Е. Сѣцинскій, Матеріалы для исторіи цеховъ въ Подоліи, К.-П. 1904, ст. 98.

4. ЗІНЬКІВСЬКИЙ ЗАМОК.

За 65 кілом. від Кам'янця на північний схід при річці Ушиці є містечко Зіньків відоме на Поділлю своїми ганчарними виробами. Власне містечко, як розуміють на Поділлю це слово—себ-то жидівське поселення, міститься на горі на високорівні, а внизу вдовж річки, на її широкій долині розкинулося селянське поселення, що частини його мають окремі назви: Кривуля, Калинівка, Адамівка, Горбашівка, Соколова.

Зіньків виступає в історії досить рано, разом з м. Сатановим: в 1404 р. король Ягайло дає Зіньків з околицями й Сатанів Петрові Шафранцеві. Року 1431 цей маєток передано иншому польському культуртрегерові Петрові з Спрови Одровонжеві. На яких умовах дано ці маєтки, сказано вже в попередньому нарисові про Сатанів.

У XV ст. і у першій половині XVI ст. Зіньків був за головне місто Зіньківської округи, що тяглася аж до Дністра на південному сході (Лядава, Немія).

Одровонжі в половині XV ст. збудували в Зінькові на горі оборонний замок, щоб захистити місцеву людність од татарських нападів. А щоб притягати поселенців до міста, власники його давали їм різні пільги; так Андрій Одровонж в 1458 р. дав місту привилей на магдебурзьке право і на деякі полегшення що-до податків; цього привилея ствердив король р. 1566.

Від Одровонжів Зіньків з околицями, як і Сатанів, перейшов через шлюб до Сенявських, що володіли на Поділлю ще й Межибожем. Ці маєтки були в руках Сенявських до половини XVIII ст.

Але Зіньків за тих часів кількістю людности, торговлею й виробництвом був менший від инших подільських міст, що належали Сенявським. Це видно з податкових списків. XVI в. р. 1565 було в Зінькові ремісників тільки 7, в 1583 р. — 14 [1]). А як Зіньків мав замок, то це все-таки забезпечувало людність од татарських погромів. Коли в половині XV в. (1452 р.) татари, напавши на Поділля, здобули замок Рів і захопили там старосту Стогнова Рея з родиною, то мешканці знищеного поселення Рова перейшли до Зінькова, а потім, коли в першій половині XVI в. відновивши поселення Рів назвали Баром, і збудували в ньому замок, то втікачів з Рова до Зінькова (тих, що втекли в 1452 р. та їх нащадків, або може втікачів пізнішого часу) закликали до переселення в Бару (грамота 1540 р.) [2]).

У XV—XVI ст. Зіньківський замок відгравав був не аби-яку ролю в боротьбі з татарами, бо лежав він на тій бічній лінії Чорного татарського шляху, що йшов, як зазначено в акті 1570 р., від Бару через село Гармаки до Зінькова [3]). Так у 1453 р. татари напали на Поділля і забрали в полон багато людей; тоді зіньківський староста (чи „державець") Ян Лащ разом із старостами межибізьким і лятичівським погналися за татарами та й погромили їх під Теребовлем. Року 1457 той зіньківський староста загинув у бійці з татарами

[1]) Źródła dziejowe, XIX, ст. 178 і 241.

[2]) Арх. Ю.-З. Р. ч. VIII, т. 1, ст. 99.

[3]) Арх. Ю.-З. Россіи, ч. VIII, т. I, ст. 253.

1516 р. Яків Сецигневський розбив татар під Зіньковом. 1524 р. турки й татари спустошили Поділля, спалили місто Зіньків, обложили тутешній замок, але добути його не могли.

За таких обставин ішло життя в цьому неспокійному місті. Але тутешнє міщанство як і межибізьке та сатанівське цікавилося суспільними й національними справами. Року 1521 будують коло підніжжя замка мурована Троїцьку церкву. В 1573—7 рр. якийсь „писарчук із Зінькова“ робить копії книг Скорининого друку народньою мовою (першої чверти XVI ст.) [1]).

У другій половині XVII ст., за козацьких воєн та за часів т. зв. „Руїни“, Зіньків дуже спустошено. Року 1671 через Зіньків проїжджав мемуарист Вердум політичний агент Франції, і записав у своїх мемуарах таке про Зіньків: „З міста нічого не зосталося, подекуди стоять частини мурів, що його оточували, руїни двох храмів. Замок що стоїть перед містом на височині також здебільшого спустошений, але гарно збудований. До нього козацькі хлопи знесли своє збіжжя, не даючи татарам захопити його“ [2]).

Коли турки в 1672 р. захопили Поділля й держали під своєю владою 27 років, то й Зіньківський замок належав їм і певне вони його полагодили. Так само й власники-поляки, що до них повернувся Зіньків з початку XVIII ст., відновили місто. Року 1711 р. через Поділля проїздив данський посланець Юль і в своїх записках нічого не каже про руїну Зінькова; він занотував: „Зіньків місто велике, оточене мурованими стінами, що з них більша частина збереглася; на горі трикутна цитаделя“ [3]).

Після турків людність Зінькова певне збільшилася, коли мандрівник 1711 р. каже, що це місто було велике. Але в першій половині XVIII ст. життя в Зінькові не було спокійне. В народніх повстаннях тогочасних селяни Зінькова та його околиць брали близьку участь. Так підчас повстання 1702 р. зіньківські селяни, називаючи себе козаками Палія й Самуся, напали на село Маліївці і робили бешкети в домах тутешніх панів [4]). Коли р. 1734 спалахнуло знов народнє повстання на Поділлю, то воно між иншим точилося коло Зінькова та близьких до нього містечок Городка та Солодковець. В народній пісні, записаній у Галичині:

Виступили козаченьки з міста із Зінькова,—
Ой летіли вражі ляхи з коней як солома.
А добре ся пани-ляхи з козаками били,
Що лежить їх від Городка за півтрети милі.
Ей показав Медвідейко богатирську славу,
Що потопив панів-ляхів в Городецькім ставу.
Ой як прийшли козаченьки та з-під Солопковець,
Валялося вражих ляхів як біленьких овець.
Нещаслива тая битва лиха наробила:
В Солопківцях із ляшеньків висока могила [5]).

---

[1]) Грушевський, Історія України-Руси, VI, 420.

[2]) Liske, Cudzoziemcy w Polsce. Lwów 1876, ст. 141.

[3]) Чтенія Общ. ист. и древн. Рос. 1899 г., III, 356.

[4]) Арх. Ю-З. Россіи, ч. III, т. 2, ст. 453.

[5]) Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. Головацкимъ, т. 1-й, Москва 1873 г., ст. 14.

За Барської конференції 1768 р. Зіньківський замок здобув конфедератський загін; після недовгої облоги цей загін піддався коронному регіментареві Ксаверієві Браніцькому [1]).

У XVIII ст. Зіньків, як і Межибіж та Сатанів, належав Сенявським і Чарторийським. Дочка Адама Чарторийського Марія-Анна в 1774 р. вийшла заміж за князя Людвига Віртемберзького і дістала в посаг Зіньківський ключ. Ці власники кінця XVIII и початку XIX ст. силкувалися поліпшити

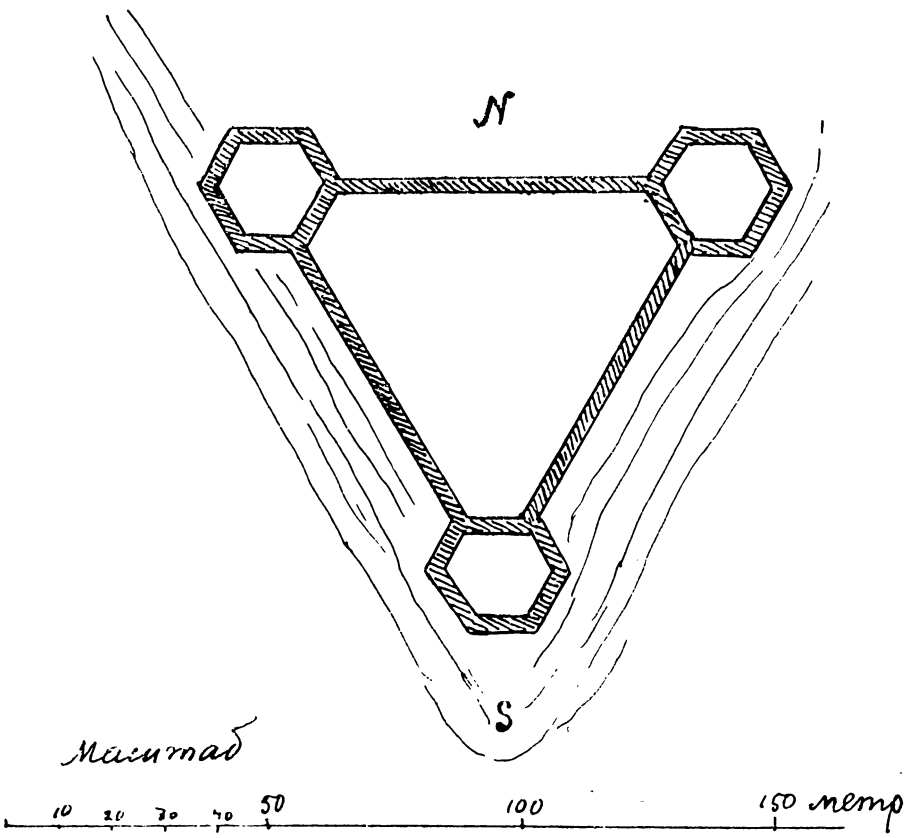

32. План Зіньківського замку.

стан міста. Марчинський зазначив у своїй „Статистиці", що в Зінькові (1820 р.) було проведено добру воду з сусіднього села Гремячки до самого ринку й тут серед ринку було поставлено гарний водомет; також побудовано панський „двір" і коло нього „дзедзінець", обсаджений тополями, то-що. Тепер того водомету немає, як немає й замку. Панський дім зостався і в ньому здавна міститься місцева школа.

Замок Зіньківський містився на високому мисі, що виходив з одного боку над глибокою й широкою долиною рч. Ушиці, а з другого боку — над яром, утвореним атмосферними опадами. План замку — рівнобічний трикутник;

[1]) Dr. Antonij, Zameczki podolskie. T. II. Warsz. 1880, ст. 76.

боки його мали по 85 метр. Один бік трикутника повернуто до річки Ушиці. На кожному розі трикутника були великі й широкі шестигранні башти. Дві

33. Зіньківський замок у 70-х роках XIX в.

з них були триповерхові, а одна чотириповерхова. Між двома баштами, що стояли над долиною, був великий триповерховий будинок. Інші два боки замку були закриті мурами. Посередині північного боку, з боку містечка, був в'їзд до замку. Вся площа замку забирала більше-менше 0,5 гектар.

Нижче замку, під горою, стояли, ніби-то під захистом тієї фортеці, два мурованні храми: Троїцька церква, збудована в XVI ст., і костьол XV ст. Вони збереглися й досі.

Як виглядав Зіньківський замок, можна бачити на фотографії 70-х років XIX ст., а також на літографії в альбомі Наполеона Орди того-ж часу) [1]).

Тепер замка в Зінькові нема, як вже було зауважено.

У Зінькові крім замку були навкруги міста мурованні стіни, як видно з вищезазначених звісток мандрівників Вердума й Юля, але тепер ніяких слідів тих стін нема.

Знищено Зіньківський замок так. Року 1872 люстраційна комісія передала замок „Сельскому Обществу", і він деякий час стояв непорушним. У 80-х роках у замку, власне в замковому домі, містилася „Станова квартира": в долішньому поверсі була канцелярія станового пристава, середній поверх займав пристав для своєї родини, а на горішньому, як розказують, був горо́д чи квітник, бо тут на склепіннях було багато землі. Потім хтось вигадав, що замкові башти і будинок загрожують костьолові та иншим будинкам, що стоять під горою, і начальство загадало знищити замкові мури. Селянський уряд став розпродувати деревню і каміння на будівлі, а потім що зосталося не спродане, продали одному селянинові за 200 карб. з правом забрати із замку все, що йому тільки знадобиться. Він і розібрав решткн замкових споруджень і навіть викопав камінь з фундаментів. Ці розкопи в 1898 р. бачив київський історик небіжчик Орест Ів. Левицький (подорожуючи разом зо мною, Є. Сіцінським) і вмістив у „Кіевской Старинѣ" замітку під заголовком: „Истребленіе древняго замка въ Подоліи".

Література про Зіньків і його замок.

Marczyński, Stat., topogr. i histor. opisanie gub. Podolskiej, Wilno, t. I. 1820 р., ст. 341.

Baliński i Lipiński, Star. Polska, t. II, Warsz. 1845 р., ст. 1030 і 1425.

Сѣцинскій Е., Древнѣйшія православныя церкви въ Подоліи. II. Св.-Троицкая церковь въ м. Зиньковѣ Летич. у. — Под. Епарх. Вѣд. 1890 г., № 16—17.

Słownik geograficzny t. XIV, Warsz. 1897 р., 620—622.

Труды Подольскаго Епарх. Ист.-Статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., ст. 520—523.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901 р., ст. 130—131; 350—354.

Прусевичъ А., Историко-археологическія и этнографическія замѣтки о м. Зиньковѣ Летичевскаго уѣзда. — Под. Епарх. Вѣдомости, 1905 р. № 14 і 15.

5. ЖВАНЕЦЬКИЙ ЗАМОК.

Жванецький замок стояв на самому південному кінці Кам'янеччини.

Містечко Жванець над Дністром, за 20 км. від Кам'янця, з'являється в історичних відомостях з 1431 р. і цього року якийсь „рицар" Свічка з Ле-

[1]) Album widoków gubernii Grodzieńskiej, Wileńskiej, Mińskiej, Kowieńskiej, Wołyńskiej, Podolskiej i Kijowskiej, przedstawiających meijsca historyczne z czasów wojen Tureckich, Tatarskich, Krzyżackich i Kozackich, oraz przedhistoryczne... zrysowane z naturę pszez Napoleona Ordę. 6 вип., Варш. 1873—1880 рр.

чина дістав од короля Владислава-Ягайла Жванець. Р. 1469 Жванець як королівщина був у „держанню" Михайла Бучацького, що, коли перевірювано земельні документи, показав королівський дозвіл на право володіти цим поселенням з обов'язком особисто жити в тій місцевості й служити „з одним списом і чотирма стрільцями" (cum una hosta et quattuor sagittariis) [1]). Наприкінці XVI ст. Жванець стає власністю Калиновських, що мали великі землі

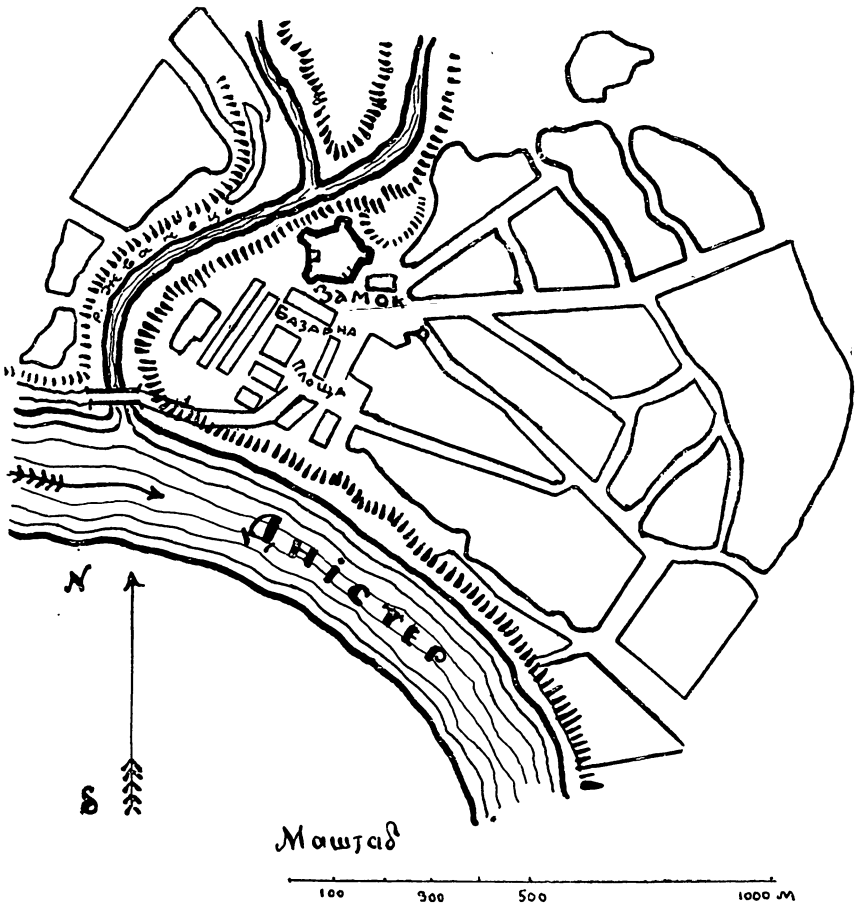

34. План м. Жванця.

на Поділлю. У першій чверті XVII ст. Валентій Калиновський, староста Кам'янецький, збудував у Жванці замок, як каже в своїх записках Яків Собєський, учасник хотинського походу 1621 р. [2]). Перед тим Жванець був невеличким селищем, певне через те, що був висунутий на небезпечний південь: в 1530 р. в Жванці було тільки 2 лани (плуги), в 1565 р.—6 ланів, в 1578—8 ланів [3]).

Відколи в Жванці збудовано замок поселення стало збільшуватися, але потім через той самий замок воно часто спустошувано, бо замок виступав

[1]) Źródła dziejowe, t. XVIII, część I, 60.
[2]) Pamiętnik wojny Chocimskiej Jakóba Sobieskiego, Petersburg 1854.
[3]) Źródła dziejowe, XIX, 159, 193, 223, 303.

активно підчас воєн, що точилися тут, в околицях славнозвісних фортець Хотинської та Кам'янецької. За польсько-турецької війни 1621 р. містечко Жванець пограбовано й сплюндровано через якусь злочинну провокацію як пояснюють польські історики: коли польське військо переходило через Дністер, то хтось пустив поголоску, ніби-то польський гетьман звелів знищити

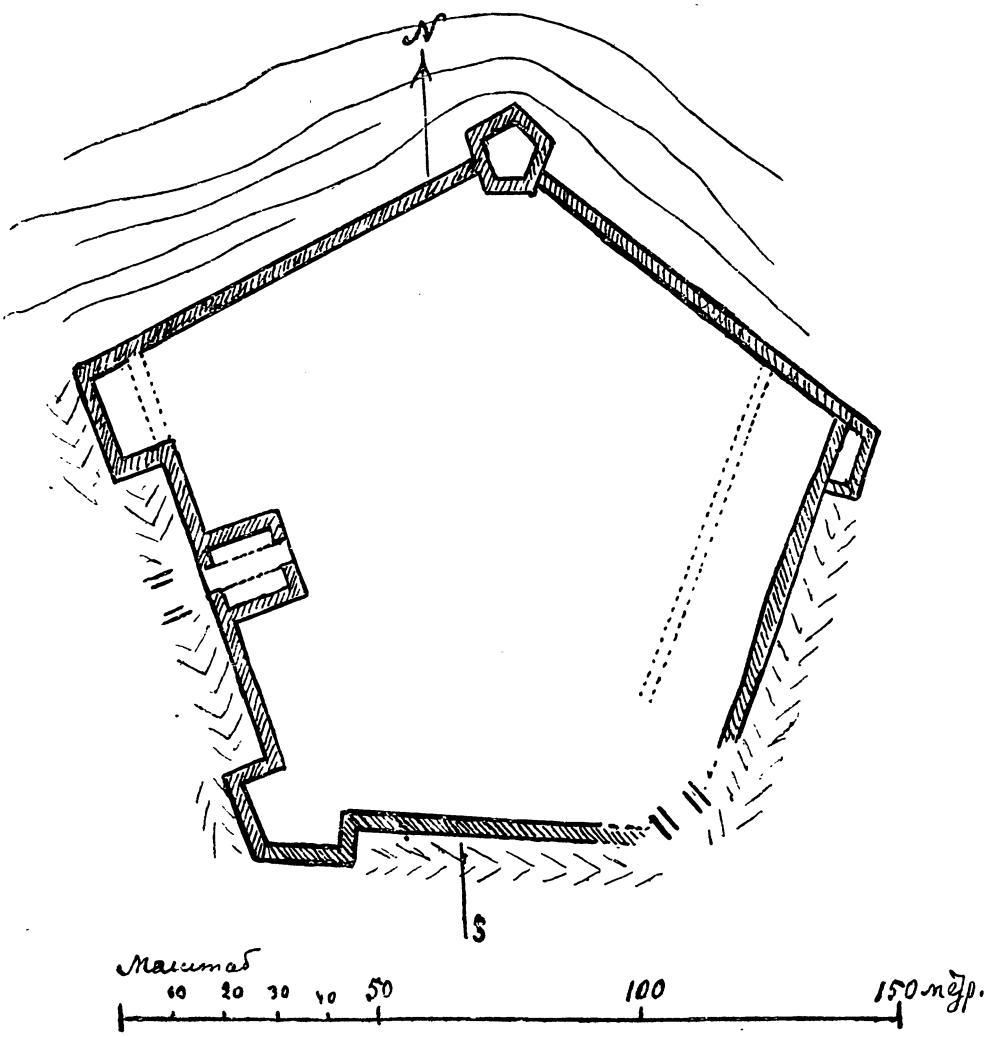

35. План Жванецького замку.

Жванець, і голота при обозі, завсіди охоча до таких випадків, кинулася грабувати містечко; за ними метнулися „пахолки" та инша челядь, а тоді й піхота, і все містечко та кілька околичних сіл геть-чисто зруйновано. Військова старшина поспішилася спинити грабування, але запізно. А втім Жванецький замок зберігся і в ньому перебував деякий час королевич Владислав, повертаючись з хотинського походу разом з козацьким гетьманом Петром Конашевичем Сагайдачним. Після тої руйнації власник Жванця Станіслав

Лянцкоронський (одружений із сестрою Валентія Калиновського) подбав відновити містечко, полагодив замок і на його прохання король Владислав, що

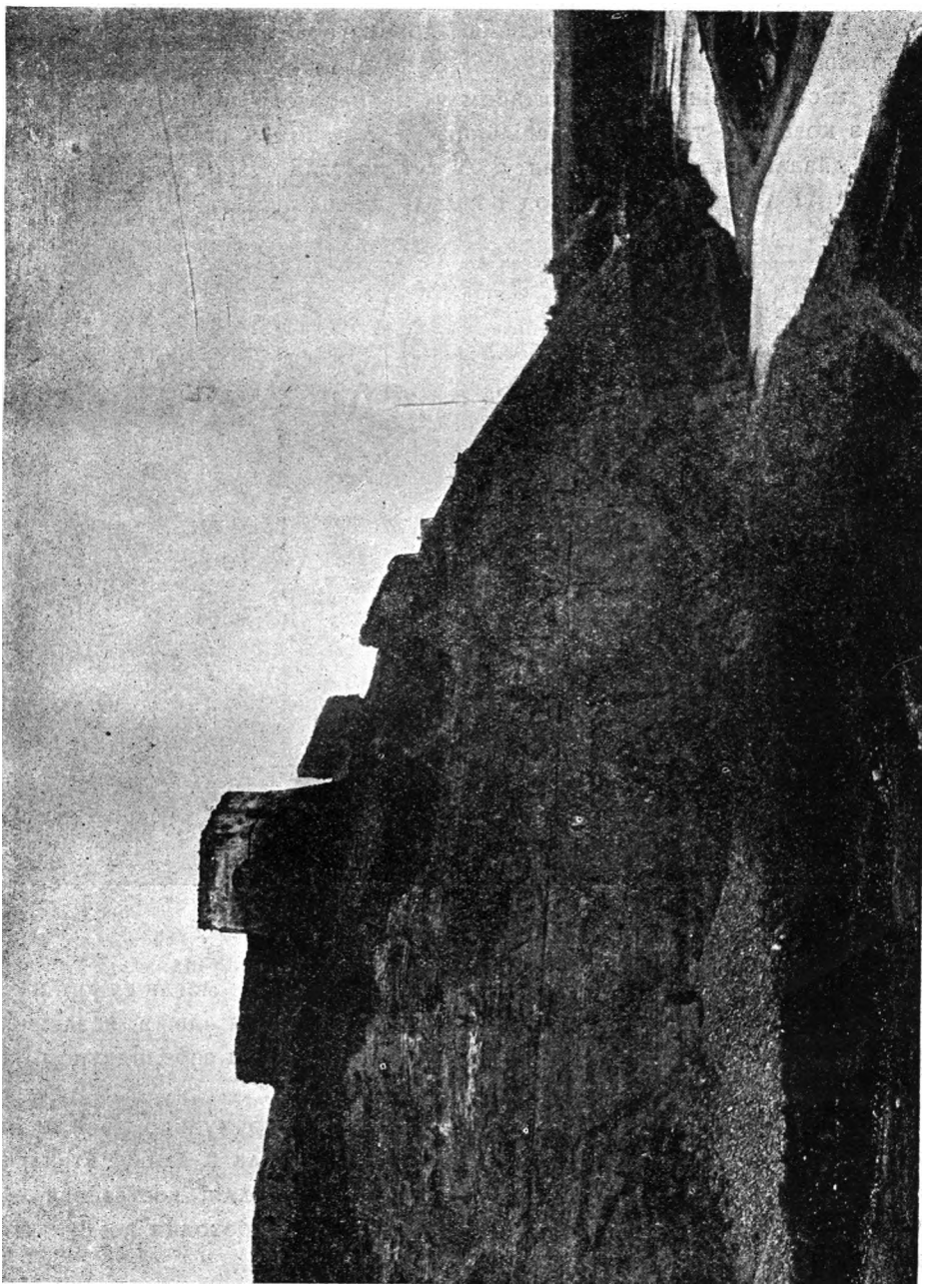

36. Руїни Жванецького замку з північного боку.

бачив на власні очі як зруйновано Жванець року 1646, дав йому привилей на магдебурзьке право, затвердив ярмарки й торги, дав магістральну печатку й герб. Але цей привилей певне не міг піднести добробут містечка, бо незабаром почалися заколоти, коли волею Богдана Хмельницького народ пішов проти гнобителів

За польсько-козацької завірюхи Жванець був свідком тяжкої для поляків події в 1653 р. В-осени того року поляки стали стягувати свої війська коло Жванця, щоб заступити дорогу синові Богдана Хмельницького Тимошеві, що пішов з військом у Молдавію допомагати своїому тестеві молдавському господареві Василеві Лупулові. З польським військом був король Ян Казимір; містився він із своїм штабом у Жванецькому замку. Богдан Хмельницький з козаками та з своїми спільниками татарами обступили польське військо і не давали підвозити провіянту. А тут настала сувора осінь з холодами та дощами. Поляки терпіли холод і голод; військо їх гинуло від пошестів,

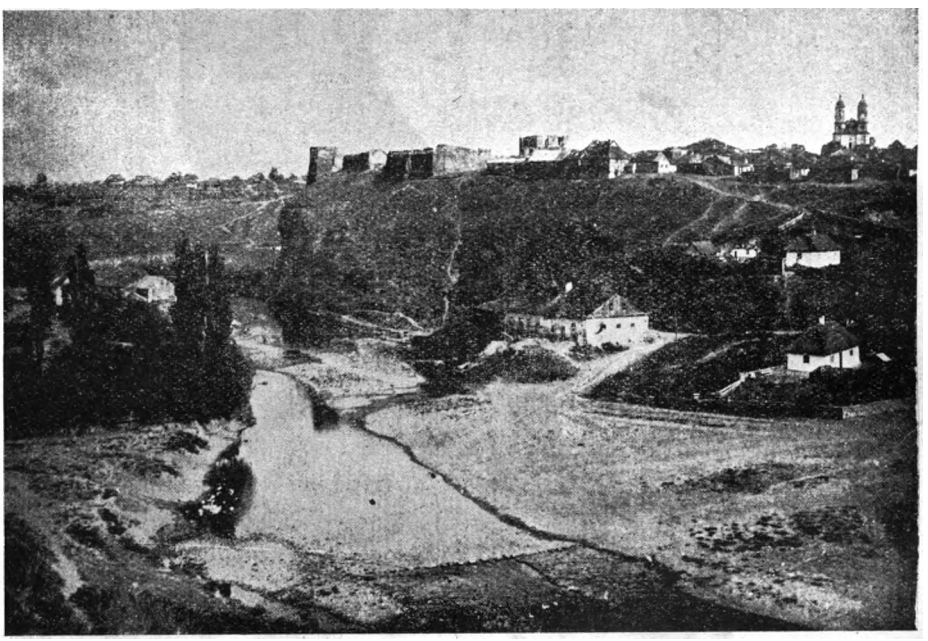

37. Жванецький замок з північно-західнього боку.

стало розбігатися з польського табору, чого стримати не могли суворі накази старшини. А тут пішли чутки, що сам кримський хан іде з незліченною ордою і вже під Шаргородом... І поляки мусіли ратувати себе підкупом і зрадою татар.

За 19 років, коли величезне турецьке військо прямувало до Кам'янця, Жванець без опору піддався туркам, бо залога що була в замку втекла до Кам'янця. Відтоді (1672 р.) Жванець, як і все Поділля, зоставався в турецьких руках 27 років. Правда за той час Ж. двічі переходив до рук поляків, але не надовго і без особливої користи для нього.

Коли турки залишили Поділля (1699 р.), Жванець перейшов до власників його Лянцкоронських, і містечко стало трохи кращати. Тут оселилися вірмени з Кам'янця і греки з Хотина та й стали тут торгувати. Але й XVIII ст. не було спокійним часом для Жванця. Року 1768 турки й татари, користуючись тодішніми політичними заколотами (барська конфедерація, то-що), напали

на Жванець, пограбували мешканців, багато їх повбивали, будинки попалили. Потім того-ж року барські конфедерати сплюндрували містечко все до краю. Вони захопили Жванецький замок і щоб краще оборонятися спалили будинки, що стояли навкруги. Конфедератів звідси виперло російське військо, що допомагало Польщі душити тодішні заколоти. Це була остання воєнна подія, що торкалася Жванецького замку.

Року 1770 Жванець спустошила джума 1768 р. Події 1768 р. та джума зруйнували містечко цілком. Влада мусіла добирати способу, щоб поліпшити стан цього пограничного містечка. Сойм 1775 р. звільнив Жванець на 12 років од

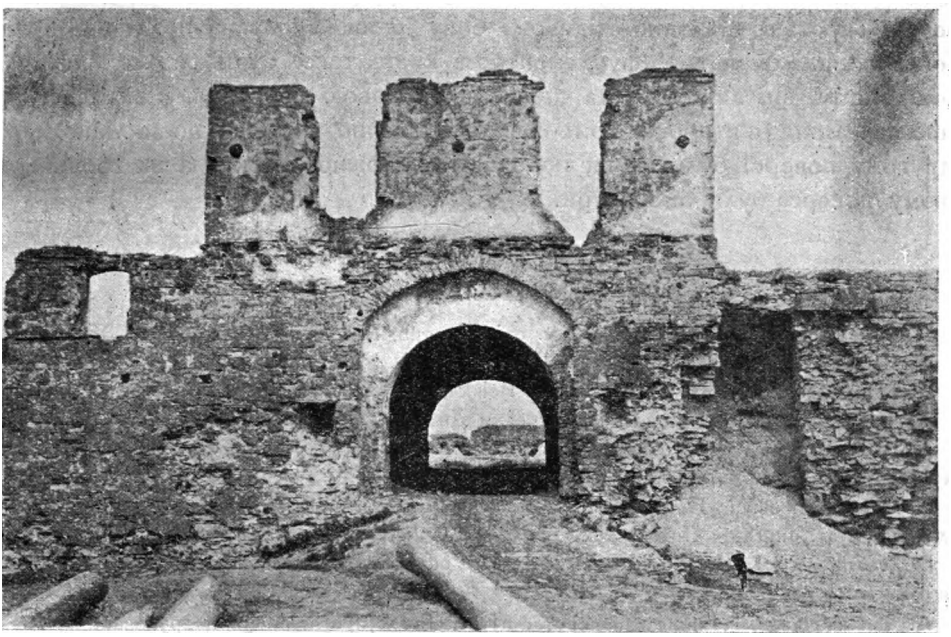

38. Руїни замкової брами в Жванці (1901 р.).

будь-яких громадських повинностів і податків; на такий-же термін відстрочено було виплату всіх приватних боргових зобов'язань, що лежали на Жванці та його мешканцях.

Коли Жванець разом із Поділлям приєднано до Росії й коли Басарабщина ввійшла до складу Російської держави, Жванецький замок вже не мав ніякого значіння, власники його не піддержували, він що далі то більше руйнувався.

Тепер Жванецький замок являє собою самі лиш руїни, що навкруги їх скидають сміття.

Жванецький замок містився на північному кінці містечка на скелі по-над річкою Жванцем недалечко Дністра.

План замку п'ятикутний; фігура п'ятикутника не зовсім рівнобока, але приблизно кожен бік має близько 85 метр. Площа замку має більше-менше 1 гектар. На всіх п'ятьох рогах замку були башти, а між ними високі мури.

Один бік замку, північний, виступав над скелею рівнобіжно з річкою Жванцем. Другий суміжний бік — східній виступав теж над яром. З трьох инших боків замку, де ґрунт рівний, було викопано зовні глибокі рови.

Замок мав два в'їзди—один головний, фронтовий по середині західнього боку; другий на південно-східньому розі з боку містечка. Над головною брамою було збудовано чотирибоку башту 10 × 15 м.; вона мала два поверхи; на горішньому поверсі були житла. Ліворуч від головного в'їзду був теж двоповерховий будинок з вікнами на другому поверсі. Наріжні башти того західнього боку не збереглися. Другий в'їзд був теж через башту, що стояла на південно-східньому розі замку. Коло цього другого в'їзду праворуч, уздовж на всьому протязі південно-східнього боку були муровані будинки, що не збереглися, тільки видно фундаменти; в кінці того будинку зостався вхід у льох. Башта, що виходить на північ над прірвою проти рч. Жванця, краще збереглася. Вона п'ятибока, триповерхова, значно виступає по-за лінію мурів. На другому поверсі були вікна, по одному з кожного боку, а на горішньому третьому поверсі були амбразури.

Література про Жванець та його замок.

Marczyński, Stat., topogr. i hist. opisanie gub. Podolskiey, Wilno, t. I, 1820 p., 209 t. III, 1823 p., 247.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, II, Warsz. 1845, ст. 949—951.

Аѳанасьевъ-Чужбинскій, Очерки Днѣстра, Соб. 1863, 122—125.

А. Павловскій, М. Жванецъ Каменецкаго у., истор. описаніе. — Под. Епарх. Вѣдомости 1869 р. № 4, ст. 157—163.

Н. Яворовскій, Историко-статистическое описаніе мѣстечка Жванца, Труды Комитета для ист.-стат. описанія Подольской епархіи, вып. I, Кам.-Под. 1876 р., ст. 90—151.

Dr. Antoni I. (I. Ролле), Zameczki Podolskie, т. III, Warsz. 1880 р., ст. 1—35, стаття: „Żwaniec nad Dniestrem".

А. Жук, Переклад вищезазначеної статті І. Ролле про Жванець, надрукований у книжці „Пятьдесятъ первый годъ существованія Каменецъ-Подольской мужской гимназіи", Кам.-Под. 1885.

К. М., Путевые очерки Подоліи — „Кіевская Старина" 1884 г., іюль, 364—381.

Е. Сѣцинскій, Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ. Кам.-Под. 1895, ст. 270—279 — Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-Статистическаго Комитета, вып. VII.

Труды Подольскаго Ист.-стат. Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 448—450.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 172—174.

Жванецкая Старина — „Подольскія Извѣстія" (газета), Кам.-Под. 1912 г., № 1, 3, 21, 23, 27, 61, 76, 77, 79, 89, 131 і 134.

---

6. ЧОРНОКОЗИНСЬКИЙ ЗАМОК.

Над Збручем, недалеко від його гирла за 20 км. від Кам'янця, в чудовій мальовничій місцевості лежить село Чорнокозинці. Поселення це в історії стає відомим з половини XV ст. Відтоді до кінця XVIII ст. воно було власністю кам'янецької римо-католицької біскупської катедри, і тут була літня резиденція кам'янецьких біскупів. А як Чорнокозинці були недалеко від кордону Молдавії і лежали на татарському Волоському шляху, то в цьому

поселенню було збудовано оборонного замка. Руїни цього замку стирчать і тепер на кінці села на горі по-над Збручем.

Чорнокозинський замок давав захист місцевій людності, але проте поселення це й околиці часто терпіли від нападів і татар і волохів.

Коли р. 1519 король Жигимонт I, на прохання Кам'янецького біскупа Вавржинця Менджелевського, видавав привилей Чорнокозинцям на право влаштовувати тут двоє ярмарків, то зазначив у тім привилею, що це поселення мало привилей і перед тим; там він підчас татарського нападу загинув.

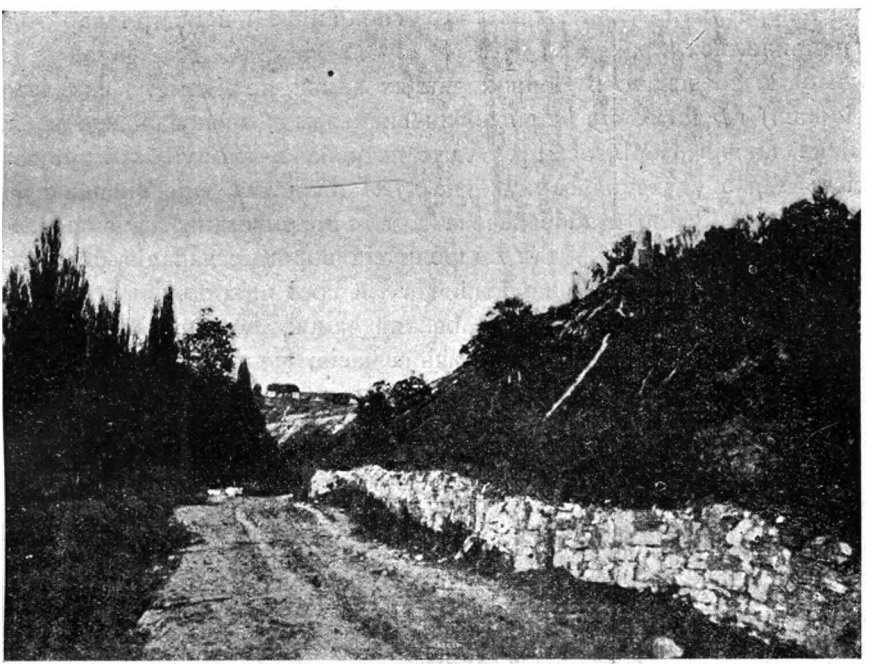

39. Замкова гора в Чорнокозинцях.

А татарські напади на початку XVI ст. тут були часті: в роках 1502, 1503, 1507, 1511 і 1513. Найстрашніший татарський наїзд був 1516 р., коли військові старшини сперечалися між собою і через це віддали Поділля „на м'ясні ятки", як каже тогочасний літописець; тоді Чорнокозинці та місто Скала под Збручем було спалено до щенту.

Нападали на країну і волохи. З опису Подільських замків 1694 р. видно, що волохи перед тим пограбували села, що належали до Кам'янецького замку: Ляшковицю і Крогулець (Кадиївці); певне постраждали тоді й Чорнокозинці. Року 1538 волоський господар Петро добував Чорнокозинський замок, але не міг здобути його і все поселення по-за мурами замку було знищено.

Коли р. 1588 король Стефан Баторій видавав Чорнокозинцям привилея на Магдебурзьке право, то зазначив у тім привилею, що це поселення перед тим спалили були татари.

Чорнокозинський замок хоч був не державний, а приватний, біскупський, але тут XVI—XVII ст. часто перебували військові частини польські з пограничним ротмистром, що на обов'язку їх було боронити країну від татарських нападів.

Після того як р. 1672 турки забрали були Кам'янець, ще два роки Чорнокозинський замок зоставався в руках поляків. Але р. 1647 турки здобули цей замок і знищили всю залогу, що тут була, а самий замок спустошили. Коли Поділля залишили турки (1699 р.), то власники Чорнокозинець кам'янецькі біскупи відновили замок і в самім замку побудували житла для літнього свого перебування, життя настало спокійніше і напади татар тоді вже мало не припинилися.

Коли саме засновано в Чорнокозинцях замок, не відомо. Деякі історики (Пржездецький) гадають, що Чорнокозинський замок засновано ще за литовсько-руських князів Коріятовичів. Адже потреба в замку була тут завсіди, а місцевість для збудування замку була дуже придатна — це висока гора, що підіймається над річкою й забезпечена з двох протилежних боків проваллями. Справді що гора ця придатна для оборони від ворожих напздів, бачили люди як у найдавніші часи, так і в недавні. На тій горі в історичні часи, як вже було зауважено, стояв оборонний мурований замок. Але на тій горі замковій були стоянки людей ще за передісторичних часів, ще за пізнього неоліту; тут у землі трапляються сліди трипільської культури: знаряддя, розмальовані черепки, то-що. А за останньої світової війни тут було викопано військові шанці, де й можна тепер помічати точки трипільського типу.

Замок у Чорнокозинцях був невеликий, як порівняти його з иншими сусідніми замками. Нема чого говорити про Кам'янецький замок, але і Жванецький був значно більший.

План Чорнокозинського замку являє собою приблизно довгастий чотирикутник. Довші боки його, що виходили над проваллями, були завдовжки до 80 метр., тут були мури; ширина чотирикутника з північного боку 50 м., з південного боку — 65 м.

На рогах замкового чотирикутника з південного боку було двоє круглих башт і між ними мур; по середині цього боку була брама. Ті башти, мур і брама не збереглися до нашого часу, а видно тільки сліди їх фундаментів. На північному боці замкового чотирикутника був великий двохповерховий будинок, що простягався на всю ширину того чотирикутника. На тому будинку із західнього боку була кругла висока башта, що ніби сторожила Збручанську долину; рештки її і тепер ще держаться на замкових руїнах. Цього двохповерхового будинка було збудовано на початку XVIII ст.

До Чорнокозинського замку стосуються кілька народніх поетичних легенд та один польський літературний твір.

Відомий російський письменник і фольклорист Володимир Даль, що перебував у Кам'янці р. 1831 в ролі санітарного лікаря за холерної пошести,

записав народню легенду про Чорнокозинський замок. Замок цей, як кажуть люди, належав князеві „Куріятовичеві". Тут жив сам князь та його сестра дівчина. Одного разу татари несподівано напали на Чорнокозинці й захопили тутешній замок. Князь мусів тікати підземними ходами і ховатися в скелях Збруча, а сестра його втекла від татар саморідним мостом, що з'єднував береги Збруча, та й обратувалася в Галичині. Вона забрала з собою великі скарби і на них недалеко від Збруча в глухому лісі збудувала церкву з келією і там до кінця свого віку молилася за пропащого без вісти свого брата [1]).

У польському письменстві є книжка оповідань Хадзкевича: Zamek Czarnokozinіecki" (Вильна 1842 р.). В тім оповіданню розказується, що власник Чорнокозинець Кристоф Зборовський сватався до сестри волоського господаря Богдана Лопуснано, але господар не згодився віддати свою сестру та ще й образив його, коли той приїздив до нього. Зборовський за це помстився: коли господар Лупуснано їхав також свататися до дочки Тарла, що жив у місті Скалі по-над Збручем, то Зборовський захопив господаря коло Чорнокозинець і морив його в Чорнокозин-

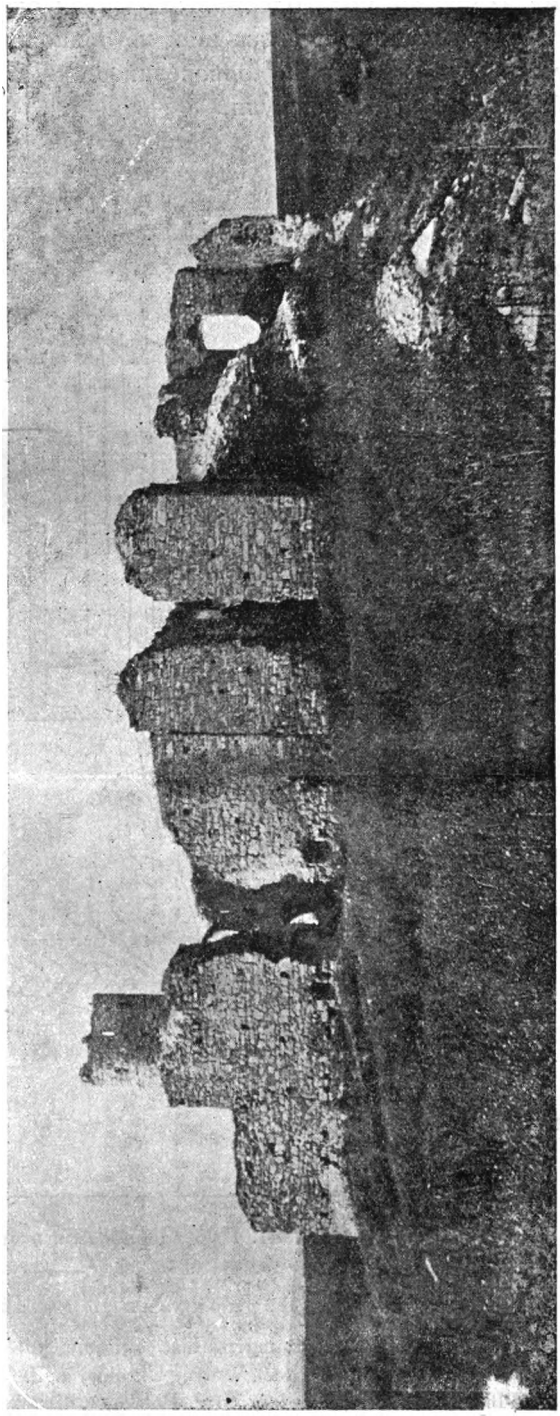

40. Чорнокозинський замок з південного боку.

[1]) Полное собраніе сочиненій Володимира Даля (Козака Луганського) т. VII, СПБ. 1898 р. стаття: „Червонорусскія преданія", ст. 2—3.

ському замку, аж поки одержав від в'язня окуп — 6.000 червоних. Та фактичний бік цього оповідання аж ніяк не відповідає дійсності, бо Зборовський ніколи не був власником Чорнокозинець, а цим поселенням у XV—XVIII ст. володіли Кам'янецькі біскупи.

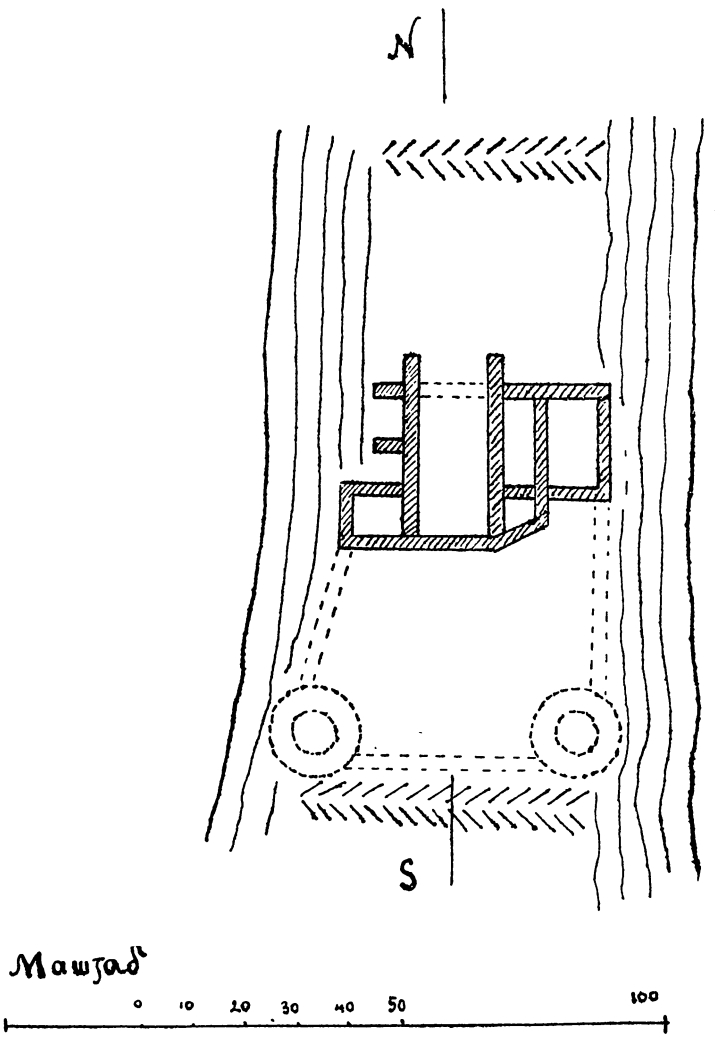

41. План Чорнокозинського замку.

Література про Чорнокозинці та Чорнокозинський замок.

Marczyński, Stat., topogr. i hist. opisanie gub. Podolskiej, t. I, Wilno 1820, ст. 220.
Przezdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. II, Wilno 1845, ст. 12–15.
Baliński i Lipiński, Star. Polska, t. II, Warsz. 1845, ст. 970—971.
Dr. Antoni I. (I. Ролле), Zameczki Podolskie, t. III, Warsz. 1880, ст. 91—107: стаття, „Czarnokoziñce nad Zbruczem".
Труды Подольскаго Ист.-стат. Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 471—472.
Гульдманъ. Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 172.

7. ЗАМОК У РИХТІ.

Рихта — село над річкою Жванцем за 12 км. від Кам'янця на захід; до половини XVII ст. називалося воно Новосілкою. В другій половині XVI ст. цим селом володіли Лянцкоронські; р. 1596 Лизавета Лянцкоронська продала Новосілку Войціхові Гумецькому, стольникові Подільському, і це село стало родовим гніздом Гумецьких, що жили й розвивали свою діяльність на Поділлю мало не півтора століття. А як Новосілка через своє положення на високому березі річки була зручна для фортеці, то тут збудовано оборонний замок. Автор статті про Рихту в „Slowniky geograf." каже, що, як реставровано якийсь будинок у Рихті, знайдено таблицю з написом, де сказано, що замок у Рихті засновано р. 1507. Докладніших відомостей про ту таблицю не маємо. У другій половині XVII ст. онук першого власника Новосілки з роду Гумецьких теж на ім'я Войціх Гумецький перейменував Новосілку в Рихту чи Рихти, але як у Польщі були ще інші Рихти, то Гумецький назвав своє подільське село Рихтами Гумецькими. Цей Войціх Гумецький загинув, коли облягли Кам'янець турки р. 1672. Після турецької окупації Поділля в 1699 р. Рихту одержав син Войціха Гумецького Степан, воєвода Подільський (з 1706 р. по день своєї смерти 1735 р.). Хоч цей власник Рихти володів великими маєтками в Польщі, але він більш полюбляв свій родовий маєток на бурхливому подільському пограниччю — Рихту і тут перебував увесь час, відновив тут замок, зміцнив мури й башти його.

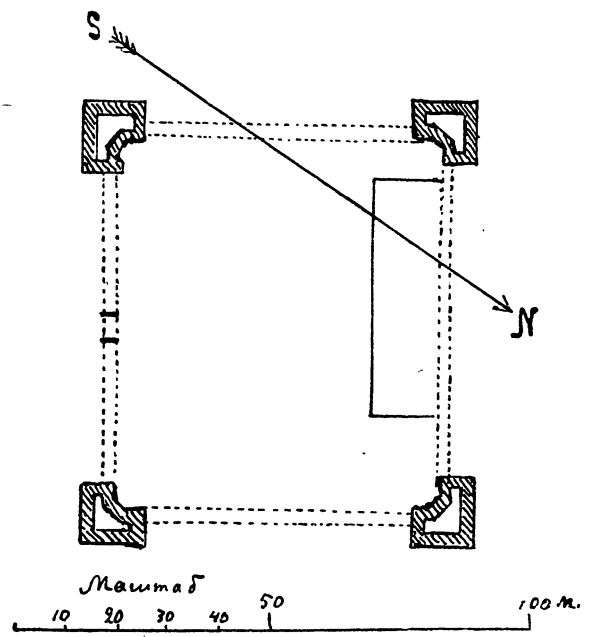

42. План Рихтецького замку.

Року 1762 Рихтецький замок потерпів від турецького нападу. Напад цей зробила хотинська залога. Завідував замком тоді Осінський, що довірившись туркам, пустив їх до замку. А вони розграбували замок, а мешканців позабивали. Загинуло тоді 54 особи. Осінського разом з родиною забрали до Хотина, але потім випустили.

На початку XIX ст. Рихта перейшла купівлею до Головинського, а потім до його зятя Костянтина Подвисоцького. Близько того часу замкові будування знищено і на замковій площі збудований панський палац.

У період 1848 — 1868 рр. Рихтецький палац являв собою огнище літературного життя подільських поляків. Власники того палацу Головинський

і Подвисоцький були великі аматори письменства, науки й мистецтва. В їх домі перебувало багато різних письменників і художників. Тут не раз гостю-

43. Наріжна башта Рихтецького замку.

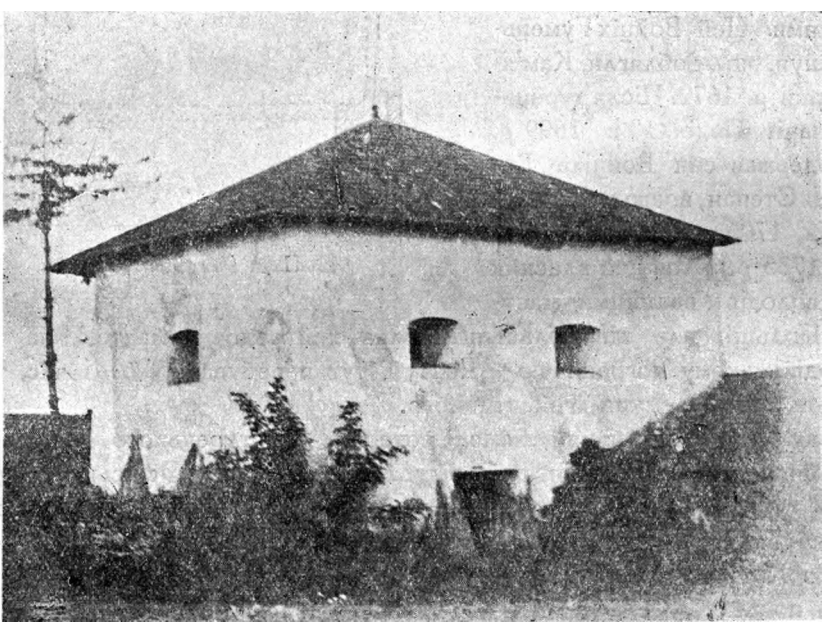

44. Наріжна башта Рихтецького замку.

вали польські письменники Крашевський, Міхал Грабовський, Олександер Верига-Даровський та ин. В Рихтецькому палаці були великі збірки картин,

гравюр, рукописів, книг. Усе це, як помер Подвисоцький, розпорошилося [1]).

Замок у Рихті стояв на правому високому березі річки Жванця; площею своєю був невеликий, що можна гадати з решток його, які і тепер ще видно. Займав він довгастий прямокутник; довші боки були по 64 м. завдовжки, а вужчі — 57 м. На всіх чотирьох рогах збереглися досі давні невисокі башти. Ті башти в плані виступають на рогах наче прямокутні будинки, а з середини прямий ріг ніби зрізаний і стінки йдуть ламаною лінією, вигнутою в середину будинку. Навкруги чотирикутної площі замку йшли мури, що потроху збереглися досі. В'їзд був по середині південного боку, з боку села. На протилежному від в'їзду боці замкової площі був великий двохповерховий палац, руїни якого ще тепер стоять. Цей колишній панський дім побудовано, як вже було завважено, на початку XIX ст. Цей будинок, коли він був ще не зруйнова-

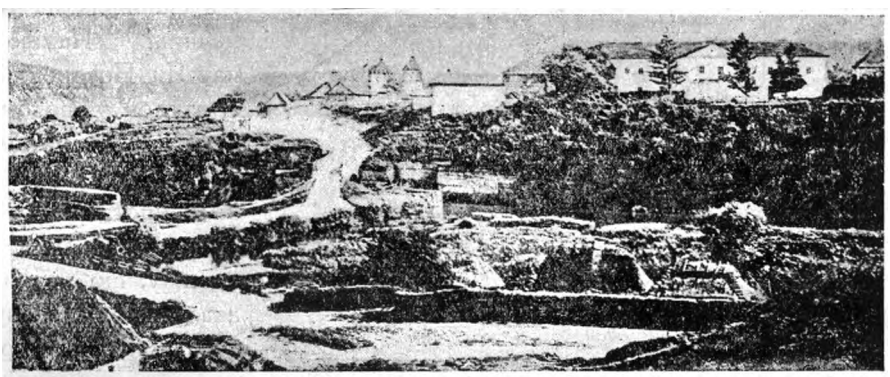

45. Загальний вигляд с. Рихти (1890 р.).

ний, разом з давнішим замковим подвір'ям покупило земство за кілька років перед останньою світовою війною, і тут містилася лікарня. За війни будинок цей знищено.

У двох колишніх замкових наріжних баштах живуть тепер незаможні селяни.

Література про Рихту та Рихтецький замок.

Dr. Antoni I. (I. Ролле), Opowiadania, historyczne, serya VII, Lwów 1891, стаття: Spuscizna po Humieckich.

Е. Сѣцинскій, Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Каменецкаго уѣзда. Кам.-Под. 1895, ст. 311 — 314.

Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под., 1901 р., ст. 456.

Słownik geograficzny, t. X, Warsz. 1889, ст. 74—75.

---

[1]) Року 1872 в Кракові надруковано брошуру Владислава Гурського під назвою: O zbiorach pozostałych po ś. p. Konst. Podwysockim.

8. ЗАМОК У ПАНІВЦЯХ.

При річці Смотричу, нижче од Кам'янця на 7 км., у мальовничій місцевості розкинулося село Панівці. Тут у другій половині XVI ст. власник цього поселення Ян Потоцький, староста Кам'янецький, збудував на скелі по-над річкою Смотричем оборонний замок.

Коли в Західній Європі почалася реакція проти реформації й почато переслідувати протестантів, то деякі з них знаходили притулок у закутках Польщі у польських магнатів, що їх захопив тоді релігійний раціоналізм. На Поділлю протестанти знайшли притулки в Хмільнику на Літинщині і в Панівцях на Кам'яніччині. Панівецький пан Ян Потоцький дав притулок у своїому маєткові кальвіністам. Тут у Панівецькому замку кальвіністи р. 1590 спорудили школу — нижчу й вищу, що називалася академією, заснували тут польську друкарню, збудували кірху („Збор"). З Панівецької друкарні в 1608-1611 рр. виходили видання здебільшого ті, що мали боротися словом проти папства. В бібліографії відомо 7 панівецьких видань. Друкарнею керував Лаврентій Молахович. Але в Панівцях кальвіністи не довго сиділи. Р. 1611 власник панівецький Ян Потоцький помер у Московському поході під Смоленським, і його брати завзяті католики прислали вдові Яна Потоцького наказ вигнати єретиків з Панівець. За цю справу взялися кам'янецькі єзуїти: вони розігнали школу, забрали все майно школи й „збору", закрили друкарню та й доручили своїм студентам попалити всі видання панівецькі як єретицькі. Оце автодафе переведено в Кам'янці на площі прилюдно й надзвичайно урочисто [1]). Через те панівецькі видання тепер являють собою бібліографічні раритети.

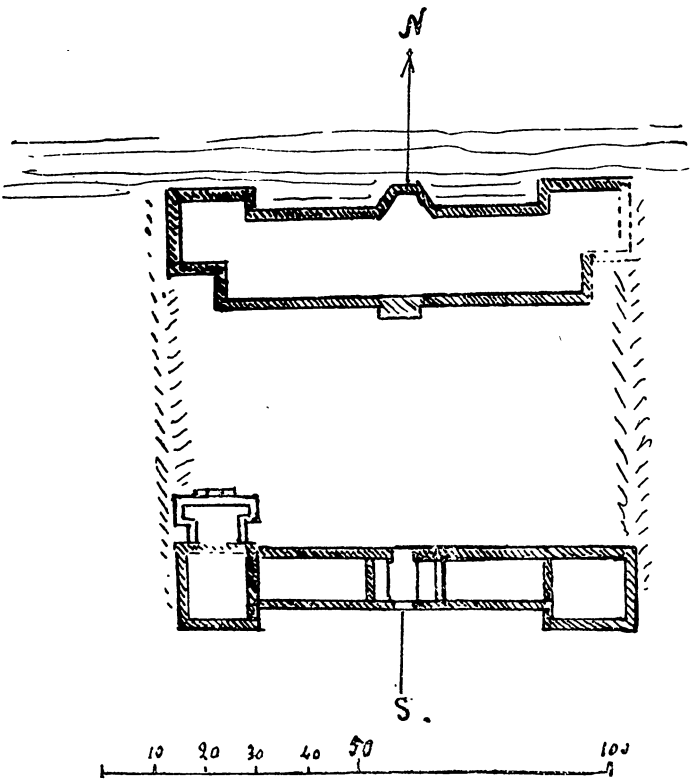

46. План Панівецького замку.

[1]) Палили книжки в урочистій обстанові, з участю ката, то-що, за давніх часів не тільки в Кам'янці, а й по инших містах. Року 1757 в Кам'янці після диспутів жидів-талмудистів і фран-

47. Кальвінська кірха в Панівецькому замку (1895 р.).

Згодом після подій, що сталися з кальвінською академією й друкарнею, Панівецький замок терпів ще і від воєнних подій. Двічі цей замок облягали турки в 1621 і 1633 рр., але обидва рази він щасливо витримав облогу. Року 1651 козаки під проводом Джерджалія, після невдалого штурму Кам'янця, 19 травня здобули Панівецький замок; замкову браму відчинив козакам якийсь поляк Тржилатковський, за що козаки пообіцяли йому дати чин полковника козацьких військ, але вступивши до замку, повісили його за те, що зрадив своїх.

У другій половині XVII ст. Панівецький замок стояв спустошений. Відновлений у XVII в., він тимчасово відживився на той час, поки перебували

48. Південний бік Панівецького замку (1926 р.).

в ньому конфедерати в 1768—9 рр. Після того помалу підупадав і руйнувався. Коло нього в першій половині XIX збудував пан Старжинський палаца.

Рештки Панівецького замку ще тепер стирчать на горі по-над Смотричем. На всенькій площі давнішого замку міститься тепер сад, що одним боком торкається колишнього панського подвір'я, де був палац, тепер зруй-

кістів, за постановою католицького біскупа спалено на Кам'янецькій ратушній площі багато (близько 1000) примірників талмудів. 1627 р. в Люблині, за ухвалою тамтешнього трибуналу, кат на міському майдані під побудованою ad hoc шибеницею спалив книгу видану Болострашицьким: Heraklit albo o proznosci; під цей час дзвонено в дзвони („Хр. Чтеніе" 1910 р. березень, 343, стаття проф. Жуковича). — 1738 р. за наказом од Рум'янцева в Глухові всенародньо кат спалив календаря, що видав у Замостю проф. Дунчевський тому, що „въ ономъ въ прогностикахъ находятся многіе непристойные и весьма предосудительные о имперіи злостно вымышленные пассажи" (Сборникъ И. Рус. Ист. Общ., т. 120; Лазаревскій, Старинные польско-русскіе календари. Чт. Общ. Нестора-лѣт. 1900, I, 104–123).

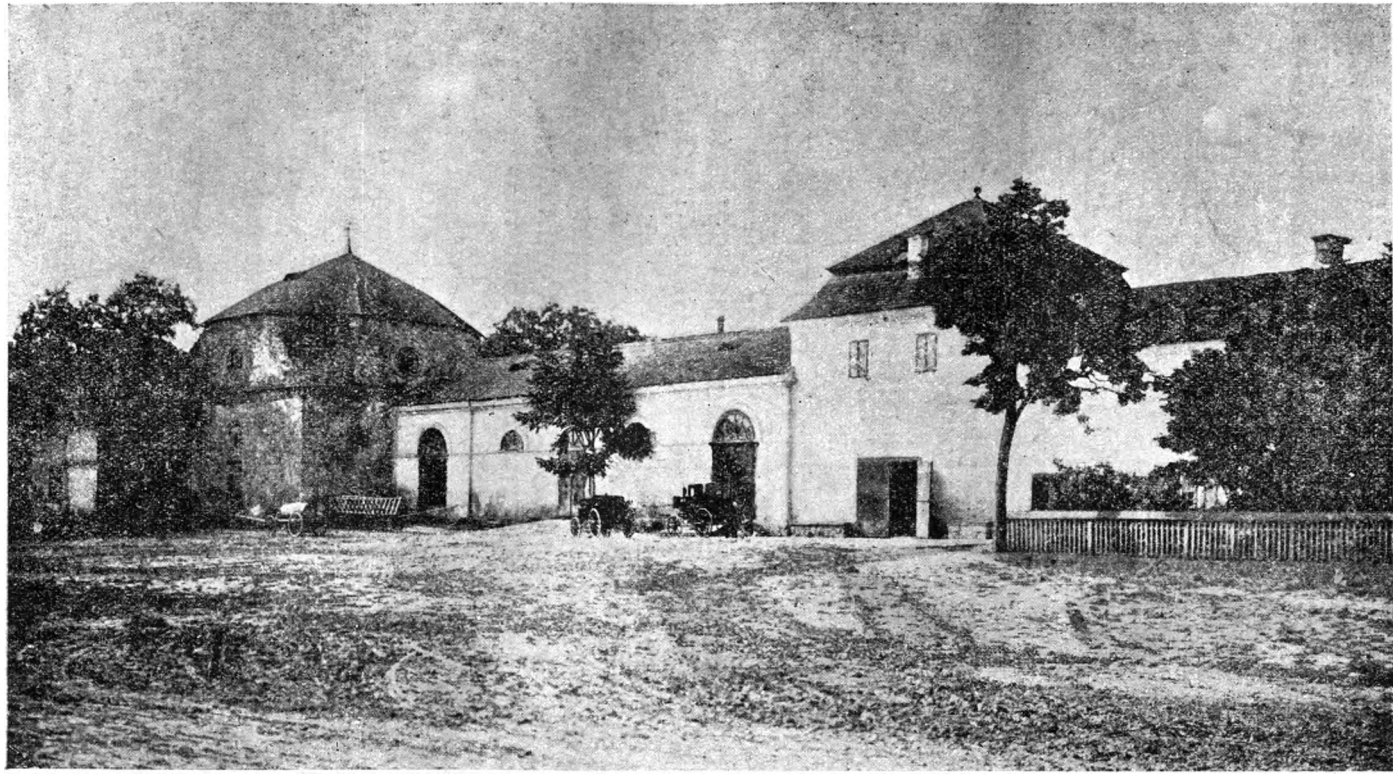

49. Південний бік Панівецького замку (1895 р.).

нований. Оскільки можна гадати з руїн замку та з земляних насипів, план замку був квадратовий; бік квадрата мав 85 м. Вся площа замку займала

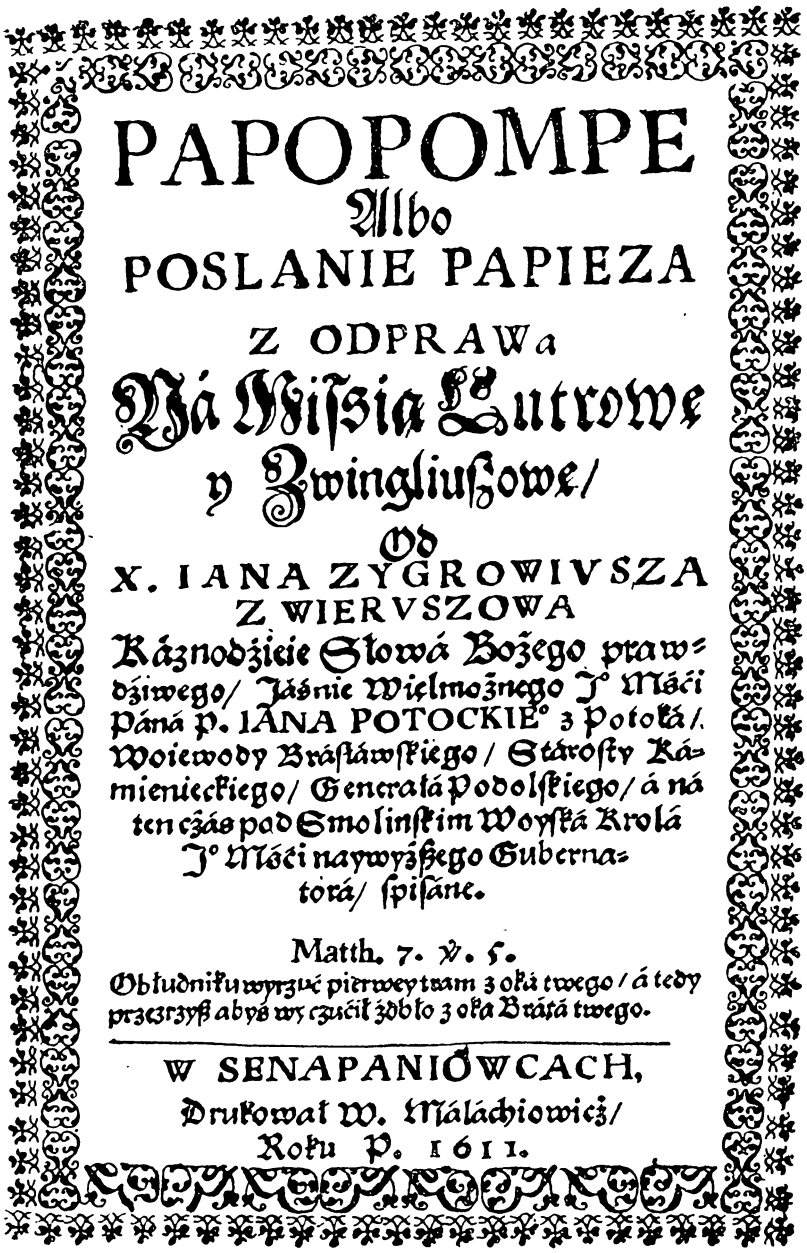

PAPOPOMPE
Albo
POSLANIE PAPIEZA
Z ODPRAWa
Ná Missią Lutrowę
y Zwingliuszowę/
Od
X. IANA ZYGROWIVSZA
Z WIERVSZOWA
Káznodźieie Słowá Bożego prawdźiwego/ Jáśnie Wielmożnego J° Mśći Páná P. IANA POTOCKIE° z Potoká/ Woiewody Bráſłáwſkiego/ Stároſty Kámienieckiego/ Generałá Podolſkiego/ á ná ten czás pod Smolinſkim Woyſká Krolá J° Mśći naywyżſzego Gubernatorá/ ſpiſáne.

Matth. 7. ℣. 5.
Obłudniku wyrzuć pierwey tram z oká twego/ á tedy przezrzyſz abyś wyczućił źdźbło z oká Brátá twego.

W SENAPANIOWCACH,
Drukował W. Máláchiowicz/
Roku P. 1611.

50. Вихідна картка Панівецького видання 1611 р.

коло $^2/_3$ гектар. З північного боку, що виходить на скелю по-над Смотричем, був великий двохповерховий будинок, що тягнувся через увесь бік. На кінцях того північного боку, на рогах замку, були башти; вони за планом

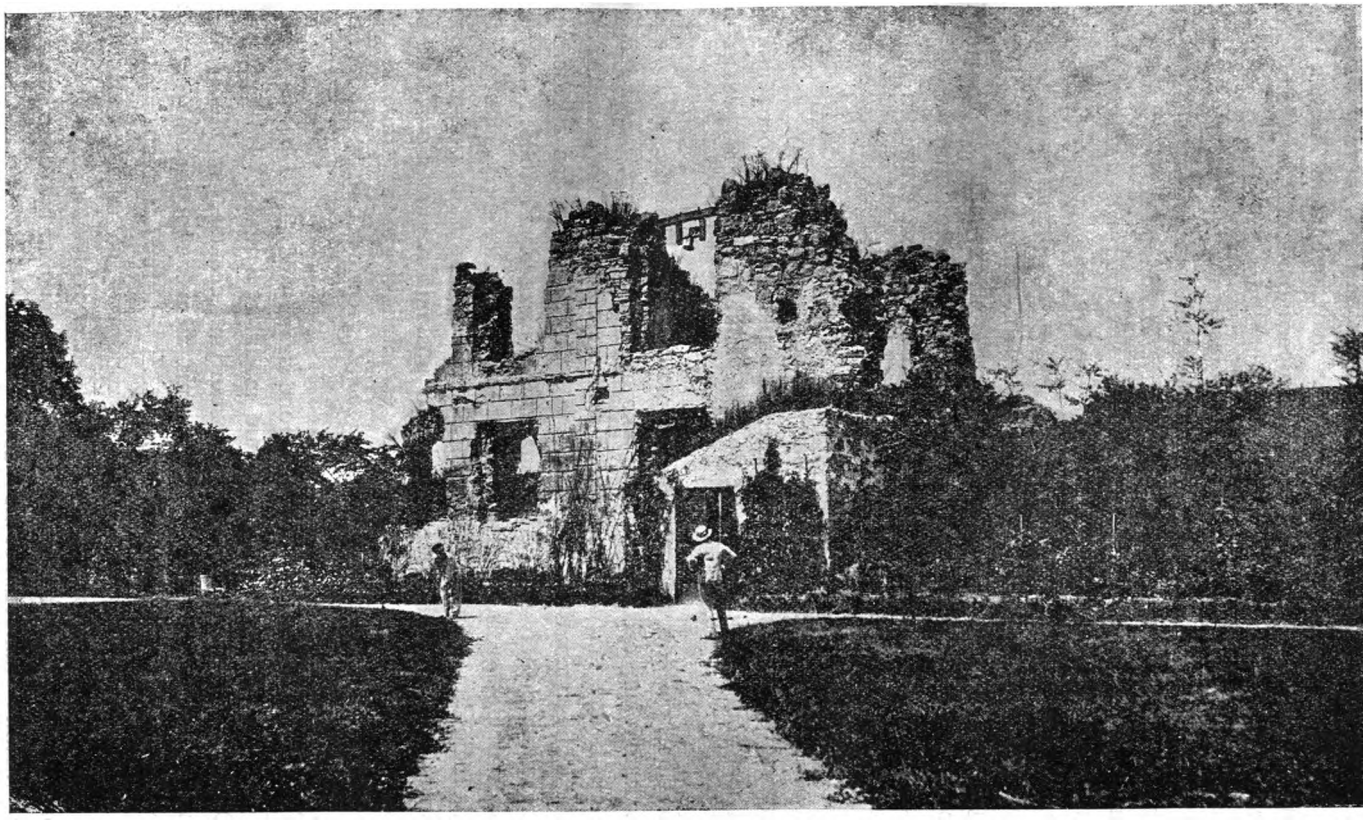

51. Рештки будинку, де містилася кальвінська академія в Панівецькому замку (1880 р.).

квадратові, завдовжки й завширшки 12 м. По середині довжини того північного будинку, з надвірного, що над скелею, боку видно тригранний виступ; тут певне була башта. Протилежний бік замку був теж весь забудований. Тут по середині була брама (в'їзд) у двохповерховій башті, що й досі ще збереглася. Вкрито її чотиригранним пірамідовим дахом (тепер гонтовим) з ламаною лінією в бокових гранках, як звичайно роблено дахи в давнину. Ліворуч від тієї в'їзної башти, на південно-західному розі замку стояв замість башти чотиригранний будинок, де містилася кальвінська кірха („Збор"). Цей будинок за планом квадратовий; на вершку чотиригранник переходив у восьмигранник, укритий низьким пірамідальним восьмигранним дахом. Згори чотиригранника кам'яний різьблений фриз, характерний для XVI ст., з тригліфами й розетками. В стінах тієї кірхи були вставлені мармурові таблиці з написами (10 старозавітних заповідей, символ віри, то-що).

Нещодавно (в 1907 р.) панівецькі пани прибудували до давнішої кірхи р.-кат. костьол (хоч у Панівцях і околицях мало католиків). Коли будовано костьол, знято верх кірхи до фриза, і колишня кірха стала за вівтарну частину костьолу.

З панівецької друкарні, що містилася в Панівецькому замку, вийшли такі видання (в них Панівці іменуються Senapaniowce, бо поселення це ділилося й тепер ділиться на частини: Верхні Панівці, Нижчі, Муровані або Старі Панівці):

1) Goniec kotolika reformowanego, przynoszący Diatribe albo porownanie wiary św. kotolickiej tak na wschod, jako na zachod slońca, przed tem po wszystkim swiecie będacej, a we wszystkich fundamentalnych zbawiennych artykułach zgodnej z teraźnieszym kościołem nazwanym ewanielickim, a zaś z kościołem teraźniejszym rzymskim przeciwnej, od ks. Iana Zygrowiusza R. P. 1608. Книгу надруковано ґотицьким шрифтом, має 448 ст. крім передмови й змісту. Проти цієї книжки видав у Кракові Юст Рабус р. 1610 „Antidiatribe albo odprawa gońca Podolskiego".

2) Epichrema albo dowód porządnego posłania na urząd pasterski pasterzów kościoła sw. katolickiego apostolskiego ewanielickiego, a utracenia onego od pasterzów kościoła rzymskiego, przez x. Iana Zygrowiucza. R. P. 1609. Ґотицьким шрифтом, in 8-vo, ст. 107.

3) Theses et antitheses de invocatione sanctorum, 1609 р., in 4-o.

4) Tabias czyli pobożne rozmyslanie modlitwy i pieśni, 1609 р., in 4-o.

5) Dyskurs krótki o donacyi Konstantyna cesarza, w której papiezowie wszystką moc dostojności swojej i królowania ziemskiego niezmiernego założyli. W. Paniowcach drukował W. Małachowicz. R. P. 1609. Ґотиц. шр., in 4-o.

6) Papopompe albo poslanie papieza z odpawą ná missyą Lutrowę y Zwingliuszowę od x. Iana Zygrowiusza... R. P. 1611. Ґотицьким шр., ст. 380.

Окрім цих догматично-полемічних творів, відомо ще одне невелике віншувальне видання Панівецької друкарні —

7) Epitalamia in honorem nuptiarum generosi D. D. Ioannis Polanowii de Polanovice sponsi et generosiss. lectissimaeque virginis Annae Starzickiae sponsae scripta ab amicis. Impres. per L. Malachow. 1608. (Один друкований аркуш).

Література про Панівці, Панівецький замок, друкарню й школу.

Bandtkie, Historia drukarń, Kraków 1826 р., т. II.

Przezdziecki, Podolle, Wołyń, Ukraina; Wilno 1841 р., т. II, ст. 16—18.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, т. II, Warsz. 1845 р., ст. 952.

Орловскій М., Историко-статистическое описаніе села Паневецъ Каменецкаго уѣзда—Подольскія Епарх. Вѣдомости 1862 р., № 19.

Яворовскій Н. Ист.-стат. описаніе с. Паневецъ — Труды Комитета для ист.-статистическаго описанія Подольской епархіи, вып. I, Кам.-Под. 1876 р.

Dr. Antoni I (I. Ролле), Zameczki Podolskie, т. III, Warsz. 1880, 49—78.

Dr. Antoni I., Paniowce nad Smotryczem, z pięciu drzeworytami, Warsz. 1880.

Сѣцинскій Е., Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. I. Каменецкій уѣздъ. К.-П. 1895, ст. 126—134.

Харлампович, Западно-русскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка и отношеніе ихъ къ инославнымъ, Казань 1898, ст. 161—162.

Труды Под. Епарх. Ист.-стат. Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 406—408.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 141—142.

9. ЗАМКИ В ЯРМОЛИНЦЯХ І СУТКІВЦЯХ.

За 65 км. від Кам'янця на північ на старому поштовому шляху між Кам'янцем та Проскуровом, лежить містечко Ярмолинці, а за 5 км. від цього містечка розмістилося вздовж річки Ушиці село Сутківці. Колись ці два поселення з околицями належали були до власників з одного роду й мали оборонні замки.

Ярмолинці стають відомі з історичних звісток від 1407 р., коли це поселення з околицями дав король Владислав-Ягайло Ходькові „за його вірну службу", — дав „на віки вічні йому, і його дітям, і його намісткам" з обов'язком служити „копієм і двома стрільцями"[1]). Польські геральдики, що люблять виводити родовід своїх „лицарів" від славнозвісних чужоземців, кажуть, наче-б Ходько вийшов з Хорватії чи Кроатії (Croata de gente despotarum), а тимчасом це мабуть був рід тутешнього українського походження, і хорватське походження з'явилося тоді, — як каже М. Грушевський — коли нащадки Ходька стали соромитися свого українського походження[2]).

Син Ходька Олехно або Олександер р. 1455 вистарався на Магдебурзьке або Німецьке право для Ярмолинець. Внуки Ходька поділилися маєтками: один з них Дахно зостався власником Ярмолинець і став називатися Ярмолинським, а другий Федір одержав суміжне село Сутківці і став називатися Сутківським. Від цих землевласників пішло два покоління православно-української подільської шляхти Ярмолинських і Сутківських. Це була шляхта середньої заможности, досить діяльна в місцевому житті, в боротьбі з татарами, то-що. Ріднилися вони з місцевими теж православно-українськими родинами Поділля й Волини, часом мали родичів з заможніших родин, навіть з княжих.

---

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VIII, т. I, ст. 3 - 4.

[2]) М. Грушевскій, Барское староство, Кіевъ 1894, ст. 210.

Ярмолинці були власністю роду Ярмолинських до половини XVIII ст. Син Ходька Олехно, як кажуть історики, заснував у цім поселенню замок, щоб боронити людність від татарських нападів, і сами власники замку боролися з татарами; про одного з Ярмолинських відомо, що він р. 1572 погромив татар під Красиловим. Замок у Ярмолинцях був невеликий; саме поселення було невеличке в XVI — XVII ст, дарма що користувалося було магдебурзьким правом і мало замок: р. 1530 було тут 5 плугів (одиниць оподаткування); р. 1542 — 7, р. 1565 на одній частині 10 плугів, на другій — 3, ремісників 3; р. 1583 — 8 плугів і 2 ремісники [1]).

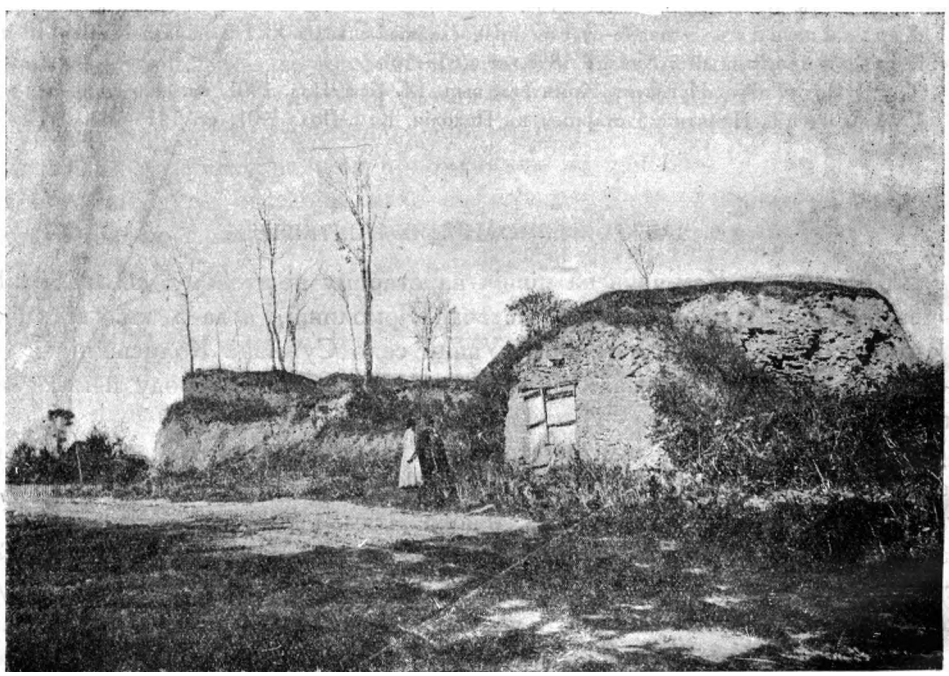

52. Рештки замку в м. Ярмолинцях.

Небагато збереглося від замку в Ярмолинцях.

Тепер показують двоє замчищ у цьому містечку: стародавнє й новітнє.

Стародавнє замчище міститься на південно-східньому кінці поселення між селянськими садибами. Тут на площі видно земляні вали та рови. Можна спостерегати, що замок був трикутний по плану: ширина (основа) 50 м., довжина 85 м. Вся площа замку забирала приблизно $^1/_4$ гект. Коло того замчища є церковище, де була колись Михайлівська церква (існувала ще в XVIII ст.); недавно це була псаломщицька садиба. У садку тієї садиби є сліди од фундаменту колишньої церкви, і тут викопують часом із землі шматки надгробних плит з написами, з яких можна бачити, що тут ховали панів Ярмолин-

[1]) Źródła dziejowe, XIX, 162, 192, 197, 262.

ських. Так, р. 1901 викопано тут фрагмент плити з вапняка, і на ньому можна було прочитати:

РОКѲ.... ЛНКНХЪ МѲКЪ Н ѲМЄРЬ
... ЫЙ ПАНЬ МАТѢЙ ЖАРЬМОЛИНЬСКІЙ ПОЛОЖОНЬ БЫ...

Зазначений у цім напису Матвій Ярмолинський, син Юхна, відомий у місцевих подіях половини XVI ст. (судові справи з дядьком своїм Северином Ярмолинським, наїзди на його маєток у Семенові, на Волині, вбивство своєї дядини вдови по Северині Ярмолинському та ин.), помер близько 1582 р. — Знайдено було на тім церковищу тоді-ж (1901 р.) другий уламок плити, де можна було прочитати:

МАТѢЄВОІ

Це певне надгробок дружини Матвія Ярмолинського Воксими чи, за иншими звістками, Маріямни з фамілії Дзюс [1]).

Новіше замчище в Ярмолинцях міститься ближче до центру поселення; міститься там садиба селянина (р. 1901 р. Павла Слимки). За планом воно квадратове (бік = 68 м.); уся площа цього замку приблизно $^1/_2$ гект. На рогах чотирикутника були круглі башти, але вони не збереглися до наших часів; тут тільки земляні насипи. В'їзд був по середині одного боку, а проти нього другий на протилежному боці.

Трохи збереглася до наших часів в'їзна брама з півциліндровим склепінням. Ту браму з одного й другого боку тепер закладено муром з дверима з одного боку, що править тепер за комору.

Оповідаючи про Ярмолинський замок, треба пригадати, що р. 1823 випадком знайдено в землі коло давнішого замку гармату з гербом Ярмолинських; певне ця гармата належала була тутешньому замкові. Збереглася вона в землевласника Ярмолинець Орловського. Де вона тепер — не маємо відомостей, як не маємо і докладніших відомостей про ту пам'ятку старовини.

Більше збереглося від замку в Сутківцях.

Декотрі історики кажуть, що Сутківський замок збудував був р. 1623 Олександер Балабан, одружений з останньою представницею в роді Сутківських Варварою, дочкою Івана Сутківського; а втім замка цього збудував, мабуть, Федір Олехнович Сутківський у XV ст. За підставу для цього нашого твердження служить між иншим те, що спосіб складати мури Сутківського замку й Сутківської церкви — однаковий (про цю церкву мова буде далі).

Руїни Сутківського замку містяться на горі, що виходить хребтом над долиною річки Ушиці; з обох боків тієї гори стрімке узбіччя. Площа замку квадратова, невелика; бік квадрату — 50 м.; отож площа замку займає трохи більше як $^1/_4$ гект.

---

[1]) Białkowski, Podole XVI wieku, Warsz. 1920, ст. 136—137; рукописні родовідні таблиці Ярмолинських з кол. архіву В. М. Марковського в с. Сказинцях коло Ярмолинець.

На кожному з чотирьох рогів замку була башта, але з них збереглися до наших часів тільки дві башти: одна на північно-західньому боці замку й друга на протилежному по діягоналі розі. Башти були п'ятигранні. Власне башти мали форму квадрату в плані (бік — 15 м.), але один ріг так неначе зрізаний і тим зрізаним боком башта прилягала була до рога замку; таким чином башта виходила п'ятигранною; грань, що виходила до площі замку, була вузька — всього 5,7 м. Проти лінії мурів башти виходили зовні на 8 м. Від башти до башти йшли по прямій лінії мури завгрубшки до 3 м. А баштові мури завгрубшки досягали $3^1/_2$ м.

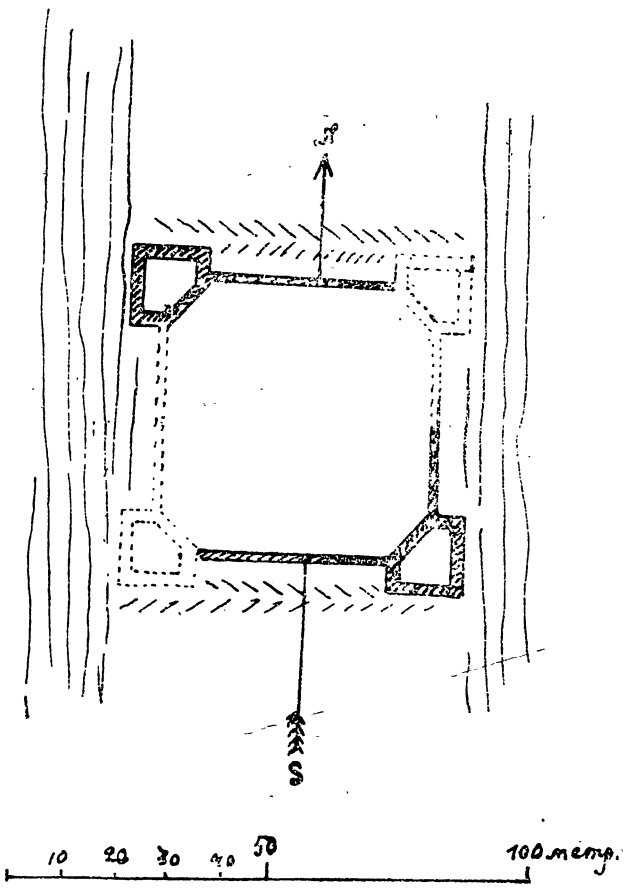

53. План Сутківського замку.

З двох боків замку, як уже завважено, було стрімке узбіччя, а з двох инших боків, де йшов гребінь гори, повикопувано по-під замковими мурами широкі рови, що перерізували гору впоперек.

Найкраще збереглася башта на північно-західньому куті замку: вона триповерхова, долішній поверх зовні відокремлено від двох горішніх ґзимсом і виступає трохи ширше від ґзимсових мурів. У долішньому поверсі на широких боках башти було по дві амбразури, на другому поверсі по три, а на третьому, як і внизу, по дві амбразури; на вузьких боках башт, що лежали проти мурів, було по одній амбразурі в першому й третьому поверсі й по дві в середньому поверсі.

Друга башта на південно-східньому розі замку виглядає тепер гірше: вона має два поверхи, розділені ґзимсом; чи був тут і третій поверх — не можна сказати певно.

Де був в'їзд до замку — важко сказати, бо не скрізь збереглися мури.

Про Сутківський замок є багато народніх оповідань та легенд. Розказують, що на замчищу на горі коло башт у великі свята можна бачити багато людей, усі вони в білому: в білих опанчах та кожухах. Особливо це буває на Великдень; у цей день, як прикласти вухо до землі, то можна чути дзвони під землею. Але це може бачити та чути тільки щаслива, чиста душа.

Недалеко від руїн Сутківського замку, на другій суміжній горі, що відділяється від замкової гори долиною й потоком, стоїть славнозвісна Сутків-

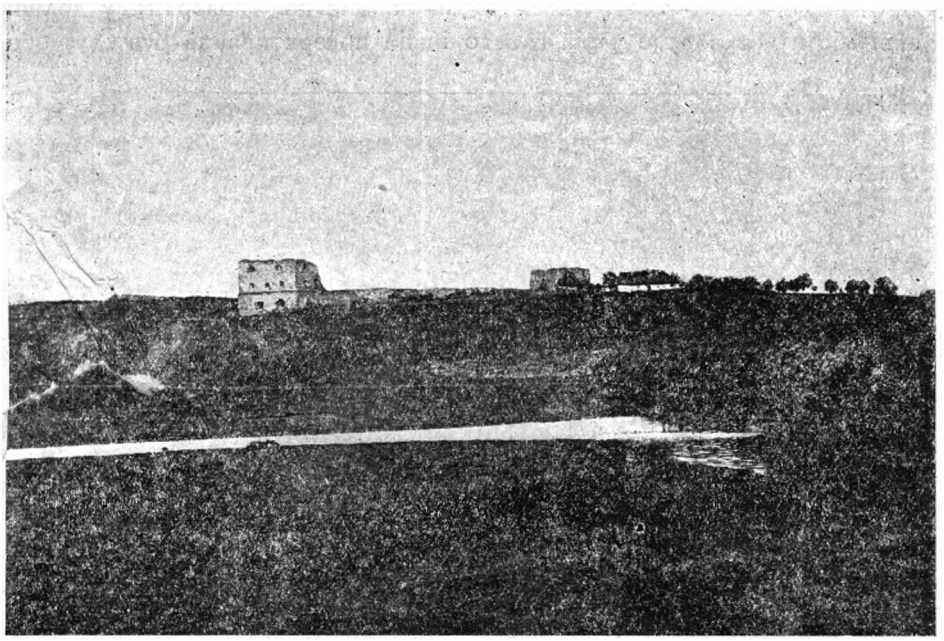

54. Сутківський замок із західнього боку.

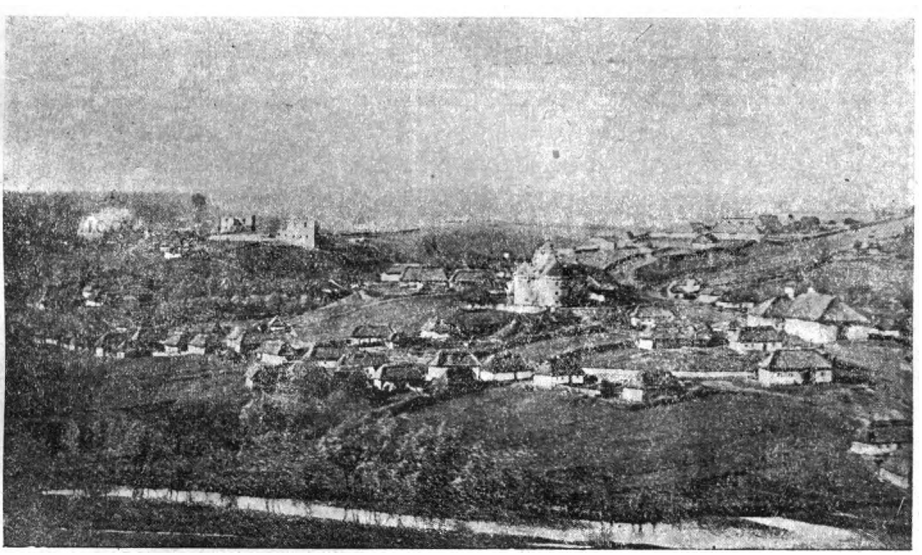

55. Загальний вид села Сутківець.

ська церква, що являє собою невеликий оборонний замок. План цієї церкви — рівнораменний хрест з заокругленням на чотирьох кінцях. На трьох кінцях хрестового плану стоять три мурованні абсиди, що мають зовнішній вигляд

замкових башт з амбразурами й стрільницями, а на четвертому кінці хрестового плану стоїть дзвіниця, знизу мурована, а наверху дерев'яна з двома поверхами українського типу. Ввесь будинок має два поверхи: у долішньому поверсі міститься власне церква, а горішній поверх правив був для оборони.

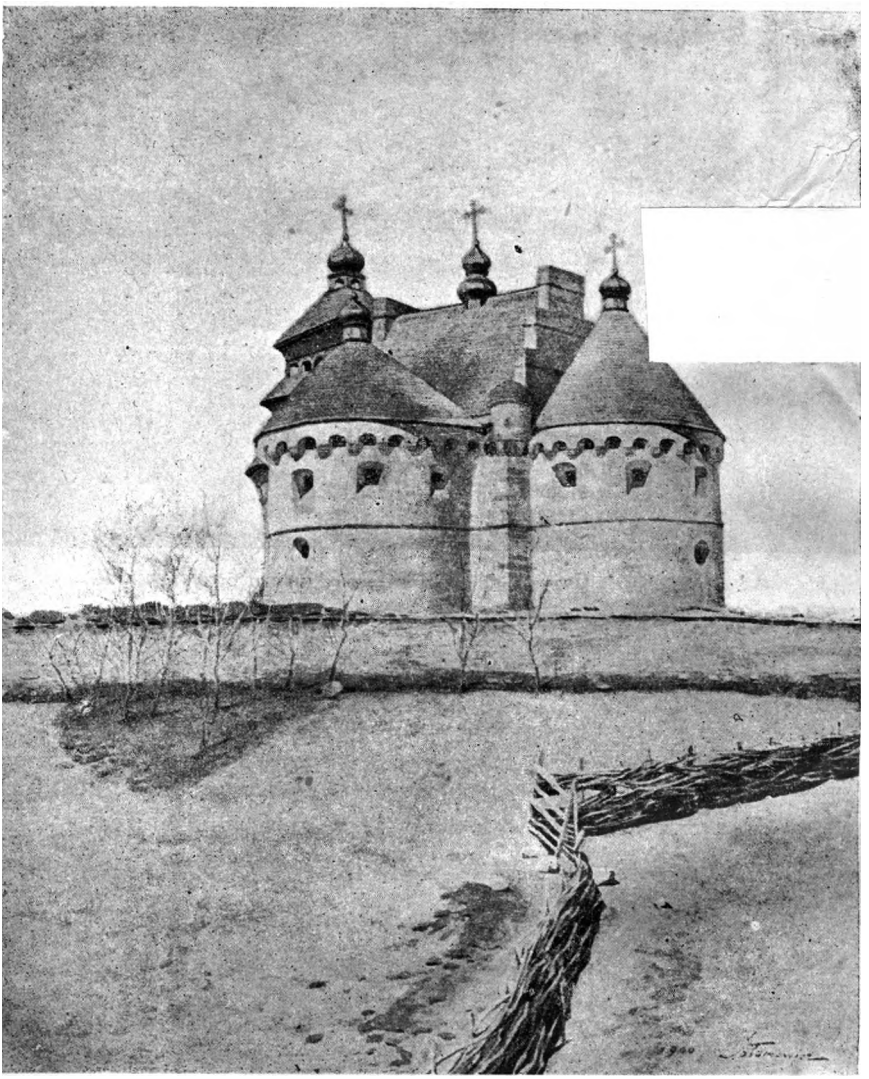

56. Церква-замок у с. Сутківцях (1890 р.).

Внизу по середині будинку стоїть величезний стовп і на нього спираються чотири склепіння, по одному на кожному кінці хрестового плану. Кожне склепіння виглядає як ковпак з шістьма ребрами. Кожна абсида має по одному невеликому круглому вікну з ґратами, а в західньому кінці замість вікна двері. Нижче вікон у кожній абсиді було по три амбразурі; тепер їх замуровано.

Нагорі в кожній боковій абсиді — по 5 амбразур, а на самім вершку муру широкий виступний ґзимс з арочками на кам'яних кронштейнах; у тих арочках були стрільниці, тепер замуровані.

Кожну бічну башту вкрито конусовим дахом. На середній частині двохспадний дах.

Року 1903 церкву ремонтовано, і місцеві діячі подбали дуже попсувати зовнішній вигляд церкви, так що вона втратила багато старовинних рис: ґонтові стрімкі дахи замінено бляшаними низькими; на середній частині будинку двохспадний дах з невеликою барочною банею і з мурованим фаціятом знищено і поставлено дерев'яну гранчасту баню з верхом московського типу. Дерев'яна дзвіниця теж утратила свої старовинні українські риси.

Церкву муровано з каміння вапняка на цементі з цегляного грузу й вапна; склепіння складено з широкої цегли, що має повздовжні жолобки, зроблені рукою робітника. Така сама кладка мурів і в Сутківському замку.

Коли збудовано Сутківську церкву — точно не відомо. Деякі дослідники старовинної архітектури гадають, що в XV ст. За це свідчать деякі її архітектурні форми, ґотицьке склепіння та ин. На довід цього вказують ще, що на дзвіниці Сутківської церкви є дзвін з написом:

„РОКУ БОЖІЯ ҂АУОS“

В церкві збереглася кам'яна надгробна плита Івана Васильовича Сутківського з таким написом:

ЛѢТА РОЖ ХВА ҂АФЧГ МЦА АПР ДІ ДНЯ
ПРЄСТАВИСЯ ШЛЄХЄТНЫЙ ПАНЬ ИВАНЬ СУТЬКОВ...
..... ХРАМѢ ПОКРОВЫ ПРЄСВЯТОІ БЦЫ

Пржездзецький, автор книжки „Podole, Wołyń, Ukraina“, написав, що в Сутківській церкві під середнім стовпом стоїть домовина Олександра Балабана, зятя Ярмолинських, з написом на плиті: Tu leży Bałaban Jarmoliniecki i Sutkowiecki pan. Але такої плити в Сутківській церкві нема й певне не було, бо той Олександер Балабан помер 1637 р. 4 лютого в Стратині й тіло його поховано в Уневському манастирі в Галичині [1]).

Література про Ярмолинці й Сутківці:

Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gub. Podolskiey, t. I, Wilno 1820, ст. 302.

Przezdziecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. I, Wilno 1841, ст. 24—40.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, Warsz. 1845, ст. 959.

Орловскій М., Историко-статистическое описаніе м. Ярмолинецъ Проскуров. у.—Под. Епарх. Вѣдом. 1862. р. № 17.

Słownik geograficzny, t. III, Warsz. 1882, ст. 450;—t. XI, W. 1891, ст. 610.

---

[1]) Петрушевичъ, Сводная Галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ, Львовъ 1874, ст. 79—80.

Сѣцинскій Е., Древнѣйшія церкви въ Подоліи. I. Церковь-замокъ въ с. Сутковцахъ Летич. у. — Под. Епарх. Вѣд. 1889 р., № 2—3.

Подоліе — историческое описаніе, Спб. 1891, ст. 69, 65 (объясн. къ рисун.).

Труды Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, ст. 527.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901 р., ст. 158—170 і 346—350. Древности Украины, Кіевъ 1905 р., ст. 45—50.

10. ЗАМОК У ПИЛЯВІ.

За 20 км. від м. Межибожа на північ лежить містечко Пилява, а коло того містечка за 5 км. розмістилося на протязі трьох км. село Пилявка. Пилява вславилася тим, що тут р. 1648 козаки під проводом Богдана Хмельницького погромили польське військо. В історичних звістках це поселення, де сталася ця битва, зветься то Пилявою то Пилявцями.

Поселення з назвою Пилявці існувало коло Межибожа здавна. В податкових списках XVI ст., що надрукував Яблоновський, Пилявці так значаться: р. 1530 було тут 2 плуги (одиниць оподаткування) і млин; р. 1542 2 плуги і млин спустошений; р. 1566 на одній частині власника Пилявського alias Підчасого 10 плугів, на другій частині Якова Пилявського 1 плуг і кілька млинів; р. 1578 — 6 плугів і р 1583 стільки-ж (6) плугів [1]).

У першій половині XVII ст. за 5 км. од Пилявець були ґрунти села Голинчинець, що знищили його колись татари; належали вони Ядвизі з Бучача Бельзецькій, фундаторці домініканського кляштора в м. Мурафі (на Могилівщині). По кляшторній фундації цієї пані Голинчинські ґрунти перейшли до мурафських домініканів, р. 1640 король Владислав IV, на прохання од представника руської провінції ордена домініканів Августина Потриковського, дає право мурафським домініканам закласти на Голинчинських ґрунтах місто Пиляву, заселити те місто ремісниками та иншими людьми і для кращої охорони тих країв збудувати замок; місту надавалося Магдебурзьке право: війт та весь уряд міста повинні відповідати перед пріором Мурафського конвенту; поселенці того міста звільняються від виплати податків на 8 літ, і т. ин.

Домінікани і заклали містечко Пиляву, збудували тут костьол і замок. Село, що було недалеко від цього містечка, звалося по-давньому Пилявцями, або Пилявкою; з останньою назвою (Пилявка) воно й тепер існує.

Новозаснованому містечку Пиляві та Пилявському замкові судилося зазначити в історії своє ім'я за часів польсько-козацької війни, що підняв був Богдан Хмельницький.

Року 1648 Б. Хмельницький у травні, погромивши польське військо коло Корсуна, в-осени здобув Пилявський замок і звідси провадив пересправи з поляками, чекаючи допомоги від кримського хана. Сюди-ж вирушили й поляки. 20-го вересня почалися перші бої між польськими й козацькими військами. Цього дня перемогли поляки. Другий день був щасливіший для козаків:

[1]) Źródła dziejowe, t. XIX, Warszawa 1889, ст. 167, 199 і 286.

вони захопили брід; у небезпечних місцях насипали вали. Увечері, в темряві в козацькому таборі почалася стрілянина з рушниць і гармат, почулися звуки бубнів і сурм. Поляки не знали, що воно визначає. Ранком вони впіймали язика з козацького боку і той полонений сказав, що вночі до козаків прийшла до-

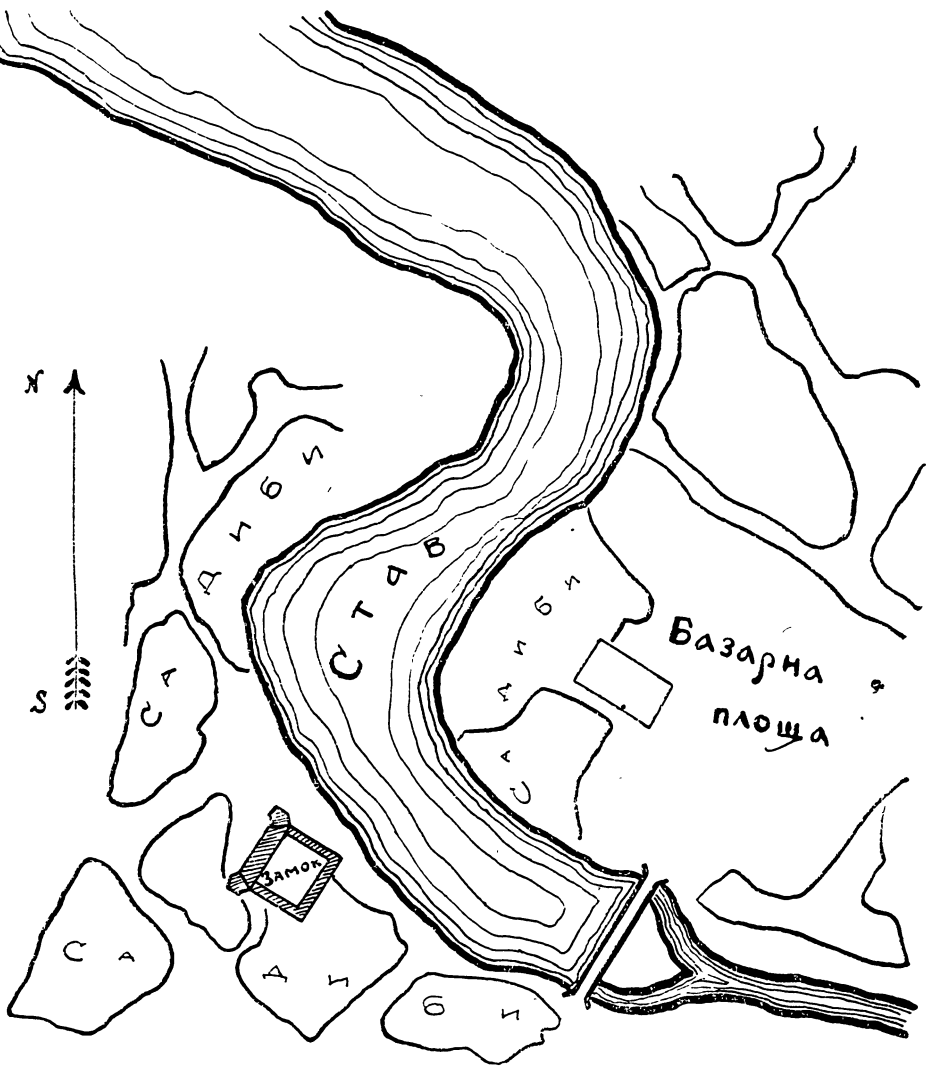

57. План м. Пиляви.

помога — 40.000 татарів. Навсправжки прийшло тільки 4.000. 22-го вересня вранці Хмельницький поперевдягав кілька тисяч своїх козаків у татарський одяг та й пустив їх на поляків разом з татарами, що прийшли вночі; потім усі сили козацькі вдарили на поляків, і перемогли козаки. Увечері поляки вирішили відступати, але вночі пішла по польському табору чутка, що польські начальники повтікали, і це так перелякало польське військо, що всі почали тікати хто куди. Коли настав ранок, то козаки побачили, що польський та-

бір порожній. Там козаки дістали багату здобич: щось коло 120.000 возів з кіньми й різними речами, 80 гармат, різна зброя, посуд, багатий одяг, великі запаси їжі й питва: поляки вирядилися тоді з усією розкішшю, з багатими запасами всього, так що можна було гадати, як каже один сучасник, що поляки їдуть на весілля.

Пилявські домінікани після того зовсім покинули Пиляву, і цей маєток перейшов в инші руки. У першій половині XVIII ст. Пилява належала кн. Любомирським, потім — Чернецьким. Вони жили в Пилявському замку. Але після пожежі на початку XIX ст. пани залишили той замок. Оповідають, що після пожежі власник Пиляви розібрав дві замкові башти та мура між ними, шукаючи тут якихсь скарбів. Відтоді замок доходить поволі до повної руїни.

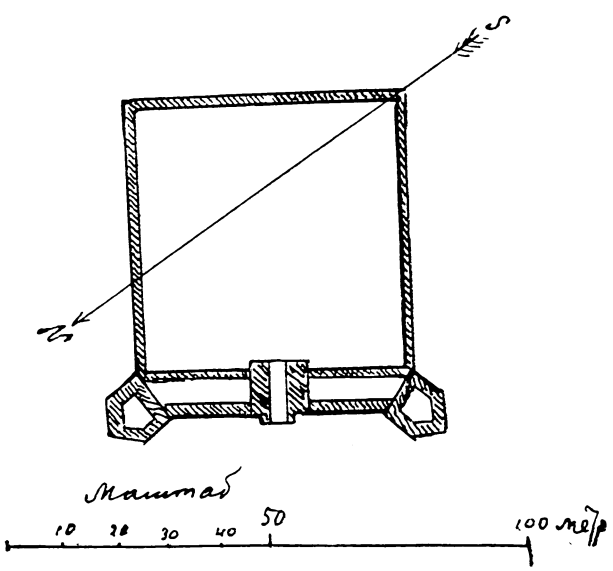

58. План Пилявського замку.

Пилявський замок містився на правому південному боці річки Ікави або Ікви, що розливається тут наче довгим ставом і ділить поселення на дві частини. Тут, на „Тогобічнім березі", коло самого берега ставу стоять руїни двох башт і будинку між ними з брамою. Як можна помітити з тих решток замку та з малопомітних валів і ровів, замок був квадратовий у плані. Довжина боку приблизно 50 метр. Вся площа замку займала більше-менше $^1/_4$ гк.

Який був замок — дає нам уявління той західньо-північний бік замку, що зберігся до наших часів. На рогах того боку ще є мури двох п'ятигранних башт; між ними мури двохповерхового будинку завдовжки 50 м. і завширшки 10 м. По середині довжини того будинку була в'їзна брама з ґанком. Зовні стіни того будинку не мали вікон, а тільки амбразури на середині висоти (по 3 з кожного боку брами), а вверху і внизу стрільниці. П'ятигранна башта на північно-східньому розі була трьохповерхова з четвертим підвальним поверхом, який виступає ширше від трьох горішніх поверхів. Кожен поверх мав п'ятигранне склепіння. Стінка кожної гранки башти має в середині 4 м. довжини, крім одної, що прилягала до рогу замку і має завдовжки 5,7 м. У двох горішніх поверхах були вікна, а в долішньому поверсі амбразури й дуже вузькі стрільниці (ширина зовні 8 см. при висоті в 20 см.).

Друга башта збереглася гірше; вона також була трьохповерхова й п'ятибічна.

На двох инших рогах замку були теж башти, а між ними мури, але ні башт тих ні мурів тепер нема. На місцях їх тепер городи селянські та школи.

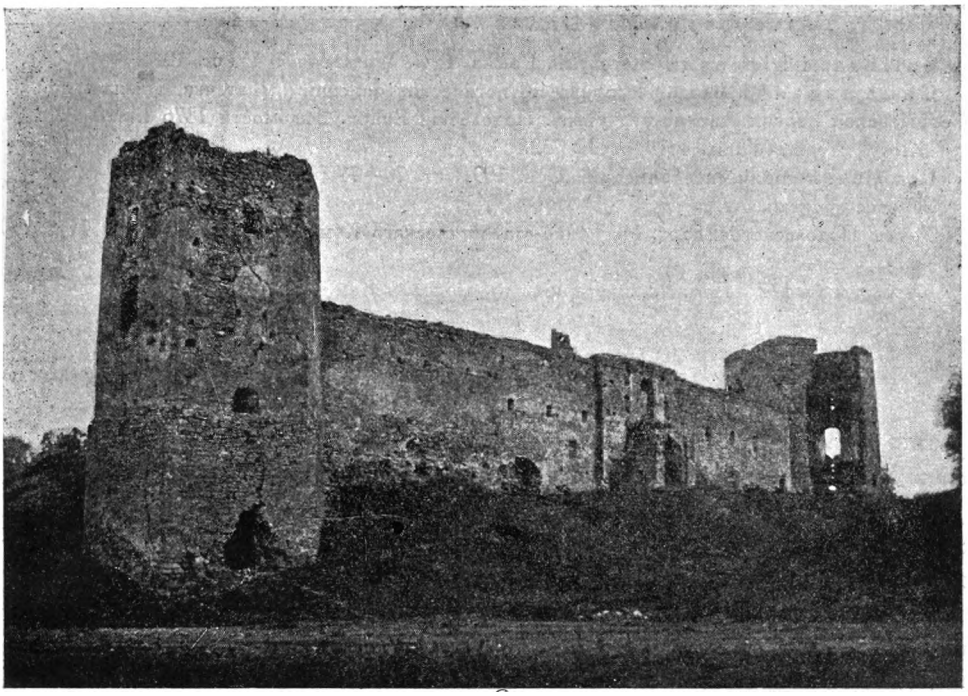

59. Західньо-північний бік Пилявського замку (1900 р.).

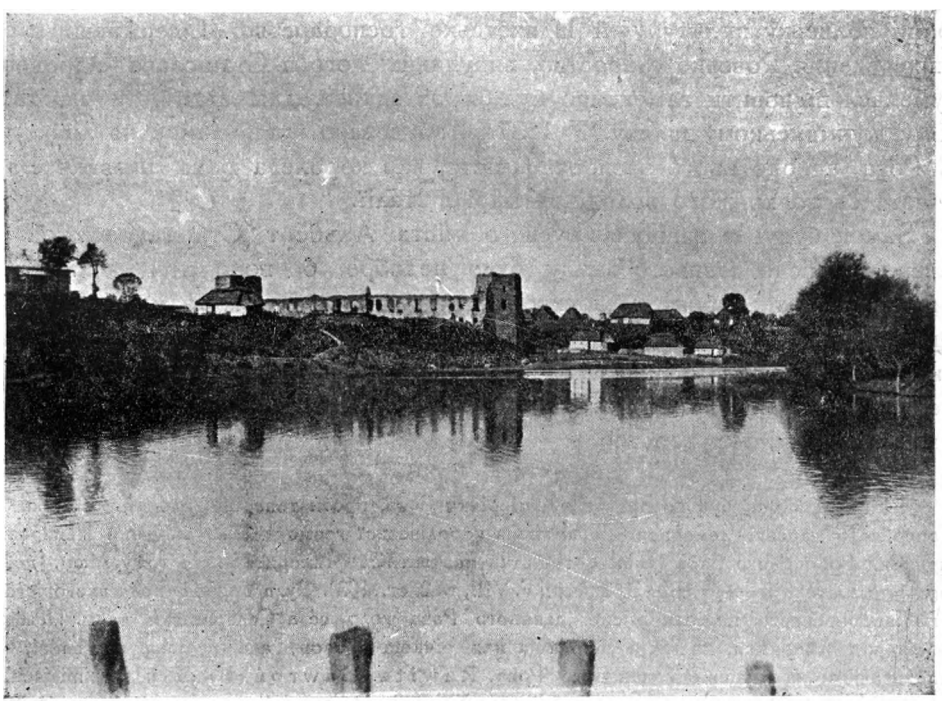

60. Пилявський замок із сходу, з греблі (1900 р.).

Література про Пиляву й Пилявський замок:

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, Warszawa 1845, ст. 1010.

Симашкевичъ Влад., Историко-статистическое описаніе мѣстечка Пилявы прихода Св.-Георгіевской церкви Литинскаго уѣзда. Подольскія Епарх. Вѣдомости 1876 г., № 23 і 24.

„Kłosy" журн., Warsz. 1879 р. № 752.

Подоліе — историческое описаніе, Спб. 1891, ст. 70—71 (объясн. къ рисун.).

Słownik geograficzny.

Труды Подольскаго Епарх. Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901, т. 671—674.

Гульдманъ В., Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 164—166.

---

11. ЗАМОК У БАРУ.

Бар місто при річці Рові був у XVI — XVIII ст. значною фортецею на рівні з Кам'янцем та Вінницею, що поміж ними це місто лежить.

Про Бар та його замок є чимала література українська, російська і польська, найдокладніша праця — М. Грушевського. Про історію міста не будемо говорити багато; скажемо головним чином про Барський замок.

У XIV—XV ст. на місці Бара, але на другому (правому) боці річки Рова, було місто Рів і в ньому — замок [1]). Але в половині XV ст. (1452) татари захопили цей будинок, зруйнували його, полонили мешканців і навіть захопили тамошнього старосту Стогнева Рея з родиною.

У першій половині XVI королева Бона, дружина короля Жигимонта I, дочка міланського герцога Джовано Сфорца, заходилася запроваджувати на Україні польську культуру й шляхетське господарство. Одержавши в своє розпорядження Ровське староство, викупивши його в Станіслава Одровонжа, надумалася відновити замок, що був-би за захист для людности на татарському Кучманському шляху. У 1537 р. збудовано новий замок на лівому березі Рова, а коло нього засновано місто, яке королева Бона назвала Баром на честь свого княжого володіння Барі в Італії.

Замок будував завідувач усього міста Альберт Старжеховський. Він уважав, що місце давнього замку було недобре, бо воно хоч і високе, але нічим не закрите з боку татарського шляху; для нового замку він вибрав місце на протилежному березі р. Рова, відділеному від татарського шляху багнистою річкою й низиною. Цю заслону було збільшено греблею на річці, через це утворився великий став, що облягав місто з трьох боків і тягнувся завдовжки на кілька верстов.

---

[1]) Давній замок був на правому боці річки Рова, проти теперішнього міста Бара, там, де тепер село Барські Чемериси. Це видно з королівської грамоти 1540 р., даної Невидовій на заснування Горішнього Бара (який потім став називатися Чемерисами) в тому місці, де було стародавне місто Рів (Арх. Ю.-З. Россіи, ч. VIII, т. 2, ст. 103). Була спроба польського історика Равіти-Гавроньського вказати місце давнього Рова коло села Северинівки та м. Межирова, недалеко від Жмеринки, на місці городища над річкою Ровом, але ці розшуки зайві, коли є ясна вказівка на місцевість давнього Рова. Rawita-Gawroński, W jakim miejscu leżał zameczek Rów, zrujnowany w czasie napadów w XV w.? „Przewodnik naukowy i literacki" 1902 р. XII, ст. 1211—1222.

Незабаром новозаснований подільський Бар, завдяки різним королівським пільгам, зробився значним торговельним і культурним містом, а Бар-

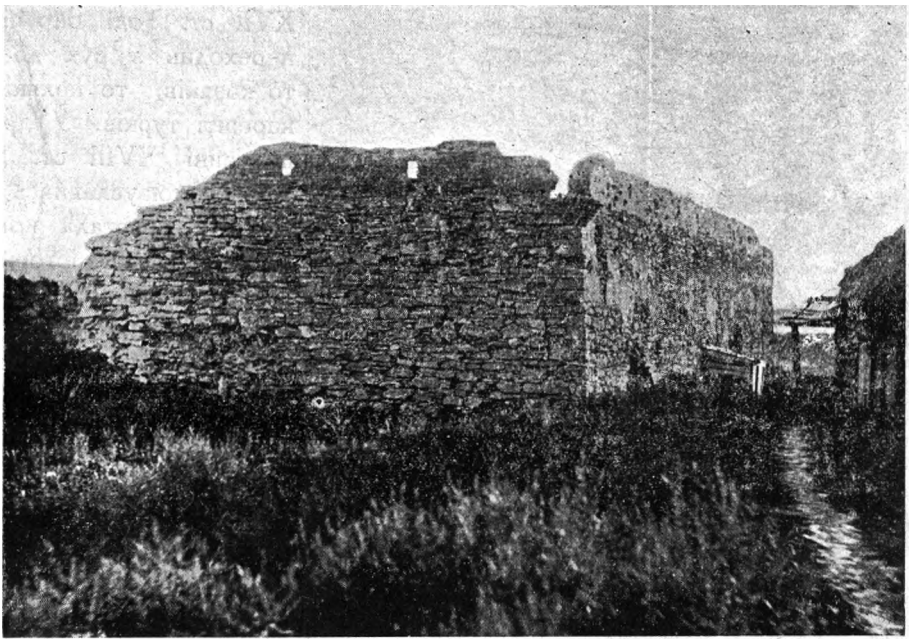

61. Південно-східній ріг Барського замку.

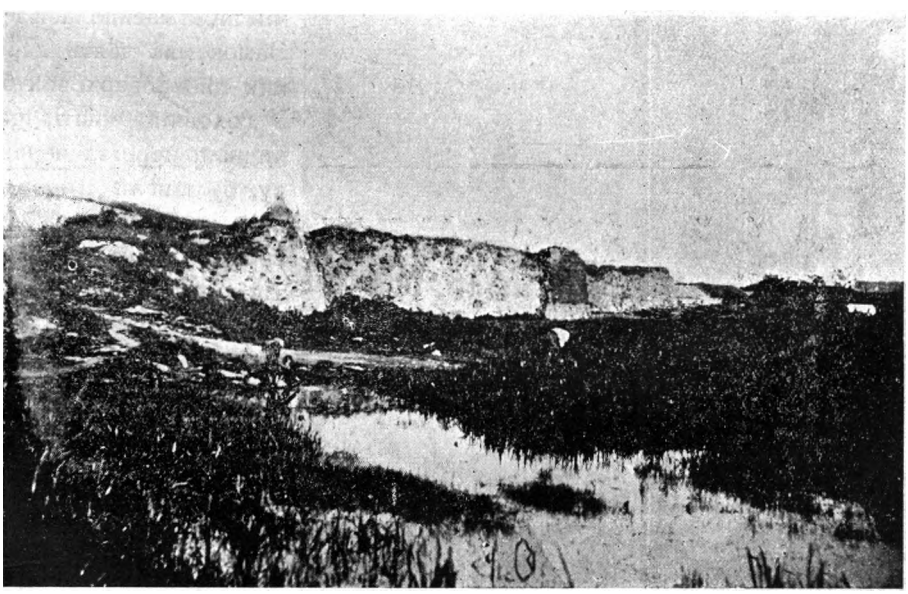

62. Рештки Барського замку з південно-західнього боку (1901 р.).

ський замок — дужою фортецею, що боронила країну від татарських нападів. Згодом Бар, маючи таке значіння, часто терпів від воєнних подій, надто за

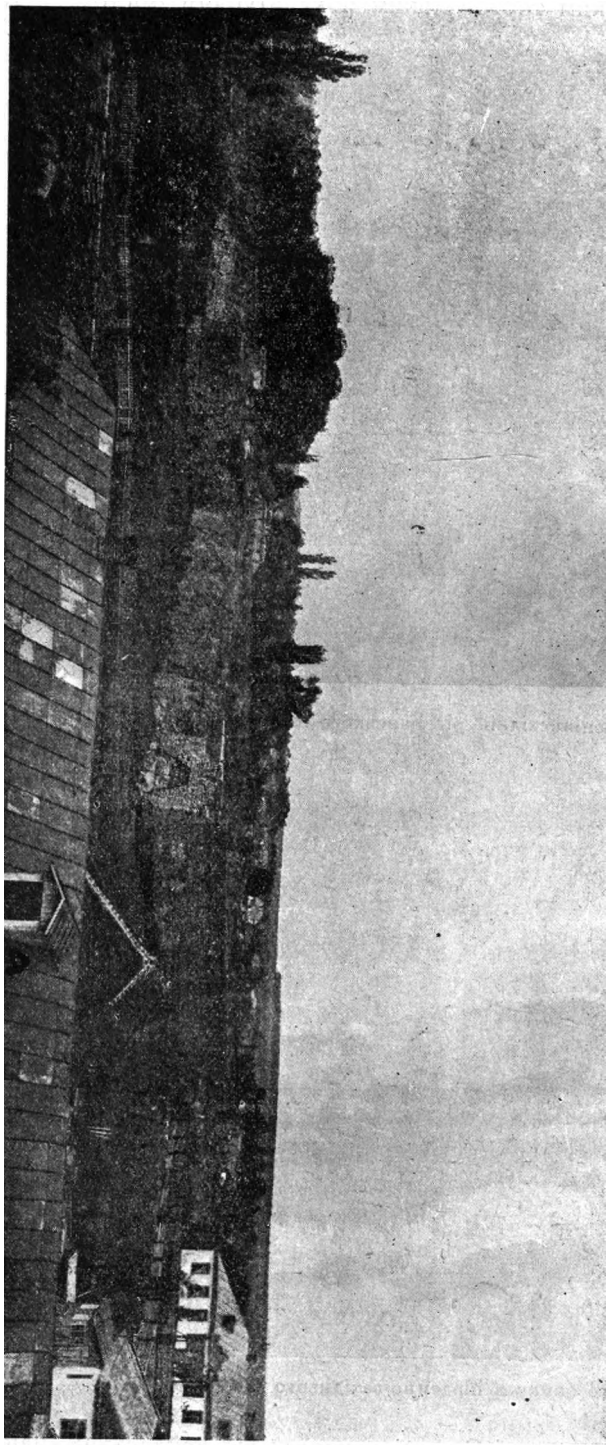

63. Загальний вигляд Барського замку.

часів польсько-козацьких воєн у другій половині XVII ст. Тоді Бар часто переходив з рук до рук то козаків, то поляків, а нарешті турків. У другій половині XVIII ст. Барський замок уславився тим, що тут повстала конфедерація, знана в історії під назвою Барської (1768 р.).

Барський замок спочатку був більше дерев'яний, ніж мурований, бо каміння в тутешніх місцях мало, а лісів було багато. Стіни й будинки цього замку було збудовано з дубових зрубів, як звичайно тоді та раніше будували замки в лісових місцевостях. Стіни замку складалися з подвійних барканів, між ними насипалася земля. Замок мав п'ять дерев'яних двохповерхових башт. У головній башті, що захищала переїзд через річку, була велика брама, над нею каплиця, а на самому верху — дзвін. На башті тій, над брамою була прибита мідяна таблиця з написом про те, як дбає та піклується королева Бона за місто й замок. Як записано в ревізійному акті 1552 р., напис був такий:

„Bona Sforcia Aragonia, regina Poloniae, magna dux Lithuaniae, Barique princeps, Rossani, Russiae, Prussiae, Masoviae etc. domina, regionem hanc, crebro

incursu hostium vastam planeque desertam, introductis habitatoribus ex coluit, arcem et oppidum condidit proque regionis consuetudine menibus ligneis munivit, nomen ex appelatione urbis suae Barensis imponens, anno domini millesimo quingentesimo trigesimo septimo, per serenissimum Sigismundum primum, regem Poloniae, conjugem Suum, pace et otio terris redditо".

В иншій башті була друга менша брама, що нею в'їздили до міста. Перед в'їздом до замку був бастіон, збудований з дубових брусів, з двома баштами.

Місто „Бар польський" (бо були ще тут Бар руський і Чемериський) також було обведено барканами з двохповерховими баштами.

Навкруги замку та міста був викопаний глибокий рів, куди напускалася вода з ставу.

Замок і місто мали чимало зброї: за описом 1552 р. в замку було: гармат мідяних більших 4 і менших 3, а всього з містом було гармат мідяних 21 і залізних 2, гаківниць 66, півгаківниць 8. аркебузів 60, рушниць більших і менших 68; куль різних — і великих і малих — 11.357. Окрім того були запаси різного бойового при-

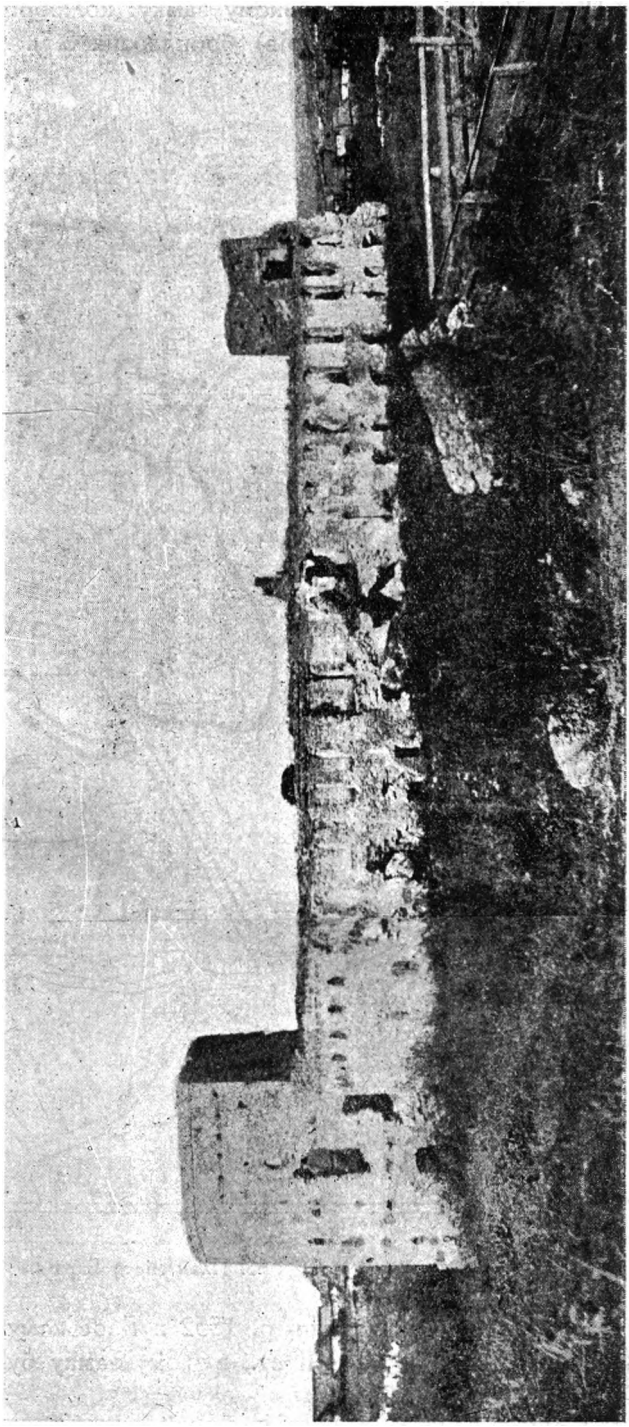

64. Рештки замку в м. Пиляві з внутрішнього боку (1900 р.)

ладдя: панцерів добрих 44 і гірших 6, гелмів 62, тарч 49, мечів 11, ощепів 66, галябард 6, сулиць 6 і т. ин. [1]).

Року 1640 було в Барському замку: колюбрин 4, колюбрин баштових 2, польових 8 і мортир (моздерів) брондзових 3 [2]).

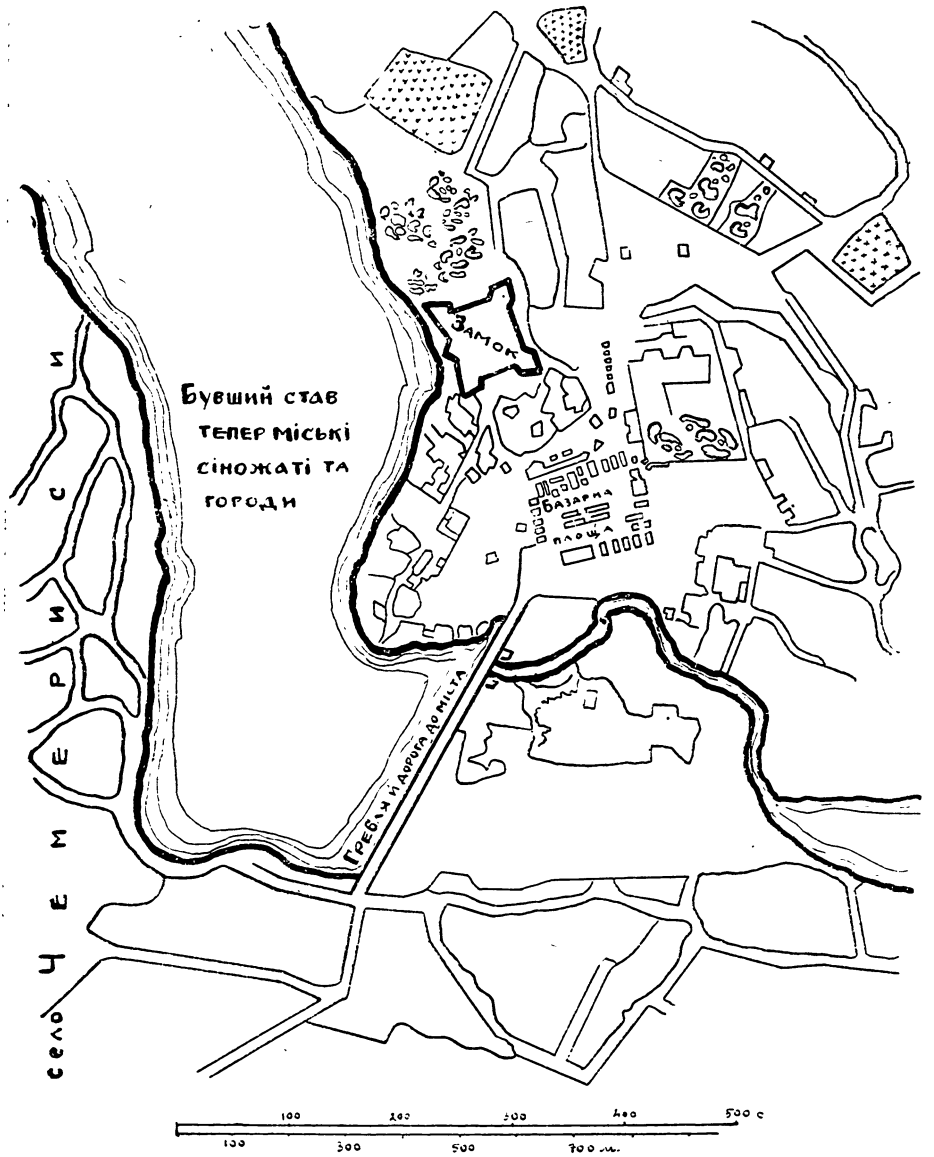

65. План міста Бара.

Як було вже зазначено, р. 1552 в Барському замку стіни й башти були дерев'яні, але потім, у XVII ст., в цьому замку були муровані стіни й башти,

[1]) Архивъ Ю.-З. Р., ч. VIII, 148—151; М. Грушевскій, Бар, стар., 85—86.
[2]) Starożytna Polska, II, 1038.

як видно, напр., з опису замку мандрівника 1671 р. Вердума: на півночі міста, — каже він, — височиться замок, оточений грубим муром, з чотирма мурованими баштами; між ними брама веде до міста[1]).

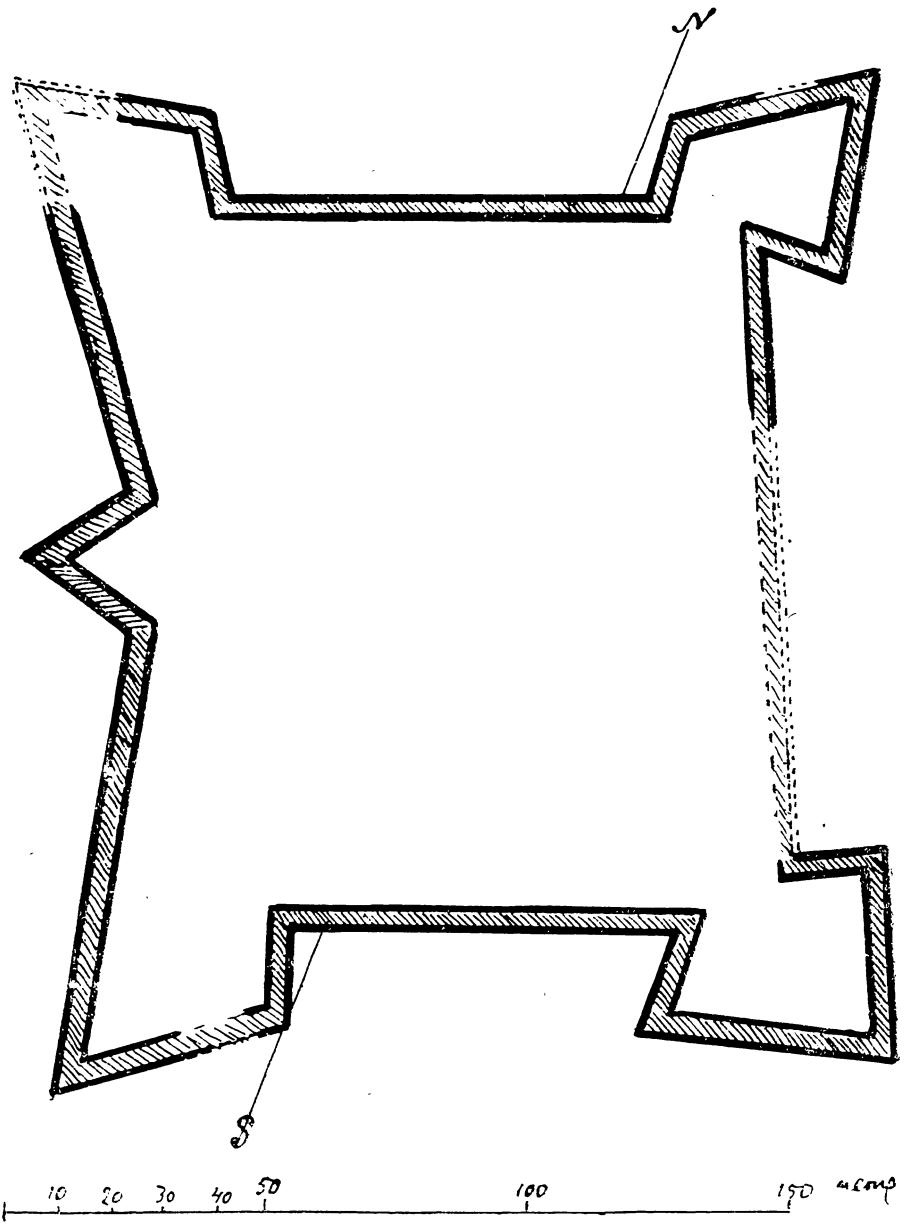

66. План Барського замку.

Тепер у Бару мало що зосталося від замку. На краю міста, на низькому березі заростого ставу, що колись був (тут на тому місці тепер сіножаті та

[1]) Liske, Cudzoziemcy w Polsce, Lwów 1876, ст. 142.

городи міські), видно руїни замку: рештки мурів, що оточували замок. Завишки мури 6—7 м.; на висоті 5—6 м. іде широкий ґзимс, а над ґзимсом стрільниці. Башт до наших часів не залишилося.

План замку мав загальний вигляд близький до квадрату, але на рогах того квадрату були бастіони, чи башти, які далеко виступали за лінії прямокутника і висовувалися по діягоналях. Бік замку, що виходив до ставу, мав не просту лінію, а зламану, вигнуту до середини замку; по середині довжини цього боку замку був трьохкутний виступ. Отож форма плану замку наближується до п'ятикутної зірки.

Форму замкового плану можна бачити з уміщеного тут плану.

Довжина боків замку (від рога до рога) така: з боку колишнього ставу 190 м.; протилежний бік — 180 м., а інші боки — 160 і 170 м. Середня довжина й ширина така: 128 на 138 м.

Вся площа замку, за точним обрахунком, має 2,2 гект. Значить Барський замок площею був найбільший од усіх подільських замків окрім Кам'янецького.

Тепер площу колишнього замку засаджено деревами й тут міститься міський бульвар. Став, що утворювався колись з річки Рова і прикривав замок та місто від татарського шляху, спущено, по низині прокопано канави, і тут тепер міщани наймають собі в місгоспа сіножаті та городи.

Література про Бар і Барський замок:

Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej, t. II, Wilno 1822, ст. 244—246.

Baliński i Lipiński, Starożytna Polska, t. II, Warsz., ст. 1033—1040.

Историческое описаніе заштатнаго города Бара Подольской губ. Могилевскаго у. — Под. Епарх. Вѣдомости 1863 г., № 18.

Н. Яворовскій, Историко-статистическое описаніе г. Бара.—Подольск. Епарх. Вѣдом. 1875 г., №№ 12, 16—18.

Dr. Antoni I. (I. Ролле), Zameczki Podolskie na kresach Multańskich, т. III (2-е вид.), Warsz.—Kraków 1880.

Słownik geograficzny, t. I, Warszawa 1880.

М. Грушевскій, Барское староство, историческіе очерки, Київ 1894, і документи до цієї розвідки.—Архивъ Ю.-З. Россіи, ч. VIII, т. I і II, Київ 1893 і 1894 рр.

Michał Rolle, Z przeszłości. Okrąg Rowski—Starostwo Barskie (do r. 1774), Lwów 1896.

Труды Подольск. Епарх. Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., 730—753.

Сѣцинскій Е., Храмы г. Бара — историческіе очерки. Под. Епарх. Вѣдом. 1902 р., №№ 47—51.

---

12. ЗАМОК В ОЗАРИНЦЯХ.

Озаринці — містечко; лежить воно при річці Немії в горяній місцевості, за 10 км. од Могилева на північ. Поселення стародавнє: 1431 р. це поселення дав був Ягайло Свентославу з Задов'я з записом на тому маєтку 50 марок. Певне незабаром цей маєток було викуплено, бо в 1452 р. король Казимір,

записуючи Ольчедаївську волость Теодорові Бучацькому, каштелянові Кам'янецькому, старості Подільському, між иншими поселеннями тієї волости пойменував Озаринці. Від Бучацьких Озаринці переходять до Язловецьких, як видно з привілею короля Жигимонта Августа 1553 р., що стверджує те надання для Юрія Язловецького. Маєток цей належав Язловецьким до 1616 р., коли цей рід згас; потім переходить до Чурилів; цей рід згасає наприкінці XVII ст. Спадкоємцями їх були Дзедушицькі, потім Дзержки, далі Косаковські. Коли приєднувано Поділля до Росії, власниця Озаринець Катерина з Потоцьких Косаковська не хотіла прибути на Поділля й присягнути цариці Катерині; через те маєтки її поконфісковано й надано Станіславові Комарові. Потім у XIX ст. Озаринці перейшли до инших рук.

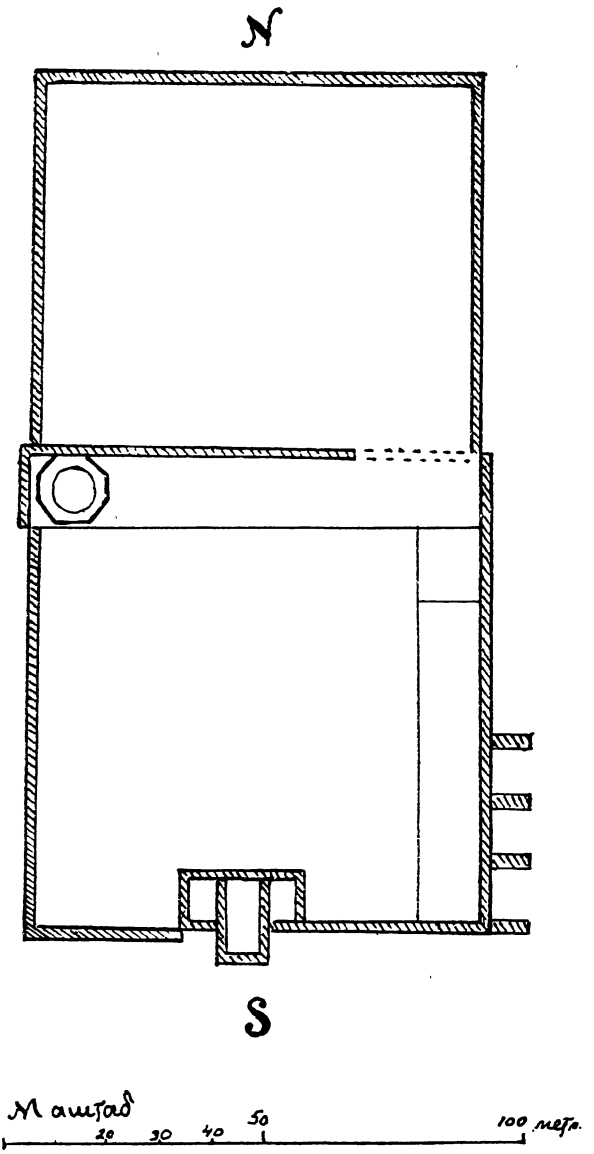

67. План замку в Озаринцях.

В Озаринцях, у західній частині поселення, стоять руїни замку. Хто з власників озаринецьких збудував той замок — невідомо. Замки в цій частині Поділля були в багатьох поселеннях, як Ольчедаїв, Жван та ин., але тих замків, ні їх руїн-мурів не зосталося до наших часів. Тільки в Озаринцях ще стирчать на горі руїни замку.

План Озаринецького замку був приблизно квадратовий; бік квадрату мав 55 метр.; значить замок займав площу більше-менше 0,3 гект. Чоло того квадрату лежало на південь. Тут по середині цього боку, де був в'їзд до замку, ще стоять мури двохповерхового будинку. В північно-західньому куті замку можна бачити фундаменти башти, що в середині була кругла, а зовні восьмигранна. Певне башти були й в инших кутах замку, але слідів їх тепер не видно, крім північно-східнього, де в землі є якесь склепіння. Вся

ця площа замку була забезпечена мурами, що в деяких місцях ще збереглися З боків східнього й північного вдовж лінії мурів були муровані будинки, від яких де-не-де зосталися мури; під східнім будинком були льохи. Східній зовнішній мур підпирають контрфорси. В західньому мурі залишилися ще амбразури.

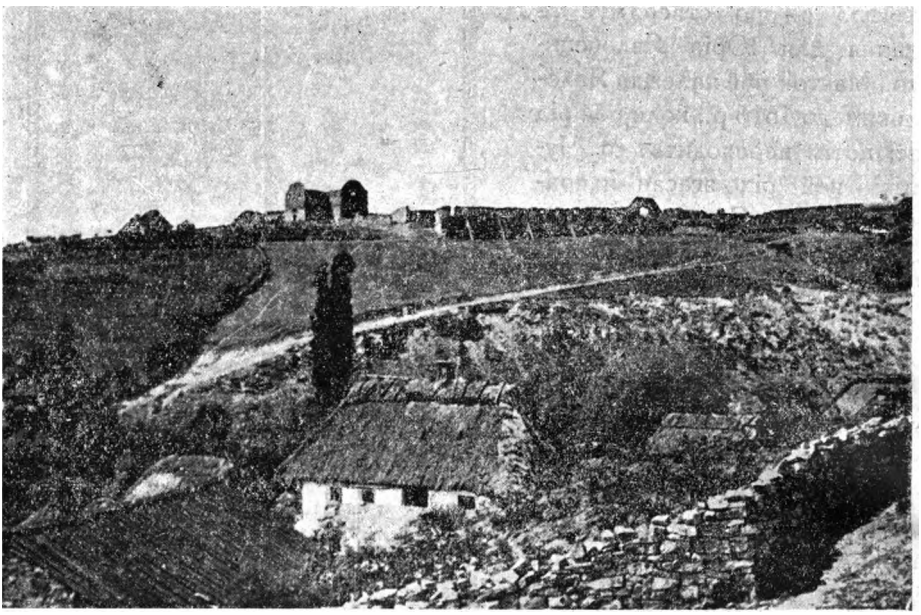

68. Руїни Озаринецького замку з південно-східнього боку.

На півночі від вищезазначеної замкової площі був ще другий двір, теж квадратовий по плану, обнесений мурованою стіною, але нижчою й вужчою. Завдовжки й завширшки цей двір такий самий, як і перший двір.

Література про Озаринці:

Труды Подольскаго Епарх. Историко-статистическаго Комитета, вып. IX, Кам.-Под. 1901 р., ст. 250.

Гульдманъ, Памятники старины въ Подоліи, Кам.-Под. 1901, ст. 250.

Górski Pobóg Władysław, Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno-historyczny wszystkich miast, miasteczek, wsi, przysiołków, futorów, słowem zaludnionych miejscowości w tym powiecie, z dodatkiem odpowiednich dokumentów, Kraków 1902, ст. 236—239.

МИКОЛА ПЕТРОВСЬКИЙ.

ПСЕВДО-ДІЯРІУШ САМІЙЛА ЗОРКИ.

Відомий український письменник XVIII в. Самійло Величко на початку своєї праці в передмові „До чителника“ каже, що, бажаючи встановити, чом спустіла Правобережна Україна, він „приникнувши в лѣтописная писанія козацкая, довѣдалемся мало причинъ (якии напредѣ въ розъдѣлѣ вѣторомъ сут виражени:) запустѣнію тоя Украини. От книги зас Самоила Твардовского вѣршовой, Война Домова названной, в Калѣшу року 1681 печатанной; и от книги гисторика нѣмецкого Самуила Пуфендорфія, в царствующемъ великом градѣ Санктъ-Пѣтербурхѣ, з латинского на руский язикъ переведенной, и року 1718 випечатанной, и от діаріуша Самоила Зорки, секретара Хмелницкого (:о которомъ напредѣ в части первой, в розъдѣлѣ девятомъ, ширшей доложилося:) получилем досконалшое о томъ запустѣніи украинскомъ вѣденіе“ [1]). Згадуючи-ж за свої джерела, Величко теж каже, що „развѣ чого въ Твардовскомъ не ставало, тоє зъ Зорки и іншихъ лѣтописцовъ и записокъ козацких доложилемъ, а чого въ Зорки не обрѣлося, тоє зъ Твардовского дополнилемъ“ [2]). Потім, описуючи початок походу Богдана Хмельницького з Січи на Україну 1648 р., Величко подає ширші відомості про цього С. Зорку. „В тоє въремя кгди прибилъ Хмелницкий з Чигрина до Сѣчи, било на Кошу два писарѣ, барзо добрих, и в рѣчах писарских язиком славенским и полским, добре цвѣчонихъ, єденъ старейший Стефанъ Браславский, а другий молодший Самоилъ Зорка, з Волиня, з тихъ убо старѣйший, на Кошу зоставленъ, а молодший зъ Хмелницким з Сѣчи отпущенъ, занеже онъ и в Криму былъ з ним Хмелницким, тот убо Зорка, чрезъ увесь часъ войни Козацкой, зъ Поляками бившой, зостаючи писаремъ и секъретаремъ при Хмелницкомъ, о всѣхъ рѣчах и поведеніях совершенно вѣдалъ, а досконале и пространно в диариушѣ своємъ оніє описалъ, который діяриушъ былъ въ товариша моєго Силѣвестра Биховца, канцеляристи войскового. Єго же отецъ, Іоанъ Биховецъ, при тогобочнихъ чигринских гетманах бѣ канцеляристомъ, и тамо тотъ Хмелницкого дѣяний діаріушъ, переписалъ билъ себѣ, из него же аз (:взявши въ сина єго помененного, товариша же моєго:) зѣло сокъращеннѣ, потребнѣйшіе и нужнѣйшіе, Хмелницкого воєннихъ сукъцессовъ, вичерпнувши и поноговавши рѣчи, потрудихся в сей моєй книзѣ оніе положити и виразити. Аще же в том пречоного Самоила Зорки діариушѣ били ретелне положени ли-

[1]) Самійло Величко, Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками, вид. Археографічної Комісії Української Академії Наук, у Київі, 1926, т. I, с. 3.

[2]) Величко, I, с. 4.

стовний Хмелницкого о тогдашних дѣлехъ и поведеніях, до постороннихъ монарховъ и владѣтелей корреспонденціи, но я ихъ (:аще и велце были потребни:) без переписанія оставилем, єдно краткости послѣдствуя, другоє и часу поволного на тоє не имѣя, всегдашними и непрестанними в канцлярией войсковой, писарскими будучи обовязанъ, и отягощенъ дѣлами“ [1]). Нарешті, оповідаючи про те, як помер Б. Хмельницький і як його поховано 1657 р., Величко наводить і промову над домовиною Б. Хмельницького, що була виголошена „чрез старого секретара єго Самоила Зорку в Суботовѣ Августа року 1657“ [2]).

Питання про те, чи існував цей Самійло Зорка та його діяріуш, дуже спірне в українській історіографії. Одні з дослідників гадають, що цей С. Зорка та його діяріуш існували [3]), інші-ж, навпаки, не погоджуються

---

[1]) Величко, I, с. 30—31.

[2]) Величко, I, с. 158—161.

[3]) З дослідників, що визнавали Зорку й його діяріуш, назвемо: С. Соловйова (Очеркъ исторіи Малороссіи, до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу — „Отечеств. Записки“, 1849, № 2, ст. 214), М. Костомарова (Б. Хмельницкій, 4 изд. т. III, СПБ 1884, с. 132, 282), М. Максимовича (Собраніе сочиненій, I, Кіевъ, 1876, с. 455, 482), О. Левицького (Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца; міститься при виданні літопису, Кіевъ, 1878, с. 39, 60), А. П. (Лѣтопись Гадячскаго полковника Григорія Грабянки — рецензія, Ж. М. Н. П., 1856, январь, VI, с. 25—26), К. Заклинського (Рускіи лѣтописи и лѣтописці XVII ст. „Зоря“ (Львів) 1880, ч. 8, с. 107), В. Антоновича (Источники исторіи Юго-Западной Руси, с. 24), О. Лазаревського (Описаніе старой Малороссіи, Полкъ Нѣжинскій, Кіевъ, 1893, с. 101 пр. I, теж — Отрывки изъ дневника гетманской канцеляріи за 1722—23 годы — Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца, кн. XII, 3, с. 90), В. Петрикевича (Літопись Самійла Величка а „Woyna Domowa“ Самійла Твардовського — міститься при Звіті дирекції В. К. Гімназії Франц-Іосифа I в Тернополі за рік шкільний 1909, 110, с. 13), В. Липинського (S. M. Krzyczewski, —Zb. z dziejów Ukrainy — Kraków 1912, с. 653—655, Історичні студії та монографії, т. III, Україна на переломі 1657—1659, Відень, 1920, с. 173, 252), Д. Дорошенка (Огляд української історіографії, Прага 1923, с. 35), акад. Д. Багалія (Нарис української історіографії, в. II, у Київі 1925, с. 57--59, 69, 71, 83), П. Клепацького (Літопис Самійла Величка, Записки Полтавського ІНО, II, 1925, 126 ак. р. pass.). Д-р. Антоній І. (Женщины при Чигиринскомъ дворѣ во второй половинѣ XVII в. — Кіев. Стар. 1894, № 1, с. 126) каже, навіть, що С. Зорка навчав Юр. Хмельницького, коли той був дитиною, польської мови, дарма що в джерелі, на яке він при цьому покликується (Памятники изд. Кіевской Комиссіей, т. I, с. 339), про це нічого не маємо. З тих дослідників, котрі визнавали С. Зорку, свій погляд обґрунтовують докладно акад. Д. І. Багалій і проф. П. Клепацький (інші дослідники свого висновку про те, що Зорка й його діяріуш справді існували, докладно не обґрунтовують). Акад. Д. І. Багалій, зацитувавши те місце з Величка, де оповідається про командирування Зорки од запорозців до Б. Хмельницького, каже: „Це свідоцтво Величчине не аби-яку вагу має, щоб розвязати питання про правдивість усього його літопису. Коли ми були-б визнали це свідоцтво за непевне, ми мусіли-б ви нати, що й з самого Величка дурисвіт. Але хіба-ж можна це на нього подумати, коли він сам повинився, що хтів тільки одного — дошукатися правди у своїх джерелах? І чи-ж має в собі якусь непевність цеє Величчине оповідання? Немає в ньому нічого неймовірного. Запорозький Кіш, що мав повсякчасні політичні зносини з своїми сусідами — Московською Державою, Польщею, ба навіть з Австрійською Імперією, Дніпровськими козаками, повинен був мати і своїх писарів-канцеляристів. Вони-бо, писарі отії, читали листи до Запоріжжя надіслані й писали одповіді запорозців. Величко подає імення тих двох писарів, що були на Запоріжжі, коли туди приїхав Хмельницький. Запорозці вирішили усяково підтримати Хмельницького, то-ж не дивниця, що вони віддали йому й одного з цих писарів — молодшого — Сам. Зорку, а старшого —

з цим [1]). Виділити-ж цього діяріуша С. Зорки з Величкової праці дослідники вважали досі за річ важку [2]). Недавніми часами проф. П. Клепацький зробив в одзначеній вище праці цю спробу і треба визнати, що виконав це досить вдало. Завдяки йому ми й маємо тепер усе, що можна зарахувати з праці Величка до діяріушу цього С. Зорки. От тільки не можу я погодитися з тим, що шановний проф. Клепацький зараховує до цього буцім-то Зорчиного діяріушу і деякі листи Величкового літопису (в тому числі й відомого Білоцерковського універсала); адже-ж і сам Величко каже, що „Аще же в том пречо-ного Самоила Зорки діариушѣ били ретельне положени листовний Хмелниц-кого о тогдашних дѣлехъ и поведеніях, до постороннихъ монарховъ и вла-дѣтелей корреспонденцій, но я ихъ (:аще и велце были потребни:) без переписаня оставилем, едно краткости послѣдствуя, другоє и часу поволного на тоє не имѣя, всегдашними и непристанними в канцилярией войсковой, писарскими будучи обовязанъ, и отягощенъ дѣлами“ [3]). Окрім того Величко не дає жадних підстав гадати, що діяріуш Зорки продовжено і на часи по смерті Б. Хмельницького, як робить проф. Клепацький, виводячи це з списку

Ст. Брацлавського залишили собі. Адже й Хмельницькому, що розпочинав повстання й мусів зав'язати зносини і з Кримом, і з Москвою, і з Польщею, треба було мати путящого, досвід-ченого писаря, знов і Запорожжю залишитися без досвідченого канцеляриста не випадало. Величко навіть додає, що С. Зорка був родом із Волини. Хіба-ж-таки це все можна було вига-дати? Та й нащо це було-б робити? І яка велика одповідальність і зневага лягли-б на Величка тоді, коли були-б дізналися, як він ошукав свого ‚ласкавого чительника'. Не забудьмо, що Величко християнству й моралі не аби-яку вагу надавав“ (с. 58). Проф. Клепацький, захи-щаючи Величка від закидів у фальсифікації діяріушу, каже: „Всяка містифікація мусить мати свою рацію. Одні пускаються на це за-ради матеріяльної вигоди, другі за-ради слави, треті — з тенденційних ідеологічних міркувань, четверті — по своїй легковажній вдачі. Яка-ж рація була Величкові вигадувати діяріуш Самійла Зірки? Жодної матеріяльної користи з цього не можна було витягти; уславити себе в оповіданні з часів Богдана Хмельницького Величко не мав на-годи; якоїсь тенденції в цій частині літопису Величка, зокрема в зазначених оповіданнях, теж непомітно. Легковажність? А чи-ж можна назвати легковажною людину, що потрапила зібрати й переробити таку силу літературно-історичного матеріялу, людину, що написала чотирьохтомну працю, яка своєю документальністю може сперечатися з першою ліпшою історичною дисер-тацією нашого часу? Мабуть, що ні Хлестаков, ні звичайний брехун до цього не здатен, і наші українські вчені даремно ще й досі повторюють тенденційні вигадки Карпова, яскраво забар-влені його національною нетерпимістю“ (op. cit., с. 67).

[1]) Г. Карповъ, Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, Москва 1873, с. 241, пор. с. 257—258, М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. II, вид. 2, Відень 1922, с. 206. Автор цих рядків і перед цим додержувавсь погляду, що С. Зорка не існу-вав (М. Петровський, До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису — Романа Ракушку-Романовського „Записки Ніженського Інституту Народньої Освіти“, кн. VI, с. 35 пр. 1). І. Франко теж скептично ставився до думки, ніби С. Зорка існував (Студії над українськими народніми піснями „Зап. Науков. Тов. ім. Шевченка“, т. 101, с. 61, т. 104, с. 51), як і І. Крипякевич (Мемуари українців XVI—XVIII ст., Стара Україна, 1924, IX—X, т. 128), пор. В. Иконниковъ, Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2, Кіевъ 1908, с. 1587—1588, 1591.

[2]) Г. Карповъ, op. cit., с. 258, Иконниковъ, op. cit., с. 1595, акад. Д. Багалій, op. cit., в. II, с. 83.

[3]) Величко, I, с. 76; визнає низку листів у Величка за листи з діяріуша Зорки і К. Заклинський (op. cit., № 8, с. 107), покликуючись на Величка-ж (т. I, с. 54, вид. I, 1848 р.); про автентичність цього листування див. додаток I.

полковників Хмельницького, що маємо у Величка [1]). Проти цього висновку проф. П. Клепацького треба завважити, що й сам Величко, оповідаючи про Зорку та його діяріуш, нічого не каже про те, щоб Зорка провадив був далі свого діяріуша по тому, як Б. Хмельницький помер і його поховано. Знов-же й Немирич, одзначений у Величка в списку живих полковників Хмельницького (на цій звістці проф. Клепацький ґрунтує свій висновок про те, наче-б Зорка провадив далі свого діяріуша), не був козацьким полковником за Хмельницького (про це — нижче) і був забитий близько вересня 1659 р.; тимчасом проф. Клепацький визнає, що Зорка писав свого діяріуша до того часу, аж поки Юрась Хмельницький здобув Чигиринський замок, що сталося пізніш. Припустити-ж, що т. зв. діяріуш С. Зорки писано аж до осени 1659 р. — це виводити подібне дивовижному збігові імен Самійлів у джерелах Величка, про що буде далі, продовженням діяріушу С. Зорки до кінця 1659 р., коли закінчилося й друге джерело Величка, — джерело другого Самійла — Самійла Твардовського — „Wojna Domowa". Не можна теж не зарахувати до т. з. Зорчиного діяріушу й оповідання про те, як р. 1648 Хмельницький скарав Чаплинського; та проф. Клепацький це робить, зазначивши, що невідомо, звідки Величко взяв це оповідання про страту Чаплинського [2]); але-ж саме це оповідання і має всі прикмети, керуючись якими можна вилущити Зорчин діяріуш з Величкової праці. Окрім того, проф. Клепацький, розглядаючи обсяг Зорчиного діяріушу в Величковій праці, використав список полків і полковників у ній [3]) для свого висновку, що діяріуш Зорки продовжувавсь і по смерті Хмельницького; для цього за підставу бере він те, що в списку цих живих полковників Хмельницького ми маємо Немирича, забитого 1659 р. [4]). В переліку-ж тих місць Величкової праці, що належать до Зорчиного діяріушу, проф. Клепацький цього місця, списку полків і полковників, до Зорчиного діяріушу не зараховує [5]). Я-ж гадаю, що жадних підстав немає не вважати це місце Величкової праці за витяг з т. зв. Зорки.

Після цієї цінної роботи проф. П. Клепацького знову повстає перед нашою історіографією питання про те, чи існував цей С. Зорка, певніш його діяріуш; адже-ж так чи инакше вирішивши це питання, ми визначимо й те, як дослідники повинні ставитися до першого тому Величкової праці, як джерела історичного. Вага-ж цього І-го тому Величкової праці, окрім усіх инших моментів, збільшується й тим, що цей перший том Величка присвячено переважно добі Хмельниччини, добі тієї революції, що мала для класових стосунків на тодішній Україні й довший час згодом таку-ж велику вагу, яку для сучасної України має революція 1917 року.

Тут у цій студії я й зроблю спробу, оскільки це можливо за тих даних і матеріялів, що є в мене, вирішити це спірне питання про існування С. Зорки й його діяріушу.

---

[1]) Проф. П. Клепацький, op. cit., с. 71—72.
[2]) op. cit., с. 73.
[3]) Величко, I, с. 164.
[4]) Проф. Клепацький, op. cit. 71.
[5]) ibid., с. 75.

Розгляньмо й проаналізуймо по-перше оповідання Величка про те, яким чином він зміг використати Зорчин діяріуш. Величко каже, що Іван Биховець, який „при тогобочнихъ чигринских гетманах бѣ канцеляристомъ", переписав собі той діяріуш; Величко-ж мав змогу використати цей діяріуш у сина І. Биховця — Сильвестра, свого товариша, теж військового канцеляриста. Треба-ж сказати, що Сильвестра Биховця я не зміг ніде знайти в джерелах. Що-ж до особи канцеляриста Івана Биховця, то в джерелах ми маємо особу з таким іменням і прізвищем, але діяльність цього Івана Биховця звязана з Україною Лівобережною [1]); до того-ж жадних даних про службу цього Івана Биховця при правобережних гетьманах я не знайшов. Коли-ж Величко мав на увазі цього І. Биховця, то дивно, мені здається, чом Величко нічого не згадав про відому нам службу цього Ів. Биховця при лівобережних гетьманах.

Дивує мене знов і те, що Величко нічого не каже в своїй праці й про дальшу долю цього С. Зорки; далі-ж полемізуючи де-не-де з Твардовським з приводу тієї чи тієї події [2]) й кажучи, що в Твардовського або Пуфендорфа дата цієї події або подія — отака, а я (Величко) в літописцях козацьких маю инакше, — Величко ніде в таких випадках не каже, як про це сказано в діяріуші Зорки.

Коли-ж ми розглянемо, що говориться у Величка про самого С. Зорку, то побачимо, що там містяться тільки звістки про попереднє писарювання Зорки на Запоріжжю, відрядження його в характері писаря до Хмельницького, перебування його з Хмельницьким у Криму [3]), а також подано промову С. Зорки на похороні Богдана Хмельницького [4]).

Треба сказати, що перебування самого Б. Хмельницького в Криму й дати цього перебування викликають великий сумнів, про що буде далі. Що-ж до промови С. Зорки на похороні Б. Хмельницького, то автентичність цієї промови теж викликає сумнів [5]). Так, у цій промові маємо спомин про

---

[1]) Маємо Івана Биховця в реєстрах 1649 р. в полку Ніженському (Реестра всего войска Запорожского... 1649 г. Москва 1874, с. 322); невідомо тільки, чи маємо ми тут особу ідентичну пізнішому лівобережному канцеляристові чи ні; зустрічаємо згодом Ів. Биховця 1666 р. (В. Эйнгорнъ, Очерки из исторіи Малороссіи XVII в. — Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексѣя Михайловича — Москва, 1899, с. 334—тут зветься Иванъ Быховченко); 1669 р. (Моск. Арх. Мин. Юст. — Дѣла Малорос. Приказа, кн. I, л. 34–93 перебування І. Биховця в Москві в складі посольства, Акты Южной и Западной Россіи, т. VIII, № 48, с 156. В акті обрання Д. Многогрішного на гетьмана маємо теж підпис Івана Биховця — Собр. Госуд. Грамотъ и Договоровъ, IV, Москва, 1828, № 66, стор. 230. Полное собраніе Законовъ Россійск. Импер., изд. I, т. I, СПБ, 1830, № 447, с. 807, в цей акт з іменням І. Биховця і в Величка – т. II, Київ 1851, с. 186), 1670 р. (А. Ю. и З. Р. IX № 55, с. 233, № 59. с. 245, Эйнгорнъ op. cit., с. 717), 1671 р. (А. Ю. и З. Р. IX № III, с. 450—451, № 112, с. 456—457), 1674 р. (А. Ю. и З. Р. XI № 112, с. 371, № 113, Эйнгорнъ, op. cit., с. 1011), 1677 р. (А. Ю. и З. Р., XIII, № 82, с. 310–317) пор. Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Черниговскаго полка — Черниговъ 1909, с. 145, Генер. слѣдствіе о маетн. Нѣжинскаго полка, Черниговъ 1901. с. 66.

[2]) Напр. Величко, I, с. 58, 63, 64, 123.

[3]) Величко, I, с. 30—31.

[4]) ibid., с. 158—161.

[5]) Пор. Карповъ, op. cit. с. 256.

похід Б. Хмельницького 1621 р., про це є згадка і в Величковій праці [1]). Навсправжки-ж такого походу Б. Хмельницького не було, бо він під той час, 1621 р., був у полоні, куди потрапив підчас Цецорського розгрому польського війська [2]). Треба ще одзначити, що в цій Зорчиній промові в переліку великих битв за Хмельницького не названо боїв під Городком і Єзерною 1655 р., про які як-раз немає згадок і в Величковій праці, але знати за які секретар Хмельницького безперечно мусів. Уважати-ж, що він зарахував їх до „инших" битв, яких не згадує в промові, не можна, бо це були битви чималі, більші ніж деякі з тих битв, що маємо в цій промові (напр., бій під Замостям). Окрім того ця Зорчина промова на похороні Б. Хмельницького викликає сумнів що-до її автентичности й через інші причини. Не кажучи вже за те, що стиль цієї промови скидається на стиль самого Величка, маємо в цій промові і про „старожитне права и волносцѣ Украинскіе", про які — це буде далі — так часто трапляються згадки і на протязі першого тому Величкової праці, в тому числі в різному листуванню-фальсифікаті; ця фраза про права і вольності „съ излишкомъ отзывается воплемъ о козацкихъ вольностяхъ нѣкоторыхъ современниковъ Мазепы и Полуботка" [3]).

Дивне й те, що підчас студій над історією України за часів революції Хмельницького, доби, про яку дійшло до нас отільки матеріялів, ніде не знайшлося імення й прізвища С. Зорки, що був, як каже Величко, за секретаря в гетьмана. Тимчасом ніхто ще з дослідників ніде не натрапляв на ймення цього писаря Б. Хмельницького [4]). Викликає сумнів і цей дивний збіг джерел

---

[1]) Величко, I, с. 7 дод. до I т. видання 1848 р. с. 41, т. IV, вид. 1864, с. 174; пор. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, Львів 1909, с. 478 - 479.

[2]) Битва під Цецорою сталася 7 жовтня н. ст. 1620 р. (М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VII, с. 442), Хотинська-ж війна закінчилася угодою 9 жовтня 1621 р. (М. Грушевський, op. cit., VII с. 478), Богдан-же Хмельницький був у полоні після Цецори два роки, як маємо в його відомому листі до короля під Зборовом. М. Максимович свого часу визнавав цей морський похід Хмельницького 1621 р., вважаючи, неначе-б звістка про полон Хмельницького під Цецорою з'явилася через те, що Коховський хибно зрозумів Богданів лист до короля (Максимовичъ, op. cit. I, с. 452—459 див. про цю Максимовичеву думку заперечення І. Франка op. cit. — Записки 101, с. 40—41), але-ж у листі Хмельницького ми виразно маємо: „jakoż to znaczy wierna moja usługa jeszcze pospolu z sławnéj pamięci niebożczykiem rodzicem moim Michałem Chmielnickim Podstaroscim Czechryńskim, ktory na usłudze ś. p. pana Ojca WKMci jako wszystkiéj Rpltéj, na Cecorze głowę swą położył; gdzie ja przy niebozczyku ojcu mym szrogie więzienie przez dwa roki przcierpiałem" (Jakuba Michałowskiego, Księga pamiętnicza № 143, с. 431, пор. М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 154—155, ч. 3, вид. 2. Відень 1922, с. 201).

[3]) Карповъ, Нач. истор. дѣят. Богдана Хмельницкаго, с. 256.

[4]) Перелік писарів і канцеляристів Б. Хмельницького, що є в джерелах, маємо у Крипякевича, Студії над державою Богдана Хмельницького. „Записки Науков. Тов. ім. Шевченка", т. 138—140, с. 81 і у Липинського — S. M. Krzyczewski, с. 314—317. До цього переліку додам ще писаря Федора Брагиля (Grabowski, Ojczyste spominki, II, 66—67). Маємо тільки 1653 р. челядника Ів. Виговського „Самошку" (А. Ю. и З. Р., III, № 343, с. 498). З тих моментів, що в відповідних до них джерелах не маємо про секретаря Хмельницького С. Зорку звісток, що він існував у дійсності, особливо цікавий один момент 1657 р., в червні, коли на Україну в Чигирин до Б. Хмельницького прибуло московське посольство Ф. Бутурліна і В. Міхайлова. Стосунки тоді між Україною й Москвою були дуже напружені; кожної хвилини можна було чекати розриву — в прикордонні міста, напр. Стародуб од Хмельницького вже „приходятъ листы беспрестани и велятъ городы крѣпить и запасы запасать"... каже московському

Самійла Величка за цю добу — маємо Самійла Твардовського, Самійла Пуфендорфа й Самійла Зорку, яких використовує для своєї праці четвертий Самійло — Самійло Величко[1]). До речи додамо, що й саме ймення „Самійло" не дуже було поширене за тих часів на Україні — Самійлів ми зустрічаємо в „Реєстрах" 1649 р. дуже мало[2]).

Такі дані ми маємо про історію Зорчиного діяріуша, про діяльність Зорки й про його особу.

Всі ці зовнішні дані не дають ніяких підстав визнавати існування Зорки й його діяріуша. Правда, ці підстави, що заперечують існування С. Зорки та його діяріуша, являються аргументами a silentio. З того, що досі в джерелах дослідники не знайшли згадки про секретаря Б. Хмельницького Самійла Зорку, або по-простому Самійла Зорку, ще не можна робити обґрунтованого висновку, що жадного Самійла Зорки не існувало. Може бути й так, що комусь з дослідників і пощастить знайти діяча з цим іменням та прізвищем, а може й секретаря Богдана Хмельницького. Але-ж припустімо на хвилину, що справді комусь пощастить знайти в джерелах згадку про Самійла Зорку, секретаря Б. Хмельницького. Чи можемо ми в такому разі визнати й існування його щоденника, де він записує події Хмельниччини, і що їм користувавсь Величко в своїй праці. На мій погляд, це можна визнати тільки тоді,

---

посланцеві Желябужському в червні 1657 р. стародубський війт Молявка (звідомлення Желябужського — Русская Истор. Библіотека, т. VIII, СПБ, 1884, с. 1240). Москва воює з Швецією, а Богдан Хмельницький на допомогу Швеції проти Польщі, з якою в Москві вже досягнено певної угоди, шле козацькі полки. Під цей час прибули до гетьмана московські посланці. За декілька днів після прибуття їх до гетьмана, вже після того, як гетьман сказав посланцям московським, що „от Свейского де короля николи онъ отлученъ не будетъ, потому что у нихъ дружба и пріязнь и згода давная" (А. Ю. и З. Р. III, № 369, с. 569 — звідомлення Бутурліна й Міхайлова, друга частина цього звідомлення А. Ю. и З. Р., XI, дод. № 1), посланці московські довідалися, що до гетьмана прибув посол од шведського короля й посланець Ракочія, і їх прийняв гетьман. Звичайно, московські посланці вживають заходів, щоб довідатися, про що гетьман провадив пересправи з цими посланцями і які привезли вони листи до Хмельницького. Челядники гетьманські, що до них удавалися московські посланці, не могли дати на це відповіди. Тоді Бутурлін і Міхайлов удаються до підписків Виговського „которые сидятъ въ Канцеляріи гетманской" — Остапа Фецковича і Захара Мисковича, щоб довідатися про ці пересправи, але й від них про місію шведського посла вони не дізналися нічого (цитов. звідомлення т. III, с. 573—574). Дивує тут мене те, що московські посли не спробували дістати потрібні їм дані від секретаря Хмельницького, за якого буцім-то був Зорка, що, як каже Величко, знав усі справи Хмельницького й листування його з сусідніми державами. Коли-б існувала така близька гетьманові людина, в Москві про це знали-б і в даному випадку Бутурлін і Міхайлов зробили-б спробу ввійти з ним у звязок, як це вони робили з иншими близькими до Богдана людьми. Коли-б Зорка, секретар Богдана, існував, але підчас перебування тоді в Чигирині московських посланців був відсутній, — вони безумовно зазначили-б у своїому звідомленні, що ввійти в звязок з Зоркою не могли, бо його не було; адже, коли-б вони цього не зробили, їм згодом було-б завважено в Москві — чом вони не вдалися до секретаря Б. Хмельницького.

[1]) Карповъ, op. cit, с. 241, Иконниковъ, op. cit., с. 159, Антоновичъ, op. cit., с. 24, М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 206.

[2]) Маємо тільки 16 Самійлів у цих „Реєстрах" на мало не 40 тисяч козаків, а саме: стор. 16, 97, 124, 146, 150, 169, 199, 204, 255, 256, 257, 258, 276, 290, 305, 306; маємо в „Реєстрах" одного Тимоша Зорку (в полку Чернігівському в Сосницькій сотні, с. 336) і одного Хому Зорченка (в полку Кропивенському в сотні Чорнушинській, с. 252), с. т. обох носіїв цього прізвища на Лівобережжю.

коли цей діяріуш буде таким, яким він повинен бути, скоро має за свойого автора сучасника, особу близьку до людей, що стояли в центрі тодішнього життя України — першорядним джерелом для тогочасних подій. Без цього-ж ніякі знахідки згадок про особу автора, що йому приписується цей діяріуш, ні, навіть діяріуша з іменем автора — не можуть бути за довід на те, що справді існував діяріуш, якого писав дійсно секретар Б. Хмельницького — Самійло Зорка. Маємо-ж ми „Исторію Русовъ", що буцім-то написав її, як зазначено в ній, за певними джерелами й переглянув та виправив Г. Кониський — справді історична особа [1]), але-ж ніхто з сучасних істориків не стане писати за нею історію України й доводити її автентичність. Найпалкіший захисник існування С. Зорки й його діяріушу проф. П. Клепацький теж визнає, що свідоцтво Величка про існування С. Зорки й його діяріушу можна заперечити тільки тоді, коли буде доведено некомпетентність того джерела, що на нього покликується Величко, с. т. діяріуша С. Зорки [2]).

Розгляньмо тепер, що являє собою цей діяріуш Зорки, як джерело історичне [3]). Чи справді ми маємо в ньому першорядне джерело, де тільки дуже рідко трапляються помилки (фактичні помилки через те, що Величко повставляв у текст Зорчиного діяріушу вставки з народніх переказів або з козацьких хронік, а хронологічні помилки, — приміром у виступах Богдана дати поспішають на пару днів, — через те, що в хронологію Величка вплуталося якесь аритметичне непорозуміння, як це гадає проф. Клепацький [4]); він навіть уважає, що коли хронологія Величка, подана за Зоркою, суперечить польським

[1]) Исторія Русовъ или Малой Россіи, Москва, 1846, предисловіе.

[2]) Проф. Клепацький, op. cit., с. 66–67, пор. акад. Д. Багалій, op. cit., с. 81–82.

[3]) Виділяючи Зорчин діяріуш з літопису Величка, проф. Клепацький цілком слушно зазначує, що найважче виділити з літопису, що́ належить Зорці, а що́ козацьким літописам (Пуфендорфа і Твардовського виділити легко, бо вони є в нас під руками), але-ж „Про діяріуш Зірки Величко посвідчує, що він „о всіх річах і поведеніях совершенно відал, а досканалне й пространно в діяріуші своїм оние описал". Отже, це джерело визначається своєю докладністю. Навпаки, про козацькі літописи Величко каже, що вони надто скупі на відомості й короткі викладом: „а ежели з давніх оних писарей слов'яно-козацьких і записал хто пам'ятствованія годное, во время їх бившое діяніе, то записалъ тілько для себе реєстриком, барзо щуплими й краткими слови, жодних з яких причин що повстало, як ся отправовало і як кончило, не виразивши околичностей (т. I, с. 4)". По цих ознаках приблизно можна відрізнити, що має належати до діяріушу Зірки, а що до тих „барзо щуплих" козацьких реєстриків. Здається, що й сам автор дає до того певні вказівки, в дальнішому викладі не раз покликуючись на козацькі літописи (т. I, с. 16, 56, 103, 105, 112, 221, 334) й ні разу на діяріуш Зірки: зазначивши згори свої джерела, автор либонь не числив за потрібне кожного разу покликатися на ті з них, які поклав у основу свого викладу (на Твардовського Величко покликається в тексті звичайно лиш тоді, коли з ним у чомусь не погоджується (т. I, с. 59, 103—105, 112, 188, 431, 433, 436, 437) й ні разу на діяріуш Зірки. Зрозуміло, що деяких помилок неможливо уникнути, навіть при всіх застереженнях" (проф. Клепацький, op. cit., с. 72—73). „Що до характеру й вартости Зірчиного діяріуша, то мусимо зазначити, що праця гетьманського секретаря відзначалася строго фактичним і цілком об'єктивним викладом, як звичайний дневник; точні числа й назви й зараз дають можливість розпізнати в літопису Величка те, що ним зачерпнуто з цього джерела" (ibid., с. 75). Отож, до діяріушу Зорки треба зарахувати ті звістки, яких немає а ні в Твардовського, а ні в Пуфендорфа, і які виділяються в праці Величка своєю докладністю, оповіданням про подробиці, датами, іменнями.

[4]) ibid., с. 68–69.

або московським джерелам, то можна зробити висновок, що помилялися швидше чужі літописці [1]))?

Тут я і зроблю спробу проаналізувати цей т. зв. діяріуш Зорки як історичне джерело з боку його вірогідности. В цій аналізі я розглядатиму діяріуш С. Зорки в тому обсязі, як його виділив з Величкової праці проф. Клепацький, відкинувши тільки ті місця, які я не застосовую до діяріушу Зорки, й додавши також і ті звістки, які треба, на мій погляд, уважати за діяріуш Зорки, як я й зазначив це вище.

До Зорчиного діяріушу стосується оповідання про королівські привилеї й про те, як захопив їх Б. Хмельницький. У цьому оповіданню є непевні звістки, чого не повинно бути, коли-б це був щоденник сучасника. Так, тут ми маємо титулування Барабаша полковником черкаським, а тимчасом цього не могло бути, бо Барабаш тоді обіймав посаду генерального осавула, а полковником черкаським був Вадовський [2]); Барабаш і Хмельницький здобули королівського привилея „gди року 1636 настал королем полским Владиславъ Четвертый“ [3]), тимчасом як Володислав IV зробився королем польським раніш од 1636 р. [4]). Ніде ми не маємо згадок і про участь Барабаша та Б. Хмельницького в посольстві до Володислава IV ні підчас його елекції ні підчас його коронації [5]), причому не міг тоді король дозволити козакам, щоб обирали собі гетьмана (с. т. старшого), бо вони цього права були позбавлені згодом — 1638 р.

Нічого ми не маємо і в так зв. „реєстрі кривд“ [6]) про те, що Чаплинський ув'язнив Б. Хмельницького і що Богдан буцім-то пробув в отому ув'язненню чотири дні [7]); не відповідає дійсності титулування Кричевського

---

[1]) ibid., с. 69.

[2]) Про те, що Вадовський був полковником черкаським, див. лист Мясковського від 16 лютого 1648 р. (міститься в Липинського — S. M. Krzyczewski, с. 497); про те, що Барабаш був тоді ген. осавулом — М. Максимовичъ, op. cit., I, с. 402, 659 — як це видко з написів на книжках; правда, Максимович гадає, що Барабаш сполучав посаду ген. осавула з посадою черкаського полковника, причому, як видко, це черкаське полковництво Барабаша він засновує на Величку-ж, бо гадає, що Барабаш здобув королівського привилея 1636 р., як це маємо у Величка, пор. М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 142, 183. Зве Величко Барабаша полковником черкаським і в инших місцях своєї праці (I, с. 19, 25, 33, 49, 50, 51).

[3]) Величко, I, с. 14, цю дату вступу Володислава на престіл польський маємо у Величка і в инших місцях праці (I, с. 12, 50, 163).

[4]) На короля обрано Володислава в листопаді 1632 р., а коронація його одбулася 1633 р. в лютому (Ewerhardo Wassenbergio Embricensi — Vladislao IV victori gestorum... pars secun. lib. I, Gedani 1643, с. 15, 16, 22—23. Volumina Legum, III, с. 366—367, 372—394, Niesiecki, Korona Polska, Lwów 1728, с. 7).

[5]) Підчас елекції Володислава за послів од козаків були Л. Пашковський, Г. Козка, Д. Куцкович і Ф. Пух (С. Голубевъ, Кіевскій митрополитъ Петръ Могила, т. I, Кіевъ, 1883 док. 74, с. 405, М. Грушевський, op. cit, VIII, I, с. 143), а потім Ф. Кузьминський, Ф. Пралич і В. Онишкевич (Арх. Ю.-З. Рос., ч. III, т. I, № 93, с. 338, М. Грушевський, ibid., с. 161), а на коронаційному соймі були козацькі посли Ф. Калина, Я. Клиша і С. Бурчевський (Голубевъ, ibid., док. 83, с. 517, М. Грушевський, ibid., с. 172).

[6]) Michałow. № 3, Пам. К. К., I, 3, № 2; про автентичність цього реєстру див. у М. Грушевського, op. cit., VIII, 2, с. 134.

[7]) Величко, I, с. 16, про це ув'язнення Богдана маємо у Величка і в инших місцях праці (I, с. 20, 21, 24).

полковником переяславським [1]), бо-ж під той час він був полковником чигиринським [2]); незрозуміло також, чом Хмельницький, захопивши привілеї в Барабаша перед тим, як утекти на Запоріжжя, заїздить з Чигирина до Суботова взяти собі необхідні речі — адже-ж передніш у Зорки сказано, що Чаплинський одібрав у Хмельницького Суботів [3]). Що-ж до самих цих привілеїв і того, що Хмельницький захопив їх неначе-б у Барабаша, то мусимо сказати, що хоч поголоски й чутки про це ходили по Україні та на Запоріжжю за перших часів повстання [4]) і навіть перейшли до літописів та народніх дум [5]), але-ж треба визнати за слушний погляд акад. М. Грушевського, що „тих привілеїв на власні очі у Хмельницького ніхто не бачив“ [6]); коли-б ці привилеї у Хмельницького були, він напевно покликувався-б на них підчас пересправ з польськими комісарами в Переяславі 1649 р., але-ж там про них і згадки немає.

Неможливо погодитися й з звісткою про те, що Богдан приїхав був до Запорозької Січи й що його прийняли там запорозці. Як каже Зорка, Хмельницький прибув до Січи 11 грудня 1647 р. й був там радо прийнятий [7]), але-ж у „реєстрі кривд“ зазначено, що Хмельницький, утікши на Низ, подавсь до тих, що жили „na tamtych Nizowych krajach i po insulach morskich“ [8]), бо, як відомо, в Січі стояла польська залога; Січ-же Хмельницький захопив збройною рукою наприкінці січня ст. стилю 1648 р. [9]).

---

[1]) Величко, I, с. 16, як зве його і в инших місцях праці (I, с. 22, 33, 35, 42).

[2]) Що-до того, що Кричевський був під той час полковником чигиринським, на якому уряді його захопила й революція Хмельницького й перехід на бік козаків, маємо низку даних у В. Липинського — S. M. Krzyczewski, с. 364—367, 497, 504; з цих даних особливу вагу має свідоцтво Радивіла, який у реляції до короля про битву під Лойовим 1649 р., пише, що Кричевський раніш „Półkownikiem Czehryńskim bywał“ і вищевказаний лист Мясковського, від лютого 1648 р., де Кричевський теж зветься полковником чигиринським. Переяславським полковником на початку революції Хмельницького зве Кричевського і Равіта-Гавронський (Bohdan Chmielnicki, II, Lwów 1909, с. 68)

[3]) Величко, I, с. 16, як і с. 20, 24, пор. Д. Иловайскій, Исторія Россіи, т. V, Москва 1905, с. 583.

[4]) Michałow. N—97, с. 299, Акты Московскаго Государства, т. II, № 357, с. 231.

[5]) Лѣтопись Самовидца, изд. 1878 г. Кіевъ, с. 8, Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія пѣсни Малорус. народа, т. II, вып. I, Кіевъ 1875, с. 3—15.

[6]) М. Грушевський, ор. cit., VIII, 2, с. 164—165.

[7]) Величко, I, с. 17, пор. с. 19, 21, 23, 25.

[8]) Реєстр кривд у Міхаловського, с. 6, П. К. К. I, 3, с. 196; відгомін цього маємо в чутках, що зібрав їх згодом Кунаков — А. Ю. и З. Р. III, № 243, с. 280—281.

[9]) Вищезгаданий лист Мясковського с. 497—498, пор. Дневникъ Богуслава Машкевича — Мемуары относ. къ исторіи Южной Руси, в. II, Кіевъ, 1896, с. 415, W. Lipiński, ор. cit., с. 366—367, М. Грушевський, ор. cit., с. 168. Що-до дати Богданового прибуття на Низ, то, щоб перевірити дату Величка, ми не маємо джерел, що-ж до дати прибуття Богдана на Запоріжжя, то її подав у своїх показах Курчанин Гридин (А. М. Г. II, № 357, с. 231), одзначивши в липні 1648 р., що Хмельницький прибув на Запоріжжя „за три недѣли до масляницы“, с. ст. близько середини січня ст. ст. (Н. Горбачевскій, Археографическій календарь, Вильна, 1869, с. 7, 34). Покладатися на цю дату Гридина в даному випадку не можна, бо Гридин про події оповідав вже трохи згодом і міг поплутати дати, подібно до того, як він у своїому оповіданню помилився кажучи за прибуття на допомогу козакам Тугай-бея: він оповідав, що після Великодня на четвертому тижні на допомогу козакам прибув сам „кримскій царь со всей ордой“, тимчасом як цього не було.

Далі описано, як перебував Б. Хмельницький у Криму й як повернувсь він з Криму на Україну[1]). Це місце для питання про діяріуш С. Зорки дуже важливе, бо в Величка сказано, що й Зорка був у Криму з Хмельницьким, до всього-ж тут є низка таких подробиць, що довідатися про їх міг Величко тільки від самовидця цих подій[2]). Та розглянувши це місце докладніш, побачимо, що певність його дуже й дуже сумнівна. Ми не маємо жадних даних, які-б свідчили за те, що сам Богдан Хмельницький справді перебував був у Криму, складаючи союз з ханом. І навпаки, ті відомі нам дані, які кажуть про складання союзу межи Б. Хмельницьким і Кримом, як-раз і одзначають, що пересправи ці проваджено через посланців Богдана. Про це Богданове посольство є звістка в невідомого мемуариста (він каже, що трактати з ханом провадили посол Богдана Клиша й син Хмельницького, Тиміш, який і залишивсь у заставі в Криму) і свідченнях вищезазначеного Гридина[3]), джерелах, що правда, не надто певних. Про посольство від Богдана до Криму маємо відомості в листі М. Потоцького до короля[4]). Московські бояри повідомляли А. Кисіля про звістки від своїх послів з Криму, які 5 березня здобули відомості від полоняника в Криму, що „пріѣхали въ Крымъ къ царю зъ Днѣпра Запорожскихъ Черкасъ четыре человѣка“ з проханням допомоги проти поляків[5]). У турецького історика Наїми теж маємо звістку про те, що в березні 1648 р. посли од кримського хана казали в Царгороді, неначе-б козаки прохали в хана допомоги через своїх бояр[6]), а згодом хан повідомляє Цар-

[1]) Величко, I, с. 25—28.

[2]) П. Клепацький (op. cit., с. 68) підкреслює, неначе-б тільки самовидець міг знати, що хан говорив по-українському і каже, що і авторові діяріушу та, мабуть, і самому Хмельницькому було невідомо, що дружина цього хана була українка, і що саме вона навчила хана української мови та прихилила його до України. Хоч у цьому нічого дивного немає, але-ж можливо, що тодішній хан, себ-то Іслам-Гирей, вивчив польську мову, а через неї і українську, й перебуваючи в полоні в Польщі, куди він потрапив був раніш, ще перед тим, як зробився ханом (М. Грушевський, op. cit., VIII, I, с. 69).

[3]) Пам. К. К., I, 3, № 1, с. 175, А. М. Г. II, № 357 с. 231. (Гридин каже про два посольства Хмельницького до Криму).

[4]) П. К. К. I, 3, № 3. с. 198.

[5]) А. Ю. и З. Р. III, № 172, с. 180, Кубаля застосовує цю звістку до того часу, коли Богдан перебував у Криму (Wojna moskiewska, Warszawa 1910, с. 23, 343); як бачимо, тут мова йде про чотирьох послів, а де-ж тут товариство Богдана, що про нього каже Зорка? Жадних підстав, щоб бачити в складі цих чотирьох послів самого Богдана, ми не маємо.

[6]) Sękowski, Collectanea z dziejopisów Tureckich, t. I, Warszawa 1824, с. 200, В. Смирновъ, Крымское ханство СПБ, 1887, с. 539. Що-ж до иншого витягу, що маємо в Сенковського (ibid. с. 201) і в Смірнова (ibid., с. 546—547), буцім-то Хмельницький побусурманився ще в полоні і вже згодом, гетьмануючи, одбував намаз укупі з ханом (дехто з дослідників відносить це до перебування Хмельницького в Криму на-весні 1648 р.; напр. К. Шайноха, Dwa lata dziejów naszych — Dzieła K. Szajnochy, t. IX, Warszawa 1877, с. 156, Р.-Гавронський, op. cit., I, с. 171—172), то треба сказати, що цю мітичну звістку ми маємо під 1652 р. од якогось посланця Хмельницького до Царгороду; він нічого не каже про 1648 р., як час, коли скоїлася ця мітична подія, а, навпаки, завважує, що Хмельницький відкрив усе це ханові вже після того, як став за гетьмана й мав власне козацьке військо. Про те, що Хмельницький перебував у Криму, маємо в пізніших звістках у Павла Алепського (Путешествіе патріарха Макарія — Чт. въ Общ. Истор. и Др. Россійскихъ 1897 г., кн. IV, 3, с. 10), джерелі фантастичному що-до історії України; до того-ж у цьому місці маємо в Павла Алепського такі неймо-

город, що він багато здобув полонених з козацьким найстаршим отаманом [1]). Не відповідає дійсності і хронологія цієї подорожи Хмельницького до Криму. Як свідчить ця хронологія, Богдан рушив до Криму на початку березня, з Бахчесараю рушив на Україну 13 квітня, до Січи прибув 18 квітня, 19 квітня обрано його на гетьмана, а 22 квітня рушив у похід з Січи [2]). Московські-ж посли, про що казано вище, повідомляють, неначе-б козацькі посли були в Бахчесараю тиждень [3]); 29-ж квітня за н. ст., с. т. 19 ст. стилю Хмельницький вже напав на польське військо під Жовтими Водами [4]).

В оповіданню про події перед початком походу Хмельницького з Січи [5]) теж маємо звістки, що з ними не можна погодитися. Не кажучи вже за дату ради, 19 квітня, коли буцім-то обрано було Хмельницького на гетьмана (про це сказано вище), викликає сумнів, що це воно були за клейноди (між ними й королівська корогва), переховувані доти в військовій скарбниці й дані Хмельницькому вже по обранні його на гетьмана. Зовнішній опис цих клейнодів подано так, як може це зробити або самовидець їх або-ж великий фантазер. Ми-ж знаємо, що козацькі клейноди від козаків одібрано й передано після розгрому 1638 р. призначеному од поляків козацькому старшому Комаровському [6]). Викликає сумнів і те, чи була тоді в Січі церква, де, як казав Зорка, правлено молебня. Жадних відомостей про цю церкву ми ніде не маємо [7]). Викликає сумнів і кількість війська запорозького, що було його тоді, як каже Зорка, в Січі — по-над трицять тисяч; це, здається мені, занадто багато, до всього-ж ніщо цього не потверджує [8]).

вірні подробиці про цю подію, як те, що Богдан допіру тоді вдавсь по допомогу до хана, коли йому відмовили в цьому молдавський та волоський господарі й цар Олексій.

[1]) Смирновъ, op. cit., с. 540. Сам Смірнов визнає, що Хмельницький перебував у Криму (ibid., с. 538—539), але на підставі Соловйова, Костомарова і Буцинського, які залежать у цьому пункті від Величка (пор. Иловайскій, op. cit., с. 534).

[2]) Величко, I, с. 25—29, 34.

[3]) А. Ю. и З. Р. III, № 172, с. 180.

[4]) Листи в Липинського, Krzyczewski, с. 375—376, про дати боїв під Жовтими Водами буде далі.

[5]) Величко, I, с. 28—30.

[6]) Дневникъ Симеона Окольскаго — Мемуары... II, с. 278, М. Грушевський, op. cit., VIII, 1, с. 312.

[7]) Про цю церкву теж, с. 43. Правда, маємо про церкву на Запоріжжю 1643 р. у Яворницького (Исторія запорожскихъ козаковъ, т. I, СПБ, 1892, с. 318), але-ж на підставі Величка.

[8]) У розділі II (с. 32—34), як цілком слушно одзначив проф. Клепацький, важко виділити діяріуш С. Зорки (op. cit., с. 73); у цьому розділі ми маємо такі непевні звістки, що безперечно належать до діяріушу Зорки, як про полковництво переяславське Кричевського; Барабаш зветься полковником черкаським, С. Потоцький зветься каштеляном, тимчасом як він був старостою Дережинським (M. Dubiecki, Kudak twierdza kresowa, Warszawa 1900, с. 135, пор. Липинський, S. M. Kzyczewski, с. 376, М. Грушевський, op. cit., VIII 2 с. 189), військо С. Потоцького складалося з 23.000 вояків (пор. про цю непевну звістку у Петрикевича, op. cit., с. 19), дата вирушення в похід війська С. Потоцького вказана 13-го квітня, але-ж навсправжки це військо вирушило в похід 11-го квітня (лист Белгацького в Липинського, op. cit., с. 375). Непевні звістки про німців у війську С. Потоцького і про долю Кричевського буде розглянуто далі.

В опису подій Жовтоводської битви [1]) в цьому т. зв. Зорчиному діяріуші є низка неправдивих звісток. Час, коли вирушив Хмельницький у похід з Січи, позначено тут 22 квітня в неділю [2]). До того-ж, як каже Зорка, Хмельницький спочатку прилучив до себе козаків реєстрових, що пливли водою з Барабашем і Кричевським, але збунтувалися, перебили свою старшину, окрім Кричевського, який заздалегідь погодився з Хмельницьким, так само перебили вони й німців, котрі були в цьому війську (передніш діяріуш зазначав, що німців було в цьому відділі дві тисячі) та й пристали до Хмельницького. Богдан вирушив згодом проти С. Потоцького й комісара, що йшли суходолом; 4 травня в п'ятницю Хмельницький захопив язиків, од яких довідавсь, що С. Потоцький перейшов Жовті Води, та й рушив туди; 5 травня, в суботу, стався бій невдалий для поляків; 6 травня, в неділю, бою не було, 7, в понеділок, багатьох поляків з сином гетьманським „смертная постигнула язва", а 8, у вівторок [3]) польське військо розгромлено остаточно. Після-ж того, як польське військо погромлено, Хмельницький вислав відділ козаків до Чигирина, щоб захопити Чаплинського. Ці козаки захопили Чаплинського, привезли до Хмельницького в військо; тут Чаплинського й страчено. Проти цього оповідання можна сказати, що Кричевський не був у тому війську, яке пішло водою, а був у війську погромленому з С. Потоцьким під Жовтими Водами, потрапив там у полон до татар, звідки викупив його вже Хмельницький [4]).

Жадних німців у тому відділі, що йшов проти Хмельницького водою, не було [5]). Що-ж до того, як Зорка описав розвиток подій, то треба зазначити, що Хмельницький спочатку напав був на польське військо, що йшло суходолом з С. Потоцьким і комісаром, а вже тоді прилучив до себе реєстрових козаків, що пливли водою. Напав-же Хмельницький на С. Потоцького й комісара 29 квітня н. ст. [6]), с. т. 19 квітня ст. ст., а військо, що пливло водою, збунту-

[1]) Величко, I, с. 34–36.

[2]) 22 квітня було не в неділю, а в суботу (Горбачев., op. cit., с. 7, 34); треба відзначити, що нічого немає у Зорки про посланого до Хмельницького від М. Потоцького Хмелецького (П. К. К. I, 3, № 3, с. 198, № 4, с 200)

[3]) Тут скрізь в оповіданню дні не збігаються з числами — 4 травня було навсправжки в четвер і т. д. (Горбач., ibid.).

[4]) Про це маємо в пізніших джерелах 1649 р. — конфесати Я. Невмерицького, що був захоплений під той час, як погромлено Кричевського в 1649 р. під Лойовим; Невмерицький казав, що Кричевського захопили татари й викупив од них Богдан за 4 тисячі талярів (у Липинського — S. M. Krzyczewski, с. 500–502), а так само в листі Радивіла від 1649 р. про цей розгром Кричевського (ibid., с. 502—505, пор. Арх. Ю.-З. Рос., ч. III, т. IV, № 81, с. 296—300, Липинський, ibid., с. 376–377, 505–508).

[5]) Про цих німців не маємо а ні в листі Белгацького (Белгацький писав свого листа з табору М. Потоцького; про значіння цього листа, як джерела для студій над подіями початку Хмельниччини, див. у Липинського, op. cit., с. 376, і М. Грушевського, op. cit., VIII, 2, с. 183), а ні в листі Гродзіцького, що повідомляв М. Потоцького про бунт реєстровців за словами самовидця (П. К. К. I, 3, № 6, с. 202). Правда, в цьому листі Гродзіцького є звістка, що повстанці почали були забивати всіх не-козаків, але-ж це, на мій погляд, були ті поляки, якими польський уряд поповнював козацький реєстр (чутки про таке поповнення реєстру маємо в Кунакова — А. Ю. и З. Р. III, № 243, с. 280, пор. М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 132) і проти яких, звичайно, і обернувся передусім козацький гнів.

[6]) Лист Белгацького, а так само й інші листи з польського табору М. Потоцького — у Липинського, op. cit, с. 375—376, М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 183.

валося 4 травня нов. ст. (24/IV ст. ст.) [1]); що-до остаточного розгрому польського війська під Жовтими Водами, то цей розгром ставсь не 8 травня, як за Величком приймають і дехто з істориків [2]), а 6 травня (16 н. ст.) [3]), причому С. Потоцького не вбито напередодні остаточного розгрому війська, а помер він од ран у козацькому таборі [4]). Чаплинського-ж Хмельницький не захопив і не стратив (цю непевну Величкову звістку зазначив ще М. Максимович [5]), бо Богдан і згодом вимагав у поляків, щоб видали Чаплинського [6]); Чаплинський пережив і самого Б. Хмельницького [7]).

В опису подій Корсунської битви й трофеїв [8]), захоплених у поляків, не можна погодитися з тією кількістю польського війська, що маємо в Зорки — ця цифра буде занадто велика, адже-ж не могло бути полонених по-над вісім тисяч, опріч утікачів і забитих (такої кількости в польському війську не могло бути; воно під Корсунем мало не більш як п'ять тисяч [9]).

Далі описано, як відсилано полонених і дарунки до Криму та на Запоріжжя [10]). За цими звістками, полонених і дарунки одіслано в Крим до хана й на Запоріжжя 22 травня. Навсправжки-ж іще 27 травня ст. ст. полоненого

---

[1]) П. К. К. I, 3, № 6, с. 202 (лист Гродзіцького).

[2]) Напр. В. Антоновичъ и В. Бецъ (Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, Кіевъ, 1883, с. 9), Д. Эварницкій (op. cit., I, с. 317), І. Франко (Студії над українськими народніми піснями „Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка", т. 105, с. 18), И. Каманинъ, Участіе южно-русскаго населенія въ возстаніи Богдана Хмельницкаго — перед. до Арх. Ю.-З. Рос., ч. III, т. 4, с. 23).

[3]) Лист Белгацького, а так само листи Кушевича (Жерела, VI, с. 108, 117, Michałow., ч. 11, с. 21) — звістка від недобитка з-під Жовтих Вод у Шайнохи, op. cit., IX, дод. 21, с. 272 (звістка від прибулого 21 травня посланця від М. Потоцького), М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 185. Тільки в листі Киселя від 27 травня маємо, що йому люди його принесли звістку з війська, що С. Потоцький погромлений 18 травня (у Шайнохи, ibid., с. 272), але-ж її спростовують інші звістки людей, що були ближчі до цих подій (переважно військових керівників).

[4]) Жерела VI, с. 111 (листи Кушевича) А. М. Г. II, № 355, с. 230, Краткая лѣтопись П. К. К., I, 3, № 1, с. 176, А. Ю. и З. Р. III, № 243, с. 281. Питання про те, де й коли помер С. Потоцький, розглянуто в моїй студії. До питання про певність відомостей літопису Самовидця, с. 6—8.

[5]) Сочиненія, I, 452, пор. Карповъ, Нач. истор. дѣят., с. 246—247.

[6]) П. К. К. I, 3, № 66, с. 317, М. Грушевський op. cit., VIII, 3, с. 143, 217, 221, 285.

[7]) Біографічні відомості про Чаплинського див. у Каманіна: О чигиринскомъ подстаростѣ Данилѣ Чаплицкомъ („Чтенія въ Истор. Общ. Нестора-Лѣтописца", кн. XI, I с. 28—30). Каманін уважає, що з кінця 1651 р. слід Чаплинського втрачається і на початку 1653 р. ротмистром надвірної корогви Конецпольського (цю посаду Чаплинський обіймав у перші роки Хмельниччини) бачимо иншу особу; тим-то І. Каманін і припускає, що Чаплинський помер близько 1651—1653 р.р., але-ж у кампанії 1660 р. зустрічаємо в польському війську ротмистра Данила Чаплинського (Tagebuch des Generalen Patrick Gordon, t. I, Moskau 1849, с. 252, 255—256, А. Ю. и З. Р. V, № 21, А. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, кн. V, СПБ, 1888, с. 435—437, Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. III, с. 88).

[8]) Величко, I, с. 37—41.

[9]) Michałow; № 11, с. 20 (реляція про розгром гетьманів), № 18, с. 38 (звістки Яскольського, посланого від М. Потоцького з полону), пор. М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 181, 183-185, Korzon, Dzieje wojen i wojskowości w Polsce, II, вид. 2, Lwów, 1923, с. 323.

[10]) Величко I, с. 42—43.

гетьмана Калиновського не було одіслано до Криму [1]), та й сам хан кримський прибув до козацького табору 2 червня н. ст. (с. т. 23 травня ст. ст.) [2]), про що звістки в цьому діяріуші Зорчиному чомусь немає, полонених-же гетьманів одіслано до Криму 8 червня н. ст., с. т. 29 травня ст. ст. [3]). Повторюється теж при цих звістках згадка про надсилання полонених і кількість їх визначується по-над вісім тисяч, а Кричевський зветься колишнім полковником переяславським.

В дальшому оповіданню маємо відомості про рух Хмельницького під Білу Церкву й стосунки його з Я. Вишневецьким. Викликає тут сумнів дата цієї події; Хмельницький, як каже Зорка, рушив з-під Корсуня під Білу Церкву ще 27 травня, але-ж навсправжки Богдан прибув під Білу Церкву ще 22 травня [4]). Що-ж до стосунків Б. Хмельницького з Я. Вишневецьким, то треба зазначити, що тут звістки Зорчині теж непевні. Так Зорка каже, що Вишневецький рушив до Переяслава з Лубень, тимчасом як Ярема рушив до Переяслава з Прилуки [5]). Не маємо ми ніде відомостей і про посольство Хмельницького до Яреми. У Машкевича є звістка про те, що захоплено бранців, а не послів, як це зазначив і акад. М. Грушевський [6]). Не згадано згодом у скаргах Хмельницького на діяльність Вишневецького — цієї страти послів, а коли-б цей факт і справді був, то про нього, безперечно, ми мали-б згадку в листуванню Хмельницького [7]).

У дальшому розділі [8]) треба одзначити неточність у звістках про перебування Хмельницького під Білою Церквою й про час, коли помер Володислав IV. Як каже Зорка, Богдан був під Білою Церквою до 26 червня, коли

---

[1]) Лист М. Калиновського від 27 травня ст. ст. „w swiąteczną sobotę" — Supplementum ad historika Russiae monumenta, ч. 73, с. 176.

[2]) Michałow., № 18, с. 38 (звістка Яскольського, що був там). Про перебування тоді хана на Україні див. у Шайнохи op. cit., X, дод. ч. 53, с. 193 (звістка від П. Ласка, що був послом до Хмельницького в червні) пор. ibid., т. IX, № 33, с. 290, Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Юго-Западной Россіи, в. II, с. 106 (чутки в реляції Торреса), А. М. Г., II, № 346, с. 221—222, теж М. Грушевський, VIII, 2, с. 191. ч. 3, с. 20—21.

[3]) Лист Кушевича — Жерела VI, с. 111; як видко, ці звістки Кушевич мав від Синявського, що був відпущений з татарського полону і прибув 14 червня н. ст. до Львова; про це є відомості в цьому-ж листі Кушевича. Про особу Кушевича див. Томашівський, Самуїл Казимир Кушевич райца львівський і його записна книга. „Зап. Науков. Тов. ім. Шевченка", т. XV.

[4]) Michałow., № 18, с. 38 (звістка Яскольського, що був там).

[5]) Дневникъ Машкевича, с. 420, А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкіе. „Кіев. Старина" 1896, № 3, с. 348.

[6]) Машкевичъ, с. 421, М. Грушевський, op. cit, VIII, 3, с. 29; про захоплення шістьох бранців під'їздом (у Машкевича п'ятьох) маємо в листі Вишневецького (у Шайнохи, op. cit., IX, дод. 24, с. 278 — дата цього листа 2 травня, але це 2 червня, бо описуються події після розгрому М. Потоцького). У Твардовського (Wojna Domowa, 15) теж маємо звістку про те, що Ярема захопив язика.

[7]) Що-ж до часу, коли страчено цих полонених, треба сказати, що Машкевичева дата 17 травня, яку приймає й Лазаревський, безперечно непевна, бо в Машкевича й хронологія цих подій непевна; так, у його бій під Корсунем одбувсь 12 травня, а довідавсь про нього Ярема 13 травня (стор. 419—421).

[8]) Величко, I, с. 51—52.

рушив під Пилявці; але-ж він вже 8 червня був у Черкасах і потім рушив до Чигирина [1]), де й був мало не до кінця червня. Володислав-же помер, не довідавшись про Жовтоводську й Корсунську поразку, в червні або в липні, а 20 травня н. ст., с. т. ще перед Корсунською битвою [2]). Звістку-ж про бої Кривоноса з Вишневецьким [3]) (у подробицях) ніщо не стверджує [4]), але-ж втрати Яреми, що маємо в ній, здаються великими, бо всього в Яреми було війська близько 6 тисяч [5]). З дальших подій, що можуть бути застосовані до Зорчиного діяріушу [6]), неточна буде, окрім виступу Хмельницького з-під Білої Церкви, про що вже казано вище, і дата прибуття його з Паволочи на Гончариху; як каже Зорка, Хмельницький прибув на Гончариху 8 липня, але-ж він був у Паволочі ще й 24 липня [7]), і на Гончарисі Хмельницький не стояв до 19 серпня, як маємо в Зорки, а рушив у напрямку до Костянтинова [8]).

Далі в Величка йде перерва до 1652 р. В оповіданню-ж про події 1652 р. також маємо непевні звістки в тій частині праці, що може бути застосована до діяріушу С. Зорки.

В оповіданню про події 1652 р., про відому битву під Батогом, є звістка про те, що польські бранці після бою припали татарам, а козакам гармати (58 гармат; занадто багато, а перевірити, чи правдива ця цифра, я не маю, на жаль, джерел); згодом-же Хмельницький викупив у татар 256 найзначніших бранців, яких і одіслав до Чигирина; татар-же Хмельницький переконав, щоб вони, відіславши бранців до Криму, рушили далі з ним у похід [9]). Навсправжки-ж ми маємо відомості, що польські бранці перебували в козацькому війську й підчас походу Богдана під Кам'янець і дехто з них підчас облоги цього міста повтікали з козацького табору, а частина, як-от Гродзіцький, Убальд (капітан-лейтенант), Сокольницький, Камінський і інші були викуплені [10]).

Нічим не стверджується й звістка про те, що за наказом од прилуцького полковника Сомка кол. прилуцький полковник Яско Воронко погромив

---

[1]) М. Грушевський, op. cit. VIII, 3, с. 21.

[2]) Дата Володиславової смерти Volum legum, IV, с. 72, Жерела, XII, № 2.

[3]) Величко, I, с. 55.

[4]) Про бої Кривоноса з Вишневецьким, див. з новіших праць М. Грушевський, op. cit., VIII, 3, с. 40—41, 52—56.

[5]) Дневникъ Машкевича, с. 428, хоч може він трохи й зменшив сили Яреми, щоб збільшити цим його успіхи.

[6]) Величко, I, с. 56.

[7]) М. Грушевський, op. cit., VIII, 3, с. 50 (на підставі низки листів), 58.

[8]) ibid. с. 60 (також на підставі низки листів і Записки Мужиловського — міститься — „Україна" 1914 р., кн. II). В тому додатку до цього 21 розділу, що маємо в новому виданню Величка 1926 р., проти видання 1848 р., окрім непевної дати руху Хмельницького з Гончарихи, неправдива і дата Пилявецької втечі поляків, що, як каже Зорка, сталася 14 вересня, але-ж це було вночі з 13 на 14 вересня (М. Грушевський, op. cit., VIII, 3, с. 73—75).

[9]) Величко, I, с. 63—64.

[10]) Маємо про це в листі Яскульського, що був у Кам'янці під той час, як обложив його Хмельницький (Crabowski, Ojcz. spom., II, ч. 54, с. 84). Треба зазначити, що в оповіданню про події, звязані з Батогом, скрізь вказується у Зорки Карач-Мурза, як керівник татарського війська, але на чолі татар стояв у цьому поході Нурадин (Michałow., № 247,— 251—252; з них найважливіше останнє джерело—звістка від одзволеного з татарського полону Корицького.

поляків під Підлипним[1]). Як зазначив цілком слушно О. Лазаревський[2]), ми ніде не маємо, окрім Величка, даних про те, що Я. Сомко був прилуцьким полковником[3]).

В оповіданню про події 1653 р. Зорка вкладає в уста Антонові Ждановичеві цілу промову до польського гетьмана[4]). Нічим не стверджується і Зорчина звістка про те, що Хмельницький, повернувшись з Жванецької кампанії, відпустив з Чигирина бранців-поляків, захоплених передніш[5]). Навпаки, в звідомленні Стрєшньова й Бредіхіна, що були наприкінці грудня в Чигирині[6]), ми про це не маємо ані згадки, дарма що Стрєшньов і Бредіхін повинні-б були такі події занотовувати, бо, по-перше, Москву тоді дуже цікавили всякі стосунки Б. Хмельницького до Польщі, знов-же, як відомо, московські посланці зáвсіди в своїх звідомленнях занотовували всякі події, що траплялися в їхній практиці. Не маємо жадних відомостів, що ствердили-б також і Зорчину звістку про те, як Б. Хмельницький захопив на-весні замок Бендриков[7]).

В оповіданню про дальші події, не відповідає дійсності ще низка тих звісток, що маємо в С. Зорки. Отож маємо в Зорки відомості про те, що Богдан повернувся з-під Жванця до Чигирина, коли довідавсь, що татари грабують люд, рушив з Чигирина з загоном війська й погромив під Межигір'ям татар, узяв багато їх у полон і повернувсь до Чигирина. З цього повстав розбрат межи Хмельницьким і ханом та Кримом[8]). Проти цієї звістки треба сказати, що не було такого, щоб Богдан, повернувшись з-під Жванця до Чигирина, знов вирушав, хоч і на короткий час, у похід. Б. Хмельницький повернувсь до Чигирина з походу 24 грудня 1653 р., а 26 грудня були в нього московські посланці Стрєшньов і Бредіхін[9]), причому коли вони розпитували і Хмельницького і Виговського про їхні стосунки з ханом, і Хмельницький і Виговський не казали нічого про розбрат між Україною та ханом[10]). Не маємо

---

[1]) Величко, I, с. 66.

[2]) Описаніе Стар. Малорос. III, Полкъ Прилуцкій Кіевъ, 1902, с. 5. О. Лазаревський (ibid., с. 6) каже, що вперше зустрічаємо Воронченка прилуцьким полковником у грудні 1654 р., причому покликається на А. Ю. и З. Р.; X, с. 198, але-ж дане місце Актів (звідомлення В. В. Бутурліна) стосується до грудня 1653 р; А. Матвієв підчас свого посольства до Хмельницького влітку 1653 р. записує прилуцьким полковником Я. Воронченка (Моск. Арх. Мин. Юст. Разрядный приказъ, Безгласные столбцы, № 74 л.л. 123—124); звістку-ж про те, що підчас суперечок Богдана з полковниками відносно походу в Молдавію, Хмельницький вдарив шаблею „черкаского полковника Еска" (А. Ю. и З. Р., X, № 3, с. 44), що Костомаров відносить до Воронченка, звучи його полковником черкаським (Богд. Хмельн. III, с. 98), треба розуміти або-ж назву черкаський як взагалі козацький, або-ж, що черкаським полковником був тоді влітку 1653 р. Ясько Пархоменко (теж вищецитов. посольство Матвієва). Полковництво Сомка в Прилуках приймає за Величком М. Максимович (Сочин. I, с. 733, пор. с. 324).

[3]) Як колишнього полковника, але наказного і не прилуцького, а переяславського Сомка згадано 1658 р. (А. Ю. и З. Р. IV, № 79, с. 136). 1654 р. його згадано без всякого чину (А. Ю. и З. Р. XIV, № 2, 74).

[4]) Величко, I, 75—76. Про автентичність цієї промови буде далі.

[5]) Величко, I, с. 88.

[6]) Звідомлення це міститься в А. Ю. и З. Р., X, № 3.

[7]) Величко, I, с. 89. [8]) Величко, I. с. 91—93;

[9]) А. Ю. и З. Р. X, № 3, с. 91, 110, 117.

[10]) ibid., с. 126—129, 135.

нічого за те, як Хмельницький розгромив татар, ні в тих даних про стосунки Богдана з Кримом, ні в пізнішому їхньому листуванню [1]).

Далі маємо, що після цього розбрату з Ордою Хмельницький послав послів до царя про союз і протекцію („со всею Украиною Малороссійскою, по обохъ сторонахъ реки Днепра будучою"), і що, згідно цього посольства, цар і послав на Україну В. В. Бутурліна з посольством, яке й прибуло „на праздникъ Крещенія Господня", себ-то 6 січня до Переяслава. В Переяславі сьомого січня відбулася рада про союз з Москвою й про її протекцію; на цій раді читані „прежде зпораженіе и наготованіе того союзу пакта"; по тому-ж, як зачитано ці пакти, Хмельницький з старшиною й товариством, склав присягу цареві, одержав потім клейноди надіслані од царя, а так само й дарунки йому, старшині та черні „з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и упевненнєм, же держати онъ пресвѣтлѣйший монархъ росийский Малую Росію, зо всѣмъ войском Запорожскимъ, в своєй протекціи при ненарушимомъ захованню старовѣчныхъ єя правъ и волностей мѣєтъ" [2]).

В цьому оповіданню, по-перше, дивує те, що події відбуваються надзвичайно швидко. Наприкінці грудня Богдан, погромивши татар і повернувшись до Чигирина, шле послів до царя про союз. Цар на це погоджується, зараз-же шле на Україну своє посольство, що приїздить до Переяслава 6 січня. Дивно мати такі відомості в діяріуші секретаря Б. Хмельницького. Жадного посольства од Богдана до Москви про союз по повороті Хмельницького з-під Жванця не було, бо цю справу вже в серпні — вересні розвязали були попередні посольства — Г. Яцьковича [3]) й Л. Капусти [4]). Українську справу на Москві вирішено 1 жовтня 1653 року [5]), про це 4 жовтня повідомлено Богданових послів [6]), а 9 жовтня 1653 р. В. Бутурліна послано на Україну [7]) й він прибув до Переяслава 31 грудня 1653 р. [8]).

Рада в Переяславі відбулася восьмого січня [9]), жадних пактів на ній не читано [10]), як не давано й подарунків черні [11]), та й посли не присягали

---

[1]) А. Ю. и З. Р. VIII, дод. № 42, с. 379, X № 4, с. 235, № 6, с. 327, 344, № 8, с. 443—445, № 12, с. 585—586, 588—589, 591—597, № 14, с. 666—667, т. XIV, № 1, с. 26, 31—32, № 4, с. 95—97, 111, 115—117, № 12, с. 437, Акты Историческіе, IV № 81, с. 209, А. М. Г. II № 605, с. 381, пор. № 596, Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. 4, № 289, П. К. К. III, 3, № 18, с. 190—191, №№ 20, 21, 32.

[2]) Величко, I, с. 94 — 96,

[3]) А. Ю. и З. Р. III, № 343, с. 497, VIII, дод. № 39, X № 3, с. 22, 26, 32, 37, 46, 123—124, С. Г. Г. и Д. III № 156.

[4]) Полн. Собр. Закон. I, № 104, с. 299, С. Г. Г. и Д. III, № 157, с. 187, А. Ю. и З. Р. X, № 2, с. 15, № 3, с. 33, 59—60.

[5]) П. Собр. Закон. I, № 104, С. Г. Г. и Д. III, № 157, Дворцовые Разряды III, с. 369—372, А. Ю. и З. Р. X. № 2.

[6]) Дворц. Разр. III, с. 372—373.

[7]) Дворц. Разр. III, с. 374, А. Ю. и З. Р. X. № 4, с. 141—142.

[8]) А. Ю. и З. Р. X № 4, с. 205 (звідомлення В. Бутурліна), VIII дод. № 40, с. 374 (відписка Бутурліна з Переяслава від 1 січня 1654).

[9]) А. Ю. и З. Р. X. № 4, с. 217.

[10]) ibid., с. 217—219 (звідомлення В. Бутурліна); додамо ще й т. зв. „Статьи" Б. Хмельницького не були відомі козакам за життя Богдана (А. Ю. и З. Р. XI, дод. № 3, с. 799).

[11]) Про жадну роздачу подарунків черні в звідомленні Бутурліна немає.

за царя в тому, що вольності українські не буде порушено. Натомість у цій справі межи Хмельницьким та старшиною з одного боку, і між московськими посланцями з другого, були гострі суперечки, в яких Богдан і старшина мусіли поступитися, не домігшись, щоб присягнули московські посли [1]); Бутурлінові-ж за те, що він переміг українців у дипломатичних пересправах дано від царя велику нагороду [2]).

У дальшому оповіданню 1655 р. Зорчиного діяріушу про Дрижипільський бій не відповідає дійсності звістка, неначе-б московським військом, що стояло під Білою-Церквою, керували Трубецький, Долгоруков і Бутурлін [3]), тимчасом як на чолі цього війська стояв один тільки Ф. Бутурлін [4]). Звісток-же про те, що німецька піхота загинула в Дрижипільському бою, Богун погромив татар і Хмельницький відпустив татар за викуп до Криму [5]), жадні инші свідоцтва не стверджують.

Далі Зорка оповідає про стосунки Б. Хмельницького з Швецією [6]). Для проф. П. Клепацького це місце є за довід на те, що Зорчин діяріуш, справді існував, бо, як він каже, „ці зносини були таємницею й про них міг знати лише той, хто або особисто стояв близько до гетьмана, або-ж займав поважне положення в його канцелярії. Тому то цей факт лишився невідомий иншим українським літописцям, а Величко, що як раз у цій частині свого літопису використував діаріуш Самійла Зорки, про це знає та ще й з подробицями, які цілком відповідають архівним даним“ [7]). Як на мене-ж, це місце свідчить саме проти того, що діяріуш Самійла Зорки був існував. Що ми маємо в цьому оповіданню про стосунки Б. Хмельницького з Швецією? Тут оповідається, що подібно до того, як після Батозької битви 1652 р. Богдан одіслав двох захоплених у полон шведських капітанів, що були в польській піхоті, до шведського короля Густава, порадивши йому почати війну з Польщею, так і після Дрижипільської битви Хмельницький „тоє ж повторе учинил“ через захоплених у цій битві капітана й поручника шведських, які служили в пруській піхоті, що була в польському війську. І цим посланцям Богдан теж дав листа до короля й усно передав через них пораду королеві розпочати війну з Польщею. Далі маємо, що до Богдана прибув посол од шведського короля генерал-майор Вільгельм Карлус; Хмельницький привітав його прихильно й відіслав назад. Цим послом переслав Богдан дорогі дарунки королеві шведському, між иншим і троє коней турецьких „по триста талярей куплених“.

---

[1]) А. Ю. и З. Р. X № 4, с. 225—227.

[2]) Бутурлінові дано чин „дворечества съ путемъ“ (А. Ю. и З. Р. X № 4, с. 283—286, Дворц. Разр. III, с. 405—406, С. Г. Г. и Д. III, № 171; грамоти на це дворечество А. Ю. и З. Р. X № 4, с. 287—292, Полн. Собр. Зак. I № 125, С. Г. Г. и Д. III № 174, Древняя Русская Вивліоѳика, изд. 2, ч. XV, с. 223—227), та цей чин, як каже Голіков (Дѣянія Петра Великаго, т. XIII, Москва 1840, с. 209—210) при царі Олексії, опріч В. Бутурліна, одержав тільки 1645 р. О. Львов-Ярославський.

[3]) Величко, I, с. 117.

[4]) Соловьевъ, Исторія Россіи, изд. 2, кн. II, СПБ 1896, с. 1678, пор. Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, кн. IV, СПБ 1884, с. 14.

[5]) Величко, I, с. 117, 119—120.

[6]) Величко, I, с. 120—122. [7]) op. cit., с. 68.

Коли-ж ми маємо тут діяріуш секретаря Хмельницького, що знає, буцім-то, про Богданові стосунки з Швецією, то чом-ж тоді він нічого не каже за ті стосунки, котрі проваджено року 1652 через Радзієвського [1]), а так само про надіслання од Хмельницького до Швеції року 1653 послів Бурляя й Мужиловського [2]), про стосунки через абата Данила [3]), то-що, ще перед подіями 1655 року? [4]) Та й не міг Хмельницький 1652 р. послати полонених до шведського короля Густава, бо Карл-Густав X став королем Швеції тільки 1654 р. [5]), а 1652 р. королевою Швеції була Христина; до неї отож і заадресовує свої листи Б. Хмельницький ще влітку 1654 р. [6]). Та й ціни на коні по триста талярів, здається мені, занадто високі [7]). Не маємо ми відомостей і про посла шведського до Хмельницького 1655 р. — Вільгельма-Карлуса, а тільки від вересня 1655 р. маємо про Олександра Юлія Торквата [8]).

Не можна погодитися і з звісткою, що після Дрижипільського бою Богдан вже 1655 р. не рушав з Чигирина з військом, а тільки посилав козацькі загони на Волинь та під Люблин з Данилом Виговським, що після щасливого походу повернувсь на Україну „в цѣлости зо всѣмъ войскомъ перед филиповскими запустами", причому поляки цьому війську ніде не відважилися дати бій [9]). В-осени-ж 1655 р. ми маємо похід Б. Хмельницького з козацьким та московським військом проти поляків і такі події, як облога Львова [10]). Підчас цього походу погромлено і польське військо з коронним гетьманом С. Потоцьким на чолі [11]); коли-ж Богдан відступав з військом, де був і загін Д. Виговського, що повернувсь під Львів з Люблина [12]), Хмельницький мусів витримати бої з ханом кримським; ці бої закінчилися трактатом під Єзерною [13]), а тоді 25 листопада військо Хмельницького і почало

---

[1]) Пам. К. К., III, 3, №№ 5—6. [2]) А. Ю. и З. Р., III № 337, VIII дод. № 38.

[3]) Арх. Ю.-З. Рос., III, т. 6, №№ 14—20.

[4]) 1657 р. Богдан каже московським послам, що в нього з шведським королем „дружба и пріязнь и згода давная: нынѣ тому больши шти лѣт" (А. Ю. и З. Р., III, № 369, с. 569, пор. ib., с. 568, 573).

[5]) Lavisse et Ramboud, Histoire Generale, Paris 1895, с. 621, Erdmannsdörffer, Deutsche Geschichte I, Berlin 1892, с. 291.

[6]) Напр., Арх. Ю.-З. Р., III, т. 6, №№ 14—17.

[7]) 1649 р. жеребця, що прислав Хмельницькому цар, оцінено в Москві в „сорокъ пять рублевъ" (А. Ю. и З. Р. III, № 254, с. 319).

[8]) Арх. Ю. З. Рос. III, 6, № 24.

[9]) Величко, I, с. 122—123.

[10]) А. Ю. и З. Р. III № 369, с. 576, XIV, № 40, с. 879—880, Suppl. ad histor. Russ. monum. ч. 75, Жерела VI, с. 123—151, Соловьевъ op. cit. кн. II, с. 1682, Kubala, Wojna moskiewska, с. 302—320.

[11]) Краткая лѣтопись с. 193, А. М. Г. II №№ 782, 795, А. Ю. и З. Р. XIV № 40, с. 880—881, Дополненія къ III тому Дворц. Разрядовъ, с. 18, Kubala, op. cit., с. 300—302.

[12]) Жерела VI, с. 150, Suppl. ad histor. Russ. monum, ч. 75, с. 209.

[13]) Арх. Ю.-З. Рос. III, т. 6 №№ 33, 36, П. К. К. III, 3, №№ 37—38, Исторія о невинномъ заточеніи... Артемона Сергѣевича Матвѣева, СПБ 1776, с. 45—46. Г. Карпов, критикуючи звістку Граб'янки про побачення Хмельницького з ханом, зазначив, що Хмельницький в-осени 1655 р. не бачився з ханом (Критическій обзоръ разработки главныхъ источниковъ... Москва 1870, с. 95, пор. с. 92), але-ж з вищевказаних джерел (особливо Арх. Ю.-З. Р. III, т. 6. № 38 діяріуш походу) видко, що це побачення справді було.

відступати на Україну [1]). Що-ж до звістки, про те, що Тиміш, намісник Гадяцький, погромив дончаків [2]), не маємо даних, які-б або стверджували або нищили цю звістку.

Далі до Зорчиного діяріушу, в опису подій 1657 р., можна зарахувати розділ дев'ятий частини десятої літопису і список полків та полковників за Б. Хмельницького [3]).

Тут ми маємо про смерть київського мітрополіта С. Косова й обрання „тогож року" на мітрополіта Д. Балабана [4]), про рух на Україну висланої од хана орди, причому сам хан не вирушав з Криму, про висилку проти татар од Хмельницького на Ташлик козацького війська на чолі з Богуном і про смерть та похорон Богдана.

Навсправжки-ж у татарському поході того 1657 р. на допомогу Польщі брав безпосередню участь і сам хан [5]), як це маємо і в самого Величка в опису розгрому Ракочого [6]), Богуна-ж на Ташлик того року Хмельницький не посилав, він бо був у тому війську, що ходило у Польщу на допомогу союзникові Хмельницького Ракочому, під приводом А. Ждановича [7]).

Розглядаючи-ж список полків і полковників за Б. Хмельницького, мусимо зазначити, що й тут звістки непевні. На Україні за Б. Хмельницького після 1649 р. було сімнацять полків територіяльних і три полки військові [8]). У Зорки-ж окрім цих сімнацятьох територіяльних полків маємо ще територіяльні полки: Богуславський, Подільський, Стародубський, Лубенський, Гадяцький. Як і зазначив М. Максимович, Величко в своїому опису дав не 20, а 21 полк, перелічивши полки свого часу й додавши до них полк Подільський, що вже не існував тоді [9]).

---

[1]) Арх. Ю.-З. Р. III, т. 6 № 33, с. 98.

[2]) Величко, I, 143.

[3]) Величко, I, 157—158, 164.

[4]) Певну дату смерти С. Косова встановити неможливо, а маємо ми її тільки приблизно — В. Эйнгорнъ, Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в, с. 89. Що-ж до дати обрання на мітрополіта Балабана про це буде нижче (в дод. 3).

[5]) А. Ю. и З. Р. XI дод. № 2, с. 713, 751, 779, № 3, с. 801, 814, 816. Звідомлення Желябужського — Русская Историческая Библіотека, т. VIII, с. 1254. Сборникъ статей и матеріаловъ по исторіи Ю.-З. Россіи в. I № 9, с. 98—99. Смирновъ, Крымское ханство, с. 568—569.

[6]) Величко, I, с. 155.

[7]) Жерела XII, №№ 583, 602. Сборникъ статей и матеріаловъ... в. I, 2, № 9, с. 94.

[8]) Див. додаток II.

[9]) М. Максимовичъ, I. с. 668; полк Богуславський, як завважив Максимович, утворився тільки підчас Мазепиного гетьманування (с. 695, пор. М. Слабченко, Малорус. полкъ, с. 36); Стародубський-же полк був виділений з складу Ніженського 1663 р. (Лазаревскій. Опис. Стар. Малор. т. I, Полкъ Стародубскій, Кіевъ 1889, с. 13). Що наприкінці гетьманування Богдана Хмельницького Лубенський полк не існував — видко з універсалу Б. Хмельницького від 21 липня 1657 року (можливо, що це не останній універсал Хмельницького, бо, як відомо, з Богданом стався перед смертю параліч, коли він довідавсь про події на фронті проти поляків; після цього він пролежав п'ятеро днів без мови, а на шостий день, 27 липня, помер.—Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. 6, № 207 — відписка шведського посла Лілієнкрона з Чигирина, від 28 липня ст. ст.) лубенським обивателям, щоб вони не перешкоджали Мгарському монастиреві користуватися лукою й лісом; хто-ж цього не слухатиметься, того Богдан наказує караги „пану полковнику належному Миргородскому а въ небытности его наказному" (Акты Западной

Не цілком відповідає дійсності й Зорчин список полковників Хмельницького. Тут ми маємо низку таких помилок, яких не повинно-б бути в записах, що їх провадила особа, близька до тодішніх подій.

Так, ми маємо в цих списках осіб, що ніколи не були полковниками при Хмельницькому, як напр. Немирич [1]), або Полуян [2]). Маємо також таких осіб, які ніде не трапляються в джерелах про події того часу, як напр., Каневський. Деякі особи, показані в цьому списку, як живі, а в дійсності наприкінці гетьманування Б. Хмельницького вже були небіжчики, як Кривоніс [3]), або-ж відомий за перших часів революції Головацький [4]); у спискові живих полковників вказані також і Демко, тимчасом як навсправжки ми знаємо генерального осавула Хмельницького Демка Лисівця, що помер ще за Хмельницького [5]). Викликають сумнів також у спискові живих полковників і Богун та Федоренко, тимчасом як дослідники гадають, що тут ми маємо одну особу, що тільки виступає під різними прізвищами [6]). Не маємо також у цих списках низки осіб

Россіи, т. V, № 49, с. 99—100 пор. А. Ю. и З. Р. IV № 44, с. 70). Утворено Лубенський полк згодом за гетьманування Виговського (А. Лазаревскій, Историческіе очерки Полтавской Лубенщины „Чтенія въ Общ. Нестора-лѣтописца", кн. XI, 2, с. 34).

[1]) 1658 р. М. Филимонович казав у Москві, що Немирич прийшов до Богдана незадовго перед тим, як той помер і „гетьманъ де его принялъ и давалъ ему скарбъ, а маетностями онъ не владѣлъ" (А. Ю. и З. Р. XV № 2, с. 54—55); полковником-же козацьким Немирича за Хмельницького звуть тільки социніянські письменники (О. Левицкій, „Социніанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси" — Кіев. Стар. 1882, № 8, с. 416); Лукашевич, без вказівки джерел, каже, що після 1658 р. Немирича зроблено козацьким обозним (Jerzy Niemierzycz — Bibliot. Warszawska 1860, II, с. 365).

[2]) Сотника Полуяна захопили в полон поляки влітку 1648 р. підчас боїв Кривоноса з Вишневецьким (П. К. К., I, 3, № 41, с. 257, 269, Michalow. № 55, с. 147—148).

[3]) М. Максимовичъ, I, с. 662, С. Томашівський. Межи Пилявцями і Замостєм, Жерела VI, с. 41, М. Грушевський, op. cit. VIII, 3, с. 45—46. Влітку 1649 р. маємо в листі Ляскоронського про „pulk Manków Czyrkaski, co go Krzywonos wodzil" (Michalow. № 120, с. 409).

[4]) Lipiński, S. M. Krzyczewski, с. 231—232.

[5]) Цього Демка Граб'янка (Лѣтопись Григорія Грабянки, с. 92) і Исторія Русов. (с. 94, 95) ототожнюють з пізнішим гетьманом Дем'яном Многогрішним, що приймають і дехто з дослідників, напр., М. Максимович (Сочин. I, с. 676, 743), В. Модзалевський (Малоросс. Родослов. III, Кіевъ, 1912, с. 555), В. Липинський (Україна на переломі, с. 170), але-ж акад. М. С. Грушевський (op. cit., VIII, 3, с. 274) і І. Крипякевич (Студії над держ. Богд. Хмельн., с. 76—77) довели, що ми тут маємо справу з Дем'яном Михайловичем Лисовцем, який і помер ще за життя Б. Хмельницького (пор. моя студія — До питання про певність відом. літоп. Самовидця... с. 52).

[6]) Про ідентичність Богуна з Федоренком маємо докладно у В. Липинського (S. M. Krzyczewski, с. 288—290, Україна, на перел., с. 163, 277). До доводів Липинського од себе можу додати, що й у спискові полків А. Матвієва, про який казано вище, маємо Кальницьким полковником І. Богуна. Правда, що до аргументу В. Липинського, що в спису полків, який маємо в Унковського 1650 р. кальницький полковник зветься Іван Богун (А. Ю. и З. Р. VIII, дод. № 33, с. 352), треба сказати, що в Унковського маємо якусь плутанину; тут І. Богун вказаний і полковником Кальницьким і Чернігівським (пор. Д. Иловайскій, op. cit. V, с. 589); маємо в цьому списку таких полковників, як Спил, Заблоцький, Лихвиненко, яких по инших джерелах не зустрічаємо. До того-ж деяке заперечення в ідентичності Богуна й Федоренка викликає такий випадок у джерелах. 1653 р. московські посланці до Хмельницького Стрєшньов та Бредіхін були в Гуманю. У відписці їх маємо що 9 грудня до Гуманя приїхали послані з війська козацького,

з полковників Хмельницького, існування яких не викликає в дослідників жадного сумніву, як од Джалалій, Пушкар, Г. Гуляницький, Лесницький, і ин. [1]).

Цим я закінчую розгляд тієї частини Величкової праці, котру можна зарахувати до Зорчиного діяріушу як історичного джерела.

Як видко з цього розгляду, ми тут маємо дуже багато звісток помилкових. Ці помилкові звістки можна поділити на дві категорії: оповідання про події вигадані і оповідання про події, що хоч і одбулися справді, але-ж у тому оповіданню, яке ми маємо, ці події подано в непевному вигляді, з багатьма великими помилками.

В цьому діяріуші ми маємо як невеличкі помилки, напр. помилки в датах на день, на два, то-що, так і помилки дуже важливі, яких не повинно-б бути в діяріуші секретаря Б. Хмельницького. З таких важливих помилок одзначимо: звістку про кінець Чаплинського, про перебування Богдана довший час під Б.-Церквою, події союзу з Москвою, зносини з Швецією, військові акції 1655 р. і список полків. Маємо також і мовчання про важливі події, що повинні були-б бути відомі секретареві Богдана. Як видко з цього, та частина Величкової праці, яку можна вважати за витяг з Зорчиного діяріушу, зовсім не має тих рис, що їх повинен був-би мати діяріуш секретаря Б. Хмельницького, а саме: першорядних що-до певности звісток.

що стояло тоді під Жванцем, посланці від гуманського полковника Глуха п'ять козаків з листом до гуманського наказного полковника. Ці козаки оповідали, що на з'їзд для пересправ з поляками хан послав Солтана царевича й Сеферкази агу, „гетьман де послалъ писаря Ивана Выговского, да полковниковъ: крапивенскаго Жижалова да кальницького Ивана Богуна". Ці звістки московські посланці почули від гуманського отамана Івана Кієнця та козака шаргородського Остапа Волошенина. Стрешньов та Бредіхін покликали до себе козака Баженка, який приїхав з війська і „про то про все и про иные вѣсти спрашивали", і Баженко „про миръ крымского царя и гетмана съ королемъ намъ холопемъ твоимъ сказалъ тѣ жъ рѣчи, что и атаманъ Иванъ и Остап Волошинъ. А поѣхали де отъ крымского царя и отъ гетмана къ королю для миру, царевичь и мурза и писарь Иванъ Выговскій при немъ Бажанкѣ, тому де нынѣ девятой день, а онъ де поѣхал изъ войска того жъ дни" (А. Ю. и З. Р. X, № 3, с. 85—86 пор. ibid. с. 87; 89, Арх. Ю.-З. Р. III, т. IV, № 277, с. 778). У звідомленні-ж В. Бутурліна цареві від грудня 1653 року маємо, що „Декабря въ 3 день пріѣхали въ Путивль къ боярину Василью Васильевичу Бутурлину съ товарищи отъ гетмана Богдана Хмельницкого полковникъ калницкой Иванъ Федоренко, а съ нимъ тритцать человѣкъ Черкасъ" (А. Ю. и З. Р. X, № 4, с. 164—165, пор. с. 168—170). Потім 1658 р. в кінці січня, Беневський писав королеві й канцлерові, що він одержав відомості від Ворошила, підчашого київського, і від міщан городельських, що до короля пішли козацькі посли Федоренко і Демко (П. К. К. III, 3, № 55, с. 268, що цей лист посланий близько 27 I; див. ibid. № 54, с. 266, лист Беневського від 27 січня, в якому він пише, що відомості про українські події він шле в особливому рапорті). 25-го-ж січня ст. ст. 1658 р. Івана Богуна розгромили Пушкареві частини під Полтавою (А. Ю. и З. Р. IV, № 55, с. 91, XV, № 2, с. 4—5. Д. Коренець, Повстанє Мартина Пушкаря — Наук. Збірник, присв. проф. Мих. Грушевському, Львів, 1906, с. 268, І. Крипякевич, Серби в українськім війську 1650—1660 р. р. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 129, с. 86).

[1]) Що-ж до особи Донця, який показаний у Зорки в спискові забитих полковників, а в дійсності-ж ми зустрічаємо його і потім підчас Виговського (напр. А. Ю. и З. Р. IV, № 58, с. 105, № 61, с. 109, № 62, № 98, с. 196, VII, № 76, с. 206, 208,), як це зазначив і проф. Клепацький (op. cit., с. 71), то невідомо, чи ми маємо тут справу з тим Іваном Донцем, що виступав за часів Хмельниччини (П. К. К. I, 3, № 66, с. 315, № 79, с. 349, Michalow. № 116, с. 397), чи з иншим.

Підбиваючи тепер підсумки аналізи цього т. зв. Зорчиного діяріушу, мусимо визнати, що ми маємо тут справу в Величковому творі з безумовним фальсифікатом; цей висновок зробити примушують такі дані:

I. Оповідання Величка про той шлях, яким до нього потрапив цей буцім-то Зорчин діяріуш, себ-то через Івана й Сильвестра Биховця, нічим не стверджується; навпаки ми ніде не зустрічаємо особи Сильвестра Биховця, а що-до Івана Биховця, то знаємо про діяльність його тільки на Лівобережній Україні, про службу-ж його на Правобережжі ніде жадних даних не зустрічаємо.

II. Величко, що одзначає як одно з джерел своєї праці діяріуш Самійла Зорки, на протязі цієї книги не раз покликуючись на звістки инших своїх джерел, коли їхні свідчення про події суперечливі, ніде не користується в подібних випадках з Зорчиного діяріушу і не покликається на нього.

III. Ті дані, котрі ми маємо в Величка про С. Зорку, або нічим не стверджуються, як от подорож його з Хмельницьким до Криму, або-ж мають у собі непевні звістки, як от промова Зорки на похороні Б. Хмельницького, чого не повинно-б бути, коли-б це була промова секретаря Б. Хмельницького.

IV. У всіх джерелах що-до Хмельниччини, яких збереглося до нашого часу дуже багато, ми ніде не зустрічаємося з Самійлом Зоркою і сам Величко нічого не каже про дальшу його долю. Та й сам дивний збіг імен трьох авторів джерел (троє Самійлів, якими користувався четвертий Самійло — Величко), теж викликає певний сумнів.

V. Коли попередні аргументи проти існування Самійла Зорки являються переважно аргументами a silentio, аргументами другорядними, то сам діяріуш Самійла Зорки, оскільки його можна виділити з праці Величка, свідчить проти своєї автентичности, доводить, що він — фальсифікат. Апокрифічність діяріушу Самійла Зорки видко дуже яскраво з того, що ми маємо в ньому силу-силенну непевних звісток, яких не повинно було-б бути в діяріушу С. Зорки, секретаря Богдана Хмельницького, який, бувши при Б. Хмельницькому, „о всѣхъ рѣчах и поведеніяхъ совершенно вѣдалъ, а досконалне и пространно в дияриушѣ своємъ оніє описалъ“, дарма що Величко скорочено й переписав цього діяріуша; так само мовчить цей т. зв. діяріуш С. Зорки про важливі події, що сталися за тих часів.

Тепер, на закінчення, треба розглянути питання, чи сам Величко вигадав цей Зорчин діяріуш, чи може він користувавсь фальсифікатом, не знаючи цього і цілком довіряючи цьому діяріушеві, себ-то сам був обдурений.

Спочатку коротенько розглянемо вищевказані погляди на Зорчин діяріуш тих двох дослідників, які найпалкіш обстоюють автентичність цього діяріушу й захищають Величка від закидів у фальсифікуванні: акад. Д. І. Багалія й проф. П. Клепацького.

Проти погляду шановного акад. Д. Багалія мусимо сказати, що ми особу Величка знаємо тільки з його праці, отож міркувати на підставі самого цього автобіографічного джерела, чи міг Величко вигадати Зорку чи ні, дуже важко. З поглядом акад. Д. Багалія можна було-б погодитися тільки в тому разі коли-б ми в історичній науці жадних не мали випадків фальсифікування дже-

рел, але-ж ми маємо це не тільки в світовій історіографії, а навіть і у нас в українській, як от приміром відома „Исторія Русовъ". Що-ж до аргументу акад. Д. Багалія, неначе-б немає нічого неймовірного в Величковому оповіданню про Зорку, про те, як його прикомандирувало Запоріжжя до Хмельницького, що Зорка був родом з Волини і „Хіба-ж-таки це все можна було вигадати? Та й нащо це було робити?" — на це мусимо сказати, що все це можна було вигадати. Маємо-ж ми в „Исторіи Русовъ" цілком неначе-б імовірні дані про те, як утворилося це джерело, а тимчасом тепер усі дослідники визнають її за фальсифікат. Чому-ж цього не могло бути і з діяріушем С. Зорки? Що-ж до аргументу високоповажаного акад. Д. Багалія, що „Величко християнству й моралі не аби-яку вагу надавав" — мушу сказати, що хіба-ж ми не маємо прикладів і в історії і в житті, що особи, які в своїх працях і поглядах надають велику вагу християнській моралі — в діяльності-ж як-раз цієї морали не тримаються. Міг-же, напр. український літописець, який теж надавав не аби-яку вагу християнській моралі, Самовидець-Ракушка, ворогуючи з І. Виговським, умістити до свого літописа ціле непевне оповідання про події, що одбувалися під той час, коли обирано Виговського в Чигирині [1]), дарма що навсправжки цих подій не було [2]).

Чи були-ж у Величка які мотиви фальсифікувати Зорчин діяріуш? Проф. Клепацький подає чотири мотиви, що ними звичайно керуються щось фальсифікуючи, і ні жадного з них не знаходить у Величка. Але-ж шановний дослідник не торкнувсь ще одного мотиву, що через нього повстають фальсифікації в історіографії, — бажання, коли бракує джерел для тієї або тієї доби, доповнити традицію, щоб не порушувалася пропорція між окремими частинами історичної праці. Фальсифікації, викликані такими мотивами, добре відомі нам в історіографії, надто за гуманізму [3]).

Коли ми розглянемо, в якому становищі був Величко, складаючи свою працю, то побачимо, що йому бракувало джерел для докладного оповідання. У Пуфендорфа про українські події, звичайно, багато запозичити не можна; Твардовський теж у багатьох місцях дуже мало оповідає про українські події; козацькі-ж реєстрики, як каже й сам Величко, були „барзо щуплими и кратькими". Отож щоб запорожнити прогалини й зробити працю цікавою, Величко й мусів був вигадати авторитетне, докладне джерело, яке заховало-б його вигадки. За таке джерело й став буцім-то діяріуш С. Зорки, секретаря Б. Хмельницького. Цього потрібував Величко тим більш, що хтів авторитетом отого діяріушу приховати погляди й ідеали тієї класи, за ідеолога якої й був Величко в своїому творі, — класи тодішнього українського панства. Проф. Клепацький не добачав тенденційности в праці Величка, зокрема в першому томі. На мій-же погляд, тенденційність Величка видко й у першому томі його праці. При кожнісінькій нагоді Величко згадує „старожитне права и волносцѣ Украинскіе". Тимчасом, саме коли писав Величко свою працю,

---

[1]) Лѣтопись Самовидца, с. 48—51.

[2]) А. Ю. и З. Р. XI, дод. № 3, с. 795—796, IV № 9, пор. № 11, с. 14.

[3]) Fueter, Geschichte der neueren Historiographie München 1911, c. 135, 171—172, 210, 330.

колоніяльна політика Москви на Україні мало не на кожному ступені ці права й вольності як-раз і нехтувала. Тим-то Величко в своїй праці і зупиняється так часто на цих правах і вольностях, одзначаючи навіть, що в Переяславі 1654 р. були певні пакти союзу з Москвою „з такимъ монаршимъ подъ клятвою словомъ и упевненєм“ [1])... Бажання-ж Величка перевести в своїй праці певну тенденцію одзволює його од закиду в легковажності. Зорчин діяріуш міг дуже добре замасковувати думки самого Величка ще й виправдати його класові погляди. Отож, приміром, Величко дуже докладно описує, як саме захопив Хмельницький у Барабаша привилеї і в чому ці мітичні привилеї полягали. Як можна-ж судити з праці Величка, він узяв це оповідання не з „щуплих“ літописців козацьких, а з джерела докладнішого, себ-то діяріушу С. Зорки. Легенда про ці привилеї потрібна була Величкові, як і літописцям— ідеологам козацтва, щоб легалізувати революцію Хмельницького. Автори цих праць (Величко, Самовидець, Граб'янка), складаючи їх, належали або походженням своїм, або службовим становищем, або ідеологією до тих кіл українського суспільства, що вже давно перестали бути революційними і нічого, мабуть, так не боялися як революційних рухів [2]). Оповідання-ж про ці королівські привилеї й легалізувало цю революцію 1648 р. юридично — рух за дозволом од короля, так само як гасло боротьби за віру, виправдувало цю революцію ідеологічно. Піднесення-ж ваги Запоріжжя в життю України (Б. Хмельницького обирають на гетьмана в Січі, всі дальші гетьмани теж у важливих випадках зважають на Запоріжжя) повинно було показати, що жадна зміна в державному життю України не може бути правна без санкції од Запоріжжя. Під той-же час, коли Величко складав свою працю, московський уряд як-раз і ламав українські права та вольності, звичайно, не тільки без санкції од Запоріжжя, але й проти його волі — пам'ятаймо, що Січ тоді була за межами України. Підносячи-ж так ролю Запоріжжя в українському життю, Величко неначе-б протестував проти того, що Москва обмежувала права України, без згоди на це од Запоріжжя, і неначе-б визнавав, що обмеження оте недійсне. Казати так од власного ймення він не наважувавсь, бо занадто було-б воно тоді небезпечно [3]), а тому в одних випадках ховається він за Зорчиним діяріушем, в инших за фальшивим листуванням.

---

[1]) Не наводить тільки чомусь Величко змісту цих пактів, тимчасом як в инших випадках він, описуючи, як обирано гетьманів, подає й відповідні статті.

[2]) Пам'ятаймо, як Самовидець-Ракушка, а так само й Величко вітають приборкання народніх рухів 1687 р. (Самовидець, с. 171, Величко, III, с. 54); Пушкаревих дейнеків має Величко за людей „из сердцами до убийства и разграбленія имѣний людских готовими“.

[3]) Мусимо вважати, що українські літописці в своїх працях, як видко, залежали і від цензурних, звичайно не в розумінню XIX—XX в. в., умов часу (пор. акад. Д. Багалій, op. cit., 2, с. 17). Так Самовидець-Ракушка не пише нічого негативного про Самойловича, аж поки скинуто його з гетьманства і тільки згодом дає йому дуже негативну характеристику (с. 169—171); Граб'янка вкладає в уста Дорошенкові цілий трактат про права України (А. Лазаревскій, Опущенная въ печати страница изъ лѣтописи Грабянки, „Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи“ II, Кіевъ, 1895, с. 71—74); Величко теж між рядків виявляє, як неприхильно ставиться він до Москви; прим., коли Хмельницький погрозив бранцям-татарам, що одішле їх до Москви, „татари оний почувши и вздригнувшися от страха обявленой имъ неволѣ московской, зараз

З усього видко, що Величко через патріотичні почуття хтів був збільшити перемоги козаків. Для цього він, напр., перебільшує кількість польського війська в перших боях 1648 р. і кількість бранців, що її захопили козаки, а для більшої правдоподібности подає дуже точний перелік цих полонених і трофеїв[1]); в цьому вага Зорчиного діяріушу для Величка зрозуміла.

Що Величко сам вигадував був цей буцім-то Зорчин діяріуш, можуть свідчити і деякі місця його праці.

Так, Величко перероблював Твардовського. Кричевський зветься переяславським полковником[2]), так само зве його й Величко в своїх оповіданнях, незалежних од Твардовського, ба навіть і в листуванню. Промову королівського посла перед Хмельницьким Величко переносить на козацького посла до короля А. Ждановича[3]). Опріч того використовує Величко для свойого оповідання в инших місцях своєї праці, незалежних од Зорчиного діяріушу і ті документи, на котрі лиш натрапить. Отож, прим., в оповіданню про події 1659 р. Величко дає грамоту царя до люду Полтавського полку, де маємо і про події під Київом, про які писав цареві київський воєвода Шереметьєв „в нинѣшнемъ в 167 году", себ-то 1658 р. (про напад Д. Виговського на Київ 1658 р.). Величко-ж, забувши або й не знавши, що в Москві тоді рік починався з 1 вересня, переводить цей рахунок часу грамоти на зви-

---

учинили торгъ" (I, с. 120); описуючи розгром С. Пожарського 1659 р. (I, с. 206—207) і Шереметьева 1660 р. (II, с. 13—14), Величко неначе-б радіє з того; зазначує Величко і такі вчинки московського війська, як грабування Миргорода (I, с. 186), дарма що Ромодановський згодом доносив, неначе-б Миргород пограбували українські-ж-таки козаки (А. Ю. и З. Р. VII, № 89 с. 260).

[1]) Це бажання з патріотизму збільшити успіхи козаків маємо і в инших томах Величкової праці. Так, у II томі він яскравими фарбами змальовує перемогу Бруховецького 1664 р. під Глуховом над Яном-Казиміром (II, с. 81—85). Непевність цього Величкового оповідання видко з того, що, як і каже Величко, бій ставсь 30 січня, з Бруховецьким не було московського війська, після розгрому поляків Бруховецький розпустив військо і відпочив чотири тижні в Глухові, куди прибув до нього і кн. Ромодановський з військом; поляки-ж відступили на Новгородок (Сіверський) і далі на Польщу. Ромодановський рушив за поляками, але вони вже „з Королемъ достигнули домовъ своихъ" і через те він рушив назад. Навсправжки-ж жадних про це звісток ми не маємо. 17 лютого король польський почав облогу Новгородсіверська (Э й н г о р н ъ, op. cit., с. 260, на підставі Арх. Мин. Юстиц., столб Малор. Прик. № 5869, л. 113—114, відписка Новгородсіверського воєводи Перхурова цареві; (облога ця тривала до 27 лютого (ibid.). Згодом-же московський воєвода Хлопов доносив цареві, що він з Бруховецьким і Ромодановським, 21—24 лютого мали бій з польським військом біля річки Десни (Моск. Арх. Мин. Юстиц. Столб. Бѣлгор., 539, л. 2—3, пор. K o r z o n, Dola i niedola Jana Sobieskiego, Kraków 1898, I, с. 204—206).

[2]) W o j n a D o m o w a, с. 6.

[3]) Це зазначив ще В. П е т р и к е в и ч (op. cit., с. 22). У Твардовського маємо слова королівського посла Хмельницькому: „N i e m a s z s i ę d o P o s l a | C z y m u r a ż a ć, k t o r y t o c o w l o ż ą n á o s l a | N i e ś c p o w i n i e n. W — s z á k ż e z — t y m u c z y n i ć c i b e d z i e | C o c h c e s z w o l n o"... (II, 81). У Зорки Жданович каже: „Єжели подлугъ давнего присловля людского, посель ест як оселъ, носить тое, що на него зложено буваетъ, то и я подобіемъ того з тимъ пріехалемъ тутъ до королевского величества, з чим мене послано" (I, с, 76). До речи, козацькі посли на соймі 1632 р. кажуть: „тому не хочемо поступати инакше ніж нам наказано — бо посел як міх, що всипали в нього, то висипле" (Дневник соймовий, ркп. бібл. Чарторийських, цитую за акад. М. Г р у ш е в с ь к и м, op., cit. VIII, I, с. 161).

чайні дати нашої ери, має 1659 р. і описує в своїому літопису напад Д. Виговського на Київ під 1659 р.[1]).

Переносить Величко на часи Хмельниччини і сучасні йому факти та події, приміром назву України „обоих сторон Днепра", або існування Богуславського полку.

До всього-ж і оповідання в першому томі Величкової праці про події після смерти Б. Хмельницького, себ-то незалежні від т. зв. Зорчиного діяріушу не одрізняються од тих оповідань, у яких Величко використовував Зорчин діяріуш. І тут ми теж маємо низку докладних дат, імень і... непевних звісток[2]), причому і в Твардовського і в Пуфендорфа про ці події сказано аж надто мало; не могли дати про них Величкові таких докладних відомостей і „щупли" козацькі реєстрики.

Все це може свідчити тільки за те, що Величко не користувавсь фальсифікатом, що випадком до нього потрапив, а сам його вигадав, сам був автором фальсифікату — діяріушу Самійла Зорки.

Вже після того, як я був закінчив цю студію й передав її до друку, М. Кордуба оголосив нові матеріяли до історії Хмельниччини[3]). Деякі місця з цих матеріялів подають нові дані й неначе-б суперечать деяким моїм твердженням, а саме про посольство Б. Хмельницького до Я. Вишневецького й про дату того дня, коли остаточно погромлено поляків під Жовтими Водами. В цих джерелах, що оголосив Кордуба, маємо: 1) лист од ігумена Чолганського до кн. Д. Заславського, де він повідомляє про посольство од Б. Хмельницького до Я. Вишневецького, 2) реляцію про розгром С. Потоцького під Жовтими Водами. В цій реляції невідомий автор датує події не за числами, а за днями і, згідно з цим датуванням, виходить, що остаточна катастрофа польського війська сталася в п'ятницю 15 травня н. с., себ-то 5 травня ст. стилю.

Що-до певности цих нових джерел мушу завважити, що ми не знаємо з якого джерела ігумен Чолганський узяв свої відомості про посольство

---

[1]) Величко, I, с. 208, 212. Що Величко не вважав у своїй праці на цей початок у Москві календарного року з 1 вересня, видко і з инших місць його праці; так, містячи грамоту царя до козаків з датою 20 вересня 1669 р. (себ-то 20 вересня 1668 р.), Величко, не взявши на увагу того, що календарний рік у Москві починається з 1-го вересня, вважає цю дату 1669 р. за помилкову (II, 171—175, 234). Що-ж до того, що в грамоті про напад Д. Виговського вказана дата цієї події 23 серпня, а в опису подій маємо дату нападу 22 серпня — подібні випадки треба поясняти, очевидячки, тим, що Величко недбайливо складав працю, бо є в нього ще й инші суперечливості. Так, він каже, що Тиміш Хмельницький по тому, як помер його батько, повісив свою мачуху (I, с. 7), а далі каже, що Тимоша забито ще за життя Богданового (I, 80—81), Балабана обрано на митрополіта і 1657, (I, 157) і 1658 р. (I, 179), Г. Гуляницький гине в бою під Хмільником у середині вересня 1659 р. (I. 219) і в Переяславі в жовтні того-ж року ухвалено постанову, щоб він не був на уряді і на військовій та секретній радах (I, 231—232); Безпалий відмовляється гетьманувати наприкінці жовтня, а Сомко, що став на його місце, погромив І. Виговського в середині вересня, то-що.

[2]) Див. Додат. III.

[3]) М. Кордуба, Нові причинки до історії Хмельниччини, Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 144—145, с. 209—215.

Б. Хмельницького до Вишневецького; а що автор цього листа жив далеко од самого місця, де одбувалися події, то він міг повторювати й різні про це поголоски, от як та байка в його листі неначе-б козаки рушили з Білої Церкви до Київа, маючи намір посадити там на палю М. Потоцького з сином, чого не могло бути вже хоч-би через те, що син Потоцького, Степан, як перебували козаки під Білою Церквою, був вже небіжчик.

Що-ж до дати остаточної катастрофи поляків під Жовтими Водами, я залишивсь при тому погляді, який висловив вище, що поляків погромлено остаточно 6 травня стар. ст.

Ми не знаємо, коли писано реляцію про розгром С. Потоцького, яку оголосив М. Кордуба. Белгацький-же, що подає дату розгрому С. Потоцького на 6/16 травня за словами втікача-недобитка з-під Жовтих Вод, писав свого листа 10/20 травня [1]), себ-то за три дні після подій. У реляції про Корсунський розгром гетьманів, писаний за числами, про остаточний розгром С. Потоцького 6/16 травня, записано з слів недобитка-втікача 9/19 травня [2]). Коли-ж реляцію, що оголосив М. Кордуба, писано трохи згодом після подій, то в ній легко могла трапитися помилка, бо автор її міг поплутати числа й дні. Що подібні випадки з днями й числами легко можуть часом трапитися, наведу один яскравий приклад. Коли р. 1668 забито І. Бруховецького, Л. Баранович написав на смерть цього гетьмана два епітафіони [3]); в другому з цих епітафіонів маємо: „Тысяча шесть сотъ шестьдесятъ осмого, /Седмого іюня зшелъ зъ свѣта того/, у понедѣлокъ день ангеломъ даній/ Немилостиве есть замордованій". Навсправжки-ж сьоме червня 1668 р. було не в понеділок, а в неділю [4]), Бруховецького-ж забито 8 червня ст. ст., як писав сам П. Дорошенко до Я. Собєського в листі від 10 червня ст. стилю [5]).

Додаток І.

ЧИ АВТЕНТИЧНІ ДОКУМЕНТИ В І ТОМІ ВЕЛИЧКОВОЇ ПРАЦІ.

У першому томі Величкової праці вміщено низку документів. Треба сказати, що коли автентичність частини їх не викликає жадного сумніву (як от царські грамоти 1654 р. або Переяславські статті 1659 р.), то декотрі з цих документів що-до своєї автентичности такий сумнів таки викликають.

Тут я спробую розглянути ті документи в І томі Величкової праці, що являють собою, на мою думку, не що инше, як фальсифікат.

Спочатку розглянемо листи, що є в цьому першому томі Величкової праці, а тоді розглянемо й два універсали — Білоцерківський 1648 р. та Пе-

---

[1]) У Липинського, S. M. Krzyczewski, с. 375.

[2]) Michalow. № 11 с. 21.

[3]) Письма преосвященнаго Лазаря Барановича, Черниговъ, 1865, с. 72—73; вміщено ці епітафіони і в Величка (II, с. 164—165).

[4]) Горбачевскій, op. cit., 7, 12.

[5]) Kluczycki, Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego (Acta historika res gestas Poloniae illustrantia, vol. II), t. I, cz. I, Kraków 1880, № 158, с. 382—383.

реяславський 1653 р. Маємо листи од Б. Хмельницького з Запорозької Січи до Барабаша, комісара, коронного гетьмана М. Потоцького й коронного хоружого [1]). Не кажучи вже за стиль цих листів, що не відповідає стилеві листів Б. Хмельницького [2]), маємо в цих листах низку рис, які свідчать за те, що ці листи то фальсифікат [3]). Всі ці листи датовано кінцем грудня 1647 р. з Запорозької Січи і кажуть вони про перебування там Хмельницького, але-ж, як вказувано в нашій студії попереду, Богдана тоді ще не було в Січі, бо там поляки мали свою залогу, і Січ Хмельницький опанував тільки згодом У листі до Барабаша Хмельницький титулує його полковником черкаським, дарма що цієї посади, як сказано вище, той тоді не обіймав; підпис на цих листах маємо „Зѣновій Богданъ Хмелницкий", тимчасом як Хмельницький так не підписувавсь [4]). Комісара в цих листах титулується гетьманом, але-ж під той час козацького комісара так не титуловано. Маємо в цих листах і згадку про те, що Чаплинський ув'язнив Хмельницького на чотири дні, про непевність цього казано вже вище; Кричевського в цьому листуванні помилкою названо полковником переяславським. Дивує ще нас і те, що Хмельницький глузує з Барабаша, неначе-б той привилеї ховав „между платтъемъ и плахтами у жони". Коли тут привилей, про який і може бути мова в даних подіях, себ-то королівська грамота Іляшеві, Барабашеві й Хмельницькому 1646 р. [5]), був у Барабаша — той напевно заховав-би був його в землі, як це згодом робить П. Тетеря з документами, що не зважувавсь їх оголошувати [6]), або Мокрієвич [7]); там напевно цей лист королівський і загинув після Барабашевої смерти. Це листування Хмельницького з гетьманом, Шембергом, Барабашем і кор. хоружими визнають за правдиве і дехто з істориків [8]).

В листах, що писав Хмельницький до Запоріжжя й до хана Кримського після Корсунської перемоги [9]), ми теж маємо справу з фальсифікатом. Листи ці мають дату з-під Корсуня 22 травня, але-ж, як сказано вище, 22 травня Богдан був вже під Білою Церквою. В листі до Запоріжжя дату Жовтоводської битви вказано 8 травня, замість 6 травня. В листі до хана сказано, що одночасно з ним надсилаються і полонені гетьмани польські до Криму, але-ж, як я зазначив вище, гетьманів одіслано до Криму пізніш — 29 травня.

У листуванні Богдана Хмельницького з Запоріжжям кінця 1653 початку 1654 р. (у Величка лист од Богдана на Запоріжжя датовано помилково 26 грудня 1654 р.) [10]) — викликає сумнів що-до автентичности цього листування

---

[1]) Величко, I, с. 19–25.

[2]) Пор. Карповъ, Начало исторической дѣятельности Б. Хмельницкаго, с. 250—252.

[3]) Пор. М. Грушевський, Історія України-Руси, VIII, 2, с. 166.

[4]) Пор. Карповъ, op, cit., с. 254.

[5]) М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 142—144, 165.

[6]) А. Ю. и З. Р. XI, дод. № 2, с. 765, В. Мякотинъ, Очерки соціальной исторіи Украины XVII—XVII в. в., т. I, в. I, Прага 1924, с. 37—38.

[7]) Генер. слѣд. о маетн. Черниг. полка, с. 317, А. Ю. и З. Р. VI № 58, с. 163.

[8]) Напр. С. Соловйов (Исторія Россій, кн. II, с. 1562—1563), Равіта-Гавронський (Bohdan Chmielnicki, I, 166—168), Л. Кубаля (Wojna moskiewska, 23).

[9]) Величко, I, 43—44.

[10]) Величко, I, 92—94.

те, що тут ми зустрічаємося „зо всѣмъ народомъ Малоросийскимъ, по обохъ сторонахъ Днепра будучим", дарма що термін „обоихъ сторонъ Днепра" не вживано за Б. Хмельницького [1]). В листуванні Б. Хмельницького з Запоріжжям після Переяславської ради [2]) викликає сумнів згадка про те, що Хмельницький і старшина присягли в Переяславі „на поставлених пактахъ", тимчасом як вище я зазначував, що в Переяславі жадних пактів не було постановлено. Окрім того маємо й на листах Богдана до Запоріжжя після Корсунської битви й на листах 1653—1654 рр. також підпис „Зѣновий Богдан Хмельницкий", дарма що Богдан ніколи, як уже сказано попереду, так не підписувавсь.

Листування Виговського з Запоріжжям 1657 р. [3]), де він повідомляє про своє обрання, що відбулося „без волѣ и консенсу васъ братъ нашой всего войска Низового Запорожского", і прохає в Запоріжжя, щоб на це обрання погодилося, теж викликає сумнів що-до своєї автентичности. Є тут і гетьман „обоихъ сторонъ Днепра", є в Виговського листі і звістка, що елекція гетьманська „мусѣла чрез килконеделное время провлектися", чого не було [4]). До всього-ж, як свідчив згодом у Москві посланець од І. Виговського Миневський, запорозці не були тільки на Корсунській раді, а на раді в Чигирині вони були [5]). Лист Виговського до Запоріжжя, де він повідомляє, що його обрано, датований 16 вересня (звичайно залежно від Величкової дати обрання Виговського на гетьмана, себ-то 12 вересня), тимчасом як іще 31 серпня, себ-то за кілька день по тому, як Виговського обрано на гетьмана, він каже московському посланцеві В. Кікінові, що писав на Запоріжжя, вмовляючи запорозців провадити військові акції проти татар і навіть послав їм скількись гармат [6]).

Розгляньмо тепер два універсали з першого тому Величкової праці, які викликають сумнів що-до їх автентичности: Білоцерківський 1648 р. і Переяславський 1653 р. [7]).

Питання про автентичність Білоцерківського універсалу в історіографії дуже спірне — одні дослідники визнають його за автентичний, а инші вважають його за фальсифікат [8]). Коли розглядати цей універсал з боку його

---

[1]) Карповъ, op. cit., 254.

[2]) Величко, I, 101—103.

[3]) Величко, I, 168—171.

[4]) Поховано Хмельницького 23 серпня (А. Ю. и З. Р. IV, № 9, с. 12, XI, дод. № 3, с. 795—796), а Виговського обрано на гетьмана 26 серпня (А. Ю и З. Р. XI, дод. № 3, с. 802).

[5]) А. Ю. и З. Р. IV, № 40, с. 57.

[6]) А. Ю. и З. Р. XI, дод. № 3, с. 810.

[7]) Величко, I, 46—51, 77—79.

[8]) Що цей універсал автентичний, уважав ще О. Шафонський (Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе, Кіевъ 1851, § 28, с. 58, — датував універсал Шафонський 28 травня). З дослідників, котрі вважали, що цей універсал автентичний, назву С. Соловйова (Очеркъ истор. Малорос. „Отеч. Записки" 1849, № 2, с. 214), М. Максимовича (Сочиненія I, 402, 469), І. Каманіна (Участіе ю.-рус. насел. въ возст. Б. Хмельн. с. 20), П. Клепацького (op. cit., с. 56). Костомаров (Бог. Хмельн., I, 304) і Іконніков (op. cit., с. 1593) вважають, що цей універсал маємо у Величка в попсованому вигляді. С. Томашівський, що знайшов у записній книзі Кушевича зміст зазивного листа Б. Хмельницького, виданого, як видко, перед

автентичности, то треба звернути, з одного боку, увагу на недокладності в йому, а з другого боку, на те, чи відповідає час і обставини, коли видавано цього універсала, тодішнім умовам. Розглядаючи недокладності цього універсалу, треба одзначити, як це й робили дослідники, назву „Украину Малороссийскую, по обоихъ сторонахъ Днепра сущую“ (проф. Клепацький уважає це за пізнішу вставку), козаки звуться „шляхетно урожоними“, дарма що так їх ніколи не звано [1]), дату Жовтих Вод вказано 8 травня (в списку, надрукованому в Актахъ Зап. Россіи, т. V, № 23, — 8 квітня і замість Корсуня Кам'янець), згадано про німців, що були в тому війську, яке пливло водою, Барабаш зветься полковником черкаським (в Актах про Барабаша цього немає, але кількість реєстровців, що пливли водою, вказано 15 тисяч, неначе на Україні не знали справжньої кількости реєстру), дату коронування Володислава IV вказано 1636 р. (в Актахъ 1633 р.), причому знов сказано, що король дозволив тоді-ж (що правда, усно) обрати козакам гетьмана, і повторюється байка про те, що Хмельницький захопив у Барабаша привилеї. Опріч цього в універсалі згадано тільки про допомогу, що подав козакам хан через Тугай-бея, а про прихід самого хана під Білу Церкву нічого не згадано. Є теж в універсалі така непевна звістка, як перехід трьох тисяч польських драгунів на бік козаків перед Корсунською битвою (в Актах перед Кодацькою битвою); у цій звістці передусім подано занадто багато драгунів для тодішнього польського війська, по-друге-ж у жадній реляції про Корсунську битву нічого не маємо про цей перехід драгунів. Коли-б подібний факт справді був, нехай і в меншому розмірі, то польські джерела скрізь-би його підкреслювали, щоб хоч цим зменшити ганьбу свого розгрому [2]). Коли-б подібний випадок справді був, Хмельницький безперечно згадав-би його згодом у листуванню з замостським комендантом Вейгером 1648 р., намовляючи його, щоб перейшов з німецьким загоном на бік козаків [3]), незрозуміло, чому тут є в універсалі і Богданове перепрошування за те, що він почав війну „без вѣдома и совѣта вашего всенародного“, тимчасом як у Павлюкових універсалах 1637 р., що закликали люд повстати, про всенародній дозвіл немає

Жовтоводською битвою (комісара Шемберга згадано в ньому як живого і люд закликається на Дніпровий Низ), уважає, що універсал, який є в Величка, має тільки сліди цього першого листа Хмельницького й що Величко або зовсім не мав під рукою цього універсала, або-ж мав попсований, або-ж инший, та й доповнив його своїми вкладками (Перший зазивний лист Хмельницького — Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. т. 23—24, V, с. 1—9). Що цей лист — фальсифікат, уважають Г. Карпов (op. cit., с. 254—256), І. Франко (op. cit., Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 106, с. 56), М. Грушевський (op. cit, VIII, 2, с. 193), пор. О. Левицкій, Два памятника изъ эпохи Богдана Хмельницкаго Кіев. Стар. 1888, № 7, с. 16.

[1]) Пор. В. Антоновичъ, Польско-русскія соотношенія XVII в. въ современной польской призмѣ. Кіев. Стар. 1885, № 5, с. 72.

[2]) Пор. М. Грушевський, op. cit., VIII, 2, с. 189.

[3]) Про це див. Supplem. ad histor. Russ. monum. ч. 73, с. 183, С. Томашівський, Межи Пилявцями і Замостєм, Жерела VI, с. 84—87, М. Грушевський, op. cit., VIII, 3, с. 97, І. Крипякевич, Серби в українському війську 1650—1660 р. р. Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. 129, с. 82; про спроби Б. Хмельницького перетягти на свій бік чужоземців з Збаразького війська 1649 р. — див. Michalow, № 150, с. 455, пор. Bellum Scythico-Cosaci... Pastorio, Dantissci, 1652, с. 41.

нічого, а згадано тільки за згоду війська [1]). Що-ж до обставин, у яких видано цього універсала, то треба сказати, що тут ми маємо ще більші недокладності. Коли розглянемо всю тодішню політику Б. Хмельницького (й репрезентованого через нього козацтва), то побачимо, що він тоді, після Корсунської перемоги, деякий час гадав не продовжувати далі революції, а закінчити справу згодою з поляками, аби лиш удовольнити класові інтереси козацтва, і, навіть, відступив до Чигирина. Доводити тут докладно цю мирну політику Б. Хмельницького за того часу, я вважаю за недоцільне, бо це питання вже докладно й ґрунтовно, використавши першорядний друкований і невидрукуваний матеріял, розглянув акад. М. С. Грушевський у своїй Історії України-Руси [2]). Цей-же Білоцерківський універсал як-раз і закликає люд до більшої участи в повстанні. Видавати Хмельницькому такого універсала за його тодішньої мирної політики що-до Польщі — це було гасити пожежу гасом. Дивує нас теж те, що Хмельницький, видавши цього універсала чи на початку червня, як у Величка, чи наприкінці травня, як в Актах, і закликаючи їм люд до Білої Церкви, — сам рушив на початку червня до Чигирина і вже 8 червня був у Черкасах, а 17 червня в Чигирині [3]), до того-ж у Чигирині тоді-ж наприкінці червня відбулася велика рада, на якій був і П. Ласко [4]); доцільніш було-б, коли Хмельницький справді видав був цього універсала, — закликати люд на цю раду до Чигирина, а не під Білу Церкву, куди люди прийшовши не застали-б там Хмельницького. Все це примушує мене приєднатися до дослідників, котрі вважали цей Білоцерківський універсал за фальсифікат.

У Переяславському універсалі 1653 р. теж маємо риси, що заперечують його автентичність. Отож не кажучи вже за стиль цього універсалу, що так суперечить стилеві універсалів Богдана Хмельницького [5]), викликає сумнів і заголовок універсалу — „Славного войска Нізового и Городового Запорожского и всея по обоих сторонах сущея Украини Малоросийскія гетманъ Зѣновий Богдан Хмелницкий". Маємо в універсалі і назву польського війська „халастра", яким словом С. Твардовський зве козацьке військо, як це завважив і В. Петрикевич [6]). Не можна погодитися і з датою, що цей універсал „Данъ в Переясловлѣ августа 13, року 1653". У серпні 1653 р. до Богдана Хмельницького був посланий з Москви піддячий Іван Фомін. По дорозі, коли Фомін був у Лохвиці, 12 серпня, до його прийшли гетьманські посланці до Москви Гар. Яцкович і Пав. Обрамович й сказали, що вони виїхали

[1]) Дневникъ Окольскаго, Мемуары... II, 172—173.

[2]) VIII, 2, с. 195, ч. 3, с. 9—21.

[3]) М. Грушевський, op. cit., VIII, 3, с. 21 — покликується на листи з відповідними датами й на реляцію П. Ласка.

[4]) Реляція його у Шайнохи — Dwa lata... X, дод. № 53. В виданню цього Білоцерківського універсала Туманського (Россійскій Магазинъ, ч. II, СПБ, 1793, с. 1—14) близькому до тексту Величка, дата видання універсалу 8 травня.

[5]) Напр. пор. універсал Богдана з закликом люду до повстання 1652 р. — Grabowski, Ojcz. spominki, II, 131—132.

[6]) Wojna Domowa I, 64, В. Петрикевич, op. cit., с. 13, маємо у Величка „халастра" і в II т. с. с. 178, 302. До речи, це слово „халастра" вживалося в ті часи не дуже часто. У Єрлича, що не жалував лайок на адресу козаків, я знайшов „халастра" тільки двічі (Latopisiec albo Kroniczka, Petersburg 1853, II, с. 119, 133.

з Чигирина від Хмельницького 9 серпня. 15 серпня Фомін прибув до Чигирина; там Фомінові сказали, „что гетмана де ихъ Богдана Хмельницкого въ Чигиринѣ нѣтъ, а нынѣшнего де числа онъ гетманъ поѣхалъ гулять по пасѣкамъ, а изъ тѣхъ пасѣкъ будетъ въ городъ Суботовъ сего ж числа". Фомін 15 серпня приїхав у Суботів, куди Б. Хмельницький прибув 16 серпня [1]); 12-ж серпня 1653 р. Богдан і писар Ів. Виговський були в Суботові [2]).

Окрім того і стиль цих усіх документів (листів і універсалів) не відрізняється нічим од стилю самого Величка.

Все це і примушує мене вважати ці вищевказані документи з першого тому Величкової праці за фальсифікат, за твір самого Величка. Необхідні-ж вони були йому як на те, щоб оживити працю, так і на те, щоб приховати цими листами власні погляди.

Додаток II.

СКІЛЬКИ БУЛО КОЗАЦЬКИХ ПОЛКІВ НА УКРАЇНІ ЗА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Питання про те, скільки було козацьких полків на Україні за Б. Хмельницького, надто за перших років козацької революції, питання складне й темне.

Після того, як розгромив Б. Хмельницький польське військо під Жовтими Водами й Корсунем „народъ посполитій на Украйнѣ, послишавши о знесенню войскъ коронныхъ и гетмановъ, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бывали, але кто и нѣgди козацтва не знялъ", далі-ж „козацтво по розныхъ городахъ розишовшися, полковниковъ, сотниковъ собѣ понастановлявши, и где-колвѣкъ знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди мѣскіе — усе забияли", а підчас походу Хмельницького 1649 р. „усе, що живо, поднялося въ козацтво", записує в свій літопис сучасник цих подій Самовидець-Ракушка [3]). Встановити, скільки полків було на Україні за перших років Хмельниччини, перед Зборовським трактатом 1649 р., дуже важке [4]); тут ми можемо тільки встановити приблизно кількість полків. Ми можемо встановити, що з Хмельницьким під Збаражем було 22 полки. Про це ми маємо в літопису того-ж Самовидця-Ракушки [5]), де перераховано 21 полк, до яких додамо ще полк Брацлавський, не згаданий теж у літописця з моти-

---

[1]) А. Ю. и З. Р. III, № 343, с. 497—498 — звідомлення Фоміна.

[2]) П. К. К. III, 3, № 14, с. 183—185 — листи їх до патріярха Никона з датою 12 серпня в Суботові.

[3]) Лѣтопись Самовидца, с. 12, 20. Про авторство Ракушки див. моя студія: До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису — Романа Ракушку-Романовського „Записки Ніженського Інст. Нар. Освіти", кн. VI, В. Романовський, Хто був „Самовидець" „Україна", 1925, кн. 5, О. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця, Записки Істор.-Філолог. відділу У. А. Н., кн. VII—VIII.

[4]) З новіших дослідів над кількістю полків за Хмельницького див. М. Слабченко, Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи, Одесса 1909 (с. 31—37; тут дано й історіографію цього питання; до неї додам, що Костомаров уважав, що 1648 р. під Білою Церквою було утворено двацять полків. — Поѣздка въ Бѣлую-Церковь Кіев. Стар. 1882 № с. 247 без вказівки джерел, так само гадав і В. Антонович, Польско-русскія соотношенія... с. 62), Липинський S. M. Krzyczewski, с. 429—430. Україна на переломі, с. 119, М. С. Грушевський, op. cit, VIII, 3, с. 273—274. [5]) Стор. 19—20.

вів, про які буде далі. Дане місце літопису дехто з дослідників вважає за свідоцтво сучасника про кількість козацьких полків на Україні за Хмельницького [1]). Навспрaвжки-ж це місце Самовидцевого літопису є тільки перерахунок тих полків, що йшли з Б. Хмельницьким під Збараж, а не перерахунок усіх полків, що існували тоді на Україні. Що ми маємо тут перелік тих полків, з якими Б. Хмельницький ішов у похід, видко і з самого тексту літопису (розділ цей у літопису має заголовок „Починается война Збаражская"); полки-ж, котрі не брали участи в цьому поході під Збараж, у даному місці літопису або зовсім не названі, як полк Чорнобильський, або полк Г. Голоти, або-ж виділені в літописця в цьому місці окремо, як от полк Овруцький („У Овручомъ особливій полковникъ зоставал, до которого усе Полѣся належало") [2]); літописець не кажучи нічого про участь цього полку в Збаразькій кампанії, далі каже: „Знову зась на Заднѣпру полки, которіе до гетмана жъ Хмелницкого притягнути" і перелічує ці полки; закінчивши-ж цей перелік, літописець каже: „Тіе усѣ полки были при гетману Хмелницкому", а потім, оповівши про рух українського люду на війну, літописець продовжує: „И такъ Хмелницкій, на початку посту святихъ апостолъ Петра и Павла, на Чорномъ шляху, за Животиномъ скупившися з тими полками и ханомъ кримскимъ, просто потягнули были под Межибоже, где зоставало козацтво во облеженю отъ войска коронного" [3]). Полків-же, що були вже тоді на військових позиціях проти поляків (ці полки безперечно існували), в цьому переліку полків у Самовидця не маємо, як напр., полк Брацлавський [4]). Що-ж до того, що Самовидець проминув у даному переліку полків полк Київський — то це трапилося або того, що Київський полк ішов у цьому поході поперед того війська, полки якого перераховує Самовидець (такий марш Київського полку визнає В. Липинський [5]), на підставі записки Г. Кунакова, джерела, правда, мало певного [6]), або-ж того, що про Київський полк Самовидець оповідає далі, в звязку з подіями на литовському фронті [7]). Ця кількість полків Самовидця стверджується й показами Лукаша-лікаря, що був у козацькому війську під Збаражем і оповідав, що під Збаражем у війську Хмельницького було двацять два полковники [8]).

---

[1]) Напр. М. Максимович (I, с. 660—661), М. Слабченко (op. cit., с. 31—32).

[2]) Полки: Чорнобильський, Г. Голоти, Овруцький і частина Чернігівського (під приводом Пободайла) були тоді на литовському фронті, як це видко з показів литовцям бранця-писаря Овруцького полку (у Липинського S. M. Krzyczewski, с. 500—502). Небаба-ж з другою частиною свого Чернігівського полку був при Хмельницькому (Michalow, № 137, с. 425).

[3]) Про ці події під Межибожем див. М. Грушевський, op. cit., VIII, 3, с. 182.

[4]) ibid. [5]) S. M. Krzyczewski, с. 399—400.

[6]) Про цю записку Кунакова, як джерело історичне, див. у моїй розвідці: „Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького". Науков. Збірник Історичної Секції У.А.Н. за рік 1926, с. 121—122. [7]) Стор. 22.

[8]) Моск. Арх. Мин. Юстиц., Бѣлгор. столъ, столб. 297, л. 331 (відписка цареві воєводи Прозоровського). Що-ж до другої звістки цього-ж Лукаша (А. Ю. и З. Р. III, № 377, с. 345), у якій маємо, що під Збаражем було 23 полковники, на це завважу, що в даному випадку двацять третім полковником під Збаражем Лукаш міг уважати полковника піхоти Київського полку, що мусіла бути під Збаражем, бо Кричевський, київський полковник, рушив тоді проти Радивіла з комонником свого полку (Липинський, S. M. Krzyczewski, с. 432, 500).

Після-ж Зборовського трактату складено, як відомо, реєстр козацького війська, в якому маємо 16 полків[1]), але-ж цю цифру полків дослідники вважають за надто низьку[2]). Вже наступного 1650 р. ми маємо звістку про двацять полків на Україні[3]). Року 1651 теж маємо звістки про двацять козацьких полків на Україні[4]). Цю-ж саму кількість маємо й згодом до 1654 р.[5]). Коли В. Бутурліна послано наприкінці 1653 р. на Україну, з ним разом послано і царське „жалованье" двацятьом полковникам[6]). Але-ж що це були за полковники й яких полків? Це ми бачимо з списків того люду на Україні, що його привели московські представники до присяги. Тут ми маємо, що до присяги люд приводили в сімнацятьох полках, а так само приведено до присяги „3 ч. войсковыхъ полковниковъ"[7]). Як видко, існували окрім полковників, влада яких поширювалася на певну територію, ще й полковники виключно військових частин; таких військових полків було тоді троє. Сімнацять територіяльних полків на Україні маємо і в тому списку, що подали в Москві

[1]) Видав О. Бодянський, Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Рос. 1874 г., кн. II—III.

[2]) М. Грушевський, op. cit., с. 273.

[3]) А. Кисіль у травні 1650 р. сповіщає короля, що Хмельницький наказав з кожного полку вибрати триста чоловіка на допомогу хану, і що того війська буде шість тисяч (Michalow. № 181, с. 548 — про ці шість тисяч пор. Арх. Ю.-З. Р., ч. III, т. 4, № 200, с. 496, Grabowski, Ojczyste spominki, II, с. 7). У поході з Хмельницьким в Молдавію 1650 р. було вісімнацять полків та два полки були залишені на цьому боці Дністра (А. Ю. и З. Р., VIII, дод. № 33, с. 326, — звістки, що зібрав московський посланець до Хмельницького Унковський, який мав їх од козака, що повернувсь з Богданового війська). Правда, в инших звістках Унковського маємо спис 16 полків і 16 полковників (ib., с. 351 - 352), але-ж це, як видко, спис полків реєстру („А во всѣхъ де въ полкѣхъ письменыхъ казаковъ сорокъ тисячь. А ко времени и мѣщане и уѣздные люди козаки"). Що-ж до звістки, яку маємо в Білгородських стовпцях (столб. 297, л. 26, цит. за акад. М. Грушевським, op. cit., с. 273), що підчас весняної мобілізації 1650 р. на Україні оповідали, що гетьман відрядив на допомогу ханові десять тисяч козаків, „вибравши з трицяти полків по триста чоловіка з полку", треба по-перше сказати, що це цифра приблизна, бо трицять разів по триста не буде 10 тисяч, а менше, по друге-ж це єдина звістка, що нищать її инші, вищевказані звістки про шість тисяч і двацять полків, причому особливо цінна звістка Кисіля, адже-ж він повинен був знати й цікавитися кількістю козацьких полків, бо тоді передбачалася в ближчі часи знов війна Польщі проти козаків.

[4]) Посланці українські в Москві оповідали наприкінці травня про військо Богдана Хмельницького: „А всѣхъ де нынѣ полковниковъ, съ полки 17, опричь тѣх трехъ полковниковъ, которые стоятъ противъ Литовского войска" (А. Ю. и З. Р. III, № 320, с. 456). Під Берестечком поляки вимагали видати сімнацятьох полковників (Grabowski, Starożytności historyczne, I, с. 323). Певно, правда, встановити, які саме полки й полковники були під Берестечком, важкенько. Так, Хмельницький вже після того, як відпустив його хан, казав у Паволочі, що під Берестечком залишилося двацять полків (Grabowski, Starożytn. I, с. 276), але-ж і чернь, що була там, теж мала організовані частини, якими й були полки та сотні, бо инших форм військової організації тоді не було (пор. Grabowski, Ojcz. spom. II, 72). У Освецима маємо 12 полків (Дневникъ Освѣцима — Кіев. Стар. 1882, № 6, с. 448—449), але-ж тут щось дуже наплутано і в назвах полків і в прізвищах полковників. Глух-же полковник гуманський, як видко, під Берестечком не був (Starożyt. I, 277), як і полковник С. Савич (А. Ю. и З. Р. III № 329, с. 479).

[5]) В реєстрі дарунків, надісланих з Москви на Україну до 1654 р., маємо „полковникомъ 20 сороковъ по 40 рубл. сорокъ" (А. Ю. и З. Р. X, № 3, с. 19).

[6]) А. Ю. и З. Р. X, № 3, с. 141 — „полковникомъ 20 человѣкомъ по 40 соболей по 70 руб. сор.".

[7]) А. Ю. и З. Р. X, № 4, с. 239, 251, № 5, с. 293—294, 306 (№ 5 дуже попсоване місце джерел). Полкові й наказні полковники відділені тут від полковників військових (с. 294, 298).

Тетеря й Зарудний 1654 р.[1]). Маємо сімнацять територіяльних полків 1654 р. і в списку міст та містечок українських в Архіві „Оружейной Палаты“[2]). Як видко, на Україні існувало тоді (а напевно і з 1650 р.) сімнацять полків територіяльних та три полки військових. Не могли-ж у Москві, посилаючи дарунки через Бутурліна на Україну, не знати, скільки там є полковників і полків, тим більш, що 1653 р. А. Матвієв підчас посольства на Україну до Б. Хмельницького дав список сімнацятьох полків територіяльних[3]). Як видко, видачі цих усіх сімнацятьох полковників територіяльних полків і добивалися поляки під Берестечком у козаків, маючи на увазі як тих полковників, що були там, так і відсутніх.

Окрім-же цих двацятьох полків могли ще за війни утворюватися полки і на час воєнних акцій, як от було підчас подій на Білій Русі 1654 і дальших років[4]).

Року 1658 в квітні, вже за Виговського, цар був послав грамоти на Україну в сімнацять територіяльних полків[5]). Це остання звістка, що каже про сімнацять територіяльних полків на Україні. В дальшому 1659 р. ми вже зустрічаємо вісімнацять територіяльних полків на Україні[6]).

[1]) А. Ю. и З. Р. X, № 8, с. 486, саме полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Канівський, Білоцерківський, Миргородський, Кропивенський, Полтавський, Прилуцький, Гуманський, Брацлавський, Кальницький, Ніженський, Київський, Чернігівський, Паволоцький.

[2]) Чтенія въ Общ. Истор. и Древн. Росс., 1905 г., кн. II, IV, с. 28—31) ті-ж полки, що й у списку Тетері та Зарудного, тільки замість Кальницького полку—Вінницький полк; про цю різницю буде нижче). С. Білокуров, який оголосив цього списка, вважає, що списка цього складено 1654—1656 р., бо і Богуна згадано, як Вінницького полковника з квітня 1654 р. (покликування на А. Ю. и З. Р. X, ст. 570, 578) і не пізніш од 1656 р., бо цього року помер Ів. Золотаренко. На мій-же погляд, цього списка складено на початку 1654 р., бо вже в лютому 1654 р. на місці київського полковника Пішка, якого маємо київським полковником в спису Білокурова, бачимо київського полковника П. Яненка (А. Ю. и З. Р. X № 7, с. 385.; Т. Носача-ж що в списку Білокурова зветься Брацлавським полковником, ми бачимо в-осени 1655 р. генеральним обозним (Жерела VI, с. 130, 146, Supplem. ad histor. Russiae monum., с. 197, 207); І. Богуна-ж ми бачимо Вінницьким полковником і раніш од 1654 р. (напр. 1653 р. Арх. Ю.-З. Рос., ч. III, т. 4, № 277, с. 778 й инш.).

[3]) Моск. Арх. Мин. Юст. Разр. Прик., Безгласные столбцы, № 74, л. 123—124 (ті-ж полки, що й у списку Тетері та Зарудного). Мету свого цього посольства до Б. Хмельницького А. Матвієв потім зазначав у чолобитній цареві Федорові: „по указу отца жъ твоего Государева, блаженныя памяти великого государя, посланъ къ Гетману Хмѣльницкому призывать въ подданство“ (Исторія о невинномъ заточеніи... с. 43), що, як видко, було невідомо Г. Карпову, який казав, що Україна „Христа ради просилась въ подданство“ (Костомаровъ, какъ историкъ Малороссіи, Москва 1871 г., с. 18).

[4]) П. К. К. III, 3, № 25, с. 207—209, А. Ю. и З. Р. XIV, № 21, с. 590, № 29 с. 690, № 12, с. 467, 472, № 35, с. 777, 792, 794—796, № 28, с. 677, № 33 с. 751—752, № 37, с. 807, 810.

[5]) А. Ю. и З. Р. VII № 74, с. 200, — ті-ж полки, що і в списках Тетері і Матвієва, тільки замість кальницького маємо полк вінницький що з'ясовується тим, що цей полк виступає під різними назвами: і кальницький, і вінницький (Максимовичъ, I, с. 701—702, М. Грушевський, op. cit., VIII, 3, с. 277; пор. А. Ю. и З. Р. X, № 4, с. 239, 251).

[6]) 1659 р. в жовтні вже було вісімнацять полків, причому в порівнянню до попередніх списків не маємо полку кропивенського, а маємо полки нові — лубенський і подільський (А. Ю. и З. Р. IV № 115, с. 272—273, С. Г. Г. и Д. IV № 15, с. 51, Полн. Собр. Законовъ, т. I, № 262, с. 493, тут замість Вінницького — Кальницький).

Підводячи-ж підсумки вищевказаному, треба вважати, що кількість козацьких полків на Україні за перших років Хмельниччини встановити важко, а з 1650 до 1654 р. ми маємо на Україні двацять полків, з яких 17 було територіяльних і три військових. Цих 17 територіяльних полків ми маємо з 1654 р. і до кінця гетьманування Б. Хмельницького. В цю кількість полків не ввіходили ті полки, які утворювалися тільки за воєнних акцій.

Додаток III.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕ, ЧИ ПЕВНІ ВЕЛИЧКОВІ ЗВІСТКИ ВІДКОЛИ ПОМЕР Б. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1659 р.

Маючи на увазі, що перший том Величкової праці, як історичне джерело що-до історії України, ще не досліджено, я поспитаюся тут розглянути ті непевні звістки, які маємо в першому томі Величкової праці й які стосуються до історії України. А що непевні звістки першого тому Величкової праці від початку революції Хмельницького й до Богданової смерти я зазначив попереду в моїй студії, то тут я і зазначу непевні звістки, які маємо в першому томі Величкової праці від смерти Б. Хмельницького до Переяславської ради 1659 р.

Розглядаючи події 1657 р. після похорону Б. Хмельницького, ми маємо, що елекція Виговського в гетьмани через незгоди, що трапилися при цьому, „черезъ килконедельное время проволѣкается", причому на обранню Виговського на гетьмана не був М. Пушкар, полковник Полтавський [1]). У дальшому-ж маємо, що згідно з повідомленням од Виговського Москві про те, що обрано його на гетьмана, на Україну прибув посланий од царя Б. Хитрово. В Переяславі Виговський з старшиною виконав присягу цареві й одержав від Хитрова булаву та грамоту „з прежними правами и вольностями войсковими"; після цього Виговський, відпустивши Хитрова до Москви, сам повернувсь до Чигирина „декаврія числъ первихъ"; Пушкар-же полтавський розпочав зносини з Запоріжжям, зносини, скеровані проти Виговського, і запорозці послали йому на допомогу шіссот козаків з полковником Яковом Барабашем [2]).

Розглядаючи ці звістки, ми дивуємося, чом немає тут нічого про корсунську раду в жовтні 1657 р., на якій стверджено гетьманство Виговському [3]). Не відповідають дійсності і звістки про обрання Виговського на гетьмана. Пушкар був присутній на раді, де було перше обрання Виговського на гетьмана [4]), як і на Корсунській раді [5]), що супєречить Величковим звісткам за те, неначе-б Пушкар почав ворогувати проти Виговського ще перед тим, як обрано Виговського на гетьмана. І елекція гетьманська не „черезъ килконеделное время проволѣкается", а обрання Виговського на гетьмана відбулося протягом одного дня, 26 серпня, без ніяких незгод підчас цього обрання про що маємо безперечні дані [6]).

[1]) Величко, I, с. 167—168. [2]) Величко, I, с. 173—175.

[3]) А. Ю. и З. Р. IV № 26, с. 35—36, № 35, с. 43—44, VII, № 79, с. 229.

[4]) А. Ю. и З. Р. VII, № 68, с. 187. [5]) А. Ю. и З. Р. IV, № 35, с. 44, XV, № 2, с. 30.

[6]) Величко в розділі 11 (с. 167) каже, що „учиненъ онъ Виговский гетманомъ в Чигиринѣ, року тогда настоящого 1657, мѣсяца септеврія 12", тимчасом як Виговського обрано гетьманом 26 серпня без усяких неладів, як це і доносили московські посланці, що були тоді в Чигирині В Кікін і І. Роколов (А. Ю. и З Р. XI дод. 3, с. 797—802, IV, № 9).

Що-ж до Переяславської ради, то треба сказати, що вона відбулася не 1657 р., як маємо в літопису, а 1658 р., на раду цю Хитрова послано з Москви тільки 29 листопада [1]), і повернувсь Хитрово до Москви наприкінці березня 1658 р. [2]), причому він був ще й у Пушкаря в Лубнях [3]), про що чомусь немає нічого в Величка, та і на Переяславській раді Україна не залишалася при попередніх правах і вольностях, навпаки-ж, Виговський мусів поступитися перед Москвою в питанні про московських воєвод на Україні [4]), питанні дуже болючому для України, яке й згодом було за причину для численних конфліктів.

Оповідаючи під 1658 р. про те, як загони Пушкаря й Барабаша розгромили сербів Виговського, висланих проти Пушкаря, дату цього розгрому Величко вказує 27 січня; обрання Д. Балабана на митрополіта київського датовано в Величка 28 лютого 1658 р. [5]). В цих оповіданнях не згадано, що проти Пушкаря ходили не самі серби Виговського, але й козаки з І. Богуном [6]); розгромив-же ці частини Пушкар не 27 січня, а 25 січня [7]), та й на митрополіта Балабана обрано не 28 лютого, а раніш [8]).

Далі, в оповіданню про події маємо, що коли цар довідавсь про ту війну, що повстала на Україні, надто після того, як утворив Пушкар відділи дейнеків, — то послав до Виговського Б. Хитрова в великий піст того-ж року; маємо ще, що на допомогу Виговському прибув Карач-бей з десятьма тисячами татар, що бій Виговського з Пушкарем був 1 червня, де погромлено німців Виговського, які, не діждавшися кінця бою, рушили до своєї країни; Барабаш-же, зазнавши поразки, рушив до Січи, а Виговський по тому, як здобуто Полтаву, — дозволив козакам одібрати український ясир у своїх союзників-татар. В оповіданню про акції московського війська проти Виговського маємо, що Ромодановський наприкінці листопада порадив тим козакам, котрі були в його війську, обрати собі гетьмана. Отож козаки й обрали собі на гетьмана Ів. Безпалого, що його Величко й зве першим гетьманом на цьому (себ-то лівому) боці Дніпра. Ромодановського-ж відігнала від Варви орда,

---

[1]) Доп. къ III, тому Дворц. Разр., с. 113. [2]) А. Ю. и З. Р. IV, № 58, с. 102.

[3]) А. Ю. и З. Р. IV, № 52, с. 102, VII, № 73, с. 198, № 74, с. 199.

[4]) А. Ю. и З. Р. IV, № 58, с. 94, 99, № 61, с. 110, VII, № 76, с. 209, № 79, с. 224. В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат, Львів, с. 51. Що-ж до особи Я. Барабаша, то В. Герасимчук припускав, що цей Яків Барабаш був сином того Барабаша, який загинув на початку Хмельниччини (op. cit., с. 40–41), але-ж М. Максимович зазначив, що, як видко з написів на книжках, Барабаш, який загинув на початку Хмельниччини, звався Іван Дмитрієвич, дружину його звали Софія, і було в них два сини — Грицько й Степан (Сочиненія, I, с. 402, пор. 420; на стор. 470 Максимович зве дружину цього Барабаша „Агафія", без вказівки джерел). С. Соловйов зве Барабаша — ворога Виговського — по батькові Хведоровичем (Исторія Россіи, кн. III, с. 14).

[5]) Величко, I, с. 178—179.

[6]) А. Ю. и З. Р. IV, № 55, с. 91, VII, № 78, с. 224, XV, № 2, с. 4—5, № 6, с. 269.

[7]) А. Ю. и З. Р. IV, № 55, с. 91, XV, № 2, с. 4.

[8]) Виговський шле 25 січня 1658 р. листа Зюзінові, з якого видно, що Балабана вже обрано на митрополіта (А. Ю. и З. Р. IV, № 53, с. 88–89). Про час обрання Балабана на митрополіта див. Эйнгорнъ, op. cit., с. 111, де переконливо доведено, що вже в двацятих днях січня Балабан був митрополітом.

що її надіслав Виговський. Зазнаючи від орди й козаків Гуляницького разуразних нападів, дібравсь Ромодановський до Лохвиці, куди й прибув „декаврія второго вночи, третои години“ [1]).

Тут не відповідає дійсності посольство Хитрова на Україну. Про нього ніде немає жадних відомостей. До того-ж воно саме за Величком, падає на той час, коли, як сказано попереду, Хитрово повертавсь був вже до Москви. На допомогу Виговському прийшло не десять тисяч орди, а сорок тисяч, як це маємо в низці свідоцтв, у тому й у листах самого Виговського [2]). Бій під Полтавою був не 1 червня, а трицятого травня [3]); про розгром і втечу німців додому не маємо жадних даних, а що вони захопили в пушкарівців барабан, усупереч Величковому оповіданню, про це дані в нас є [4]). Барабаш-же рушив не на Січ, а до Ромодановського, і згодом захопив його Виговський [5]). Немає ніде потвердження й тому, що козаки одняли в орди ясир. Не обирано й Безпалого на гетьмана „совершеного“, як це можна гадати на підставі Величка, а був він тільки наказним гетьманом [6]); знов-же й Трубецькому 1659 р. перед походом на Україну дано інструкцію про обрання нового гетьмана [7]), а цього-ж не повинно було-б бути, коли-б за „совершенного“ гетьмана обрано Безпалого. Ромодановський од Варви одійшов не через те, що відігнала його орда, а склавши угоду з надісланими од Виговського на чолі військових загонів Цецурою й Скоробогатенком [8]); та й тоді як відступав Ромодановський

[1]) Величко, I, с. 179—183, 186—188.

[2]) А. Ю. и З. Р. IV № 64, с. 114, № 65, с. 117, XV № 2, с. 67—68, № 3, с. 137, № 7, с. 311; татарські-ж бранці казали, що з Карачбеєм було орди 12—15 тисяч (А. Ю. и З. Р. XV, № 2, с. 102, 110—112).

[3]) Цю дату (30 травня) Пушкаревого нападу на Виговського й розгрому Пушкаря вказував Д. Виговський 8 червня московському посланцеві Опухтінові (А. Ю. и З. Р. VII № 79, с. 240). Перше-ж червня, як дату Пушкаревого розгрому приймають і дехто з дослідників, напр., С. Соловйов (op. cit., кн. III, с. 24) Барсуков (Родъ Шереметьевыхъ, кн. V, с. 68), Кубаля (Wojny duńskie i pokój Oliwski, Lwów 1922, с. 101). Д. Коренець каже, що Пушкар уночі, 30 травня, напав на табір Виговського, а потім, вказуючи, що Виговський погромив Пушкаря й здобув Полтаву, зазначає, що сталося це 1 червня (Повстанне Мар. Пушкаря, с. 282—283), так що не можна на підставі цього встановити, чи вважає шановний дослідник, що 1 червня погромлено Пушкаря, чи здобуто Полтаву. У Антоновича й Беца розгром і смерть Пушкаря вказані навіть у січні 1658 р. (op. cit., с. 40).

[4]) А. Ю. и З. Р. IV, № 69, с. 128—129.

[5]) А. Ю. и З. Р. XV, № 6, с. 272—273, А. Ю. и З. Р. IV, № 76, с. 141, № 79, с. 148—149, 155, № 95, с. 192.

[6]) А. Ю. и З. Р. IV № 115, с. 220, 221, 262, 272; VII, № 98, с. 306. В листах царевих до Безпалого від 5 травня й 5 серпня 1659 р. маємо „войска Запорожского новообраному до нашего царского величества указу, гетману Ивану Безпалому“ (А. Ю. и З. Р. VII, № 94, с. 289, № 96, с. 281 — в останньому листі наприкінці підпис дяка Алмаза Іванова — „наказному гетману“); правда, в низці листів Безпалого названо й гетьманом, але-ж тут, як видко, наказним, бо в звідомленні Трубецького (А. Ю. и З. Р. IV, № 115) Безпалого названо і наказним гетьманом і просто гетьманом.

[7]) Доп. къ III-му тому Дворц. Разр., с. 165—166.

[8]) Моск. Арх. Мин. Юстиц., Бѣлгор. стол. Столб. 429, л. 164 (відписка од Куракіна цареві про звістки, що здобув він од Ромодановського) пор. А. Ю. и З. Р. IV, № 90, с. 266, 271—272, 275. Труды Черниговскаго Предварительнаго Комитета по устройству XIV Археологическаго Съѣзда, Черниговъ, 1908, ст. 115.

до Лохвиці 1 й 2 грудня, на нього напав був тільки загін татар близько 600 чоловіка [1]), так що козаки Гуляницького в цьому нападі участи не брали й не міг Ромодановський прибути до Лохвиці „декаврія второго в ночи, третои години".

В Величковому оповіданню про події 1659 р. теж є низка непевних звісток.

Тут ми маємо [2]) звістки, що Іван Іскра по тому, як розгромлено Пушкаря, втік до Москви і був там призначений од царя на українського гетьмана, причому Ромодановському наказано, щоб він вибрав гетьмана з-поміж тодішніх гетьманів: Безпалого й Іскри. Іскра з Москви рушив на Україну, але тут його розгромлено й забито під Пісками. Навсправжки-ж ми знаємо, що Іскра [3]) не міг бути в Полтаві під той час, як погромлено Пушкаря, бо його затримано в Москві ще в травні 1658 р. [4]), про це маємо і в універсалах Виговського в травні 1658 р. [5]). На маємо ніде даних і про це призначення Іскри в Москві на гетьмана; треба зазначити, що в царській грамоті Ю. Долгорукому від 30 вересня 1658 р. маємо, що „мы, великій государ, указали ему Андрею (с. т. стольнику А. Дашкову) съ нашими великого государя ратными людьми поворотитца и быть на нашей великого государя службѣ съ Черкаскимъ полковником съ Искрою и съ Черкасы (розбивка наша *М. П.*), которые отпущены отъ насъ, великого государя, противъ измѣнника нашего Ивашка Виговского и его совѣтниковъ" [6]). 3 січня 1659 р. бачимо Ів. Іскру в Сівську, куди він приїхав з-під Почепа, де був з царськими людьми, причому Іскру Івана названо тут полковником і його розпитують, де він був і куди рушає, посланці з Москви на Україну Булгаков та Байбаков, 23 грудня 1658 р. послані з Москви [7]).

Маємо непевні відомості ще й у звістках про події, звязані з Конотіпською битвою 1659 р. Згідно з цими звістками, Виговський уранці в день Конотіпської битви був під Конотопом і напав на військо Трубецького; як каже Величко, коли Виговський почав відступати, послано кн. С. Пожарського, якого погромлено й він потрапив у полон; тут його покарано на смерть за те, що „набранивши хановѣ звичаємъ московскимъ матерно, плюнул єму в очи"; в описі битви Конотіпської річку, що поблизу неї був цей бій, названо Сос-

[1]) Бѣлгор. столб. 429, л. 164.

[2]) Величко I, с. 199—203.

[3]) Що-до назви Іскри „шляхетного уроженя" коли цього не застосовувати до козацького його походження, бо Величко так само зве й козаків, а що-до походження його з шляхти, то зазначимо, що Іскра був неписьменний (А. Ю. и З. Р. XV, № 2, с. 45).

[4]) 21 травня 1658 р. Іскра ще був у Москві (А. Ю. и З. Р. XV № 2, с. 89—90).

[5]) А. Ю. и З. Р. IV № 66, с. 119, Моск. Арх. Мин. Юстиц., Бѣлгор. столъ, столб. 407, л. 78—83.

[6]) Записки отдѣленія Русской и Славянской Археологіи Русскаго Археологическаго Общества, т. II, СПБ, 1861, с. 760. Правда, Виговський скаржився в-осени, в жовтні, Долгорукому, що Іскра зве себе гетьманом (А. Ю. и З. Р. IV № 95, с. 185), але-ж коли цьому й правда, то титулував так себе сам Іскра і в-осени 1658 р., тимчасом як за Величком призначено Іскру на гетьмана по обранні на гетьмана Безпалого, що, як свідчить той-таки Величко, відбулося наприкінці листопада 1658 р.

[7]) А. Ю. и З. Р. VII, № 90, с. 261, 264.

нівкою. Потім маємо про похід Д. Виговського під Київ і про те, як Шереметєв після бою 22 серпня розгромив там його військо [1]).

Проти цих звісток треба сказати, що в тих даних, котрі ми маємо про Конотіпський бій [2]), нічого немає про цей прихід Виговського вранці в день бою під Конотіп, як це зазначив і О. Лазаревський [3]). Пожарського-ж страчено за попередні його напади на Озів на кримських царевичів, як і оповідав згодом московський товмач Фролов, що був, коли страчувано Пожарського [4]). Річка-ж, що біля неї був цей Конотіпський бій, зветься не Соснівка, а Куколка [5]). Про жаден напад Д. Виговського на Київ і бій 22 серпня 1659 р. ми нічого не маємо [6]); навпаки вже 19 серпня розпочалося в Переяславі повстання проти Виговського [7]), а 24 серпня посланий од Шереметєва з Київа майор В. Лаговчин привів Переяславців до присяги цареві [8]).

В оповіданню про кінець гетьманування Виговського й обрання на гетьмана Ю. Хмельницького [9]) маємо, що, після Цицуриного повстання й руху московського війська на Україну, кн. Трубецький з кн. Ромодановським і гетьманом Безпалим прибули перед Покровою, себ-то перед 1 жовтня до Переяслава, де Безпалий, вже в похилому віці бувши, і відмовився од гетьманства. Виговський-же, покинувши свою дружину, що „была породы козацкой" у Чигирині, з ордою рушив до Хмільника, причому з Виговським був і Немирич, що повернувсь тоді з сойму з затвердженими Гадяцькими пактами. Яким Сомко, обраний на наказного гетьмана, по тому, як одмовився од гетьманського уряду Безпалий, рушив проти Виговського та й розгромив його під Хмільником, у середині вересня, причому в цьому бою загинув Г. Гуляницький, а П. Дорошенко [10]) перейшов на бік Сомка. Виговський-же з братом Данилом „уйшли до Полщи навсегда", де Данило незабаром і помер. Запорожці-ж здобули Чигирин і Суботів, розграбували там майно Івана й Данила Виговських „самих жон зоставивши ни при чомъ". Сомко-ж, захопивши гадяцькі пакти після Жердевської ради прибув до Переяслава й повідомив московських представників про обрання Ю. Хмельницького на гетьмана. Московські бояри запрохали Юрася Хмельницького до Переяслава, куди він прибув 9 жовтня, і застав вже в Переяславі, опріч кн. Трубецького, ще

---

[1]) Величко, I, с. 204—208.

[2]) А. Ю. и З. Р., IV, № 115, с. 238, XV, № 9, с. 399, 400—401, П. К. К. III, 3, № 95, с. 356.

[3]) Полкъ Нѣжинскій, с. 210. [4]) Моск. Арх. Мин. Ин. Дѣлъ, Дѣла Крымск. 1659 г. № 7, Соловьевъ, op. cit., III, с. 46.

[5]) Лазаревскій, op. cit., с. 208.

[6]) Приймає цей бій С. Соловйов (op. cit., III, с. 49); пор. Барсуковъ, op. cit. V, с. 196—197, але-ж у докладній реляції Шереметєва цареві близько 30 серпня (А. Ю. и З. Р. VII № 100) про цей бій нічого не сказано (пор. В. Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, с. 14—15).

[7]) Моск. Архивъ Мин. Юстиц. Бѣлгород. столъ, столб. 426, л. 175, А. Ю. и З. Р. VII, № 100, с. 312.

[8]) Бѣлгор. Столъ, столб. 426, л. 173, А. Ю. и З. Р. VII № 100, с. 312.

[9]) Величко, I, 218—221.

[10]) Треба відзначити, що Величко каже, що П. Дорошенко був у Б. Хмельницького конюшим (т. I, с. 8), але-ж ми маємо конюшого в Б. Хмельницького Ів. Славковського (А. Ю. и З. Р. III, № 343, с. 503—504, пор. В. Липинський, Україна на переломі, с. 176).

й В. Б. Шереметєва та кн. Г. Г. Ромодановського, а потім, 17 жовтня, і відбулася рада.

Тут не тільки непевні звістки, ба й суперечливості; так, у літопису маємо, що Трубецький прибув з Безпалим перед Покровою до Переяслава, де Безпалий і відмовився від уряду, а Сомко, що став на його місце, погромив під Хмільником І. Виговського в середині вересня.

Окрім того сойм у Варшаві, де затверджено Гадяцький трактат, був раніш, на-весні 1659 р.[1]); Немирич не був наприкінці літа в Варшаві, а стояв на чолі посланих Виговському корогов війська на північній Україні, де його забито, коли люд повстав був проти Виговського наприкінці серпня[2]). Не маємо ми жадних даних і про те, що з Виговським у вересні була орда татарська. Що-ж до бою під Хмільником, так яскраво описаного в Величка, то треба сказати, що про жаден такий бій ми не знаємо, хоч і маємо дуже докладний опис кінця гетьманування Виговського, як у донесінні од А. Потоцького, що був при Виговському, до короля[3]), так і в звідомленні Трубецького. Про жадне перебування Сомка на уряді наказного гетьмана за тих часів ми нічого ніде не маємо, як і про те, що він з Жердева повернувсь до Переяслава. Що-до того, неначе б Сомко захопив Гадяцькі пакти, зазначимо, що ці пакти були в Чигиринському замку й їх захопили козаки Ю. Хмельницького вже згодом, здобуваючи цього замка в прихильників І. Виговського[4]). Грицько Гуляницький не був забитий у цьому небувалому бою, а жив ще довший час[5]). І. Виговський не пішов до Польщі з братом Данилом назавсіди, а залишивсь у прикордонній з Польщею смузі України й провадив узимку того-ж 1659—1660 р. жваві військові акції[6]); Данило-ж Виговський потрапив у руки москалям і того-ж 1659 р. загинув у московській неволі[7]). Дружину-ж Виговського, що, як каже Величко, була „породи козацькой", дарма що з неї навсправжки була шляхтянка, з роду Стеткевичів[8]), захоплено в Чигирині згодом, уже після Переяславської ради[9]). Не могли зустрічати Ю. Хмельницького в Переяславі 9 жовтня разом з Трубецьким — Шереметєв і Ромодановський, бо Юрась прибув до Переяслава 9 жовтня, Шереметєв-же прибув туди 13 жовтня, а Ромодановський 14 жовтня[10]). Не відмовлявсь і Безпалий

[1]) Lipiński, Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy—Z dz. Ukr., c. 607—610, Герасимчук, Виговський і Юрій Хмельницький, с. 20.

[2]) А. Ю. и З. Р. VII, № 100, с. 312, А. Востоковъ, Судьба Выговскихъ и Ивана Нечая. Кіев. Стар. 1890, № I, с. 41.

[3]) П. К. К. III, 3, № 103.

[4]) П. К. К. VI, 3, № 9, с. 42.

[5]) Життєписні дані про цього видатного українського діяча, що заслуговує на окрему монографію, див. у Липинського S. M. Krzyczewski, с. 285—287.

[6]) П. К. К. III, 3, №№ 101, 102, 104, 105, 109, 114, 117, 118, Герасимчук, op. cit., с. 60—70.

[7]) А. Ю. и З. Р. IV, № 115, с. 276. Востоковъ, op. cit., с. 36—37.

[8]) А. Ю. и З. Р. III, № 369, с. 557, VII, № 68, с. 189—190, XI, дод, № 2, с. 717, у Липинського, op. cit., с. 203—204, 307.

[9]) П. К. К. III, 3, № 116, с. 403, пор. № 123, с. 419, Герасимчук, op. cit., с. 48—49.

[10]) А. Ю. и З. Р. IV, № 115, с. 258, 260; тоді-ж (13-14 жовтня), як можна припустити з цього звідомлення Трубецького, прибув до Переяслава і Безпалий.

од гетьманського уряду, бо ще 17—17 жовтня в звідомленні Трубецького, в Переяславських пактах, Безпалого названо наказним гетьманом [1]).

Як видко з цього, Величкове оповідання про події від смерти Б. Хмельницького й до Переяславської ради 1659 р. має багато непевних звісток. Тут трапляються як хронологічні помилки, — в одних випадках помилки в днях, а в инших і в роках, — так і фактичні. В фактичних помилках ми маємо або оповідання про зовсім небувалі події, або-ж про такі, що хоч і одбулися, але-ж не так, як оповідає про це Величко.

Все це приневолює, провадячи історичні досліди, і цією частиною Величкової праці користуватися дуже й дуже обережно.

---

[1]) Ibid., с. 260, 262, 267, пор. V № 2, с. 3.

КСЕНОФОНТ КОЗУБЕНКО.

СЛІДСТВО ПРО ХУТОРІ В СОТНЯХ ЯГОТИНСЬКІЙ ТА БЕРЕЗАНСЬКІЙ 1730 РОКУ [1]).

Працюючи над питанням про колонізацію колишнього „вільного степу Яготинського", я в Рєпнінському архіві натрапив на копію з слідства про хуторі в сотнях Яготинській та Березанській 1730 року. Слідство це переводили значковий товариш полку Переяславськаго Яків Загоруєнко та городовий отаман Воронківський — Леонтій Филипович „по висоце поважномъ ясновельможного добродѣя Его милости пана гетмана указу и по опредѣленію полковой Переясловской канцеляріи". Як зазначено в тому слідстві, воно мало виявити „въ якомъ мѣстѣ на степу чей имѣется хуторъ и сколко оного степу волного хто содержует в заживанню".

Для чого були потрібні такі відомості, про це там нічого не сказано. А питання це дуже цікаве і відповідь на нього ми можемо одержати лиш ближче обізнавшись з умовами життя того часу на даній території.

Свого часу нам доводилося вже говорити, що Яготинський степ мало не до кінця XVII в. був незайнятий, а починаючи з XVIII в. він заселяється слободами. Проваджено це заселення найінтенсивніше в 1720—30 роках, і головну ролю в цьому залюдненні відограє різна козача старшина Переяславського полку та переяславські манастирі.

Природні умови цієї місцевости поклали своєрідний відбиток на способі колонізації. Степ з розкішними сіножатями найзручніше було експлоатувати, щоб випасати худобу та косити сіно, тим-то кожен володілець, придбавши тим або иншим способом місце в степу, насамперед заводить хутір, розуміючи під цим притулок для худоби. У хуторі живуть пастухи ціле літо й доглядають худоби, що випасається на вільному степу. У багатьох випадках будують тут повітки і для зимівлі худоби, тоді в хуторі заготовляють улітку відповідні запаси сіна. А через деякий час енергійніші особи біля цих своїх хуторів починають закладати слободи. Мало не кожне сучасне село чи хутір у Яготинському степу виникли тільки так.

---

[1]) Ця стаття продовжує авторову працю з історії колонізації Яготинського степу. Частину її вже надруковано в „Записках Полтавського І. Н. О." за 1925/26 рік т. II „Матеріяли до історії заселення колишнього вільного степу Яготинського", стор. 112—154 і т. III „Яготинська сотня за даними ревізії 1723 р." стор. 217—223. Яготинський архів Рєпніна, що переховується в Полтавському краєвому історичному архіві, і яким користується автор для своїх дослідів, досить великий, тому, пророблюючи цю роботу поволі, автор має на меті опублікувати здобуті матеріяли окремими статтями.

Отаких володільческих хуторів з'явилося на Яготинському степу велика сила (хуторі ці розкидані були скрізь по-над степовими річками — Іржавцем, Годунівкою, Журавкою та Чумгаком). Цьому сприяли порядки, що існували за гетьманування Скоропадського та Малоросійської колегії. Вільний степ роздавали в цей час направо й наліво — і гетьман, і полковник з усією старшиною, і сотник, ба навіть козачі громади. Усе це робилося за різні послуги, за певні суми грошей, а то навіть просто з ласки того, хто роздавав землю. Під цей-же час широко практикується скуповування земель у козаків і захоплення без ніяких підстав.

Усе це призвело до того, що фонд вільного степу дуже зменшивсь. Сила-силенна худоби, що ходила степом, з'їдала й витоптувала траву, а решта її викошувалася на захватку.

Таке становище викликає з боку козаків та посполитих — яготинських сотнян — обурення; сиплються протести та скарги до полкової канцелярії та до гетьмана, які яскраво промовляють, що в недавно просторому степу тепер уже ніде їм сіна накосити як для власних потреб, так для „консистентов".

Ставши перед таким фактом, полковий уряд зрозумів, що становище справді погане — коли так буде й далі, то не буде чого давати у нагороду за службу старшині. Треба було вжити якихось заходів, щоб запобігти цьому лихові. А оскільки корінь лиха був саме в цих степових хуторах, то повстає питання про те, щоб запровадити над ними контроль. Адже хуторів цих, які були за вихідний пункт для заснування слобідок, де-далі більшало і це загрожувало, що вільний степ швидко буде розграбовано.

Отже, щоб виявити скільки хуторів є у степу, хто ними володіє і на яких підставах, і виряджають з полкової канцелярії в сотні „горѣшніе" — Яготинську та Березанську вищезгаданих розищиків, що й склали у вересні місяці 1730 року „вѣдомость хуторовъ в полку Переясловскомъ на степу волном имѣючихся". Один за одним описує слідство хуторі, зазначаючи де вони, кому належать та за яким правом ними володіють.

Усіх хуторів у Яготинській сотні це слідство нараховує сорок чотири, а в Березанській тільки чотири. Це зрозуміло, бо Яготинська сотня одна з найбільших сотень що-до своєї території в Переяславському полку. Але хоч і великий Яготинський степ, цифра ця була точна. Коли припустимо, що кожен володілець використовував для пастівня скромну кількість степу, на 2—3 верстви навколо хутора, то й тоді ми бачимо, що вільного степу залишалося обмаль. А нам добре відомо, що деякі особи „заживали волного степу" на 8—10 і більше верстов навколо.

Можна сказати, що під цей час, як свідчить слідство, Яготинський степ, висловлюючись фігурально, стогнав під тягарем цих хуторів.

З усього видко, що в полкової старшини була тенденція незаконно засновані хуторі понищити й давати повстати новим. Та сама вона була безсила, а через те час від часу удавалася по допомогу до гетьмана. Нам відомо, що з наказу гетьмана Данила Апостола деякі з хуторів, зазначених в слідстві, знесено, бо виникли вони незаконно; так наприклад знищено два хутірці

Переяславського Катедрального манастиря — один на початку річки Журавки де була криниця й хрест, а другий між хуторами Гриневича та Максимовича.

Питання про захоплення вільного степу набирає під той час актуального значіння для Переяславської полкової старшини. Вона особливо виявляє незавдоволення, що в їх полковий степ улазять і господарюють „многіє знатніє персони з далнихъ полковъ". Оці настрої полкової старшини відбиваються деякою мірою в універсалі гетьмана Данила Апостола від 24 червня 1732 р. Цим універсалом гетьман ознаймує „пану полковниковѣ Переясловскому, панамъ державцамъ всякого званія духовнимъ и мирскимъ, хутора свои въ полку Пер-ском при степу волномъ войсковомъ имѣючимъ" таке: „..ижъ съ поданной намъ мимошедшого мая 30 настоящого 1732 году отъ полковника наказного Пер-ского, пана Василя Томари, з старшиною полковою сотниками и значковими товарищами суплѣки извѣстно намъ учинилось, что за антецессоровъ нашихъ, бывшихъ гетмановъ и за прежде бывшихъ полковников Пер-скихъ, степомъ полковимъ Пер-скимъ сами толко полчане тамошніе Пер-скіе користовалися изъ всякіе службы монарсѣ своєму и повинности отбували, а зъ другихъ полковъ никто в томъ препятствія не дѣлалъ, толко сами полчане Пер-скіе полковими угодіями, не попуская посторонним, пожитковалися. А хто бывало зъ иного полку хочетъ чи статок свой пасти, чи сѣна укосить на степу полку Пер-ского, то за вѣдомомъ и позволеніемъ полковников Переясловскихъ или же старшини тамошней позволялось. А въ недавнихъ годахъ, по смерти полковника Переясловского Стефана Томари, между полковничествомъ Переясловскимъ многіє зъ другихъ далнихъ полковъ знатніє персони, в полковой ихъ Переясловской степъ поулазили и всѣ немаліє мѣсця и прикмети покупивши не токмо греблѣ всюду позасипали, великіє хуторѣ и иніи по два и по три поустроєвали, но и слободи немаліє зъ здѣшнихъ же околичнихъ селъ людмы безъ жадного указу сами собою поосажовали и степу так много по своєй волѣ позанимали и позаоривали, на томъ степу держачи стада и скота по килка сотъ овець по килко тисяч едно они спасують и збивають, а другоє скошують, изорують, что имъ полчанамъ Переясловскимъ старшинѣ и всѣмъ людямъ козакамъ и посполи тимъ весма тѣсно и нѣгде сѣна укосить. Да еще съ верхъ того властноє однимають и жилцямъ полку Переясловского возбраняють, волним степомъ пожитковатись, къ томужъ если кто що укосить, то граблять и забѣрають и товару хочъ хто мало імѣетъ впредъ пасти весма негде за ними будетъ. Да вѣдоможъ намъ єсть, что нѣкоторіє изъ с тамошнихъ полку Переясловского старшинѣ и другихъ владѣлцовъ, а барзѣй законники катедри Переясловской, купивши малую часть землѣ, а ино сіи на самомъ волномъ степу полковомъ построивши хуторѣ, нѣкоторієжъ зъ нихъ при тихъ хуторахъ еще, осадивши и слободки, не мало степу полкового позанимали, а барзѣй законниковъ Переясловскихъ катедральнихъ слобожане безъ жадного позволенія на волномъ полковомъ степу поселившись позорували. Съ верхъ же того и сами они законники прежного степу Яготинского волного занявши лѣтнѣе хуторцѣ занимають где

лѣтомъ, держачи стада и товари свои трави вибывають, что нѣгде бѣднимъ козакамъ рядовимъ и посполитимъ для консистентовъ и на свою потребу сѣна укосить. Запобѣголом мы прето гетманъ и кавалер дабы владѣлци всякого званія хутори свои в полку Переясловскомъ имѣючіи степу полкового волного къ хуторамъ не присвоєвали, а чтобъ свободно было на томъ полковомъ Переясловскомъ степу и рядовимъ козакамъ и посполитимъ людямъ полку П-ского сѣно так для консистентовъ яко и для своєй обиходки косити и оного степу общого полкового без препятствія заживати, ординуємъ въ полкъ Переясловский п. п. Михайло Огроновича и Григорія Панковича осаула полкових Прилуцких"... Посилаючи Огроновича та Панковича в степи Переяславського полку, їм доручували, як далі сказано в універсалі „сочинити о хуторахъ владѣлческихъ розиск" і „с краткимъ екстрактом" надіслати гетьманові на розгляд. Але слідства цього ми не бачили й про наслідки його нічого не знаємо. Отже ці два документи — універсал гетьмана від 24 червня 1732 року та слідство за хуторі в сотнях Яготинській та Березанській 1730 року — як малесенькі уламки дзеркала, відбивають, у собі теж невеликі шматочки тих часів, коли відбувалася кипуча діяльність над колонізацією степу, і при тому так яскраво, що варті уваги кожного, хто цікавиться цим питанням. Слідство 1730 року тим більшої набуває ваги, що воно відбулося мало не одночасно з переведенням генерального слідства „о маєтностях" у Переяславському полку. Отож важливо обох їх порівняти. Генеральне слідство „о маєтностях" складено у червні місяці 1730 року [1]), а слідство про хуторі в сотнях Яготинській та Березанській — в вересні місяці того-ж року, тоб-то усього тільки за три місяці. Порівнюючи обидва слідства (звичайно в межах самої Яготинської сотні, що нас найбільше оце цікавить), виявляємо такий факт. Генеральне слідство торкнулося лиш тих володінь, що мали людність. Що-ж до місць зайнятих під хуторі в степу, то їх зовсім не зачеплено. Отже коли-б ми завзялися з'ясувати ґрунтуючись на даних генерального слідства, скільки, наприклад, було в 1730 році володільців землі у Яготинській сотні, то неминуче зробили-б невірний висновок. У генеральному слідстві „о маєтностях" на території Яготинської сотні показано лиш 28 заселених пунктів і їх володільців. Та картина зовсім змінюється, коли порівняти ці дані з даними у слідстві про хуторі в тій сотні за 1730 рік. Ми бачимо, що поміж 28 селами і слобідками в Яготинській сотні є ще 44 хуторі. Багато з володільців цих хуторів мали певні формальні документи на хуторі та певну кількість степу, що ними вони володіли — вже 10—15 років, або й того більше. Ці хуторі стали за підвалину для багатьох заселених пунктів, що існують і тепер, отож наприклад, с. Черняхівки, х. Копшевичевого, хут. Сулиминого, х. Гриневичевського, х. Оржицького та багато инших.

Отже слідство про хуторі 1730 року що-до Яготинської та Березанської сотень дає цінні доповнення до генерального слідства „о маєтностях".

---

[1]) В. Мякотинъ, „Генеральное слѣдствіе о маетностяхъ Переяславскаго полка". Сборн. Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества, т. 8, стор. 244—288.

Копія.

Слѣдствіе

о хуторахъ поселенныхъ в сотнѣ Яготинской року 1730 въ м-цѣ Септевріи.

Вѣдомость хуторовъ в полку Переясловскомъ на степу волномъ имѣючихся, хто по якимъ крѣпостямъ держить или самоволіємъ без всякого позволенія и на якомъ мѣстцу занялъ, нами нижеподписавшимись по висоце поважномъ ясневельможного добродѣя єго м-лости пана гетмана указу и по опредѣленію полковой Переясловской канцеляріи въ сотнѣ горѣшніе посланними, чинилось письменное слѣдствіе, а въ якомъ мѣстѣ на степу чей імѣется хуторъ и сколко оного степу волного хто содержуетъ в заживанню — нижче сего явствуетъ

Сотнѣ Яготинской.

Футор єго милости пана Симиона Лизогуба, знатного товарища бунчукового, надъ рѣчкою Иржавцемъ, купленной у Рокитного Яготинского, а над рѣчкою Оржицею єгож пана Лизогуба футоровъ два Алоєвскіе купленние; а поки к тѣм хуторамъ степу панъ Лизогубъ во владѣніи имѣетъ — того староста не показалъ и крѣпостей на оніе не явил.

Футор Микити Калити, Яготинского козака, пополамъ з Иваном Твердохлѣбомъ отъ Стефана Дикого купленний, на рѣчкѣ Иржавцѣ на купленномъ мѣстцѣ и ствержденномъ в 1728 году екстрактомъ ратушѣ Переясловской з подписомъ рукъ полковой и магистратовой старшини во вѣчное владѣніе.

Футор Иосифа Павловича, сотника Яготинского, стоячій на рѣчцѣ Иржавцѣ при степу войсковом волномъ, на купленномъ мѣстцѣ отъ козаковъ и посполитихъ Яготинскихъ, на которий футоръ имѣетъ крѣпости.—Первую от Яготинскихъ обивателей данную в 1715 году, якая подтверждена завѣдомомъ и позволениемъ пана Стефана Томари, полковника Переясловского и старшины полковой и магистратомъ, в томъ же 1715 году. Оной же футоръ отъ полковой же старшини, въ том году будучой, за подписомъ рукъ ихъ и печатки конфѣрмаціею подтверждено. Да под тимже футором поблизу в онихъ Микита Калита да Андрѣй Твердохлѣбъ ємуж сотнику Яготинскому гребельку з доброй волѣ своєй подаровали, на якую отъ себе и писмо дали, которое висланніе рейментарскіе такове Василий Томара и Григорій Панковичъ, осаулъ полковой Прилуцкій, руками своими ствердили и печатмі закрепили.

Футор пана Петра Старѣєвича, войта Нѣжнинского, стоячій над рѣчкою Иржавцемъ, при степѣ волномъ Яготинскомъ, надъ купленною гребелькою отъ Апатѣя Мироновича, жителя безугловского, на которой футоръ имѣетъ и крѣпости зъ магистрату Переясловского въ 1721 году за подписомъ рукъ старшини полковой а магистратовой данную. Унѣверсалъ пана Василя Танского, полковника Переясловского, на то єсть, а в семъ 1730 году на всѣ тіе крѣ-

пости ясневелможний его м-лость панъ гетманъ своим поважним унѣверсалом рейментарским конфѣрмовал.

До тѣхъ всѣхъ вище писанних хуторов надъ рѣчкою Иржавцем построєнних і ограниченія жодного не имѣется понеже яко обивателѣ Яготинскіє тако и измененних футоров обще з собою в степу Яготинскомъ сѣна косять и бидло пасуть свободно.

Футор пана Якова Безбородка, значкового полку Переясловского товарища, надъ рѣчкою Оржицею построєнний на купленной землѣ в жителя Яготинского Ивана Федорова, на якую землю купленную имѣетъ купчіи отъ продавцов екстрактомъ з магистрату Переясловского за подписомъ рукъ и печатей старшини полковой и магистратовой Переясловской виданніє, а особливо висоцѣ поважнимъ ясневелможнихъ добродѣєвъ ихъ милостей панов гетманов Данила Апостола и Скоропадского в роках разних тоє все конфѣрмовано унѣверсалами.

Футор законниковъ монастира Катедрального Переясловского, новопостроєнной Пречискій въ 1728 году на рѣчцѣ Годуновцѣ, отъ футора Безбородкового двѣ верстви.

Тогож монастира другій футоръ к Оржицѣ, над яромъ въ концѣ нивя пахатного Безбородкового, занятий в недавніх годах.

Да тогож монастира третій футоръ, построєн в лозовомъ яру с три верстви отъ Ново-Пречиского футора, гдѣ и слободка ново осажується в якой імѣется болѣє тридцати дворов.

От Лозового яру до села Годуновки тогож Катедрального монастира маєтности верствей три, в якомъ селѣ и футоръ ихъже монастирскій имѣется.

Отъ футора Годуновского до хутора ихъже монастирского, построєнного ведле креста къ Яготину верствей четирѣ. От футора Чернечого, ведле креста стоячого, поуз футорѣ Гриневичевого и Максимовичевого до футора ихъже чернцовъ Катедри Переясловской новозанятого верста єдна, которий футоръ заннявъ самъ собою безъ битности архирея городничій Годуновский — Феофилъ сего 1730 году в сентябрѣ м-цѣ. До тихъ вище означеннихъ хуторовъ м-ра великого Переясловского оніє законники волного степу Яготинского збороняють отъ Годуновки къ хутору Безбородковому вѣрствей восемъ, от тоєй же Годуновки в другую сторону къ Яготину по могили Близнеци верствей семъ, а в иніє сторони и далѣє, помѣж сотнянами Яготинскими сѣна косять и бидло пасуть на волном же степу яготинскомъ самоволіємъ. На який хуторъ самий толко Годуновский, наданнихъ отъ Папієвички суддиної Переясловской и отъ пана Петра Гриневича імѣется унѣверсалъ покойного гетмана Скоропадского в 1715 году данний и подтвердительная монаршая грамота въ 1718 году виданная, а прочіє тамъ же хуторѣ оніє законники въ сихъ годахъ сами собою позанимали и построили без всякого позволенія.

Футор монастира Михайловского Переясловского, стоячій над рѣчкою Журавкою не подалецѣ их селца Журавки и Годуновки, якіє законники сѣна косять и бидло пасуть на волном степу Яготинскомъ помѣжъ з тѣмижъ чернцами монастира великого Переясловского без жадного ограниченія. А імѣютъ

законники себѣ крѣпости покойного гетмана Скоропадского в 1714 году дано унѣверсалъ, а в 1718 году подтверждено купно из Журавкою селцем и футоръ премощнѣйшого монаршою грамотою єго императорского величества Петра перваго императора и самодержця всеросійского.

Футор Иванихи Довгой Коломійки, стоячій на рѣчцѣ Журавцѣ при волномъ степу Яготинскомъ за позволеніемъ Яготинской громади, на якій футоръ имѣется и фундушъ отъ покойного пана Стефана Томари, полковника Переясловского и старшини полковой в 1711 году виданний за подтвержденіемъ печати и подписомъ рукъ вище писанной старшини.

Футор пана Семена и пана Стефана Сулимъ, на рѣчцѣ Журавцѣ стоячій при волномъ степу Яготинскомъ, у верству едну от Довгой хутора. Степомъ владѣютъ з чернцями великого монастира Переясловского у довж от своєго хутора къ Яготину верствей чотирѣ, в ширину безограниченія купно з сотнянами Яготинскими сѣна косять. На якій футор староста тамошній без панов своих крѣпостей не явил.

Футор тамъ же через рѣчку Журавку покойного Федора Сулими бунчукового товарища дѣтей занятъ и купно з нимижъ панами Сулимами волний степъ Яготинский заживають без жаднихъ на той футор дозволенія и крѣпостей.

Хутор пана Сави Гриневича значкового полку Переясловского товарища, над рѣчкою Журавкою на волномъ степу Яготинскомъ построєнний, на якій футор имѣетъ фундушъ отъ полковой Переясловской старшини. А когда мѣл спор з законниками Переясловскими, то по розиску г-на капитана Семичова, явилось тоє мѣстце в степу волное не монастирское, на якоє мѣстце в року 1724 з войсковой генеральной канцеляріи, за пановъ правителей—Ивана Левенця, Ивана Мануйловича и Федора Потребича виданно подтвержденіе на содержаніе.

Футор Стефана Максимовича значкового товарища полку Переясловского, тамъ же подле хутора Гриневичового, занятъ на томъ же волном степу Яготинскомъ, на якій футоръ імѣетъ унѣверсалъ ясневелможного єго милости пана гетмана в 1729 году виданний.

Хутор пановъ Ивана и Петра Вакуловичов Ператинских полку Лубенского, надъ рѣчкою Оржицею на купленной у Крихна Яготинского дуброви построєнний имѣется отъ Журавки в три верствѣ, до якого футора сѣно косять и бидло пасуть на волномъ степу Яготинскомъ без жадного ограниченія. На тотъ футор староста тамошній крѣпостей не показал.

Хутор пана Лаврентія Хомовича, войта Переясловского, на волномъ степу Яготинскомъ над купленнимъ ставомъ, прозываємимъ Чумчакомъ построєнъ, на якоє мѣстце зъ сѣножатми имѣетъ купчую, данную з магистрату Переясловского за подписомъ рукъ всей старшини полковой Переясловской отъ Николая Липского Лѣснянского и Мотрѣ Маруховенки братовой єго и туюж купчую в року 1727 подтверждено въ войсковой генеральной канцеляріи правителями паномъ Иваномъ Левенцемъ и паномъ Яковомъ Мануиловичемъ за подписами рукъ ихъ и печати войсковой. А въ 1728 году то є ж мѣстце и футоръ висоцѣ поважнимъ ясновельможного добродѣя его милости пана гетмана конфѣрмовано унѣверсаломъ.

Хутор пана Ивана Сулими, товарища бунчукового, в степу волномъ Яготинскомъ надъ Чумчакомъ къ вершинѣ у полтори верстви отъ хутора пана войта Переясловского построєний, який построилъ самъ собою безъ жадної на оний крѣпости.

Хуторов три вкупѣ надъ Озерищами Чумчакомъ стоячіє. Един пана Ивана Доброницкого, другій пана Андрея Грабовецького, третій пана Стефана Гаптеренка товариства значкових Переясловских. Тіє де хутора имѣются отъ хутора пана войта Переясловского въ три версти на волномъ степу Яготинскомъ, на якіє хуторѣ крѣпости не имѣется.

Хутор бывшого коменданта Переясловского Яковлева надъ рѣчкою Чумчакомъ построєнъ, отъ хутор пана войта Переясловского у полтори верстви, який хуторъ построилъ былъ комендантъ бывшій самоволіємъ своимъ на волномъ степу Яготинскомъ, которий хуторъ по милости ясновельможного добродѣя его милости пана гетмана приверженъ былъ къ пану Переясловскому. а нынѣ тимъ хуторомъ панъ Василь Танский, полковник Переясловский, владѣетъ.

Хутор пана Андрѣя пана Якова Полуботковъ надъ Чумчакомъ низше Шелехового лѣса имъ купленого отъ хутора Доброницкого въ четири версти построєнъ на волномъ степу Яготинскомъ, а сколко до того хутора степомъ волнимъ Яготинскимъ владѣютъ на тіє безъ пановъ староста крѣпостей не показалъ.

Хутор пана Луки Василевича, осаула полкового Переясловского, надъ рѣчкою Малимъ Чумчакомъ стоячи, отъ хутора пановъ Полуботковъ в пол третѣ версти, при волномъ степу Яготинскомъ на купленной землѣ въ єго м-лости пана Василя Томари, знатного товариша бунчукового, на що и купча имѣется, въ 1721 году данная за подписомъ его пана Томари руки, а граничить купчая отъ вершини взявши от ставу Ивана Марковича вершину тогожъ сухого Чумчаку сѣнокосніє луки на той же вершинѣ обома сторонами ажъ по круглоє озеро, якое круглоє озеро найдуется вище дороги сторинной, идучой до Полуботкового хутора, и особливо крѣпостами, унѣверсалами покойного пана гетмана Скоропадского въ 1720 году. Другой в томъ же году данний покойного хоружого енерального в тоє время полкомъ Переясловскомъ правящого, а в нинѣшнемъ 1730 году висоцѣ поважнимъ унѣверсаломъ ясновельможного пана гетмана все тоє конфѣрмовано.

Хутор велможного его милости пана Якова Лизогуба, обозного войскового генерального надъ рѣчкою Малимъ Чумчакомъ построєнъ на купленной землѣ у пана Каратулского при волномъ степѣ Яготинскомъ. До хутора пана Лукашевого одна верства, на которой хуторъ староста тамошний без пана крѣпостей не явилъ.

Футоръ пана Павла Черняховского, писара полкового Переясловского, построєнний надъ Чумчакомъ вище пана войта Переясловского на волномъ степѣ Яготинскомъ занятъ на которого занятіє и построєніє имѣетъ унѣверсалъ з генеральной войсковой канцеляріи в 1725 году за печатю войсковою и подписомъ рукъ правителей тоєй же войсковой генеральной канцеляріи виданний.

Хутор пана Степана Афендика сотника Борисполского та самѣ вершинѣ Чумчака имѣется полъ версти от Черняховского хутора, строєнъ на волномъ степу Яготинскомъ, який занял будучи полковникомъ наказнимъ в Переясловлѣ своєю волею и жадного указу и крѣпости не имѣетъ.

Хутор Федора Бурми козака сотнѣ Яготинской, стоячий между шляхами Чумчацкимъ и Гетманскимъ на купленной землѣ у Харка и Стецка Даниленковъ и у Леска Мовчана жителей Нечипоровскихъ, зовемий байракъ къ степу волному, на якій байрак, где поселенний хутор его, имѣет крѣпости з магистрату Переясловского 1722 году данніє. А когда за строєніе того хутора имѣлъ заводъ с козаками села Нечипоровки, то по розиску г-номъ капитаномъ Семичовимъ и паномъ Дорошенкомъ, товаришомъ бунчуковимъ и по об'явленію розисканного того ихъ дѣли в войсковой енеральной канцеляріи паномъ правителемъ пану Ивану Левинцю, пану Ивану Мануйловичу, пану Федору Потребичу и апробованномъ тамо, дано подтвержденіе отъ старшини полковой Переясловской въ 1724 году за подписомъ рукъ пана Стефана Афендика полковника наказного Переясловского з старшиною полковою и магистрату Переясловского за подписомъ рукъ ихъ и печатей на владѣніе того байраку и сидѣніемъ тамо хуторомъ.

Хутор отца Иоанна... протопопіи Баришовской на купленной землѣ построєнъ надъ озерцемъ к вершинѣ Липского ставу к степу волному Яготинскому, на которое мѣстцѣ и хутор имѣется крѣпость данная отъ громади Лѣснянской на сидѣніе тамо хуторомъ в 1722 году за подписомъ рукъ ихъ данное.

Хуторѣ близкіе коло Яготина.

Хутор Мойсея Чиргикала, козака Яготинского, неподалецѣ стоячий отъ Яготинѣ на рѣчцѣ при купленой греблѣ и ланахъ з Кириломъ Непийводенкомъ пополамъ, на якой половинной своєй части построивши себѣ Чиргикало хуторъ, поле пашет и бидло пасетъ купно з Яготинскими обивателями и на тое имѣет крѣпость отъ сотенной старшини Яготинской, отъ Пелагеи Кириловой Непийводенковоі на половинную часть Чиргикалу в селѣ 1730 годѣ данную.

Хутор Варки Ратчихи, козачки Яготинской, на купленномъ полѣ над Иржавцемъ, меж полем рабочим Яготинским, на якій кутъ имѣетъ купчую в 1718 году отъ Яготинцев со всей громади данно тот хутор мѣсто подворка в нѣмъ бидло не держится.

Хутор тамъ-же у кутѣ и другого яремъ надъ тимъ же Иржавцемъ рѣчкою на купленномъ кутѣ в 1689 году для зими построєнъ, статку в немъ лѣтомъ не держится, но совокупно з гражданами Яготинскими содержится.

Хутор Якова и Сидора Розуменковъ над Иржавцемъ тамъже в неподалецѣ отъ Яготина. Поведали, что ихъ отецъ отъ Полтавской баталіи гребелку в Покотила Яготинского купилъ с полями и на томъ отъ того году построивши и донинѣ тамо мѣшкаеть, и до хутора того степу не присвояють, но купно з Яготинцями сѣна косять и на той хуторъ повѣдали же купчую имѣли от Покотила Яготинского, толко она купчая в пана Карпа Бурлая в будучой время писара Поскового задержана при заводѣ ихъ Розуменковъ з попомъ Яготинскимъ отцемъ Иваномъ Терлецким.

Хутор пана Гаврила Бурлая, полковника охочекомонного, построилъ надъ рѣчкою Супоємъ против Яготина на купленной в Козолки Яготинского прозиваємого Шаруна и у Моргуна Панфиловского жителя землѣ при степу волномъ Яготинскомъ, на якую купчую землі так от продавцов яко и магистрату Переѣясловского с підписом рукъ и притисненіемъ печати имѣется крѣпость.

Хутор пана Ивана Кулябка, товариша бунчукового, куплений у Игната Лисенка мѣщанина Баришовского, стоящій надъ рѣчкою Супоємъ при робленомъ полѣ Яготинскомъ, якоє поле лежить за Недобоєвский гай по могили з єдной сторони, з другой сторони в гору Супойця за могили ж и за Клименкову сѣножать, с третей сторони по Черевковную дорожку, а потом з боку Супойця надъ ставомъ же его пана Кулябка и имъ самимъ же купленное поле, прозиваємоє з одной сторони Райковщина, з другой сторони внизъ Супойця по кугъ гетманский, якій хутор построєнъ на купленной землѣ к волному степу Яготинскому и на оній имѣются крѣпости з магистрату Переясловского за подписомъ рук и печатей старшини полковой и магистратовой Переясловскихъ в 1715 і 1717 годахъ виданіє.

Хутор паней Анастасіи Петровской, хоружей полковой Переясловской, поставленъ под Панфилами надъ рѣчкою Супоємъ на купленной землѣ, прозиваємой Ляхновщина, в жителя Переясловского, которий граничатся куплею с полями и сѣножатями и стѣнками к Яготину по ярокъ по три дуби стоячіє, з другой сторони повзъ грунтъ отца Павла Панфилского по окопъ отъ шляху по долину Яготинскую с прилеглими ярами. На якой хутор леґацію и подписомъ руки ствержениє покойного преосвященного епископа Переясловского отца Захарія Корниловича, унѣверсалом пана Стефана Томари полковника Переясловского и екстрактомъ з магистрату Переясловского в 1715 году при печати магистратовои виданніє.

Хутор єго милости пана Василя Томари, полковника наказного Переясловского, построєнъ надъ Чумчакомъ, на купленной землѣ при степу волномъ Яготинскомъ. На якой футор и землю имѣется купчіє отъ продавцовъ и екстрактомъ з магистрату Переясловского за подписомъ рукъ и печатей старшини полковой и магистратовоі, особливе же покойного гетмана Скоропадского в року 1714 унѣверсаломъ ствержденіє и 1729 году ясневельможного добродѣя его милости пана гетмана Данила Апостола висоцѣповажнимъ конфѣрмовани унѣверсаломъ.

Хутор другій его милости пана Василя Томари, полковника наказного Переясловского, за Яготиномъ надъ одною Иржавскою построєнъ на купленной землѣ отъ сотника Яготинского Іосифа Павловича. На якой хутор, гдѣ нинѣ осажуется слободка, имѣется от продажи з магистрату Переясловского за подписом рук старшини полковой и магистратовой видана купчая 1729 году висоцѣповажнимъ ясневельможного добродѣя его милости пана гетмана Данила Апостола конфѣрмовано унѣверсаломъ

Хутор Федора Кохна, значкового полку Лубенского товариша, стоячій на томъ боку рѣчки Чумчаку на купленной землѣ к волному степу Яготинскому. В якому хуторѣ самъ онъ Кохно живучи отбуваєть козачкую повин-

ность до полку Лубенского, а граничитъ тотъ степъ, гдѣ онъ живетъ, до полку Переясловского.

Хутор другой его Кохна в чотире версти отъ жѣлого его Кохнового, хутора, в якомъ мѣшкаетъ зять его Капѣстамъ, на томъ же боку Чумчаку поселенний к волному степу Яготинскому.

Хутор пана Матвѣя и госпожѣ генеральши Кантакузинового брата, построенъ на томъ боку Чумчаку подъ урочищемъ Городкомъ где и слободка осажуется, а по якой онъ силѣ тотъ хутор держитъ на тоє крѣпости не показано

Хутор пана Михайла Прохоренка, сотника Бубновского, на тамъ же боцѣ Чумчаку на купленной землѣ у Шрамка построєний от якого продавци имѣетъ купчую, а сѣно косять и бидло пасуть в степу волномъ Ягоготинскомъ

У того в сотнѣ Яготинской хуторов числится 44.

Сотнѣ Березанской хуторѣ.

Хутор пана Михайла Турчина, товарища значкового полку Переясловского, жителя березанского над рѣчкою малою Супойця построєнъ на купленной землѣ з сѣножатми, а іменно в Германа Савченко и Петра Калиненка, жителей сена Лехновець козаковъ сотнѣ Березанской да в Леска Бережного козака яготинского. Которий хутор граничится купчою отъ Яготина по окопъ и сѣножать Клименкову и по двѣ могилки внизъ Супойця от Березані по дорожку Черевковскую. На якій свой хуторъ и сѣножати с полемъ имѣютъ крѣпости отъ своих продавцовъ з уряду Березанского в 1711 і 1717 годах данніє, такожъ и подтвердительныя в 1716 году екстракти з магистрату Переясловского за подписомъ рукъ полковой и магистратовой старшини и притисненнямъ печатки имѣется ему на владѣніє.

Хутор паней Елени Максимовичовой Володковской, тамъ же надъ Супойцемъ стоячій, на купленной землѣ у Грицка Клименка и Калиненка жителей Лехновских. Которий хутор купчими граничить отъ Турчинового и Бережного Яготинского грунтов до грунтов же пана Якова Михайловича и на оніє хутори и грунта имѣются крѣпости отъ продавцовъ и подтвердительний покойного гетмана Скоропадского унѣверсалъ.

Хутор пана Якова Михайловича, значкового товарища полку Переясловского, стоячій над рѣчкою Супойцемъ межи степом волнимъ Березанскимъ и Яготинскимъ на купленной землѣ у Евдокіи Стасѣвни Ващихи жительки Яготинской 1671 году и у Леска Тарасенка жителя Ярешковского сотнѣ Березанской купленніє в 1725 году. Которія грунта и сѣножати и яри имѣетъ ограниченіє по обоихъ сторонахъ рѣчки Супойця по могилки от гребельки Думитрашковой и дорожки Лехновской до грунтовъ тиєй Володковской лежачіє. На якіє грунта и хутор имѣются крѣпости отъ продавцовъ з магистрату Переясловского за подписомъ рукъ старшини полковой и магистратовой, а особливе висоцѣ поважнимъ ясневельможного добродѣя єго милости пана гетмана в 1728 году конфѣрмовано унѣверсаломъ.

Хутор пана Андрѣя Думитрашко, товарища бунчукового, стоячий надъ рѣчкою Супойцемъ при степѣ волномъ Березанскомъ, которого степу пан

Думитрашко к хутору своєму привлащает много, а оному ограниченія сколко имѣется и крѣпостей на тоє жаднихъ не показалъ.

Тіє всѣ означенніє хуторѣ в сотнѣ Березанской єдинъ другого по близу разстояніємъ найдуются.

В сотнѣ Березанской хуторовъ числится 4.

На копіи подписано так: К сей вѣдомости ми посланніє для ізследованія хуторовъ в сотняхъ горѣшнихъ полку Переясловского в степѣ волномъ имѣючияся, якіє хуторѣ в самую правду и єдного не обходя следовали; на томъ и подписуємся своими руками Іаковъ Загоруенко значковий полку Переясловского товариш, Леонтій Филиповичъ отаманъ городовой Воронкивскій.

ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ.

СТОРІНКА З ІСТОРІЇ АРХІВУ ГЕНЕРАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО СУДУ.

Загально відома гірка доля архівів України за старих часів. Зокрема треба це сказати про архів Генерального Військового Суду, що пережив дві пожежі в Глухові (1748 і 1784 р.) [1]), перевіз разом з архівом Малоросійської Колегії до Чернігова р. 1797, а може й раніш за розпорядженням ще од Рум'янцева-Задунайського [2]), роздрібнення через передачу значної частини цього фонду у 1871 р. до Московського архіву Міністерства Юстиції [3]), відкіля він за наших вже часів повертається до Харківського Центрального Історичного архіву. Перерви між цими зворотними моментами в його житті сливе не досліджено. Це не дивно, коли взяти на увагу, що самий архів цей довелося Мякотінові „відкривати" в 1898 р. Тому, здається, не зайві будуть відомості про нього за період 1748—1782 р., що подаються нижче з архівних справ.

Пожежа почалася в Глухові 23 травня 1748 р. і тривала чотири дні. Під цей час згоріли і те приміщення де засідав Генеральний Суд, і те, де працювали канцеляристи „и дела старые коллежские и внов производимые были содержаны". Але всі справи звідтіля винесено. 28 травня на засіданні Генерального Суду було вирішено й наказано: „всем канцеляристом обретаючимся в Суде Генеральном, так по Генеральному реєстру, сочиненному 1744 году, яко и по имѣючимся по повытьимъ реєстрамъ такожъ и содержащому в Суде Генеральном протоколную записку, в коего вѣдомстве и два коллежские, оные старые коллежские дела и внов по Суду Генералному протокольные записки со всякою аккуратностію пересмотреть и в ящики скласть и что по справки явится верно подписать і в том что вѣрно іми освидетельствование учинено и дела в целости, а ежели что явиться в затеряніі подлинно ль з ызбъ невыхвочены или затерены обвязать их под штрафом подписками".

Генеральна Військова Канцелярія й собі 30 травня з цього приводу надіслала до всіх канцелярій обіжника, зокрема Генеральному Судові наказала—„дабы в том Генеральномъ Судѣ тотчас учинено было справку и вѣр-

---

[1]) „Кіев. Стар." 1889 р., лютий, ст. 447 і 456, в статті Теличенка „Скорбный листъ архива Малороссійской Коллегіи".

[2]) „Кіев. Стар." 1894 р., березень, ст. 557—558. Порівн. Є. М. Іванов, „Харк., Истор. Архивъ". X. 1904 р, ст. 6 (Сборн. Харьк. И. Ф. Общ. т. XIV).

[3]) „Кіев. Стар." 1898 р. листопад, ст. 141 в статті Мякотіна „Архів генерального військового Суда".

ное осмотреніе, что в тот бывшой пожар з дел також з денег и протчего в цѣлости при оном Войсковом Генеральном Суде осталось или что пропало и сколко и чего імянно; и яко при томъ Генеральном Суде в содержаніи были колодники, тако із оних не убежал ли кто; о всем том от оного Генерального Суда конечно не далѣе як чрез два дни представлено в Войсковую Єнеральную Канцелярію по полученіи сего вѣрніи и обстоятельніи вѣдомости"... Генеральний суд, заслухавши це 1. VI, відповів, що він наказав вже своїм канцеляристам зробити перевірки і що „представит безукоснительно... что по справѣ явится"...

Тимчасом Генеральна Військова Канцелярія повідомила Сенат про те, що трапилося. 15 червня одержали з Сенату відповідь з наказом негайно сповістити від чого сталася пожежа, що і хто згорів, скільки загинуло грошей, скільки винесено справ і скільки їх погоріло. Тому Військова Канцелярія вимагає від Генерального суду „без всякого умедлѣнія" подати потрібні відомості. 7 липня Генеральний суд докладає Генеральній Канцелярії, що „...явилось яко во время того пожарного случая никакихъ дѣл и денег не згорѣло и всѣ оніе что были винесенни, тако ж и с колодников которих тогда при самом Судѣ Єнеральном окромѣ тѣх, которие в острогу под видѣніем караульного обер-офицера имѣлось 12 человек нихто не бежал. Яко же в сохраненіи того всего имѣлось прилѣжное попеченіе, хотя токмо в то время обрѣталось салдатъ безсмѣнно опредѣленных при коллежскихъ дѣлахъ три да жолдаков и компанѣйцевъ человѣкъ десять и у оных же под смотрением имѣлись и вышеписанные колодники 12, однако ж тѣ всѣ дѣла которие были в больших и малих сундуках с кришками — 59, да без крышок — 19, да сверх того на столах в судейской конторѣ и по повитямъ в звязках будучие, да един сундук из имѣючимися по Суду Єнералном за гербовую бумагу и з другими денгами, також столи, стуля, окна и оконици из судейской кантори вихвачени по самой крайней нуждѣ, куда токмо возможно было, ибо чтоб тогда такие дѣла еще в безопаснѣйшое мѣсто перевозить подвод не имѣлось и ни откуда на вспоможение било не прислано и оние дѣла нынѣ по переборѣ в ящики складени, но токмо по тим же канцелярским вѣдомостямъ показанно, что нѣкоторое малое число дѣл неведомо как утрачено, какие имянно показании в тѣх их вѣдомостях"... Генеральний Суд надіслав при цьому реєстр тих справ, що загинули. Але разом з тим він уживає цікавого заходу: „...а понеже к тому мѣсту, гдѣ дѣла из Суда Єнерального вихваченни были, поблизу из других канцелярий виношенни были, як то с зборной и гарнѣзонной и из сотенной Глуховской, так же з комиссіи экономіи щетной, слѣдственной и воловой и за тогдашним великимъ вѣтром не моглы ль оние к другимъ писмам быть пере(не)сенни; для того в показание канцеляріи и коммисии показав о неявившихся дѣлах послать запросние листы и требовать о тѣх дѣлахъ по вышеписанному извѣстія"...

14 липня Канцелярія Генерального суду звернулася до канцелярії Малоросійських зборів, до канцелярії полкової Глухівської залоги, до сотенного Глухівського Правління, до Комісії економії одписних малоросійських маєтностів, до Генеральної Малоросійської. „Щетной" канцелярії, до „учреж-

денной в г. Глуховѣ слѣдственной об обидах Коммисіи", до „учрежденной в Малоросіи о тристатисячной рублевой сумѣ за воли денег и о протчих делах Коммисіи", прохаючи пошукати серед їх справ, чи не знайдеться там щось з справ Генерального Суду, які міг перенести вітер підчас пожежі. На всі ці запитання була відповідь, що вони нічого не розшукали. До цього листування Генеральний Суд приклав копію „Вѣдомость, сколко во время бывшого в г. Глуховѣ пажара с винесенныхъ с изб Суда Єнерального дѣл, так челобитческих, яко и колодничих невѣдомо каким образом при переноси их утеряно; також челобитних єкстрактов і выписок"... Загублено було 43 справи, а саме: 1) 1. III. 1727 р. екстракт з справи про ґрунти між попом с. Рогинець Лубенського полку Ів. Константиновим і мешканцем Сорочинської сотні Миргородського полку Ант. Токаренком; 2) 7. III. 1727 р. екстракт про чолобиття драгуна Тим. Палкова про стягнення пожилих грошей за його біглих селян; 3) 23. III. 1727 р. чорнова виписка про чолобиття за рибні озера Лубенського полковника Андрія Марковича; 4) 24. III. 1727 р. чорновий екстракт з поданнями Андрія Марковича про те, що Ф. Вейсбах оселив с. Андріяшівку (по перших 4-х справах діловодства не було більше). 5) 1. IX. 1727 р. чолобиття капітана Ів. Хрипунова на мешканців с. Зазерки, підданих бунч. тов. Степ. Миклашевського, що вони пожали жито на полі, яке заставив йому Лохвицький отаман Бизурний, і на Мусія Антонова, мешканця Некрасівського про заборговані йому гроші; 6) 14. IX. 1727 р. справа про колодника-злодія Андр. Дериберезенка, мешканця с. Іваників Лубенського полку (Справу було вирішено, а Дериберезенко був на поруках); 7) 9. XII. 1727 р. справа за скаргою козака Мих. Яковенка Лукомської сотні Лубенського полку на Лукомського сотника про одняття у нього поля (зроблені судні промови). 8) 17. XII. 1727 р. справа про чолобиття мешканця Лукомської сотні Андр. Яверчука на козаків тієї-ж сотні Ів. Костенка та Мусія Романенка за пограбування жита і про безчестя й грабіжництво отаманом Селецьким Фед. Шендюхом і козаком Глухівської сотні Олексієм Телетою (справа вирішена); 9) 8. III. 1729 р. справа за чолобиттям копіїста Як. Білевцова про кріпаків його жінки (справу вирішено 10. VII. 1730 р.); 10) 9. III. 1728 р. справа за чолобиттям сотника Глинського Лубенського полку Анан. Жуковського про те, що його сина вбили мешканці с. Волошинівки (вирішено 6. VII. 1730 р.); 11) 21. V. 1729 р. справа про вбивство Ів. Карасьова від мешканців Роменських Павла й Василя Романенків з инш. (вирішено 14. I. 1730 р.); 12) 23. V. 1729 р. справа Як. Манка з Лубенським полковим обозним Павлом Мартосом за чабанське майно (ріш. 17. VI. 1729 р.), 13) 21. VI. 1729 р. промеморія Генерального Суду до Сівської провінціяльної канцелярії про надіслання на вирішення справи за поданням козака с. Боброка Роменської сотні Лубенського полку Олексія Сивого, що його силоміць повернув у селянство прикажчик с. Шустова Рильського повіту поміщика М. Левшіна; 14) 16. IX. 1729 р. справа за чолобиттям мешканців Лубенського полку Андріяшевських про те, що Лохвицька жителька Павла Імшинецька заграбувала їх пожитки й инш. (справа рішена); 15) 11. X. 1729 р. справа за чолобиттям Григора Сиволапа, мешканця Аксютинського на жінку

колишнього судді Черниша за зруйнування греблі на р. Сулі в Роменській сотні (зроблено слідство); 16) 3. XII. 1729 р. подання від отамана Хоружовського Сем. Біличенка з присилкою жінки Параски, що прижила з Хоружовським мешканцем Ос. Василієвим дитину та й вбила її (жінку не допитали, бо вмерла, а Василів на поруках); 17) 16. XII. 1729 р. справа за чолобиттям Семена Чернукова дворака поміщика с. Облеглей Путивльського повіту Фед. Бурого, що кріпаки цього Бурого вбили дружину Бурого; зроблено на допиті промови двох осіб); 18) 23. I. 1730 р. справа за чолобиттям кол. полкової лубенської обозної М. Забаровської на кол. генерального суддю Ів. Черниша з його сином Петром за те, що вони захопили сіножать „Патичиха" та на Пустовойтівського отамана Портянку за ґвалтовне пограбування одного вола (виписано з указів і прав); 19) 19. II. 1730 р. справа за поданням отамана Глухівської в'язниці Дерев'янки про втечу колодника Грицька Педая, що сидів за вбивство Жуковського (ріш. 11. III. 1730 р.); 20) 5. III. 1730 р. справа про те, що козак Городиської сотні Кир. Олиференко вбив дівку (ріш. 6. VII. 1730 р.); 21) 16. III. 1730 р. справа про гроші, що винні роменські мешканці П. Калениченко та О. Степаненко ген. підскарбієві Андрієві Марковичеві (ріш. 20. X. 1730 р.); 22) 8. IV. 1730 р. справа про мешканців м. Воронежа К. Іванова, С. Плотнікова та Л. Полініна, упійманих з краденими грошима (ріш. 18. XI. 1730 р.); 23) 3. VI. 1730 р. справа про москвитина-міняйла Степ. Петчинова, в якого витрусили церковне срібло (ріш. 19. VI. 1730 р.); 24) 8. VII. 1730 р. справа за скаргою капітана Тверського полку Гр. Шішкова на кол. Лубенського полковника Андр. Марковича за те, що він затримав його кріпака (зроблені судні промови); 25) 17. VII. 1730 р. справа про втікачку-селянку капітанші Дурової Фед. Тимофієвої, що жила за різними людьми полків Лубенського і Прилуцького (надіслано накази до Лубенського й Прилуцького полковників); 26) 11. IX. 1730 р. справа за чолобиттям полкової лубенської обозної Забаровської на старосту Коровинського, Як. Яблонського, що зайняв з її отари коней (слідство зроблено); 27) 17. IX. 1730 р. чолобиття жительки роменської М. Данилихи на кол. генерального підскарбія Андр. Марковича за захоплення ґрунтів і забрання грошей (не розглянено зовсім); 28) 16. XI. 1730 р. чолобиття Сем. Жнакіна про гроші, що йому винні різні люди (надіслано копію чолобиття до Прилуцького полковника для вирішення; 29) 26. VIII. 1740 р. справа за чолобиттям бунч. тов. Степ. Миклашевського з нововписними козаками с. Волокитина Макс. і Гн. Демченками за їх козацтво (ріш. 21. XII. 1742 р.); 30) 11. VII. 1741 р. справа козака полкової Стародубівської сотні. Мик. Янченка з міщанином Стародубівським Йосипом Самусенком з синами за те, що цей Самусенко не заплатив Янченкові 300 карб. за пеньку (не вирішено); 31) 21. VIII. 1741 р. справа за чолобиттям козаків Батуринської сотні Ніженського полку Андр. і Петра Каштелянів на зятя їх Кир. Заліського за те, що він побрав різне рухоме й нерухоме майно (ріш. 29. I. 1746 р.); 32) 24. IX. 1741 р. справа за чолобиттям селянина Крупецької волости Ів. Очинова про втікача-селянина Гарас. Голого (не починалася); 33) 18. VII. 1742 р. справа за чолобиттям козака Сорочинської сотні Гадяцького полку П. Ярошевича на козака Коми-

шанської сотні Ів. Крупку за те, що той побрав йому коней, корів, волів й инш. (невідомо що зроблено); 34) 13. IV. 1745 р. справа про крамні товари, що покрав у козака Янпільської сотні Ан. Михайлова янпільський мешканець Кл. Зленченко (ріш. 28. XI. 1746 р.); 35) 3. VII. 1745 р. чолобиття козаків Роменської сотні Лубенського полку Тим. Мазковенка з товаришами про те, що бунчукові товариші Андр. і Григ. Стаховичі захопили в них поле та сінокос, побрали хліб, сіно, худобу, при справі—промови на суді, копія судового вирішення і чорнового наказу Лубенському полковникові Апостолові; 36) 14. X. 1746 р. чолобиття єромонаха Крутицького манастиря Іова Хоминського на значкового товариша Ніженського полку Пав. Урвихвоста „о бои и безчестии его", так само „термѣна указу" до Полкової Ніженської Канцелярії (надіслано копію з наказом розглянути до полкової Ніженської канцелярії); 37) 11. VI. 1746 р. чолобиття мешканця м. Конотопа Корнія Обливаненка сина ніженського полкового осавули Ст. Костенецького Якима за зґвалтування доньки Обливанського Дуні; инші чолобитні, що подавав довірений К. Обливанського — жолдак Ром. Обливанський „о понаровки полковой Нѣженской канцелярии; чорнові одписки цієї канцелярії і репорт полковника ніженського Кочубея, „а в якой силѣ и что по оному опредѣлено нѣсчим і справится" (надіслано на вирішення Ніженської полкової канцелярії); 38) 1746 р. справа підканцеляриста Збірної Канцелярії Нич. Винди з військовим канцеляристом Пав. Дембовським за биття Дембовським брата Винди—Власа „теренбача войсковой музики"; справу надіслано Винді з третійного суду („Слушно и велено писать приговор, с которого дѣла канцеляристом Павлом Руголем прописка была і написана; и оное дѣло с прописко́ю было в сундуки под замком". Цікаво, що сам П. Руголь підписав це свідчення); 39) 1746 р. справа козаків с. Єсимонтовки Мглинської сотні Стародубського полку Клима й Ів. Лузкових з бунч. тов. Мих. Єсимонтовським за биття їх і грабування майна („судніе речі произведені"); 40) 15. VII. 1747 р. чолобиття уповноваженого Пустинно-Миколаївського Київського манастиря єромонаха Марка Антоновича про те, щоб перенесено до Генерального Суду з полкової Переяславської Канцелярії невирішену справу про те, що Дівицького городничого побили отаман та козаки того-ж села Дівичок; чорнетка указу, подана з полкової Переяславської канцелярії, довідка на це подання; 41) 30. IX. 1747 р. указ з Військової Генеральної Канцелярії з приводу чолобиття гадяцького полковника Галецького на бунч. тов. Вас. Пиратинського за опорчення, ніби-то Галецький, знищивши перші вибори на сотники, організував другі вибори на сотника вакансового Манка та військового канцеляриста Іллю Шостака (Подано до Генеральної Канцелярії, що обирати треба по військовій команді по силі рішительних пунктів); 42) 3. II. 1748 р., справа за чолобиттям мешканця х. Устимівки Власівської сотні Миргородського полку Ів. Винника на бунч. тов. Дан. Тернавського за ґвалтовне пограбування у нього на дорозі у м. Снитині 60 овець і за жорстокі Виннику і його брату побої й мордування (надіслано наказа прислати відповідача); 43) 4. III. 1748 р. справа за апеляцією значк. тов. Стародубівського полку Вас. Карповича з козаком полкової Стародубівської сотні Мик. Височаном за побої, що

завдав йому й жінці В. Карпович (не вирішено). На відомості підпис військового канцеляриста Гр. Аксютова і за писаря Генерального Суду Пилипа Костянтиновича.

Отже, як бачимо, загублено було справ не багацько і історичне значіння їх мабуть не велике. А що справи ці відзначено точно, це свідчить про те, що це справді всі втрати, що їх з'ясовано цілком. Проте це не може стосуватися до справ, що були так чи инакше попсовані, хоча й їх мабуть не багацько, бо справи здебільшого переховувалося (й виносилося з приміщення?) у скринях.

Цікаво, як підготували цей реєстр справ, що загинули. За писаря Генерального суду Пил. Костянтинович наказав на підставі постанови Генерального Суду листовно 1. VI. протоколісту й канцеляристам з'ясувати, що втрачено „и по пересмотрѣ тѣ дѣла скласть в ящики, також между тѣми дѣлами смотреть не імѣется и каких докладних писем и что по справки явится вѣрно под симъ подписать". На звороті цього наказу розписалися в тому, що підчас пожежі винесли з приміщення всі справи і склали їх вже в ящики: по повіттю Київському й Переяславському канцеляристи А. Соханський, П. Прокопович, по повіттю Чернігівському — Ф. Леонтович, по повіттю Полтавському — канц. Ф. Славатинський і канц. Як. Корнієвич, по повіттю Прилуцькому — канц. Ів. Яровий і канд. О. Дмитровський, по повіттю Лубенському — канц. Ор. Данилевський, по повіттю Ніженському — канц. Ів. Акрицький, канц. Ів. Костевич, канц. Ост. Алексієвський, канц. Ів. Павловський, по повіттю Стародубівському — канц. П. Руголь і канц. Гр. Аксютов, по повіттю Гадяцькому — канц. П. Денбовський і Ів. Ісаєвич; по повіттю Миргородському — військовий канцелярист — Пав. Денбовський і канц. Ів. Ісаєвич, що до справ, які були при „протоколі" Генерального Суду, то канц. Мат. Матвіїв свідчить підписом, що „протокол і записные книги и бывшей Малороссійской Колегіи дѣла все вынесены и ничего в избах не осталось токмо тѣ колежскіе дѣла еще за множеством их не разобраны, а паче, что оные от 1727 р. в сундуках и ящиках лежали, то во время того пожару как вытаскивани сундуки у многих дны от долгого стоянія поотгнили і связки на дѣлах потлели и для скорости вынашеваны окреме сколко захватит было можно и от того перемещены"... До цих розписок додано відомості про справи, яких „не явилось" порівнюючи з реєстром: по повіттям Переяславському й Київському — 2 справи (ч. 29 і 32 зводної відомости,—див. вище), відомість за підписом канцеляристів Пт. Прокоповича й Ів. Астровського; по повіттю Прилуцькому — 1 справа (ч. 40), по Лубенському — 27 справ (ч. ч. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19,-20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28), по повіттю Ніженському—4 справи (ч. ч. 31, 34, 36, 37), по повіттю Стародубівському — 5 справ (ч. ч. 30, 37, 38, 39, 43), по повіттю Гадяцькому — 3 справи (ч. ч. 17, 33, 41), по повіттю Миргородському — 1 справа (ч. 42).

Генеральна Військова Канцелярія турбувалася за справи. 6. VII вона надіслала до Генерального Суду наказа втретє прискорити потрібні відомості, які вона „в Правительствующий Сенат имѣет непремѣнно сей недели с нарочным курером" надіслати. Але щоб більше вплинуло, наказ закінчувався

такою загрозою: „ежели до отправленія того нарочного таков рапорт з оного Войскового Генерального Суда поспѣть не может, то впред таковіе вѣдомости имѣют быть отправлены з другим нарочним на кошт присутствующих в том Генеральном Судѣ, от которого таковых вѣдомостий в присилки не будет"... Це справді вплинуло, бо, як ми бачимо, другого дня 7. VII. Генеральний суд вже надіслав потрібні відомості. А 9. VII Генеральний Суд слухає цей суворий наказ Генеральної Канцелярії, зазначаючи, що він одержав його тільки 7. VII, коли вже відомості були одправлені, — „а понеже требуємие вѣдомости уже отправлени до полученія того указу и выше писаного же Генеральной Войсковой Канцелярии опредѣленія, то на членов Генерального Войскового Суда положен штраф за неприсылку тѣх вѣдомостей, отвозом оних на их коштѣ в Санкт Петербург, оние члени признають себѣ за крайную обиду, понеже таковій штраф положен без ответа Суда Генерального, а помянутіе члени, которие нынѣ в Суде Єнеральном присудствуют, во время пожарного времени о сохраненіи тѣх всѣх дѣл имѣем крайнее попечение, и не токмо из тѣх ни малѣйшего не згорѣло, но оние купно з денежною казною в 79 больших и малих ящиках, окромѣ того что без ящиков были, и при том столи, стуля, окна и окончини вихвачении, как о том помянутій репорт и приложенние тамо вѣдомости явствуют, что отсылкою такие вѣдомости прежде ускорить было невозможно, то Суд Генеральній имѣет слѣдующие причини: 1) посля пожарного времени нѣсколько дней, как Войсковая Генеральная Канцелярія извѣстна, дѣла принужденни были стоять на том же пожарном мѣстѣ, куда винесенни, пока випрошенно от оной Єнеральной Канцеляріи мѣсто на министерском дворѣ, кои також по перевозѣ туда посередѣ двора без прикрития принужденни держать и по тогдашной от пожаров опасности дабы оних паки чрез такой же случай не потерять в хоромное строеніе внести было невозможно, однакож Суд Єнеральній не отпустил того, чтоб тѣх всѣх дѣл по реєстром не пересмотрѣть и какое опредѣление учинил еще до получения перваго Генеральной Войсковой канцеляріи указу о том явствует в отправленом на тот указ июня 2 числа рапортѣ; 2) по тому опредѣленію всѣ канцеляристи как дѣла Суда Єнерального, так и Малоросійской Коллегіи должни были пересматривать по реєстрам, которих дѣл по Генеральному только реєстру сочиненному по 1745 год, состоит едних нерѣшенних, кромѣ тѣх же годов рѣшенних, — 1541, и множественного числа колежских ревизіялних книг и других дѣл да и тѣх, которие от 1745 году по нынѣ производились, о коих особие по повитам имѣются реєстра, 3) а тѣх дѣл канцеляристам всякой день пересматривать было невозможно для того, чтоб во время дождей и вѣтров ящиков открить, даби без покрития и огорожи не били помочени и вѣтром рознесении пересматривать весма било опасно да и тѣ дѣла уже не так состояли как по реєстрам были иногда складени, и осторожностию как виношенни, так и складенни іс повѣтя в повѣтя и не вдруг возможно было по реєстру сискать и оние канцеляристи по течению в Судѣ Єнеральном дѣл каждой в своем повитѣ исправлять бил должен; 4) ежели ж би на единое оних дѣл пересматривание положить время оставя всѣ дѣла, то в Суде Єнеральном невозможно того учинить было для того, что в тож

время при указѣх з Войсковой Генеральной Канцеляріи колодников едних взятих по причинѣ пожарного случая 17 человѣк прислано, кромѣ едного извѣстного колодника и пойманних з воровскими пашпортами, которим чинили допроси, распроси, очние ставки и в тож время слѣдовали розиски тѣм, кои явились в приводѣ за полскую границу и чинилось разсмотрение о присланних под караулом из села Фоевич мужиках и другие разсматривание колодничие дѣла, а между тѣм и челобитчикам отказать было невозможно, но все оное в единое время чрез приезди оних членов нет кто в настоящое время, яко то единожди днем, но и по полудни во многие дни производилось з крайним прилѣжаніем, 5) а сверх того коликое число по присланным из Войсковой Генеральной Канцеляріи указам в тож время требовалось присилки копій с приговоров и протчего також и із Минѣстерской Канцеляріи о чем возможно будет справится в помянутих канцеляріях, почему потребно было так як и ко всѣм вишеписанним дѣлам для писма и опредѣлять канцеляристов не инних токмо тѣхже, кои должни и дѣла пересматривать и отсилаемим по апеляціям дѣлам чинить описѣ и для всѣх вишеписанних и других праведних обстоятелств, которих мог би Суд Єнеральній вяще представить да и без представленія Войсковой Генералной Канцеляріи извѣстно винности присудствующие члени отсилкою тѣх вѣдомостей на коштѣ их в Пѣтербург не признают, ибо ежели бы Правительствующему Сенату такое оправданіе поднести то би никаково и малѣйшаго штрафа не надѣялись; і понеже в Глуховѣ кромѣ Суда Єнерального імѣется канцелярій доволное число и всѣль такими вѣдомостями исправились в том указѣ не изображено, а токмо написано, что Генерального Войскового Суда такова рапорта не прислано, для того Суд Єнеральний принужден донести, что такой канцеляріи, в которой иногда от пожарного случая дѣл осталось менше да и такова многого течения как в Судѣ Войсковом Генеральном неймѣется, затѣм таким канцеляриям оними вѣдомостями скорѣйше и справитись было возможно, о чем всем высшеписанном в Войсковую Генеральную Канцелярію представить доношеніем и требовать дабы впредь без ответов не могли поносить от Войсковой Генеральной Канцелярии Суд Генеральной напрасно нареканія". (Підписи: Олексій Семенов, Ів. Туранський, за писаря с. г. Пил. Костянтинович, читав канцелярист Мат. Матвіїв). 11 липня відповідь такого-ж змісту з Генерального Суду надіслана була до Генеральної канцелярії.

17 серпня військовий канцелярист Григор Мироножський звертається до Генерального Суду з проханням повернути йому його власну скриню з різними його речами, яку він залишив на час своєї відсутности „в куренѣ канцелярском",— „в бывшое ж в Глуховъ известное пожарное время, когда оная скриня с другими имѣючимися тамо в куренѣ товарышов моих винесена была для защищения от огня на площадь пред курень, то без битности моей не ведаю с какова случая взята оная скрыня обрѣтаючимися при Суде Генеральном караульними и присовокуплена к скриням находячимъся з дѣлами в оном же Генеральном Суде, где и нинѣ по осмотру моему имѣется..." Другого дня він цю скриню отримав цілою.

29. IX. 1748. Генеральний Суд постановив що оскільки Генеральна канцелярія призначила для нього тільки „избы“ (одна для членів Суду, а друга для протоколіста з протоколом і для канцелярських службовців, деяких справ і чолобитчиків), а тимчасом усі скрині з справами, колодники яких тримають при Генеральному Суді і вартові козаки, не маючи помешкання, і досі „обрѣтаются на дворѣ, а хотя для показанних сундуков и здѣлан салаш и обставлен сискавшимися на том министерском дворѣ досками, в котором як нынѣ колодники, так и караульние вомѣщаются со всекрайною ім нуждою, а понеже слѣдует уже глубокая осѣнь, в которое время бивают немалая стужа и дожди за чем как оним сундукам з дѣлами яко колодникам и караульним без опредѣленного ім мѣста в том салашѣ быть отнюдь невозможно, а особливо к отправлению по Суду Генеральному всѣх подлежащих дѣл в нынѣшном мѣстѣ быть неспособно, ибо як самим присудствующим членам в непогодние дождевие и зимние времена ездить, так паче и канцелярским служителем ходить, а як по их должности и в день по дважды рано до с'езду членов и в вечору за далним растоянием весма с трудностию, да и в тѣх же двох избах помѣстится всему Генеральному Суду весма ж невозможно, а сундуков з дѣлами і поставить негдѣ. Для того представить в Енеральную Войсковую Канцелярію доношение і требовать в резолюцію указа, дабы от оной Енеральной Канцелярии указом Е. И. В-а в ратуш Глуховскую было предложено, чтоб впред до постройки судових изб от оной ратуши было отведено для отправления по Суду Генеральному дѣл за вышепоказаними резонами внутр города іли за городом поблизу дом пристойний до поставки сундуков з дѣлами и содержания колодников и бития при них караульним три двора в недалности ж того состоящих, ибо для содержания колодников женска полу двора потребно особенного, якож указами таковых колодников от мужска полу повелено содержать особенно же, к тому же, понеже от Енеральной Войсковой Канцелярии в Суд Енеральний на мѣсто салдат опредѣленно для караулу над колодниками из компанѣйцов сем человек, таковим же малим числом над колодниками, которих паче под нинѣшное время против прежнего приумножилося, содержать караул не возможно, а особливо ежели будут на разние двори раздѣлени, за чем и побѣгу оних опасно, того ради в прибавок к обрѣтаючимся нынѣ при Судѣ Енеральном караульним требовать еще з казаков іли компанѣйцов по разсмотренію Енеральной Канцеляріи покамест же для Суда Енерального в городѣ іли за городом поблизу пристойний двор, також для колодников и караульних и для поставки сундуков три двора недалече от того показанного ратушою отведени будуть нинѣ толикое число дворов повелено и отвесть поблизу минѣстерского двора, где нынѣ Суд Енералний в двух избах вомѣщается“... Того-таки дня за цією постановою надіслано „доношение“ до Генеральної канцелярії.

23 лютого 1749 р. Генеральний Суд констатує, що й досі не одведено приміщення для канцелярії Суду, що дуже шкодить, бо „кантора, гдѣ заседания членов, состоит в одном дворе и канцеляристы отправляющие дѣла суть в другом дворе, дела же во дворе министерском и тако ежели какое

дѣло потребно или надобно с каким дѣлом справиться, всегда состоит за далним разстояніем немалое медленіе и канцеляристам в хождении за ними дѣлами, которые вмѣсто того хождения могли бы другие подлежащие дѣла отправлять (затруднение); в канторе же и в том дворе, гдѣ канцеляристы суть такова тѣснота, что не токмо судних речей производить негдѣ но и челобитчики не имѣя места принуждены в нинѣшнѣе зимняе время стоять на стужи, за какою теснотою и по дѣлам не без остановки бывает..." Через це Генеральний Суд постановив прохати Генеральну канцелярію призначити для нього „угодной дом" аж доти „поколь канцелярия Суда Войскового Генерального устроена будет" (Підписи Ол. Семенов, Яким Горленко, Дам. Оболонський, Степ. Миклашевський). Другого дня надіслали про це донесіння. Генеральна канцелярія, заслухавши це прохання, 7 березня постановила надіслати указа до Глухівського Сотенного Правління „чтоб от того сотенного правления до построения канцеляріи оному Суду Генеральному нинѣ отведено было для того Генерального Суда пристойний двор, в котором бы оного суда кантора и канцеляристам для произвождения дѣл в избах таковой нужды и тесноти быть не могло" (підписи: Ів. Челищев, Фед. Лисенко).

13 квітня Генеральний Суд знову постановив: „понеже частые в Глуховѣ начали быть пожары, а Суд Войсковий Генеральний весма в тесном состоит месте і затем дела как нине производимые так і из двора министерского по касающимся справкам болшою частію взываемые в крайнѣй состоят опасности, хотя же прежде сего в Генеральную Войсковую Канцелярію и представливано с требованіем отводе угодного на канцелярію Суда Генерального дому, точію и понине не отведено, того ради в Генеральную Войсковую Канцелярію представить доношеніем и требовать, чтоб для береженіи от такового случая дел чрез что б оные в безопасность могли быть привѣдены определено было особливо й караул, якой нынѣ при Суде Войсковом Генеральном на караулѣ имѣется желдатов токмо четыри человека, а компанѣйцы сем человек состоят на карауле при делах в дворѣ министерском обретающиеся и при колодниках; для лутшого смотренія определить дневалых канцеляристов посуточно, которые бы в Суде Генеральном Войсковом і ночевали и таковое імели смотрение, дабы во время пожарного случая все дела могли быть собраны и в бѣзопасное место отнесены, и учинить о тех дневалных канцеляристах, кому когда быть, расписание, всех же канцеляристов обовязать подписками, чтоб они в случаи пожара все в Суд Войсковой Генеральний того ж часу явілисъ і в виноскѣ в бѣзопасное место дел имели надлѣжащее старательство под опасением, что ежели в таком случаи какое дело могло быть потѣряно жестокому подвержены будуть штрафу". Того-ж-таки дня Генеральна канцелярія одержала від Генерального Суду прохання про призначення приміщення і особливо варти охороняти справи на випадок пожежі. Генеральна канцелярія 24 квітня постановила надіслати до Глухівського сотенного Правління наказа, „дабы от того сотенного правления для построения канцелярии Суду Енералному место очищено было немедленно, а для разобрания і перевозу купленного для канцелярии того Енерального Суда дому происканно было подводи і работних людей по сношенію з определенним для

таковых казенних строений Комисаром войсковым товарищем Симоном Нарбутом, о чем і к нему указом предложить і в Суд Войсковой Енералной о том для ведома сей Е. И. В. указ послать, і чтоб от оного Суда к понужденію о скорейшом исправлении того опредѣлено кого із тамошних канцеляристов предложить і Суду Войсковому Енералному о том вѣдать, а в сотенное Глуховское правление і к войсковому товарищу Нарбуту укази послать" (підписи: Ол. Ізвольський, Фед. Лисенко). Генеральний Суд 2 травня повідомив Нарбута, що він призначає з свого боку для догляду з своїх канцеляристів „достойного человѣка" — Федора Словатинського. Цей доглядач повинен був що-тижня подавати Генеральному Суду звідомлення про свою діяльність і про хід справи.

Словатинський 29 травня подає рапорт, повідомляючи, що з 22 по 29 травня „послѣдовала остановка", бо 1) 23. V. на вимогу Словатинського дати підводи і людей, щоб розібрати будинок, покуплений для канцелярії Генерального Суду, Глухівський сотник Туранський відповів, що „о таковых подводах и людях признаніе имѣет быть учинено", 2) 24. Словатинський з Нарбутом ходили до полковника Делатура повідомити його, що будинок, який він продав на канцелярію Генерального Суду, буде знесено. Делатур відповів, що Генеральна Канцелярія дозволила йому прожити в цьому будинку ще два тижні і що доки йому не буде відведено кватири, він не дозволить розбирати цей будинок, 3) 25 травня Нарбут казав Словатинському, що він подавав до Генеральної канцелярії, повідомлення про Делатурову відповідь, але не отримав жадного наказу, 4) другого дня Нарбут знову повідомив, що він ходив до Генеральної канцелярії, але „за неполнымъ собраніемъ членовъ Генеральной Канцеляріи" знову йому наказу не дано, 5) 27, 28 і 29 травня Нарбута не було вдома і Словатинському не було в кого питатися про справу.

Генеральний Суд 30 травня констатуючи, що сама Генеральна канцелярія затримала перевіз будинку для його канцелярії, постановив „Понеже за... крайнею теснотою і за содержаніем в разных местах дел, оные дела, как производимые ныне в Суде Войсковом Генералном, так и болшою частію для справок, сочиненія, виписок і для слушанія с министерского двора забираемые в случаи пожара повержены быть могут крайней опасности что и выхватить их весма трудно, кроме же того опасно даби иногда і затеряно быть какое дело или что з дела не могло, ібо за неімѣніем доволного караулу дабы в разних местах, гдѣ оные дела суть содержаты, імети оных дел в надлежащем береженіи невозможно, к тому ж за оною в Войсковом Генеральном Судѣ теснотою справкою і проізвожденіем по делам не стол всегда поспешить можно, как в одном месте, где оные все дела содержани были; и ежели ныне у постройки купленого на канцелярію Войскового Генералного Суда дому удобное время пропущено будет, посля настигнет рабочое время, в которое как подвод так и мастеровых и работных людей сыскать будет невозможно, то оное строение и до зимы окончено не будет и тако Суд Войсковой Генералний останется в той же тесноте, в какой и ныне состоит, на членов же Войсковой Генералной Канцеляріи доми строятся с крайним поспешением, а строении канцелярии Суда Войскового Генералного старание задер-

жано, того ради в Войсковую Генералную Канцелярію о всем том представить доношеніем і требовать, чтоб для содержанія архивы дел Суда Войскового Генералного приказано было отвесть какое удобное и безопасное место, дабы оные дела в одном месте содержаны быть могли, а по разсужденію Войскового Генерального Суда надлежит оные дела содержать в каменном каком строении, ежели ж бы оного каменного строенія ныне не было, то оное вновь зделать и что по том послѣдует требовать в резолюцію указа ибо ежели б по сему надлежащого разсмотренія і определенія от Войсковой Генеральной Канцеляріи как в построеніи канцеляріи Суда Войскового Генерального, так і в содержаніи дел в безопасном месте учинено не будет, то ежели какой в потераніи дел последует случай, дабы за то Суду Войсковому Генеральному не ответствовать" (підписи: Ол. Семенов, Дан. Оболонський, Степ. Миклашевський). 31 травня Генеральна канцелярія вже одержала від Генерального Суду листа відповідного змісту.

6 червня Словатинський подає знову рапорта до Генерального Суду, сповіщаючи, що в справі по цей час „послѣдовала остановка". 30 травня Нарбут повідомив його, що ходив він знову до Делатура, щоб примушувати його прискорити свій виїзд, „но он де на что об'явил, что до тижня не выйдет". Нарбут рапортував про це членам Генеральної канцелярії. Досі Генеральна канцелярія не дала ніякого наказу. Але 5 червня цей будинок Делатура почали вже розбирати для перевозу.

За чотири дні будинок робітники Нарбутові розібрали, але 10-го робота припинилася знову: не були вислані підводи з кінської економії для перевозу. 11 червня кілька підвід прислали, „но оніе толко еден раз привезли и бѣжали невѣдомо куда".

Тимчасом Генеральна канцелярія розглянула подання Генерального Суду з 30. V. і, покликуючися на своє попереднє розпорядження Глухівському сотенному правлінню визначити місце для Канцелярії Генерального Суду й перевезти туди будинок, 14 VI, постановила: „и нинѣ об оном суду Енеральному предложить же, а чтоб построеніе канцеляріи того Енерального суду с надлежащим успехом происходить могло, в том оному Енеральному Суду самому подробное должно имѣть наблюденіе, і Суду Войсковому Енералному учинить о том по сему указу"...

16 червня Словатинський знову рапортує, що 14 червня прийшов вже час закладати будинок канцелярії Генерального Суду, бо перевіз закінчено,— Словатинський „с обратающагось нинѣ в Глуховѣ при строеніи Гезеля Мергасова подлежащого размѣренія на том мѣсте и показанія опредѣленним к тому строенію плотникам, каким образом оное строеніе закладивать подлежит от 14 числа по нынѣшное, требовал с опредѣленним к строенію канцеляріи и протчого комиссаром Нарбутом, но он Гезел Мергасов чрез тѣ 14, 15 числа отводячись якобы недосужностию ему ничего по об'явленому требованію нашому не исполнил, а сего 16 числа когда ж по тому стали требовать то той же Гезел Мергасов разбранил нас і да с нас же реченого Комиссара Нарбута бить поривался и впредь что бить будет похвалки чинил, а при том сказал, что ви де мене пока я сам не схочу к моей должности не принудите".—

Вони поскаржилися на це Челищеву, а той відповів, „что нужнѣе де ему Гезелю преспективную улицу застроевать, нежели Суд Енеральной"...

17 червня Генеральний Суд, заслухавши цю доповідь, постановив: „представить в Войсковую Генеральную канцелярію, что Суду Генеральному имѣть наблюденіе о скорѣйшѣй постройки канцеляріи Суда Генерального за вышеписанним невозможно, развѣ не повелено будет к строенію канцеляріи Суда Генерального определить кого заблагоразсмотрено будет от Генеральной Канцеляріи". Про це написано до Генеральної канцелярії другого дня.

Тільки 12 липня Генеральна Військова канцелярія на це відповіла: „по справки в Войсковой Енералной Канцеляріи оной войсковой товариш Нарбут доношеніем Генеральной Войсковой Канцеляріи представлял, что когда де он Нарбут обявлял оному Гезелю, яко плотники чрез несколько дней в празности находятся за непоказаніем им каким образом строеніе Суда Енерального закладывать, то он де Гезель его бранил і безчестил і впредь де его стращает бить да и работников де бить отважается, почему посланим ко оному Мергасову з Войсковой Енералной Канцеляріи указом велено, дабы он как означеному войсковому товаришу Нарбуту, так і другим здешним обывателем отнюд никому никаких обыд не приключал, і будучим при казенном строеніи работником обид, побоев и ругательств не чинил, а он Гезель Мергасов напротиво того принес Генеральной Войсковой Канцеляріи доношеніе, представляя на оного Нарбута в поношеніи і бранѣ его Гезеля і напрасном его Нарбутом опороченіи, как о том іменно в его доношеніи значит, нинѣ ж как в Генералной Войсковой Канцеляріи ізвестно, что строеніе для канцеляріи Суда Енерального уже зачато і не мало построено", тому Генеральна канцелярія постановила надіслати наказа Генерального Суду, „чтобы строено было с надлежащим успехом, приставленному для того канцеляристѣ прилежное смотреніе іметь притвердить и, ежели б каких матеріялов і плотников не доставало, в том должно понуждать о скорѣйшем вистатченіи в опредѣленного к тому комисара Нарбута, а к оному Гезелю Мергасову подлінно ль он реченного приставленого к тому от Суда Енералного канцеляриста бранил и для чего, о присилке ответа указ послать"... [1])

Невідомо, чим це прохання закінчилося. Але-ж 21 січня 1752 р. Генеральний Суд слухає доповідь про те, що гетьман Розумовський на подання од Генерального Суду видав ордера, щоб „бывшіе при Малороссійской Колегіи дѣла, за неимѣніемъ при Судѣ Генеральномъ способного мѣста къ содержанію, принять оные въ архивъ Генеральной Войсковой Канцеляріи. А яко в той архивѣ, гдѣ оные нынѣ содержатся за неимѣніем оконъ и окончинъ по случаючимся нынѣшного зимного времени метелямъ и протчимъ сліотамъ бываетъ много по сундукамъ и дѣламъ снѣга и отъ того велготность чрезъ что онимъ слѣдствіе къ порчи и мнѣ к отвѣту". (На доповіді підпис канцеляриста Антона Соханського). Генеральний Суд вирішив удатися й собі

---

[1]) „Дѣло по опредѣленію Суда Генерального об освидѣтельствованіи дѣлъ, оставшихся после бывшаго в г. Глуховѣ пожара всѣмъ канцелярскимъ служителямъ и о потерянних в то время".

1748 году мая 28 ч. на 106 л. Харк. Центр. Істор. Архів. фонд Генер. Військов. Суду. Опис. 5 в'яз. 8, № 122.

до гетьмана з „доношеніемъ — не повелено ль будетъ въ оной архивѣ окна и окончины поисправить или на укрытіе тих сундуковъ покупать цѣновки рогожи".

17 грудня 1758 р. Генеральний Суд знову слухає доповідь канцеляриста Василя Магеровського, що „в каменной архивѣ за неимѣніемъ чрезъ утѣсненіе сундуками мѣста книги иние наверху сундуковъ, а иние по окнамъ лежать, а чрезъ то в порчу и согните приходять. Нинѣ же в оной архиви полъ починяется, и для того не повелено ль будетъ представитъ в Генеральную Канцелярію, даби при оной полу потчинке приказано било издѣлать для цѣлостнѣйшого содержанія книгъ нѣсколко шкафъ с полицами". Генеральний Суд вирішив удатися в цій справі до Генеральної Військової канцелярії.

15 лютого 1761 р. Генеральний Суд слухає доповідь канцеляриста військового Івана Тарасевича такого змісту: „Імѣючиеся по оному Генеральному Войсковому Суду давнихъ и нинѣшнихъ годовъ немалымъ числомъ дѣла челобитческие и колодничие рѣшенние и нерешенные, которые всѣ содержачи при Генеральной Войсковой Канцеляріи в каменной палатѣ в сундукахъ являються інніи от превеликой тамо влаги гнилостию испорченные, а другіи за непространно мѣстнимъ в сундукахъ содержаніемъ частимъ въ случаи какой надобносты оныхъ переборомъ не однымы канцеляристами, что единъ находячись по какому повитью канцеляристъ не здавшы по годамъ и по реестру за своею надобностию от дѣлъ отлучится, а на мѣсто его опредѣляется в томъ повыте другій, которій не вѣдаючи, гдѣ какое находытся дѣло всѣ вдруг перебиваетъ, могут прійты в помѣшательство и крайній непорядокъ, для того от Генерального Войскового Суда не повелено ль будет к порядочнѣйшому онихъ дѣлъ содержанию опредѣлить з находячихся при Генеральномъ Войсковом Судѣ канцелярыстъ примѣромъ какъ и въ Генеральной Канцеляріи едного архівариуша, которой бы надлежащихъ по оной архивѣ порядковъ самъ надсматривалъ. А чтоб оние дѣла от показанной влаги цвѣлію и гнилостю портится не моглы повелеть ихъ не в сундукахъ содержать, но поделать на стѣнахъ большые стоячие шкафы, в коихъ чрезъ прохожденіе вѣтра могутъ быть от гнилосты цѣлы".

Генеральний Суд постановив доручити писарю Генерального Суду призначити до згаданих справ архіваря на його погляд, а що-до постійних шахов, удатися до гетьмана Розумовського; це й зроблено 8 березня того-ж року. 12 березня це доношеніе Генерального Суду принесено з Генеральної Військової канцелярії назад з наказом гетьмана, щоб Генеральний Суд вимагав потрібного йому для архіву обладнання від Військового Скарбу. Генеральний Суд на цій підставі негайно звернувся до Військового Скарбу.

Шафи для справ пороблено і справи в них покладено. Та повстала инша перешкода. 7 червня Генеральний Суд знову слухав доповідь канцеляриста Івана Тарасевича, що „понеже тая архивная комната еднимъ толко замкомъ замикается, в шкафахъ же ни в единой дверей и замковъ нетъ, а для справокъ з дѣламы со всѣхъ повѣттей ходятъ и так дѣлаютъ в дѣлахъ едни другимъ перекладкою з мѣста в'мѣсто и неналежнимъ пересматриваніемъ дѣлъ другихъ повѣтей помѣшательство, — для того не повелено ль будетъ отколь надлежитъ

к тѣмъ здѣланнымъ шкафамъ подѣлать дверы і замки". Генеральний Суд 12 червня знову вдавсь до канцелярії Малоросійського Скарбу, повідомляючи про цю потребу.

Мабуть нових приміщень Генеральному Судові не дали, і він по-старому тулився у приймах, бо 24 травня 1762 р. канцелярист Ів. Тарасевич прохає відремонтувати „состоящіе при ономъ Генеральномъ Судѣ двѣ избы, съ коих въ едной караульніе находячіесь при Судѣ Генеральномъ козаки, а въ другой случаючиесь арестанти разныхъ чиновъ и званій содержатся", бо „от давней их подчинки пришли въ крайное какъ въ кришки, такъ и въ стѣнахъ обвѣтшаніе, и еже тѣхъ избъ на слѣдующую зиму въ новъ не перестроить, то арестантамъ, а паче караульнимъ козакамъ съ немалою трудностію зимной холодъ терпѣть будетъ"... Генеральний Суд звернувся з цим до канцелярії Малоросійського Скарбу. Але канцелярія Скарбу тільки 18 жовтня того ж року спромоглася видати, на поданий од сотенного Глухівського Правління кошторис, 72 карб. 04 коп. глухівському міщанину Івану Миненку, доручивши разом з тим сотенному глухівському Правлінню, коли буде треба, постачити з Глухівської сотні робітників, а так само доглядати, щоб Миненко „не упуская нынѣшного удобного времены, тіи избы совсѣмъ исправилъ по надлежащему". Та це залишилося на папері. У 1763 році 29 травня подає до Генерального Суду канцелярист Прокіп Хоменко доповідь, де, оповівши про все попереднє листування, скаржиться — „точію и понинѣ таковыхъ избъ не сѣчено и иного как за недосмотромъ сотенного правленія не поисправленно и исправлять не починато". У червні Генеральний Суд надіслав наказ до Глухівського сотенного Правління щоб „оное повеленное исправленіе учинили безотлагательно".

Тимчасом 25. VI. 1768 р. на доповідь ген.-прокурора Вяземського вийшов указ од Сенату, яким пропоновано усім центральним та провінціяльним державним установам, щоб краще провадити архіви, призначити в кожній установі архіваря з людей „трезвого житія" і непомічених в „пристрастіяхъ" і „порокахъ", що-року самим „присутствующимъ" цих установ перевіряти стан архіву, на них покладали й відповідальність за нього [1]).

Малоросійська Колегія надіслала цей указ до Генерального Суду, і той постановив взяти його до виконання. Та невідомо, кого він призначив завідувати своїм архівом. Тільки 25 квітня 1776 р., вже за розпорядженням од Рум'янцева-Задунайського, Генеральний Суд постановив: „Козачинского оставить у содержанія архивы Суда Генеральнаго по предписанію въ Генеральномъ регламентѣ установленномъ, опредѣля ему въ помощь двохъ канцеляристовъ; для чего всѣмъ повѣтчикам и содержачимъ повѣте · канцеляристам здать ему Козачинскому всѣ дѣла принадлежащие в архиву по описѣ". Цей Козачинський, що був до того полковим суддею, намагавсь, як побачимо далі, уратувати архів від загину, працюючи в ньому за важких умов.

Р. 1776, замість „избы", де переховувалися „чиннія дѣла" Генерального Суду й яку розібрали, — одведено инше приміщення [2]). А коли в ньому зроб-

[1]) Порівн. „К. Стар." 1889 р., лютий, ст. 448.

[2]) Пор. „К. Стар." 1889, лютий, ст. 455, переміщення, що зробив кн. Мещерський.

лено „шкафъ и мосту“, туди р. 1777 перенесено й справи. Та ця „изба“ була збудована над кам'яним льохом, — через це, як докладав 19. III. 1779. Генеральному Судові суддя полковий і архівар Суду Генерального Григор Козачинський, „в зимное время дѣла бываютъ вогки и на книгах цвѣль падетъ“. Доповідач передбачає, що підчас весняної розтепелі вода потече з намерзлих мурів та стелі, і застерегає, що від цього „дѣла и книги повредиться могутъ за тѣм де в оной избѣ дѣлъ содержать нетъ способу“.

Генеральний Суд вирішив звернутися до Малоросійської Колегії за наказом відвести, щоб переховувати справи, „пристойное другое мѣсто“. Тимчасом 2. III. 1779 р. Малоросійська Колегія, на пропозицію намісника Рум'янцева-Задунайського, вже наказала Генеральному Суду приймати й видавати справи по опису й переховувати їх в порядку, що встановлений в законах. Отже, покликуючися на цей наказ (і надіславши його так-само до всіх земських, гродських і підкоморських судів), Генеральний Суд пропонує свому архіварові Козачинському „чтобъ онъ между тѣмъ временемъ пока на представление Суда Генерального от Коллегіи воспослѣдуетъ резолюція, старался рачительно и удобовозможно имѣющиесь дѣла въ архивѣ пересушить и содержать въ такомъ порядки, какож в законах предположено, дабы отнюдь дѣлам никакова повреждения слѣдовать не могло, — для чего к тому и отпредѣлить в помощь к нему потребное число канцелярских служителей“.

Треба згадати, що 5. IV. 1778 р. Малоросійська Колегія наказувала Генеральному Судові, щоб „здѣланіе въ прежнемъ Суда Генерального архивной избы шкафы такъ и дѣла оного суда перенесть в тѣ палати, кои скарбовою канцеляріею отведени будут, о чемъ и канцеляріи Малоросійского Скарба отъ оной Коллегіи данъ указъ, чтобы ради содержанія Суда Генерального архивнихъ дѣлъ в каменномъ генерал-губернаторскомъ домѣ отведено было двѣ палати“. Це мабуть той самий кам'яний флігель генерал-губернаторської садиби, куди цього-таки року переведено архів Малоросійської Колегії [1]). Та як, здається, видко з попереднього, туди архів Генерального Суду одразу не переїхав.

29 жовтня 1779 р. Гр. Козачинський подає Генеральному Суду нову доповідь такого змісту: „при приеме мною в архиву с повѣттей дѣлъ и книгъ нѣкоторіе дела и книги давнихъ годовъ явились по частямъ истлѣнние, и чтобъ мнѣ за то впредъ не отвечать яко оние до содержанія моего пришли в порчъ чрезъ сие Суду Генеральному докладываю; с прежних же канцелярских докладовъ значится, что такови дѣла и книги за неимениемъ къ содержанію онихъ удобного мѣста пришли въ порчъ“. Генеральний Суд наказав на це Козачинському, щоб він „возможной скорости сочинилъ именну вѣдомость съ обясненіемъ, какие именно дѣла когда и чрезъ что пришли в порчь и оную представилъ въ Суд Генеральний“. У листопаді Козачинський надсилає у відповідь на це до Генерального Суду рапорта, в якому покликується на попередні відомості про те, що архівні справи попсовано, а саме: лист Генерального Суду 29. IX. 1748 до Генеральної канцелярії, що справам, перенесеним

[1]) „К. Стар.“ 1889, лютий, ст. 455—456.

після пожежі на Веригинъ [1]) и складеним у курені, загрожує осіння негода; доповідь 21. I. 1752 р. канцеляриста Антона Соханського, що справи псуються від того, що нема в приміщенні вікон; доповідь 17. XII. 1758 р. Вас. Магеровського про те, що в архіві дуже тісно; доповідь 15. II. 1761 р. Івана Тарасевича про те, що „дѣла немалымъ числомъ в каменной избѣ от превеликой влаги явилися гнилостію испорченніе", і, нарешті, його самого у 1778 р., що „дѣла и книги въ архивѣ мокнутъ и цвѣтутъ". З цього Козачинський робить висновок „что какъ дѣла и книги пришедшие въ порчъ во многих годахъ сискуются, то для сочиненния о нимъ повелѣнной вѣдомости, которой в самой скорости здѣлать невозможно, требуется времени". Генеральний Суд 26. XI. 1779 р., вислухавши цей рапорт, постановив „правящему должность секретарскую въ самой возможной скорости учинить вѣрную и обстоятельную виправку, что по вышеписаннымъ докладамъ происходило, и выписать какъ съ онихъ, такъ и какіе о содержаніи архивы повелѣнія были и доложить то немедленно".

У першій половині 1780 р. секретар Генерального Суду готує доручену йому доповідь. Під цей час 26. III. 1780 р. Генеральний Суд одержав з Малоросійської Колегії нового наказа. У тому наказі сповіщалося, що за розпорядженням од Рум'янцева-Задунайського, в додаток до члена Колегії надворного совітника Туманського, якому доручено було ще в 1778 р. „освидѣтельствовать" й упорядкувати архів Малоросійської Колегії, призначено ще другого члена Малоросійської Колегії — колезького асесора Михайла Туманського, і їм двом наказано „чтобъ въ Генеральномъ архивѣ и во всѣх присудственних подвѣдомихъ Колегіи мѣстахъ хранимие дела приведенни были в найлучшій порядокъ" [2]). Генеральний Суд 8. IV. повідомив про це всі земські, гродські й підкоморські суди.

У другій половині 1780 р. Козачинський подає Генеральному Суду доклад: „Опредѣленімъ Суда Генерального мнѣ велено з повѣттей всѣ дѣла и нерешенніе принять въ архиву. Для архивы ж Суда Генерального отведенни только двѣ ковнати, которія дѣлами и книгами уже и заняти, и болѣ дѣлъ помѣщать нѣтъ мѣста. На сподньхъ же полкахъ, которія при самомъ споду подѣланни дѣлъ класть небезопасности, понеже и на вишшихъ полкахъ лежачіе книги цвѣтутъ". Генеральний Суд 5. X. 1780 р. вирішив звернутися до Скарбової канцелярії, що відвела ці дві кімнати в генерал-губернаторському будинку, щоб вона дала там ще одну кімнату і зробила в ній полиці. 11 листопаду того-ж року Канцелярія Малоросійського скарбу відповіла, що не може цього зробити без наказу Малоросійської Колегії. 8. I. 1781 р. Генеральний Суд вирішив удатися в цій справі до Малоросійської Колегії. У лютому це було, як видко з чернетки в справі, зроблено. Та відповідь Малоросійської Колегії невідома (у справі нема). Мабуть адміністративна реформа 1782 р., ліквідувавши старі українські установи, припинила й це листування [3]).

---

[1]) Передмістя м. Глухова. [2]) Порівн. „К. Стар." 1889, лютий; ст. 4.

[3]) „Дѣло по докладамъ содержавшихъ архиву сего суда генеральную о приключившейся въ ней книгамъ и дѣламъ гнылости. На 64-х листахъ. 1748 года сентября 29-го числа". Харк. Центр. Істор. Арх. Фонд Генер. Військового Суду. Опис 12, в'яз. 4, № 169.

З наведених матеріялів можна поробити такі висновки:

1) міститься архів Генерального Військового Суду з 1748 р. біля Генеральної військової канцелярії в тимчасовому курені, не зливаючися проте з її архівом; у середині 50-х рр. його розміщують в якійсь кімнаті кам'яного будинку, дуже тісній та вогкій; р. 1776 його переносять в приміщення над якимсь льохом, наприкінці 70-х рр. він вже в кам'яному генерал-губернаторському будинку;

2) до 1761 р. справи переховуються в скринях, а з цього року в дерев'яних шафах, які згодом почали навіть замикати;

3) за найбільшого ворога архіву, що псував його, була вогкість, а може ще більше — байдуже формальне ставлення до нього з боку членів Генерального Військового Суду;

4) до 1761 р. архів перебував у віданні писаря Генерального Військового Суду, в цьому-ж році з канцеляристів Генерального Суду один відкомандировується писарем виконувати обов'язки архіваря; тільки в 1776 р. архів відокремлюється від канцелярії і на чолі його стає перший завідувач цього архіву з достатньою підготовою й авторитетом, архіву надається постійний штат з двох канцеляристів;

3) з кінця-ж 70-х рр. починається регулярне приймання до цього архіву всіх закінчених судових справ по описах і таким чином архів Генерального Військового Суду справді став центральним судовим архівом усієї Лівобережної України.

МИХАЙЛО КАРАЧКІВСЬКИЙ.

ДО ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬКИХ ЦЕХІВ.

СТАТУТ ЦЕХУ ОЛІЙНИКІВ 1774 РОКУ.

Цехи в своїй діяльності керуються своєрідною конституцією, так званим, цеховим статутом. Порядок управління в цеху, права окремих членів його, обов'язки урядових осіб, ціла низка правил унутрішньої цехової організації, умови виробництва, стосунки цеху з иншими установами (церквою, прим.), усе це точно визначають цехові статути, охоплюючи цілком життя як цілого цеху, так і члена його, окремого цехового ремісника.

Цехові статути правлять отже за незамінний матеріял для дослідника, що вивчає чи то устрій окремого цеху, чи то цехове життя в цілому.

Але здебільшого дослідник цехового життя повинен буває брати відомості про організацію цехів з иншого матеріялу, як-от записові цехові книжки, умови прийняття учнів, рахункові книжки, то-що. Надто мало наші архіви переховують цехових статутів, ще менше оголошено їх друком. Пояснювати цю характерну відсутність цехових статутів треба тим, що статут, нормуючи все цехове життя, містячи в собі низку привилеїв певного ремества, був надзвичайно цінний для цеховиків і, коли цехи ліквідовано, його звичайно заховували в окремих ремісників, щоб не передавати до архівів. Це не виключає отже можливости відшукати десь у старожилів-ремісників їхніх цехових статутів.

Далі ми наводимо один із цих цікавих документів, випадково знайдений у приватних руках у Кам'янці, а саме статут кам'янецького цеху олійників з 1774 року [1]).

Перші звістки про цехи в Кам'янці маємо ми з XVI віку, дарма що магдебурзький устрій місто дістає ще за Коріятовичів, наприкінці XIV віку. А втім, чи існували цехи в Кам'янці в XV віці, сказати не можна. З XVI в. і згодом звісток про кам'янецькі цехи не бракує, але коли взяти ввесь відомий досі статутарний матеріял, на підставі якого переважно можемо ми судити про організацію цехів, то картина тут буде така:

1. З року 1535 маємо статут львівського ткацького цеху, виданий кам'янецьким ткачам, щоб керувалися в своїй цеховій організації;

2. з 1601 року статут кам'янецького ткацького цеху, виданий од кам'янецького магістрату та ствердженій од короля Сигізмунда III;

---

[1]) Тепер переданий до Археографічної Комісії Української Академії Наук.

3. додаткові цехові правила в грамоті короля Михайла тому-ж ткацькому цехові з р. 1669;

4. статут цеху теслярського, об'єднаного з бондарським, ствердженій од короля Михайла р. 1669; тут-же згадується, що 1652 р. король Ян-Казимір теж ствердив був права цього цеху.

Всі ці документи зібрав та опублікував разом з цеховими статутами инших міст Поділля ще року 1904 Ю. Сіцінський у „Трудахъ подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества" вип. X [1]).

Для XVIII в. знаходимо деякі статути кам'янецьких цехів в „Архивѣ юго-западной Россіи" частина V, том I „Акты о городахъ". Видрукувано там такі статути:

1. статут цеху металевих виробів (реместв злотницького, конвісарського, котлярського, гафтарського, людвісарського, мосенжного, бляхарського та гуслярського) затверджений од кам'янецького магістрату 1712 року [2]);

2. статут цеху кравецького, виданий од кам'янецького магістрату р. 1723 та ствердженій од короля Августа II року 1725 [3]).

Поданий далі [4]) статут цеху олійників, затверджений од кам'янецького магістрату р. 1774 має доповнити наведені матеріяли, освітлюючи до певної міри організацію кам'янецьких цехів у другій половині XVIII в.

Статут олійницького цеху подано в двох примірниках. Після вступної формули, писаної латинською мовою ідуть одинацять пунктів, що регламентують усеньке цехове життя. За цими пунктами організація цього цеху мала бути така:

На чолі цеху стоїть цехмистер (старший цехмистер). Коли-б старшого цехмистра не було, заступає його повторний цехмистер, цього останнього в подібних-же випадках заступає старший столовий і т. д. (п. 4). Статут докладно зазначає в якому порядкові цехова старшина має заступати одне одного.

Всі цехові гроші переховуються в цеховій скринці. Ключі від неї мають бути в повторного цехмистра, сама скринька в старшого цехмистра. Одмикати скриньку можна тільки в присутності обох столових та двох цехових майстрів (за термінологією статуту двох „Braci"). Всі грошові рахунки мають бути акуратно вписані до спеціяльних рахункових книжок. Цехова старшина повинна давати звідомлення перед цехом у грошових прибутках та видатках. Підлягає вона в цій справі контролю ще з боку магістрату, який призначає для цього одного з лавників міських (п. 10).

На цехові збори всі майстри повинні з'являтися вчасно, тверезими, поводитися на зборах пристойно, бо кожна сесія й зібрання в цеху є місце покою й безпеки, як каже статут (п. 2). На того, хто порушує цей порядок, накладають грошову кару.

---

[1]) Як додаток до розвідки „Матеріалы для исторіи цеховъ въ Подоліи". „Труды" сс. 417—494.

[2]) „Архивъ юго-западной Россіи", ч. V, т. I. сс. 247—249.

[3]) ibidem, сс. 306—313.

[4]) див. додаток 2-ий.

Цікавий був спосіб оповіщати про збори. Для цього надсилається майстрам особливий цеховий значок, який вони повинні були не затримуючи передавати один одному, аж поки всі будуть оповіщені про те, що треба прибути до цеху (п. 1).

Цехові належить право судити своїх членів. Кожен цеховий ремісник із своєю скаргою має вдатися до цеху. Справи розглядають на цеховому зібранні: в розвязанні скарг беруть участь усі присутні. Хто звернеться з якою-небудь скаргою до уряду, минаючи цех, мусить заплатити штраф (п. 3).

Кожен з майстрів має давати квартальні внески до цехової скриньки — шестеро грошей. Винних у порушенні цього карано трьохденним ув'язненням у вежі при міському ратушу (п. 10). Є це єдиний випадок, що загрожує ув'язненням за порушення цехових правил; звичайно-ж винного карали штрафом; штраф брали воском, що очевидячки йшов на церкву. Пункт 9-ий статуту відзначає релігійні функції цеху. Що чверть року цех має відправляти msze swięte rekwialne за померлих цехових у катедральному костьолі перед вівтарем св. Яна де Матта. Цех олійників, очевидячки, був приписаний до цього вівтаря.

Докладно обговоривши обопільні стосунки членів цеху, статут переходить до організації ремества, обговорюючи так само докладно умови вступу учнів, їхньої визволки, прийняття підмайстрів до числа цехових майстрів, то-що.

Кожен, хто хоче вчитися олійницького ремества, має право протягом двох тижнів обізнаватися з ремеством, а після того, коли кандидат виявляє бажання навчатися й далі, повинен дати до цехової скриньки один злотий і цілий рік перебувати в свого magistra в науці. Закінчивши науку, учень знов вносить три злотих до скриньки (п. 5).

Коли-б хто з підмайстрів (czeladzi) захтів стати майстром, він повинен насамперед зголоситися до міського уряду, показати папери, що свідчать про його походження, та прийняти міське право. Після того з двома сусідами (очевидячки, як свідками) або майстрами має прийти до цеху і прохати, щоб його прийнято. Далі в статуті неясно сказано про те, що кандидат на майстра повинен „виявити досконалість у науці свого ремества". Чи виявлення цього знання спирається на ствердження свідків, чи роблять йому тут перевірку, не ясно. За приєднання до цеху сплачує він чотири злотих, за магістерій (можливо що це замінює випробування в ремеслі) п'ядесять злотих польських, та має влаштувати для цехових учту — „коляцію", яка коштувала-б не більше од двацяти чотирьох злотих (п. 6). Застереження це цікаве для доби занепаду цехів, коли цех бореться проти влаштовування бучних „коляцій" то-що серед його членів та разом з тим свідчить про певну полегкість для вступу до цеху так само як і заміна натурального магістерія на грошовий внесок. А втім у цілому умови вступу для звичайного середнього підмайстра повинні були залишатися ще занадто важкі.

Знаходимо тут характерне для цехів XVIII в. полегшення для дітей майстрів. Діти цехових вносять тільки вступний внесок. Удови після своїх чоловіків так само вільно продовжують ремество чоловіка аж поки знову одружаться: коли-б хто з молодших членів цеху одружився із такою удовою, то приймається до цеху так само на пільгових умовах — за одним вступним внеском (п. 6).

Зрештою статут застерегає виключне право цеху на його вироби, цехову монополію. Ніхто з міщан чи-то передміщан, не бувши в цеху, не має права бити олію; коли-б хто вивіз олію на продаж на ринок, то має платити до цеху від гарцю олії по три злотих. Хто не платить у того цехмистер, порозумівшися з міським урядом, конфіскує крам і половина вартости сконфіскованого йде на потреби катедрального костьолу, половина на потреби цеху — до цехової скриньки (п. 8).

Так само заборонено нецеховим міщанам скуповувати на ринку багато олії, та торгувати нею, не сплативши перед тим до цеху чотирьох злотих (п. 11).

З цього побіжного огляду правил олійницького цеху бачимо, що й у другій половині XVIII в. організація кам'янецьких цехів не зазнає ніяких змін, порівнюючи з попередніми часами. Цехова монополія, відсутність у цеху нельських національностей (приписання до римсько-католицького костьолу свідчить напр. про це), в тім числі і українців, умови вступу, полегшення для дітей своїх членів — усе це типове для тієї доби, коли цехи в західньо-українських містах почали занепадати. Та й саме ремество, очевидячки, за тих часів занепадає. У додатку 1-му ми наводимо прохання олійницького цеху про з'єднання його з цехом ганчарським. Прохання датоване 1803 роком. Мотивація цього прохання от яка: у цеху олійників зменшилося майстрів до п'ятьох душ, отож цех не може виконувати різні „публічні послуги", покладені на його членів. У такому самому становищі опинилися майстри й цеху ганчарського — їх є всього шестеро душ. Прохаючи про з'єднання, олійники додають у двох примірниках свій статут, що про нього ми говорили вище.

Свідчить це прохання як про занепад обох реместв — олійницького та ганчарського, так і про те, що ще на початку XIX віку у кам'янецьких цехових організаційні форми лишаються далі, не вважаючи на зміни, що зайшли в становищі міста наприкінці XVIII в. по приєднанні до Росії.

Документи подаємо без жадних змін, відзначаючи крапками (...) ті місця в тексті, котрі не можна вчитати.

Додаток 1-ий.

Nayiasnieyszy naypotenznieyszy wielki monarcha Alexandrze Pierwszy, imperatorze wszech Rossyi samowładcą naymiłosciwszy panie.

Proszą oleynicy y ganczarze o czym następuią punkta:

1-o. Każdego rzemieslnika po wykonaney przysiędze na wiernosć waszey imperatorskiey mosci, procz winnego posłuszeństwa magistratowi y iego naczelnikom, iest obowiązkiem, starać się by był uzytym dla publiczności. Posługa zaś iednego względem wszystkich wykonana dla publicznosci staie się żadną a nawet y uważaną nie bywa procz partykularnie.

2-do. Cecha oleynicza swobod prawami w powszechności miastá obywatelem nadanych używaiąc osobnemi prawa artykułami nadanemi, dotąd wzorem innych cech szczycita się spełniaiąc pybliczne posługi, iakie tylko od naczalstwa zachodziły. Lecz przez zmnieyszenie się majstrow (bo tych niema tylko pięciu) procz nazwiska stala się nieczynną, o tym samym dla publiczności nie uzytą.

3-tio. Gdy tedy kunsztem ganczarskim bawiący się w liczbie szesciu po przyięciu prawa mieyskiego w dopełnienie przysięgi wykonaney życzą sobie bydź wcielonemi do cechi oleyniczey, y prawami waszey imperatorskiey mosci w postanowieniu cechowym zaszczycać się.

Dla tego naypoddaniey upraszamy aby nayważszym waszey imperatorskiey mosci ukazem magistratowi kamienieckiemu zalecono było tę prozbę przyiąć, w księgę kazać zapisać na mocy prawa cechi oleyniczey nazwisko tylko w jstotę wskrzesić. Po wcieleniu ganczarzow do oleynikow, prawa, artykuly dawney nadane (ktore przułączaią się) potwierdzic, y rządzenie się podług postanowienią cechowego polecić, z dozwoleniem mienia chorągwi pod tytyłem cecha Oleynicza y Granczarska. Na koniec zgodnie obranych sławetnych Bazylego Goltysenka, y Antoniego Rakoczyńskiego, do wykonania przysięgi cechmistrzowskiey przypuscić. Należy do podania w mieyski Kamieniecki Podolski Magistrat. Dnia pierwszego miesiąca czerwca tysiącznego osimsetnego, trzeciego roku.

Nieumieiętny pisma znak krzyża swiętego swym y całey cechi imieniem kładę Bartłomiey Golemberk. Nieumieiętny pisma imieniem ganczarzow podpisuie się Bazyli Gołtysenko

Z cechi oleyniczey majstrowie sławetni: Bartłomiey Golęmberk, Iozef Wilczyński, Michał Olewiński, Antoni Rokoczyński, Ian Woytowicz.

Z cechi ganczarskiey: Bazyli Gołtysenko, Bazyli Grocholski, Ian Zborowski, Michał Czerwinski, Bazyli Waraniecz.

Додаток 2-ий.

Proconsul consules totusque magistratus civitatis Sacrae Regiae Majestatis Camenecen. Pod.

Universis et singulis infrascriptorum, notitiam habituris indubitatam, senore praesentium Jacimus, coram plenaria nostra residentia consulari, in praetorio Camenecen. Pod. Comparuisse personaliter, honoratum jacobum Kozłowski, scabinum Advaca... et Famatos Joachimum Wysocki, seniorem, Martinum Gałecki juniorem, contubernii oleatorum cechmagistros, Michaelem Olewinski, Joannem Hudyma, Josephum Wilczynski, Antonium Miroczka, Bartholomeum Golemberk, ejusdem contubernii oleatorum magistros cives Camenecen. suis et alierum confratrum nominibus. Eosque exposuisse, nobis, qualiter articuli per antecessores eorum ad regendum hocce contubernium formati et recepti, durantibus antelapsis annis, his in oris calamitatibus perierunt. Quibus pro irrepelbilibus [1]) habitis, supplicarunt praedicti cech et magistri magistratui nostro, qua tenus articulos infrascriptos favere ejusdem contubernii fermatos, aut horitate nostra consulari approbare et confirmare dignaremur: quorum quidem articulorum tenor talis.

1-mus. Wszyscy bracia cechu oleyniczego będąc od cechmistrza swego (ktory większoscią głosow w czasie przyzwoitey elekcyi obierany bydz powinien) obesłani pod winą groszy szesciu do cechu na godzinę naznaczoną trzezwo.

---

[1]) Очевидячки — irreperibilibus. *M. K.*

y wczesnie zchodzic się maią a iezeliby brat ktory słusznemi był iakiemi przyczynami zabawny, tedy cechmistrzowi tego cechu starszemu, lub powtornemu, tę słuszną przyczynę niedopuszczaiącą bytnosci iego, w cechu opowiedziec, dla tego aby za nieposłuszenstwo karanym niebył, znak zas cechowy, od iednego do drugiego, ma bydz nieprzytrzymuiąc, odsyłany; a gdyby przez ktorego zostal zatrzymanym, albo naymłodszy brat, starszemu nieprędko odesłal, takowy, funtem wosku na swiatło cechowe ma bydz ukarany.

2-dus. Bracia cechowi y kazdy z nich, gdy się do cechu zeydą, maią się spokoynie zachowac, poniewaz kazda sessya, y zgromadzenie do cechu, iest mieyscem pokoiu, y bespieczeństwa; a zasiadłszy, na iakową swoią obradę, niemaią y niepowinni, słow uszczypliwych, a tym bardziey nieutczciwych dobrey sławie szkodzących, sobie zadawać. Gdyby zas ktory brat, oto był przeswiadczony, takowy trzema funtami wosku w cesze ma bydz karany, a sądzący się bydz obciązonym z niewysłuchania swoich ządan, wolną appellacyą do sądow radzieckich miec moze.

3-tius. Bracia cechu oleyniczego, w pomnieyszych sprawach y rzeczach dla niepotrzebnych nakladow, niebędą powinni do urzędu przypozywac się, ale taki, kazdy, ma swoię skargę, w czasie obrady cechowey, przed bracią, w cesze, wprzod przełozyc, a cechmistrze nieodwłocznie tę rzecz, z bracią wyrozumiawszy rozeżnac, będą obligowani, a iezeliby ktory, od dekretu cechowego z uporu bardziey, y nieposłuszenstwa, a nizeli z miązliwosci dekretu, do urzędu stronę przeciwną wyzwał, taki brat dwiema funtami wosku ma bydz karany, y powroceniem nakładew prawnych.

4-tus. Cechmistrz starszy, gdyby miał dokąd odiezdzac, lub z inney iakiey słuszney przyczyny, w czacie obrady nieznaydowac się w cesze, na swoie mieysce ma substytnowac powtornego cechmistrza, a tego mieysce ma zastąpic pierwszy stołowy, y tak porządkiem mieysca zasiadac powinni, pod winą iednego funta wosku. Klucze zas od skrzynki cechowey, w ktorey y składki cechowe pieniężne znaydowac się powinny, u powtornego cechmistrza bydz maią, a skrzynka u starszego cechmistrza, ktora bez przytomnosci dwoch stołowych, y dwoch braci otwierana bydz nie powinna, gdy zas powtorny cechmistrz odiezdzac będzie, klucze pierwszemu stołowemu od skrzynki odda, przy ktorym do przyiazdu zostawac będą. Młodsi zas bracia, pozwolenia od cechmistrzow nie wziowszy, z cechu wychodzic niemaią, pod winą groszy dwunastu.

5-tus. Młodzian ktoryby chciał rzemiosła oleyniczego uczyc się, ma wolnosci do sprobowania niedziel dwie a po wyisciu dwoch niedziel, iezeli się chce uczyc rzemiosła tego, powinien dac do skrzynki cechowey złoty ieden y rok cały zupełnie tego rzemiosła ma się uczyc, u magistra swego, ktory czas wyterminowawszy, od wyzwolenia swego do teyze skrzynki zł. trzy wypłacic, obligowany będzie.

6-tus. Gdy ktory z czeladzi oleyniczey, cech przyiąc zechce, ma nayprzod urzędowi w miescie opowiedziec się, y tam zaraz list swego urodzenia pokazac, y prawo mieyskie przyiąc, à gdy to uczyni, ma z dwoma sąsiady albo braci, do cechu przyszedłszy ządac, azeby był za brata przyięty, y doskonałość nauki rzemiosła swego okazawszy, wstępnego do skrzynki cechowey zł. cztery, zapłaci, za

przeiednanie zas magisteryi, wiecznemi czasy, razem lub kilko....., zł. pol. pięćdziesiąt, do tey ze cechowey skrzynki wypłacic, powinien kolacyą dla braci sprawi, ktoraby nie więcey kosztowała nad zł. dwadziescia cztery; synowie zas y corki magisterscy, tegoz rzemiosła oleyniczego, iezeli chcą bydz uczesnikami prawa oycowskiego, tedy wstępne oddawszy puł cechy, za magisterye, zapłaciwszy, całą cechę miec będą, zony zas pozostałe braci cechowych, wolność będą mieli poty rzemiosło tę robic, poki za innego męza niepoydą. A iezeli by taka wdowa, za syna oleyniczego, wpowtornę poszła małżeństwo, tedy uczęstowawszy bracią y ustępnę oddawszy, powinna miec całą cechę.

7-mus. Wszyscy bracia cechu tegoz powinni cechmistrzom swoim bydz posłusznemi y w poszanowaniu wzaiemnym zachowywać się, a ktoryby się brat, przeciwny temu znaydował, y cechmistrzom posłusznym bydz niechciał, takowy ma dac winy funt wosku do cechy.

8-vus. Zaden z mieszczan ani przedmieszczan, w cechu tym nie zostaiący, oleiu bic niepowinien, pod zabraniem tegoż oleiu, a iezeliby bądz beczką, bądz w mnieyszym naczyniu na przedaz oleiu przywiezioną; kazdy przywozący, tak w miescie iako na przedmiesciu, przedawaiący do skrynki cechowey od garca oleiu po groszy trzy zadną niezastaniaiąc się protekcyą płacic będzie. W przypadku zas trudnienia tey płacy, cechmistrze pro temopore będący, opowiedziawszy się raz y drugi urzędowi, moc miec będą takiego towaru, zabrania y skonfiskowania, ktorego połowa ma dostac się na potrzeby koscioła Kathedralnego Kamienieckiego, a druga połowa do skrzynki cechowey.

9-nus. Zas cecha oleynicza, wzorem cech jnnych, za zmarlych wspoł braci swoich, co kwartał Msze Swięte Rekwialne sumptem cechy w kosciele Kathedralnym Kamienieckim odprawiac, przed Ołtarzem Swętego Iana de Matta obligowana będzie.

10-mus. Dla pomnozenia dochodow, teyze cechy, kazdy wspoł brat tegoz cechu, powinien będzie w kwartał do skrzynki cechowey dawac po groszy sześć, pod karą siedzenia wiezy przed dni trzy ratuszney, cechmistrze zas pro tempore będący, wszystkich dochodow, do skrzynki przychodzących y rozchodow rzetelnie w xiąszkach nato zporządzonych zapisywac y dwoma niedzielami uprzedzaiąc akt elekcyi uprzywilegiewaney zaniosłszy do szł-go prezydenta, o wyznaczenie iednego z szł. lawnikow do kalkulacyi sprawę z tychze dochodow y rozchodow w cesze przed bracią czynic bedą powinni.

11-mus. Mieszczanin ktoryby w tym cechu niebył, a przywoznych na handel oleiow część znaczną zakupił y tym ze handlem bawił się, takowy do roku skrzynce cechowey złotych cztery zaplacic. Camen... Podoliae. Die 23 mensis Martij 1774 Anno.

Stefan Bakałowicz, radca y senior miasta Kamienca Podolskiego. Antonius Szahin, civitates S. R. Majestatis Camenecen. Pod. consul et advocatus. Gabryel Rakułowicz, miasta M. I. K. M. Kamien. prezydent. Alexander Markiewicz, radca m(iasta) K(amienca) P(odolskiego). Gabryel Lukaszewicz, magistratus Camenecen. Pod. consul. Ioannes Nepomocenus Szahin, civitatis S(acrae) R(egiae) Majestatis Camenecen. Pod. consul. Ian Demkowicz, radca m(iasta) K(amenca) P(odolskiego). Iosephus Horodnicki, civitatis S(acre) R(egiae) M(ajestatis) Camen. Pod. consul.

місце печатки
(її відірвано).

З лівого боку вище дописано: F(e)ria quarta p(os)t F(estu)m Inventionis S(anctissimae) Crucis, die idest quarta mens(is) Maij Anno D(omi)ni 1774..... ad actu proconsul.... consul. Camen. Pod... Oblatio.

Додаток 3-ій.

Другий документ починається так:

Actum Cameneci Podoliae feria quarta post Festum Inventionis Sanctissimae Crucis, die idest quarta mensis Maij anno Domini millesimo septingentesimo septuagesimo quarto.

Ad officium actaque praesentia proconsularia consul... Camenecen. Pod. Personaliter veniens famatus Ioachimus Wysocki civis Camenecen. Pod. obtulit officio praesent et ad acticandum porrexit articulos infrascriptos vim ordinationis contubernij oleatorum inse continentes quorum tener sequens:...

Далі йде переписаний весь перший документ. Після підписів, які всі тут мають додаток: manu propria, є такий текст:

Locus sigilli: Post quor. ingrossotionem idem offerens originale ad se rece pit et de recepto sibique restituto officium praesens qui etavit.

місце печатки.

Ex act. proconsul. consul. Camenecen. Pod. extradi... Ioannes Rzeszowski offici... iud... surrogatus notarius. (підпис).

ОЛЕКСА НАРОЧНИЦЬКИЙ.

СПРАВИ ПРО „ПЛОДОНОСІЄ ЗЕМЕЛЬ" НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА ЗА РР. 1787—1796.

(Статистика врожаїв по намісництву за рр. 1787—1796).

XVIII ст., а найбільш його друга половина — це період будування краєвого управління по Російській Імперії, система якого в 1782 р. поширюється і на територію старої Гетьманщини, поділену на три намісництва. Потреби управління у XVIII ст. вимагають усе докладнішого статистичного обслідування країни, і в наслідок цього для нас залишилися багаті джерела статистичних відомостей, як напр. ревізії XVIII ст.: переведене на території Гетьманщини „генеральное слѣдствіе о маетностяхъ" гетьм. Д. Апостола і инш. У другу половину століття переведено Рум'янцівську „генер. опись Малороссіи". Окрім цих офіційних матеріялів численні фамільні архіви, манастирські акти і подібні документи зберегли в собі багато статистичних відомостей про економічне життя країни і розвиток її господарства. Систематизувати й збирати статистичні відомості по окремих адміністративно-територіяльних одиницях доручувано також окремим особам або утвореним для того комісіям. Так з'явилася праця А. Шафонського „Черниг. Намѣстн. топографич. описаніе" описи трьох намісництв (рукописні), що зберегаються в Чернігівському Держ. Музеї; склала їх особлива комісія, утворена 1779 р. під керівництвом губ. А. Милорадовича. (Опис черніг намісн. належить Д. Р. Пащенку)[1]). Матеріяли цих описів і взагалі статистичні матеріяли про Новг.-Сів. намісництво розроблювано в науковій літературі лиш частково, як от у праці В. Модзалевського „Гути на Чернігівщині", а архів Новгород-Сіверськ. Нам. Правління, як відомо, сливе зовсім ще не вивчено. Тимчасом у цьому архіві збереглися матеріяли й періодичної офіційної статистики, що теж поширювалася й набирала все більшого значіння в згадану добу. Це щорічна статистика врожаїв по всій території намісництва, що становило собою найбільшу третину тодішньої Малої Росії. За часів існування намісництва (1782—1798) ми знайшли в архіві 9 справ, до двох і до п'ятьох сот аркушів завбільшки, за рр. 1787—1796. Окрім 1791 р. з „вѣдомостями" під назвою: „Вѣдомости о плодоносіи земель Новгородъ-Сѣверскаго Намѣстничества на . . . . годъ", або „Вѣдомости объ урожаѣ разнаго рода хлѣба въ . . . годъ". Справи ці містять у собі статистичний матеріял по таких рубриках: людність („обоего пола душъ"), худоба — коні, рогата худоба, вівці; врожай (показано четвертями, ч-ками та гарцями) жита, пшениці, гречки, ячменю, вівса, гороху, проса, насіння

конопляного і лляного. Далі врожай соломи („сколко нажато копъ"), сіна і висів зерна. Дані ці є по всіх селах. Потім зроблено звода по повітах. Ці зводи повітів, разом з цифрами міст, зводилися що року в таблицю всього намісництва. „Вѣдомости" ці надсилалися що-року до „Правительствующаго Сената". Такі-ж відомості повинні були надсилати і инші намісництва[2]). Відомості по намісництву Намісницьке Правління одержувало від Нижніх земських повітових Судів та городничих. Нижні Земські Суди збирали їх по волостях повітів про козаків, посполитих, „владѣльцовъ" і їх землі, а городничі за допомогою магістратів, курінних отаманів і „владѣльцовъ" по містах. Треба сказати, що за всі роки в згаданих 9 справах відомості є тільки про 10 повітів, по Конотіпському повіту відомості надіслано за рр. 1787—1790, а по містах зовсім не можна звести цифри в загальну таблицю через те, що за кожен рік немає кількох міст. Тому з тих зводів по цілому намісництву, що були в справах і що становили собою підсумки по різних територіях кожного року, не даючи тим можливости більш-менш точно їх порівняти, я склав таблицю тільки для 10 повітів (табл. ч. 1), без Конотіпського повіту, а за 1794 р. по 9 — і без Погарського повіту.

Можливі випадки, коли цифри „вѣдомостей" по селах неповні, тоб-то не всі „владѣльцы" та курінні отамани давали відомості. Те-ж саме стосується і до магістратів. На бажання цехових і магістратів ухилитися від подачі відомостей є вказівки в „репортах" городничих. Траплялося, що і козацькі волосні управи відмовлялися давати виправки Нижньому Зем. Судові через те, що вони непідсудні цьому Судові. Напр., можна вказати зазначені випадки за рр. 1788, 1790, 1793 і т. д.[3]). Все-ж-таки що-року згадувано за всі села по повітах. Далеко більше значіння для точности цифр мав сам спосіб їх збирати і ті свідомі та несвідомі помилки, що безперечно робилися. Цілком певних цифр не могли взагалі знати ті особи, що заповнювали картки для Н. З. Судів та городничих. Що-до цього цифри „вѣдомостей" мають ті самі хиби, що і цифри „всеподданнѣйшихъ отчетовъ начальниковъ губерніи" — джерела статистики врожаїв і худоби для більшої частини XIX ст. і тому про це писати багато нема чого. Цифри „вѣдомостей" характеризуються иноді різкими змінами що-року. Це припустимо для врожаю, припустимо для кількости худоби, оскільки на неї мали вплив врожаї хліба та сіна в намісництві і сусідніх губерніях, припустимо до деякої міри для цифр висіву і цілком неприпустимо за тих часів для кількости людности. Окрім того иноді трапляються однакові цифри що-року (2 і більше років). Це можна пояснити або тим, що на місцях давано однакові відомості, або в канцелярії Суду чи городництва за браком инших проставлювано торішні цифри.

Розгляд окремо кожної графи цифр дасть можливість краще встановити їх вартість. До кожної таблиці „вѣдомостей" додається коротенький коментар, що містить у собі пояснїння, чи вистачає хліба і сіна, чи ні, і якщо ні, то де що купується, які в повіті чи в місті виготовляються вироби на продаж, де їх продають і т. инш.

Окрім згаданих вище хиб можливі ще помилки в підрахунках по селах для повітової „вѣдомости", але тут наслідки вибірної перевірки більш-менш

позитивні: там, де є відхилення, воно дуже невеличке, напр. у Стародубському повіті врожай жита 1787 р. показано 7521 четв. 7 чк.; по перевірці — 7504 чтв. 1 чк.; у Новг.-Сів. повіті врожай пшениці того-ж року показано 178 чтв. 7 чк. 5½ гр., по перевірці — 175 чтв. 3 чк. 5½ гр. і т. д.

Не вважаючи на всі зазначені хиби, „вѣдомости“ дають дуже цінне доповнення до статистичних відомостей про намісництво зібраних у рукописах Черніг. Держ. Музею. Цифри врожаю, худоби і висіву (за останніми можна хоч і приблизно обрахувати посівну площу) і инш. по всіх повітах і містах намісництва наведено далі в 17-ох, що я склав, таблицях повітів і міст намісн. Систематизування матеріялів „вѣдомостей“ по кожному селу разом з вивченням згаданих рукописів могло-б дати цікаві наслідки. З наведеного вище очевидно, що і в таблицях цих траплятимуться иноді неправдоподібні цифри, якими взагалі переповнена статистика тих часів. На жаль, треба додати, що „вѣдомости“ міст менш, як я гадаю, певні, ніж „вѣдомости“ повітів; вони не характеризуються такою систематичною повнотою як останні і часто надсилано їх за невстановленою формою. Неправдоподібних цифр порівнюючи більше.

Перейдімо до розгляду окремих рубрик таблиць.

Цифри людности під назвою „обоего пола душъ“ треба визнати за найгірші. Вони багато нижчі од справжніх величин і динаміка їх не може відбивати ніякого реального процесу. Вражають різкі зміни кількости людности, напр. Мглинський повіт 1787 р. — 67479 д., 1788 р. — 33818 д.; Кролевецький повіт 1792 р. — 47885 д., 1793 р. — 39429 д. і т. под. Трапляються однакові дані що-року (напр. по Новгород-Сіверському повіту показано за роки 1789—1795 — 65167 д.).

Окрім того кількість людности катастрофічно падає за часи 1787—1796 рр. по більшості повітів і в зводі по 10 повітах разом (табл. 1). Явище для тих часів неможливе. Загально-історичні міркування не можуть припустити такого зниження, яке ми маємо в таблицях. У кінці XVIII ст. не було таких подій, що могли-б призвести до цього, як то було в кінці XVII ст. Навпаки, ми знаємо, що з часів 1-ої ревізії людність невпинно зростає. Ці катастрофічні зміни цифр людности, треба гадати, повстали з непорозумінь у статистиці осіб чоловічої та жіночої стати, в статистиці „возрастныхъ“, „малолѣтнихъ“, козаків, міщан і упривилейованих верстов людности. Окрім загальної неточности тодішньої статистики плутанина з згаданими категоріями иноді очевидна і її можна виправити, напр. наведену цифру Мглинського повіту треба подвоїти (у табл. людности Мглинського повіту подвоєння за р. р. 1788—1794). Иноді, треба гадати, показувано не всі групи людности, але приміток про це не роблено і тому здебільшого жадних критеріїв на те, щоб виправляти цифри, немає. Тільки в „вѣдомостяхъ“ Суразького повіту додається, що показано тут тільки „крестьяне прописанние в генералномъ перечнѣ“. Висновки про рух кількости людности можна буде зробити тільки по розробленні ревізії 1795 р.; цифри-ж ревізії 1782 р. більші за цифри 1787 р. по „вѣдомостямъ“ і одміна неможливо велика. У 1782 р. по повітах Новг.-Сів. намісництва рахувалося всього людности 366053 д. (732106 д.), якщо відняти людність Конотіпського повіту (не запроваджену в звід на

табл. 1), то цифра ця зменшиться до 657101 д.[4]). Число-ж усієї людности по всіх містах і повітах у 1782 р. було 742000 д.[5]). Подібну цифру показано і в Шафонського — 742092 д.[6]). Взявши для порівняння цифру 657101 по 10 повітах, побачимо, що вона на багато більша за цифру „вѣдомостей" 1787 р. —596477 д. Те-ж треба сказати і про окремі повіти та міста[7]). Можна зробити ще одне порівняння для Конотіпського повіту. У „камеральному описанію Конотопского повѣта", що складено, згідно з приміткою видавця, на початку XIX ст., показано: „Всего въ семъ повѣтѣ: купцовъ, мѣщанъ, козаковъ и другого званія положеннихъ в подушной окладъ людей м. пола 53651, жен. 575680" (а всіх 111219)[8]), тимчасом як 1796 року в „вѣдомости" показано тільки 67710 д., а в ревізії 1782 р. 75005 д. Може перші цифри і перебільшено, але не можна вважати за ймовірні і цифри 1796 р. в „вѣдомости". Окрім числа „обоего пола душъ" по деяких повітах показано кількість „малолѣтнихъ" и „возрастныхъ", а по Сосницькому повіту за 1787 р. показано і число „мужеска и женска пола" окремо. Більшість „вѣдомостей" обмежується приміткою, що „возрастныхъ" „болше", а „малолѣтнихъ" „менше". За „малолѣтнихъ" уважали осіб до 10, иноді до 7 років, а частіше цього зовсім не пояснювали. Иноді показано, що „возрастныхъ" $^2/_3$, а „малолѣтнихъ" $^1/_3$. Всіх цих домислів у таблицях не наведено.

Багато кращі висновки можна зробити про дані „вѣдомостей" про худобу. Неправдоподібних цифр дуже мало. Під сумнів треба тільки взяти цифри після 1787 р. по тих повітах, де кількість худоби знижується протягом усенького часу з 1787 до 1796 р. До таких даних належать цифри коней і рог. худоби в Сосницькому повіті й відомості для Коропського повіту. Дуже обережно треба підходити до тих цифр, що показують, як зменшувалася кількість худоби декілька років, хоч це можна пояснювати й випадковими причинами. Зміна кількости худоби що-року великою мірою залежала від врожаїв хліба та сіна по намісництву та сусідніх губернях. Взагалі-ж кількість худоби помітно збільшується. Особливо це помітно в таблиці № 1. Як видно з „вѣдомостей", у 1787 р. був великий неврожай і голод. Неврожай був так само і 1785 р. і після нього теж голод у 1786 р. по деяких частинах намісництва. Ці роки неврожаїв дуже тяжко відбилися на господарстві країни. Року 1788 мало не скрізь кількість худоби і посівна площа помітно зменшилися, а згодом поступінно збільшуючись перевищують рівень 1787 р. на велику кількість (табл. 1). Кількістю худоби не дійшли на 1796 р. до рівня 1787 р. повіти Мглинський, Коропський, почасти Сосницький, Кролевецький і Конотіпський.

По 10 пов. разом (табл. 1) у 1787 р. було:

	коней	99009	врожай жита	146793 четв.
	рог. худоби	9592	сіна	1127664 копиць
	овець	134878		
у 1788 р.	коней	86136	врожай жита	329556 четв.
	рог. худоби	8444	сіна	1311362 копиць
	овець	130557		

(„вѣдомости" надсилались на початку осени, тому зменшення кількости худоби через неврожай 1787 р. могло відбитися найголовніше в даних 1788 р.).

Далі кількість худоби збільшується без надзвичайних змін (слід пам'ятати, що звід 1794 р. зроблено тільки по 9 повітах, без Погарського пов., а не по 10 як за ост. роки)

1796 р. було: коней	102064	врожай жита	361565 четв.
рог. худоби	104009	сіна	14287228 копиць
овець	151365		

Що-до даних про худобу, то, порівнявши їх з даними 1767 р., не можна зробити таких висновків як про дані за людність 1787 і 1782 рр. По 124 селах Суразького повіту (з усіх 144) 1767 р. було коней 11960, рог. худ. 9897, свиней, овець і кіз разом 23502 [9]). За недородів і голодування у 1787 р. (голод 1786 р. найбільше лиха завдав був Суразькому повітові, про це далі) по всій території повіту маємо, що правда, тільки: коней — 10178, рог. худ. 7347, овець 10304; але 1796 р. уже було коней 13550, рог. худ. 12084, овець (самих тільки) 18119. Порівняння це дуже побіжне, за 1767 р. показано на 20 сіл менш, ніж за 1787 р. Треба мати на увазі, що катастрофічне становище повіту 1786 р. повинно було довго ще відбиватися на цифрах цього повіту. Цифри Кролевецького повіту за 1767 рік ще важче порівнювати, не систематизувавши матеріялів „вѣдомостей“ по окремих селах [1]), але і ці цифри „вѣдомостей“ не стоять, будь-що-будь, до даних 1767 р. у такому відношенні як цифри людности до даних ревізії 1782 р. (В праці Червинського про Рум'янцівський опис Кролевецького повіту під Кролевецьким повітом розуміється територія Коропського і Кролевецького повітів за часів намісництва). По 33 селах Кролевецького повіту в 1767 р. (всіх сіл було 67) було коней 6538, рог. худ. 6949, овець 6899 [10]). Підчас недородів у 1787 р. по всенькій території повіту коней 16758, р. худ. 20309, рог. худ. 26334.

Даними про худобу, як ми гадаємо, можна користуватися з належною обережністю. Треба вважати на те, що вони, як і взагалі цифри цих „вѣдомостей“, можуть бути нижчі од справжніх, але кращих матеріялів, на жаль, ми не маємо.

Що-до цифр урожаю й висіву, то за джерела таких відомостей у статистиці XIX ст., для більшої його частини, були „всеподданнѣйшіе отчеты начальниковъ губерній“ (як і за джерела для статистики худоби). У цих звідомленнях показувано кількість зібраного й висіяного зерна, поділеного на озиме та ярину, і картоплі. По території Чернігівщини такі матеріяли відомі в урожайній статистиці тільки для XIX ст. А. Фортунатов у своїй праці „Урожаи ржи въ Европейской Россіи“ пише: „имѣющаяся въ нашемъ распоряженіи непрерывная цѣпь количественныхъ отмѣтокъ объ урожаяхъ ржаного зерна въ Россіи восходитъ не далѣе 1798 г. За болѣе ранніе годы мы располагаемъ лишь отрывочными данными“ [11]) (в праці Фортунатова розглянуто дані з 1800 р.). Про офіційні джерела врожайної статистики Фортунатов каже: „За старые годы у насъ имѣются отрывочныя свѣдѣнія разнаго времени; тѣ же годы, для которыхъ свѣдѣнія эти касаются всей Европейской Россіи, приводятся нами ниже (з 1805 р. О. Н.). Для нѣкоторыхъ годовъ у насъ былъ по отдѣльнымъ губерніямъ отрывочный матеріалъ, который мы здѣсь приводить не будемъ“ [12]). Які матеріяли згадував Фортунатов, нам не відомо,

далі в його праці подано тільки цифри для Новоросії з р. 1778 — 1792. А. Русов у праці Описаніе Черниговской губерніи наводить цифри тільки 1802 р.[13]). Даних за часів намісництва не містить у собі і праця Зябловського „Описаніе Рос. Имперіи“[14]). 1815 (Русов наводить цифри за Зябловським).

Збирати відомості про врожаї почато, як відомо, давніш. Ще 1719 р. Петро I утворив „камеръ-коллегію“; вона повинна була стежити між иншим і за врожаями. 1723 р. утворено для цього окрему контору „камеръ-коллегіи“. Наказ 1760 р. передбачає щорічне збирання й надсилання відомостей про врожаї. 1775 р. реєстрацію врожаїв по землях „дворцовыхъ“ і державних підданих доручено директорам економії при Казен. Палатах[15]). За намісництв врожайну статистику збирано що-року. Форма „вѣдомостей“ часів намісництв краща за ті форми „всеподданѣйшихъ отчетовъ“, що в них надсилано оті звідомлення до 1870 р. У губернаторських звідомленнях зерно поділялось на 2 частині — озиме і ярину; у „вѣдомостяхъ“ ми маємо 9 граф — 9 видів зерна показаних окремо. Але про рівень точности цих „вѣдомостей“ мусимо сказати тільки те, що писав відомий і авторитетний статистик Ю. Е. Янсон про губернаторські звідомлення: „Данныя о количествѣ посѣвовъ и урожаевъ, а равно и о количествѣ скота имѣютъ единственнымъ источникомъ всеподданнѣйшіе отчеты губернаторовъ. Бланки посѣвовъ и урожаевъ, формы которыхъ даны Центральнымъ Статистическимъ Комитетомъ въ настоящемъ ихъ видѣ въ 1870 г., пополняются въ губерніяхъ совершенно неизвѣстными путями. О достоинствѣ этихъ свѣдѣній рѣшительно ничего нельзя сказать, кромѣ того, что они, вѣроятно, ниже дѣйствительныхъ величинъ“[16]). Для XIX ст. цифри „всеподдан. отчетовъ“, як гадає Фортунатов, нижчі од цифр Центральн. Статист. Коміт. на 7%[17]).

Окрім 9 видів зерна в бланку „вѣдомостей“ є ще 2 графи: „противу прошлаго года болше или менше“. Користуватися цими даними неможливо. Цифри, що показують різницю зібраного або висіяного зерна з кількістю минулого року, не відповідають і навіть не наближаються до дійсної різниці, цифр „вѣдомостей“ обох років. Які безглузді иноді бувають ці цифри, показує напр. те, що в „вѣдомостяхъ“ Глухівського пов. за 1787 р. показано одні дані про різницю врожаю з 1786 р., а на другій сторінці того-ж аркуша инші[18]). У „вѣдомостяхъ“ Погарського пов. 1789, 1790 рр. показано кожного і більше і менш порівнюючи з минулим роком, причому цифри не однакові в обох графах і не відповідають різниці цифр „вѣдомостей“ цих років[19]). Очевидячки, канцеляристи гадали, що жадну графу не можна залишати не заповнивши.

Показана кількість висіяного зерна дає змогу обрахувати, хоч і приблизно, розмір посівної площі під цим зерном кожного року. Для цього обрахування (наслідки його наведено далі в таблицях) ми прийняли: 1 четв. жита, пшениці, гречки, ячменю, гороху і конопляного насіння — відповідають 1 десятині; 1 четв. вівса — $^1/_2$ десят.[20]); 1 четв. проса — 4 дес.[21]); 1 четв. лляного насіння — 2 дес.[22]). Такий розрахунок повинен, як ми гадаємо, дати точніші наслідки, ніж загальне прирівняння 1 четв. — 1 дес. (як то зроблено, напр.,

у праці Червинського по Рум'янцівському опису Кролевецького пов. Черніг. губ.: „Матеріалы для оцѣнки земск. угодій Черниг. губ.“, т. XV. Кролев. уѣздъ).

Щоб добути загальні цифри орної землі для повіту, які і показано в таблицях, суму посівної площі окремих хлібів поділювано на 2 і множено на 3. Добуті таким способом цифри, звичайно, приблизні. Цифри висіву, як зазначено попереду, могли бути взагалі нижчі од справжніх, а крім того в роки недородів, як видно буде далі, часто багато землі залишалося незасіяної. Орної землі може бути зазначено в таблицях менш, ніж було її навспрaвжки, ще й тому, що не всю її неодмінно треба було засівати показаними в „вѣдомостяхъ“ хлібами.

Кількість орної землі (власне засіяної орної землі) змінюється з 1787—1796 р. по-перше взагалі в бік побільшення (коли взяти цифру 1787 р. по 10 повітах — 211720 дес. за 100, то через 10 рр., у 1796 р. стало вже 236688 д., тоб-то збільшення до 111,3%), а по-друге випадково, залежно від урожаю в намісництві і сусідніх губернях. Найбільший неврожай був 1887 р. (і 1785 р., — голод 1786 р.). Ці 2 роки неврожаїв мали великий вплив на зменшення розміру засіяної площі й кількости худоби; після 1787 р., як і кількість худоби, розмір засіяної землі згодом поволі підноситься (табл. 1) і перевищує, як сказано, цифру 1787 р. на 11,3%. До табл. 1 додаємо тут розподіл землі між окремими хлібами по 10 пов. у відсотках:

Під яким зерном	1787	1788	1789	1790	1792	1793	1794	1795	1796
Житом	35,9	35,8	36,5	37,2	36,5	36,1	36,8	36,0	35,8
Пшеницею	0,8	0,8	0,6	0,8	0,7	0,8	0,5	0,6	0,6
Гречкою	15,8	15,2	17	15,7	16,2	16,6	16,6	16,8	17,3
Ячменем	1,8	2,5	2,0	2,0	2,1	2,1	2,2	2,0	1,8
Вівсом	5,0	4,6	4,2	4,2	3,7	3,7	3,6	3,4	3,0
Горохом	0,5	0,5	0,6	0,7	1,0	1,1	1,1	1,1	1,3
Просом	0,6	1,3	0,8	0,9	0,9	0,8	0,6	0,8	0,7
Сім'ям конопл.	5,4	5,0	4,0	4,2	4,9	4,6	4,4	5,0	5,2
Сім'ям лляним	0,9	1,0	1,0	1,0	0,8	0,9	0,8	0,9	1,0

(відсотки вирахувано від цифр орної землі з паром, добутих, як сказано вище). Порівнюючи цифри „вѣдомостей“ з даними 1767 р. для Суразького повіту (124 с. його в 1767 р. і всій території за 1787 р., тоб-то 144 с.), маємо: 1767 р. — 11893 дес.[28]), у 1787 р. — 26736 дес. Побільшення це, звичайно, було-б менше, коли-б відняти від цифри 1787 р. дані для 20 сіл, про які немає відомостей за 1769 р.

Дані про врожай і про висів, як ми гадаємо, в „вѣдомостяхъ“ найбільш наближаються до дійсности.

Не пошкодить додати перед таблицями деякі відомості про територію намісництва й сільське господарство. Шафонський поділяє тодішню Малу Росію на північну частину (Новгор.-Сівер. намісництво й Чернігівське по правий бік Десни) або лісову й південну (Київське Нам. й частина Чернігівськ. по лівий бік Десни). До Полісся з Н.-Сів. нам. належали повіти Суразький, Мглинський, Новоміський, Стародубський, Погарський, Новг.-Сіверський, Глухівський, Сосницький, Кролевецький і частина Коропського. Територія ця „и не столь уже становится лѣсною, какова она въ прежнія столѣтія была, и многіе непроходимые лѣса нынѣ въ распаханныя и плодородныя поля обращены“ [24]). До степової частини з Новгор.-Сів. нам. належить Конотіпський повіт і частина Коропського.

Ґрунти північної частини: сіра земля, супіски, глинясті землі, піскуваті, то-що. Степова частина має землю „черную и весьма жирную“, рідко сіру і ще рідше піскувату [25]). „Въ степи всякій хлѣбъ въ шесть, восемь, десять и болѣе разъ приноситъ плоды противъ лѣсныхъ земель“. А втім у лісовій частині плуги й инше знаряддя легші й кращі, краща і обробка землі. Там „хлѣбопашцы своими орудіями во времени и въ плодородіи болѣе преуспѣваютъ“. У лісовій частині треба звернути увагу на культуру конопель: „конопля и ленъ во всей Малой Россіи сѣются, но та часть Новг.-Сѣв. губерніи, которая между рѣкою Десною, Ипутью и Сожью лежитъ, одна коноплю подъ именемъ пеньки обрабатываетъ и немалый оною торгъ производитъ“. Степова трава на якість вища, отож тому, а так само через те, що мошки тут немає, худоба в степу „чище и лучше растетъ“ [26]). „Обыкновенно лошади простыя, крестьянскія, роста небольшого, а у помѣщиковъ по заводамъ чужестранныя разныхъ породъ и больше въ степныхъ мѣстахъ ведутся; коровы и быки въ Полѣсьи мелки и разношерстны, а в поляхъ роста высокого и больше бѣло сѣрые; овцы простыя, украинскія, шленскія и крымскія сѣрыя“.

Хліб привозили до Новгор.-Сів. намісництва з губ. Орловської і Курської „великое его количество“. Вивозили з нам. переважно прядиво; пов. Новг.-Сівер., Погарський, Стародубський, Мглинський, Суразький і Новоміський „великое количество выдѣлываютъ пеньки и продаютъ Стародубскимъ промышленникамъ“. Великі дідичі самі виробляють парусину, полотно, мотуззя „и производятъ оными въ портахъ торгъ“. Іде в продаж: конопляна олія (головний торг у м. Погарі). У степових містах продають коней, кушніруют (у Новг.-Сів. нам. мало) і т. инш. Вивозять ще з нам. мед, віск, то-що [27]). Цю коротеньку характеристику треба мати на увазі, розглядаючи таблиці. До „вѣдомостей“ кожного року додаються коментарі, де за цифрою людности, виходячи з норми 3 четв. або 2 чтв. на рік на 1 душу, вираховується необхідна для людности на рік кількість хліба (розрахунки ці такі-ж непевні, як і статистика людности, тому далі наведено тільки деякі з них) і сіна (норма здебільшого: на коня 5 возів по 5 копиць, на р. худ. 3 вози, на вівцю 1—2 вози). Скільки бракує того або того і даються пояснінння, звідки той брак поповнюється, де купується хліб, що продає людність, і де та які вона виготовлює вироби, то-що. Відомості з цих коментарів, разом з коротенькими завваженнями про ґрунти окремих повітів становлять таку картину.

Суразький повіт. Ґрунти Суразького повіту — відзолиста припадь, глейова або глеюватa припадь, вересова і мохова припадь, „горючі ґрунти" (коло болот), сухі піскуваті й сірі суглинки (кращі ґрунти в повіті)[28]).

Про недостачу хліба в повіті у „вѣдомости" 1787 р. додається: „хотя крестьяне продавъ полученную ими пеньку и конопли могутъ себя за заплатою подушныхъ долговъ, забранныхъ ими весною для покупки хлѣба, нѣкоторую часть хлѣба купить, но чтобы оны тѣмъ купленнымъ хлѣбомъ могли себя до нового сѣмья продовольствовать въ томъ надежды не предвидится. Крестьяне жъ сѣномъ своимъ скотъ могутъ продоволствовать". З усього зерна, що зібрано „на содержаніе домовъ господъ помѣщиковъ 11402 четв. 1 чк. 6 гр., а остается наличного на продоволствіе крестьянъ 12258 чтв. 5 чк. 4 гр. Крестьянъ же означается в генералномъ перечнѣ 69602 души..." [29]). Року 1788 спромогу „продоволствоваться" врожай дає. Худобу харчують з нуждою[30]). „Вѣдомости" 1789 р. додають про заробітки людности: „крестьяне работая колеса, сани, кареты, бочки, кадушки и прочую крестьянскую посуду и продавъ оную, а особливо продавъ полученную имы пенку и конопли могутъ купить въ Стародубѣ, Мглинѣ и слободахъ Клинцахъ и Зыбкой хлѣба, къ коему примѣшивая разную полову, такъ какъ и нинѣ оная во всѣхъ крестьянахъ примѣшивается въ хлѣбъ будутъ себя довольствовать. Чтобъ же могли въ слѣдующую 1790 года весну обсѣять земли яриннимъ хлѣбомъ въ семъ надежды не предвидится". Харчувати худобу людність може[31]). Ярого зерна не залишилось на посіви 1790 р. через сніг, що випав 16—17 вересня. Тому землі і в 1791 р. були почасти не засіяні. Крім того людність працює над „паленіемъ", селяни „поставляютъ для милнихъ заводовъ золу"[32]). У 1792 р. „на продоволствіе крестьянъ було 24841 четв., 1794 р. — 17744 чтв. 7 чк., 1795 р. — 17470 чтв., 7 гр., 1796 р. — 18366 чтв. 4 чк. 3 гр. (Див. примітки чч. 68—72).

Про ґрунти Мглинського повіту можна сказати те, що і про ґрунти Суразького пов., але сірих суглинків у Мглинському повіті більше[33]). Неврожай 1787 р. дуже дався у знаки в Мглинському повіті. Хліб з „запаснихъ на непредвидѣнный случай собранного хлѣба магазейновъ" було ввесь розібрано і збирати його неможливо. Становище людности, а надто підданих було дуже скрутне: „дали что имѣнія ихъ движимые даже многихъ почти безъ остатка ими же позакладываны за полученные деньги на покупку хлѣба прошлыхъ еще годовъ и на уплату кредитовъ отъ долговъ коими однакожъ и нинѣ большое число людей обязаны, черезъ каковие обстоятельства и подушного збора хотя крайнее сего суда происходитъ понужденіе невозможно взиманіе". Луги людність наймає в Московщині[34]). 1788 р. вираховувано, що наявного хліба стане тільки на 1 місяць. „Зимою и сего года яринного хлѣба посѣяно было мало через то земли во многомъ количествѣ были незасѣяны". Хліб куповано в Курській, Орловській та Калузькій губернях. Сіно у пов.: Брянському, Трубчевському і Рославському, 1789 р. наявного хліба вистачить на 12 днів. Багато землі не засіяно. 1790 р. хліба вистачить на 5 місяців, 1792 р.—на 2 м., 1795 р.—на 2 м., 1796 р.—на 4 м. Людність продає „рукодѣлія, конопляное масло, пенку, конопляное сѣмья" і т. инш. (Див. прим. чч. 73—81).

У Погарському повіті ґрунти переважно глинясті та сіро-глинясті з плямами чорноземлі [35]). Коментарі до „вѣдомости“ цього повіту дуже лаконічні. Хліба не вистачає „откуда жъ его получить неизвѣстно сему суду“. Вказується, що людність хліб купує і бере з „запасныхъ магазейновъ“. Сіна та соломи людності стає, але на продаж сливе не зостається (див. примітки до табл. 4).

У Новоміському повіті ґрунти піскуваті і сіро-глинясті з плямами чорноземлі [36]). Про неврожай 1787 р. написано в додатку до „вѣдомостей“: „теперъ болше однимъ яровимъ хлѣбомъ люде питаются да и то смѣшивая его съ мякиною и макухою“. Сіно купують у Білорусі (див. примітки до табл. ч. 5).

Ґрунти Стародубського повіту мало відрізняються від ґрунтів Погарського повіту. Хліб людність купує: „продав конопли, пенку, дрова и скотъ... покупаютъ съ Великороссійскихъ мѣстъ въ городъ Стародубъ доставляемый“. Сіно купують „при болшихъ рѣкахъ“, „по превосходному тамъ осенью урожаю“. Кількість сіна, необхідна на рік вираховується за нормою на коня в добу 20 ф., рог. худобу — 15, вівцю 10 ф. (див. примітки до табл. ч. 6).

Ґрунти Новгород-Сів. пов. ті-ж, що й у повітах, згаданих попереду. На південь від Новг.-Сіверська чорноземне плато [37]).

Найбільше бракувало хліба; як і скрізь, 1787 р. „и отколѣ сей недостатокъ пополнить знать неможно ибо въ прошедшіе годы хотя и недоставало урожаю здѣшнего уѣзда на пропитаніе обивателей, но поелику въ степныхъ мѣстахъ урожай хлѣба билъ лучшой, то отоль покупкою и обмѣномъ на разніе издѣлія въ здѣшнемъ уѣздѣ производимие себя онѣ доволствовали, а нинѣ общой неурожай имъ препятствуетъ. Для скота жъ сѣна и яриной соломы вполне доволно будетъ“ (див. прим. до табл. 7).

У північній частині Глухівського повіту ґрунти сіропіскуваті й піскуваті, в південній сірі і чорноземля [38]). Хліб привозять з губерень Орловської, Курської та Харківської (пов. Сівського, Рильського, Путивельського та Недригайлівського). Людність продає „рукодѣлія“, „зарабатываетъ“ зажоном, то-що. 1787 р. хліб змішували з „мякиною и жолудями“ (див. прим. до табл. 8).

Ґрунти Сосницького повіту піскуваті, сіропіскуваті і чорноземлі [39]). За рр. 1787, 1789 зазначено, що „обиватели продоволствоваться не могутъ“; останні роки в „посредственномъ пропитании недостатка не будетъ“. У деяких господарів хліб залишається і на продаж (див. примітки табл. 9).

Ґрунти повітів Коропського та Кролевецького мало відрізняються від ґрунтів Глухівського повіту (у Кролев. пов. більше піскуватих земель). Найбільше бракувало хліба рр. 1787, 1789. — „сего лѣта нигдѣ и въ сторонніхъ полевихъ мѣстахъ жать съ копы не дано по неурожаю тамо“. Хліб купують „привозимий на торги изъ Великороссійскихъ и полевихъ мѣстъ въ городъ Кролевецъ и мѣстечко Воронежъ и въ другіе околичные мѣста“. Сіна невистачає, доводиться багато купувати. У Коропському повіті сіна та соломи на харч для худоби досить (див. прим. до табл. 10, 11).

Конотіпський повіт належав до степової частини тодішньої Малої Росії. Ґрунти на півночі різні, на півдні чорноземлі. Землі Конотіпського повіту давали в нам. найбільші врожаї. Все-ж-таки не всі верстви людности було за-

безпечено хлібом. Частина людности заробляє „зажономъ“, „замолотомъ“ у Харківській та Курській губерні, купує хліб по повітах Путивельському, Курськ. губ., Роменському Чернігів. намісн., а також у м. Смілому і місті Конотопі на торгах. Деякі села (1790 р. показані: Попівка, Вербівка, Курилівка, Шаповалівка, Соснівка, Костянтинів) мають хліб і для торговлі (1788 р. такого хліба 5497 чтв., 1790 р. — 3056 чтв.). Наявного сіна не вистачає.

Коментарі до „вѣдомостей“ міст ще коротші, а иноді їх і зовсім немає. Людність м. Суража хлібом „прокормиться можетъ“, продаючи „лѣснія издѣлія“, наймаючись „въ услуженіе“, „въ извозъ“, то-що.

У м. Новому Місті людність вироблює прядиво, смолу, продає конопляне сім'я. Хліб купує у слободі Зибкій.

У м. Стародубі людність „болшею частью не земледѣлцы но промишленники и рукодѣлцы“ и „художники“. Хліб купують у м. на торгах. Окрім того наготовлюють овочі — „знатное количество“.

У м. Глухові до цифри людности після 1789 р. додається: „съ предмѣстями“. Можливо, що така сама плутанина була в цифрах м. Суража та Нового Міста. І можливо так само, що там показано самих міщан. Норма, що за нею вираховували повітові Нижні Земські Суди та городництва кількість необхідного „пропитанія“, мало не скрізь 3 чтв. на 1 д. на рік; тільки в Конотіпському повіті вона дорівнювала 3 чтв., 7 чк., 5 гр.

З наведених фактів видно, що людність, надто північних повітів, коли неврожай поширювавсь і на сусідні повіти та губерні, мусіла голодувати. Такий голодний був 1786 р. після неврожаю 1785 р. і 1787—1788 р. після неврожаю 1787 р. Голод 1786 р. найбільше відбився на Суразькому повіті і про це збереглася окрема справа. Справа ця цікава тим, що в ній наведено відомості про ревізію у 1786 р. з приводу голоду в Сур. пов. „запаснихъ на непредвидѣнний случай собранного хлѣба магазейни“, згадані попереду в числі засобів, що ними людність здобувала собі „пропитаніе“ за неврожайних років. У березні 1786 р. суразький земський справник Великошапка повідомив Новгород-Сівер. Нам. Правл. про голод у Сур. повіті „репортомъ“, пишучи: „прошедшій годъ такъ неурожайний на хлѣбъ былъ не только въ сихъ лѣсних мѣстахъ, гдѣ вовсе земля припадная и весьма песковатая и на хлѣбъ неурожайная, но и въ другихъ мѣстахъ сей же Новгородъ-Сѣверской губерніи, гдѣ весьма до прошедшего года изобилние на хлѣбъ урожаи были, а нинечи и въ онихъ по тому прошедшему году крайній недостатокъ въ хлѣбѣ, и хотя съ тѣхъ мѣстъ въ здѣшніе мѣста для продажи и привозится но однако же неумѣренною цѣною продается. Да и то редко случается въ обыкновенные торги своего хлѣба бить въ продажѣ, а в Суражскомъ уѣздѣ нинѣ въ самомъ городѣ Суражѣ въ привозѣ съ дальнихъ мѣстъ никогда не биваетъ“ [40]). Хліб з запасних „магазейнов“, що там людність повинна була його збирати з 1771 р. за наказом Малорос. колегії, весь розібрано і люди: „изъ села въ село таскаясь бродятъ за милостынею и помираютъ голодною смертью“ [41]). Через те, що неврожай був не тільки на хліба, а й на коноплі Новгород-Сів. Нам. Правління ухвалило для допомоги суражцям використати запасний хліб по инших повітах і надіслало „репортъ“ на розгляд гр. Рум'янцеву. Рум'ян-

цев, розглянувши справу, написав, що „рапортъ сей такова затѣйнова свойства, какъ обикновенно люди нечувствующіе ни своего дому, въ чемъ оный точно состоитъ, ни о веществѣ о чемъ оны доносятъ, ихъ дѣлаютъ“ [42]).

Рум'янцев зробив догану Правлінню за недогляд і запропонував, щоб Великошапка негайно подав пояснінння: 1) чому він раніше не зробив такого повідомлення, не давши тим будь-якими заходами запобігти такому лихові, і 2) скільки, коли й де померло з голоду коронних і козаків. Окрім того Рум'янцев запропонував губ. Бібікову самому виїхати у Суразьк. повіт „въ поступкахъ сего исправника на мѣстѣ изслѣдовать и скорыми надежными мѣрами охранить сей уѣздъ или лучше сказать оставленныхъ безъ помощи бѣднихъ крестьянъ“, „между тѣмъ и когда не скажется ли то, что запасной хлѣбъ не билъ роздаванъ вовсе неимущимъ оного“ [43]). Переляканий Великошапка написав виправдання, де доводив, що він був довгий час відсутнім: „какъ уѣздъ Суражский не малою обширностю состоитъ“ не міг своєчасно прибути через весняне бездоріжжя. Що-ж до померлих коронних та козаків „то сіе написалъ потому я, что въ здѣшнемъ краѣ таково нарѣчіе, а еще в уѣздѣ семъ ни одна душа не умерла“. Вмирали не коронні та козаки, а поміщицькі піддані, „помираютъ же голодомъ потому, что есть многіе недостаточние люди и хлѣба не ѣдятъ в три четыре дня какъ о семъ мнѣ многіе здѣшнего уѣзда помѣщики словесно представляли“ [44]).

За наказом Рум'янцева справу Великошапки „за его безрассудной поступокъ“ передано до губ. Палати Карного Суду і розіслано примітку для урядовців Казенної Палати, щоб вони „...о подобнихъ дѣлахъ отнюдь не важились подъ опасеніемъ съ нихъ равномѣрного взисканія“ [45]).

Тимчасом виявилося що по инших повітах запаси хліба „оскудѣли“, його мало не до краю роздано і видати що-небудь у Суразький повіт неможливо. Це викликало ревізію „магазейновъ“. Рум'янцев запропонував „послать во всѣ здѣшней губерніи Нижніе Земскіе Суди и городничества укази и велѣть тотчасъ же при уезднихъ стряпчихъ освидетелствовать запасние на непредвиденний случай собранного хлѣба магазейни... гдѣ же такового хлѣба нѣтъ, или въ маломъ числѣ... то почему оное оскудѣніе тѣхъ магазейновъ учинилося... и кому однакожъ таковой хлѣбъ розданъ и какимъ образомъ и даванъ ли вовсе неимущимъ къ пропитанію себя хлѣба... не даванъ ли тотъ хлѣбъ кѣмъ либо ищущимъ користи своей на продажу или на винокуреніе или самими смотрителями не билъ ли братъ“ [46]).

По цих наказах надіслані були відомості, далі наведені. Великошапку після ревізії виправдали за наказом того-ж Рум'янцева: „Его сіятельство примѣтить изволилъ“, говориться в „опредѣленіи“ Палати Карного Суду, „что оний (вчинок Великошапки. *О.Н.*) послѣдовалъ не отъ какого злого умысла но съ одного его неискусства въ дѣлахъ“. Про голод у справі більше нема нічого, але „вѣдомости“ про хлібні „магазейни“ дають уявління як про розмір, зберегання і невелике значіння цих запасів за неврожаїв, так і взагалі про організацію цієї справи, зловживання „смотрителей того хлѣба“, то-що.

У Суразькому повіті після ревізії виявилося, що хліба суражців по повіту зібрано всього було 4540 чтв. 4 чк. Хліб цей весь розданий ще 1783,

1784, 1785 рр. [47]). Було запропоновано зараз-же, як з'явиться новий хліб, знову зібрати його з відповідним „наспом“ („приращеніе“).

По Погарському повіту нараховується всього запасного хліба 1085 чтв. 6 чк., але весь він розданий [48]).

По повіту Новоміському хліб весь роздано „неимущимъ“. Кількости його не показано, через те про людність, що працювала в полі, і обслідувати всі села було неможливо.

В с. Риковичах козаки Марко Сердюков й Матвій Прошенок, що доглядали хліб, „на себе употребили“ 42 чтв. 2 чк.

В с. Каташині ченці Каташинського манаст., „на себе употребили“ 60 чтв. хліба зібраного з підданих манаст. По розкольницьких слободах хліб зовсім не збирали і наказів про це не було [49]).

По Стародубівському повіту всього було зібрано 3572 чтв. 4 чк., з якого роздано 2926 чтв. 2 чк. [50]). Роздавався хліб з „п'ятого наспу“.

По Новгород-Сівер. повіту у наявності знайдено 1384 чтв. 7 чк.
розданого налічується . . . . 6923 чтв. 6 чк. [51])

По Коропському повіту в наявності 2244 чтв. 6 чк.
розібрано і втрачено (?) . . . . 1074 чтв. 5 чк. [52]).
З усіх 3329 чтв. 3 чк. хліба козачого 2366 чтв. 2 чк.
зібраного з посполитих . . . 963 чтв. 1 чк.

По Кролевецькому повіту у наявності 995 чтв. 3 чк.
розібрано за рр. 1784, 1785 1786 — 4616 чтв. $1^1/_2$ чк.
Окрім того взяли „ищущіе своей користи“:

На „винокуреніе“ чернець Новгород-Сів. манаст. Феодул у с. Глозові 124 чтв. 4 чк.

Колишній засідатель Нижн. Земськ. Кролев. Суда „титулярный совѣтникъ“ Микола Телесницький 10 чтв. у с. Погребцях.

Колишній у с. Богданівці „смотритель казачого хлѣба“ Федір Козарець 22 чтв. [53]).

По Конотіпському повіту всього зібрано було 6195 чтв. 1 чк. 6 гр.
у наявності знайдено . . . . 6480 чтв. 5 чк. 3 гр.
розданого рахується . . . . . 1585 чтв. 1 чк.

По козачих селах весь роздано „вщерть съ насполѣ въ верхъ“, а у „владѣлческихъ“ здебільшого „без наспу“ [54]).

Окремо збудованих для запасного хліба комор чи инших будівель було дуже мало. Здебільша хліб зберегали в приміщеннях приватних осіб. Напр., по Коропському повіту таких спеціяльних збудованих „магазейновъ“ було тільки 16 по 9 селах повіту, 12 козачих і 4 „владѣлческихъ“. По инших селах хліб зберегали в коморах, „жилихъ мѣщанскихъ и посполитыхъ дворахъ“, у війтів, у „владѣлцовъ“, по церковних коморах, дзвіницях, а то й просто закопували в ямах.

Міста:

Сураж. — Запасний хліб роздав 1783 р. міщанин Пакусь „безъ знанія моего“, пише городничий, і з того часу його вже не збирали [55]). „Исчислено“, що має бути у 1786 р. 58 чтв. Не збирали-же по „неимуществу“.

Мглин. Всього зібрано було 376 чтв. 7 чк.
з коронних та козаків . . 220 чтв. 7 чк.
з міщан . . . . . 156 чтв. 1 гр.
весь хліб „въ роздачѣ и недоборѣ“ [56]).

„Оскудѣніе того хлѣба послѣдовало не за инымъ чѣм, какъ толко за тѣмъ, что оной четвериковой хлѣбъ не кождого году собиранъ по упущенію о семъ магистрата Мглинского“.

Спеціяльно збудованого „магазейна“ немає.

Погар. Всього зібрано було 1305 чтв. 2 чк.
у наявності . . . . . 77 чтв. 3 чк.
роздано за наказом 1785 р. . . 1227 чтв. 7 чк.
Є окремо збудована комора [57]).

Нове Місто. У козачого отамана Овсія Ковалевського зберегалося 150 чтв. На-весні розібраний з „наспом“ у $2^1/_2$ чк. (очевидно з 1 четв. он.).

Окремої комори немає. Переховується хліб „въ разныхъ обивателскихъ ямахъ“ [58]).

Стародуб. Всього зібрано було 106 чтв. 2 чк.
наявного . . . . . 84 чтв. 6 чк.
розданого . . . . . 21 чтв. 4 чк.

1783 р. „общество“ відмовилося збирати хліб „показивая неспособность въ семъ зборѣ изъ нихъ потому, что они не земледѣлцы, а промишленники и художники“ [59]).

Новгород-Сіверськ. Всього зібрано було 533 чтв. 2 чк.
наявного . . . . . 67 чтв. 4 чк.
розданого . . . . . 398 чтв. 1 чк. [60]).

65 чтв. 5 чк. „взято гвалтовно въ содержателя сего хлеба значкового товарища Григорія Павсловского Коллежскимъ ассесоромъ Симономъ Маковскимъ“.

Сосниця. Показано тільки про козацький хліб за 1786 р., „владѣлцы“ відомостей не дали. По „вѣдомостямъ“ 1782 р.

Запасного хліба рахувалось 148 чтв. 3 чк. 4 гр.
козачого . . . . . 92 чтв. 4 чк. 4 гр.
„владѣлческого“ . . . . . 55 чтв. 7 чк.

Козачий хліб збирано „сыромолотнымъ и началъ портиться“. Тому його роздано того-ж року „имущественнымъ людямъ“ за умовою повернути по „востребованію“ сухий, чистий і з „приращеніемъ“. Але так він розданий и „понинѣ“ „въ розсужденіи, что здѣсь запаснихъ магазейновъ еще не учреждено“ [61]). Про хліб „владѣлческій“ більше нічого не відомо.

Кролевець. 1771 р. коли за наказом од Малор. Колегії запроваджено „магазейни“, зібрано 40 чтв. Хліб цей зберегав міщанин Кубрак, у якого при роздачі 1775 р. (коли було роздано весь хліб) знайшли по-над 300 ч-ків „сирого нечистого“, зсипаного „въ опасныхъ и совсѣмъ неудобныхъ“ на те місцях. Після 1775 р. „магазейнъ“ доручено військовому товаришеві. Довгалювському. Але по ревізії 1786 р. „откpилось, что въ городѣ Кролевцѣ... общественного магазейна... вовся не имѣется и по какимъ обстоятелствамъ оной нимъ Довгалювскимъ... во всемъ оставленъ и запущенъ неизвѣстно“ [62]).

м. Конотіп. Хліб зберегається в „казенномъ амбарѣ“.
зібрано було 1774 р. 64 чтв. 1 чк.
наявного рахується . . . . 8 чтв. 5 чк.
розданого з „наспомъ въ верхъ мѣрки“ 55 чтв. 4 чк. 1775 р.[63]).

Як видно, не вважаючи на надзвичайний характер ревізії не всі повіти й міста надіслали відомості, але й з того матеріялу що надіслано можна зробити висновки про організацію цієї справи. (Деякі повіти надіслали відомості і окремо для кожного села). Хліб повинно було збирати з 1771 р. по наказу Малор. Колегії по 1 ч-ку з хати і потім у випадках неврожаю роздавати за відомом Н. З. Суду або городничого „наспомъ“ (переважно з „пятимъ“). Але хліб далеко не кожного року збирано та це й важко було зробити, надто по північних повітах, де людність мала тільки необхідну кількість „пропитанія“. Важко це було робити й по містах, де людність, що торгувала, ремісникувала, то-що, не раз-у-раз спочувала цьому (м. Стародуб). Часто „магазейни“ були порожні багато років поспіль, як через різні „упущенія“ магістратів та Н. З. Судів, так і через неможливість зібрати хліб. Спеціяльного контролю од адміністрації над „магазейнами“ не було (напр. м. Кролевець) і тому часто можливі були зловживання, згадані „упущенія“, то-що. Великого значіння для людности ця установа за таких умов не могла мати за деякими хіба вийнятками. Особливо це треба сказати про міста.

Там де „плодоносіе земель“ було достатнім (Конотіп. повіт) хліба збирано чимало, і його зберегали довший час Роздавали хліб „смотрители“ часто без відому городничих та Н. С. Судів.

Далі подаємо таблиці „плодоносія земель Новгородъ-Сѣверской губерніи“, І по 10 повітах разом і 16 по останніх повітах і містах окремо.

Таблиця ч. 1.

ЗВІД ПО 10 ПОВІТАХ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА (ОКРІМ КОНОТІПСЬКОГО ПОВІТУ).

Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																													
		Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четвертей	Ч-ків	Гарців	Пшениці четвертей	Ч-ків	Гарців	Гречки четвертей	Ч-ків	Гарців	Ячменю четвертей	Ч-ків	Гарців	Вівса четвертей	Ч-ків	Гарців	Гороху четвертей	Ч-ків	Гарців	Проса четвертей	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців			
1787	596477	99009	95692	134878	146793	3	6	2826	7	7	61400	7	1	11313	7	7	63503	4	1	3573	4	2	1322	3	1	23457	4	2	1340	3	—			
1788	535479	86136	84444	130557	329556	4	3	4872	2	3	123309	6	6	16325	4	6	53020	7	4	4953	4	1	8905	6	3	28453	0	7	2666	4	5			
1789	525544	86476	84415	123879	222931	2	6	5534	6	0	139977	6	7	15163	4	6	52258	5	7	7551	5	5	6120	0	1	25397	1	4	2784	2	—			
1790	528786	93535	88082	125965	323094	2	6	6026	7	3	126325	2	5	13895	3	1	53324	6	7	6544	0	7	7017	0	2	28567	5	6	2909	2	4			
1792	522097	94110	95048	139270	259132	1	—	5113	1	6	129717	6	4	11541	1	3	48523	2	1	8443	4	2	4300	6	—	30886	4	3	2567	5	—			
1793	516717	89867	95012	135432	237731	3	4	5814	0	4	118660	4	6	11031	3	0	42684	0	5	6495	5	3	4057	5	1	28531	5	5	2499	2	1			
1794	523588	77374	85122	126517	244017	2	7	2996	5	—	100287	5	2	6974	1	6	22383	6	7	4042	4	4	2508	0	2	21933	1	2	1665	7	2			
1795	506027	98396	101322	136513	399422	1	3	3260	7	2	118122	—	—	7601	7	6	22569	2	7	8285	4	4	3831	7	1	43691	5	5	2597	2	2			
1796	494467	102064	104009	151365	361565	3	5	5047	3	5	116904	7	—	9258	6	3	34324	7	6	7311	5	3	3823	7	7	46598	6	4	2979	1	3			

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																										Накошено копиць сіна	Посівна площа			
	Жита четвертей	Ч-ків	Гарців	Пшениці четвертей	Ч-ків	Гарців	Гречки четвертей	Ч-ків	Гарців	Ячменю четвертей	Ч-ків	Гарців	Вівса четвертей	Ч-ків	Гарців	Гороху четвертей	Ч-ків	Гарців	Проса четвертей	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса десят.	Проса дес.	Сім'я лляного десят.	Всього в цілому десят.
1787	75939	—	—	1624	4	7	33392	4	—	3956	1	—	21190	1	4	1067	4	2	333	5	2	11433	4	7	901	5	6	1127664	10595	1335	1803	211720
1788	66162	—	—	1567	0	5	28017	6	7	4650	3	3	16909	3	5	946	2	4	588	7	3	9195	6	2	936	5	1	1311362	8455	2356	1873	184834
1789	79160	5	3	1393	2	6	36800	0	4	4303	4	7	18173	2	5	1252	4	2	416	7	5	8767	2	2	1039	6	6	1326790	9087	1668	2080	216769
1790	83824	2	1	1549	5	4	35365	2	7	4536	0	7	18802	1	5	1538	0	4	534	0	6	9488	2	4	1084	1	7	1223222	9401	2136	2168	225009
1792	81828	2	7	1509	0	5	36264	7	2	4662	6	—	16639	3	7	2178	2	2	492	7	1	10906	—	—	915	0	1	1157623	8320	1972	1830	224206
1793	78024	2	—	1715	3	1	35734	5	2	4606	6	1	15875	0	5	2366	4	4	419	7	4	9969	1	3	960	4	7	1199430	7938	1680	1921	215934
1794	73374	0	3	1041	0	1	33120	6	6	4373	2	1	14594	1	6	2139	2	3	406	2	5	8808	2	3	756	5	6	704132	7297	1385	1513	199576
1795	82056	5	3	1473	7	1	38401	6	7	4491	2	7	15677	1	3	2482	3	—	469	6	2	11333	5	6	914	6	7	1210370	7839	1879	1830	227682
1796	84827	6	2	1405	0	2	40935	4	3	4360	5	6	14076	3	1	2998	2	2	801	1	—	12322	5	7	1150	7	6	1428728	7038	1602	2302	236688

Таблиця ч. 2.

СУРАЗЬКИЙ ПОВІТ. (*Див. примітки чч. 64—72*).

Рік	Людности	Худоба: Коней	Худоба: Рогатої худоби	Худоба: Овець	Врожай збіжжя та иншого зерна: Жита четвертей	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я коноплян. чтв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців
1787	69602	10178	7347	10304	22186	—	-	458	3	—	5000	—	—	500		—	2473	2	—	350	—	—	350	—	—	4895	5	—	150		—
1788	61729	9489	11344	10198	17248	2	—	471	6	—	9854	3	—	1822	5	—	8336	6	—	673	4	—	892	3	4	3960	1	—	406	4	2
1789	61729	9584	10120	14200	13060	6	—	548	5	—	6144	1	-	2181	6	—	9877	3	—	265	4	—	1147	2	—	4270	1	—	405	2	—
1790	61437	9464	11190	16846	24756	4	—	487	5	—	5336	5	4	1886	4	—	7367	2	5	918	3	4	925	4	6	3876	0	4	317	5	1
1792	62252	11067	11617	15915	18093	6	—	311	1	2	5409	3	3	1386	2	—	5664	1	2	603	0	7	602	3	—	5170	4	5	253	1	3
1793	61001	11525	12082	17078	13061	6	5	239	5	-	4967	2	4	1195	1	—	4682	5	—	455	3	3	482	2	—	3996	3	7	200	6	7
1794	61050	11290	12355	17265	14077	4	1	199	2	1	5958	5	4	932	7	—	3193	4	3	345	3	1	353	6	—	3124	5	3	168	7	4
1795	62911	12003	12017	17371	15529	1	7	150	7	5	4909	5	6	707	2	2	2542	1	1	558	3	5	389	—	—	2586	5	3	329	2	7
1796	60347	13550	12084	18119	14995	2	2	268	6	5	5101	7	7	777	7	3	3615	0	1	583	3	4	339	4	—	2781	2	3	268	1	—

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я коноплян. чтв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців	Накошено копиць сіна	Посівна площа: Вівса десятин	Проса десятин	Ллян. сім'я десятин	Всього в цілому десятин
1787	12712	1	6	200	—	—	2500	—	—	200	—	—	1050	—	—	112	—	—	35	—	—	1245	—	—	90	—	—	67835	525	150	180	26736
1788	7181	6	—	166	1	—	3397	1	5	772	0	4	2772	2	—	221	2	—	90	6	4	1462	1	—	189	4	4	97607	1386	363	379	22992
1789	6980	5	-	160	2	—	3107	—	—	699	7	—	2835	2	—	209	4	—	69	2	—	1330	6	—	162	6	1	113929	1418	277	326	21763
1790	6666	3	—	176	6		2888	6	—	631	4	4	2738	2	—	231	—	—	82	4	2	1394	3	—	135	4	5	105343	1369	330	271	20938
1792	7228	6	—	157	1	4	3757	0	5	663	5	1	2779	3	—	236	3	5	84	0	4	1467	3	4	145	6	4	93487	1390	336	292	22869
1793	7326	—	—	156	3	4	3677	5	5	679	3	7	2637	3	—	235	3	5	83	2	3	1444	6	2	168	0	2	129441	1319	333	336	22756
1794	7316	5	3	156	3	4	3697	5	5	667	0	3	2577	7	2	220	4	2	72	0	6	1450	1	7	144	6	6	114128	1289	288	290	22629
1795	7316	5	3	156	3	4	3697	5	5	667	0	3	2723	5	2	226	1	2	71	5	4	1500	5	7	150	1	5	107335	1362	287	300	22821
1796	7316	3	3	164	4	4	3688	6	3	624	6	7	2722	1	6	218	4	2	69	2	6	1498	5	7	141	4	4	125634	1361	277	283	22726

Таблиця ч. 3.

МГЛИНСЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки чч. 83–81).

Рік	Людність	Худоба: Коней	Худоба: Рогатої худоби	Худоба: Овець	Врожай збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопляного чтв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ляного четв	Ч-ків	Гарців
1787	67479	14104	9317	23218	13106	5	—	360	4	—	2602	6	—	1020	—	—	1302	—	—	90	—	—	115	4	—	5304	—	—	118	—	—
1788	67636	7432	4093	11801	8337	7	6	395	4	5	2134	4	7	1108	6	1	1794	6	7	121	1	7	77	1	—	3904	5	3	133	5	6
1789	63742	7109	4089	10009	4655	7	—	222	7	—	1136	5	—	1331	—	—	2177	—	—	261	—	—	43	3	—	3113	2	2	216	4	1
1790	61834	8854	5167	14036	10462	4	6	275	6	7	2816	5	5	1941	0	4	2944	4	5	252	1	7	84	3	7	4717	5	1	214	7	5
1792	59570	9323	6100	15929	8223	6	2	258	4	—	1980	4	7	1352	1	6	2996	5	4	1081	7	2	54	3	1	3712	7	7	244	6	5
1793	56018	8612	4874	15063	8272	4	4	195	0	1	2000	3	4	1041	2	1	1615	0	7	737	4	7	21	0	7	3373	3	1	231	4	6
1794	55088	8593	5142	16444	7517	6	6	98	2	4	867	3	4	692	5	1	961	5	5	425	5	7	1	1	—	3286	6	3	109	4	6
1795	45544	12593	8142	16444	15165	—	—	81	2	—	3341	7	—	1140	6	—	62	4	—	840	4	—	153	6	—	5402	2	—	75	—	—
1796	36764	10777	8150	13522	16107	4	—	151	2	—	5300	2	—	1019	—	—	6519	3	—	816	—	—	455	—	—	8280	—	—	87	4	—

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопляного чтв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ляного четв.	Ч-ків	Гарців	Накошено копиць сіна	Посівна площа: Вівса десятин	Проса десятин	Сім'я ляного дес.	Всього в цілому десят.
1787	6600	0	1	152	4	—	1113	—	—	880	4	1	2732	4	—	40	—	—	80	—	—	2102	—	—	186	—	—	113679	1366	320	372	19402
1788	2360	1	3	122	2	3	946	4	—	415	0	2	939	5	3	52	6	1	18	5	4	1401	1	—	67	3	5	45250	470	75	135	10465
1789	2485	5	7	77	4	2	966	0	7	569	3	3	1001	1	—	83	7	2	19	7	—	1112	6	1	87	0	3	36305	501	79	174	9045
1790	3563	4	7	124	1	6	1195	3	3	793	4	2	1418	2	3	89	—	—	17	1	8	1727	1	5	154	0	3	25593	709	69	308	12867
1792	4195	6	3	154	3	—	1569	0	7	857	5	5	1782	0	3	452	4	6	19	4	7	1583	2	5	167	4	—	64959	891	78	335	15325
1793	3898	1	7	100	7	5	1454	5	6	826	2	3	1851	2	2	469	3	—	7	4	5	1435	6	7	182	1	—	75262	926	30	364	14257
1794	4044	3	5	65	0	5	1485	2	5	912	3	5	1573	2	7	448	2	2	0	7	6	1351	—	—	144	4	3	51574	787	4	289	14077
1795	4044	3	5	65	0	5	1485	2	5	912	3	5	1573	2	7	448	2	2	15	7	—	2050	—	—	150	—	—	251072	787	63	300	15231
1796	6443	—	—	151	1	1	2355	5	4	1019	7	2	1738	3	6	272	—	—	302	3	7	2070	—	—	155	6	—	281321	869	1210	311	22053

Таблиця ч. 4.

ПОГАРСЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки чч. 82—83).

Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																									
		Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопляного чтв	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців
1787	68417	15400	10300	21590	13065	2	—	373	—		1639	6	—	1619	1	—	4736	—	—	123	—		7	1		1750	—		105	—	
1788	45730	11817	8239	14685	17153	2	2	598	3	6	5331	3	6	405	7	5	2269	1	—	276	0	3	504	5	5	3718	2	6	227	1	5
1789	47613	12824	8888	15002	13581	3	1	564	1	2	4289	5	2	316	0	2	2953	1	—	99	1	—	134	6	4	3820	1	2	120	6	—
1790	48497	13325	9358	13642	16023	6	3	840	0	5	4351	0	2	421	3	7	2861	4	6	208	2	6	148	7	6	3890	3	6	156	6	2
1792	62114	16337	14966	20238	19766	3	—	1325	2	—	7646	—	—	1429	—	—	4291	6	2	659	7	—	291	7	—	6203	7	—	203	7	—
1793	62535	16782	15312	19844	19262	3	—	2346	3	—	12048	6	—	1259	5	—	3684	4	—	518	3	—	361	—	—	6182	—	—	265	7	—
1794	62400	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1795	62473	17146	16923	16330	53331	2	—	280	4	—	15144	—	—	133	4	—	478	—	—	1434	—	—	995	—	—	15994	1	—	891	—	—
1796	60890	18638	18139	23055	55816	4	—	560	—	—	16654	7	—	388	2	—	32144	—	—	1369	7	—	1004	7	—	14974	4	—	1122	1	—

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																								Накошено копиць сіна	Посівна площа			
	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопляного чтв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса десятин	Проса десятин	Сім'я лляного четв.	Всього в цілому десят.
1787	9823	1	7	100	—		4800	0	4	325	0	6	3405	5	—	100	—	—	22	5	—	2824	7	—	170	2	4	198065	1703	90	340	3 0159
1788	5330	4	—	280	2	2	1821	2	6	260	4	2	1619	6	1	70	7	—	54	3	3	1177	5	4	97	3	7	208930	805	217	194	15085
1789	5635	4	—	236	4	—	1912	3	5	151	—	—	1531	4	—	49	4	—	26	4	—	1604	7	—	73	7	—	197467	766	106	148	15912
1790	5841	1	7	276	2	—	2050	5	5	200	4	—	1543	1	6	60	7	2	41	5	5	1554	—	—	83	1	2	175580	772	166	166	16632
1792	6854	4	—	344	—	—	3525	7	—	335	—	—	1576	3	—	235	4	—	60	—	—	5661	2	—	121	—	—	180160	788	240	242	22836
1793	6904	2	—	622	4	—	4393	6	—	382	—	—	1589	4	—	267	3	—	88	6	—	2091	4	—	142	1	—	189455	795	355	284	24141
1794	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1795	7618	6	—	430	2	—	5048	—	—	377	—	—	1550	—	—	286	—	—	99	4	—	2284	7	—	145	4	—	174145	775	398	291	26263
1796	8778	6	—	363	7	—	5350	1	—	170	—	—	1383	2	—	240	6	—	106	3	—	2281	7	—	203	5	—	206325	692	425	407	28063

Таблиця ч. 5.

НОВОМІСЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки чч. 90—98).

Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																									
		Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопляного чтв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я льняного четв.	Ч-ків	Гарців
1787	61500	9220	12000	11520	19193	7	—	172	5	—	4356	6	—	2117	4	—	8623	6	—	164	6	—	62	5	—	2120	3	—	177		
1788	63582	11269	11308	20037	38350	7	—	226	5	—	14394	2	—	4385	5	—	4580	—	—	226	—	—	493	4	4	4274	4	—	578	6	3
1789	65916	10327	10887	11267	15921	0	4	184	7	—	5389	0	4	2011	—	—	5011	—	—	103	2	—	104	6	4	3862	2	5	502	—	—
1790	65920	10330	9082	11278	53306	4	—	135	6	—	4028	—	—	833	4	—	5014	—	—	37	4	—	79	4	4	3935	—	—	445	4	4
1792	66398	10587	11116	12230	30118	—	—	135	—	—	4589	—	—	596	—	—	3767	—	—	77	4	—	53	4	5	3826	—	—	543	4	5
1793	66387	10579	11117	12225	30116	—	—	135	—	—	4589	—	—	789	—	—	3753	4	—	77	4	—	53	4	5	3857	4	—	533	4	5
1794	66379	10581	10120	12230	30121	—	—	131	—	—	5698	4	—	278	4	—	2525	—	—	55	4	—	76	4	6	3859	4	—	279	4	—
1795	66480	10579	10112	12240	8058	—	—	151	4	—	5698	6	—	278	4	—	1215	—	—	158	4	—	76	4	6	3859	—	—	280	4	—
1796	65958	10600	10611	13242	80110	4	—	251	4	—	4590	4	—	791	—	—	4748	4	—	89	6	—	62	6	5	3989	5	—	468	4	6

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																								Накошено копиць сіна	Посівна площа			
	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці чтв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопляного чтв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я льняного четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса десятин	Проса десятин	Сім'я льняного четв.	Всього в цілому десят.
1787	11118	5	—	145	1	—	3379	5	—	712	2	—	3186	3	—	58	4	—	10	6	—	1632	6	—	125	—	—	134958	1593	43	250	28399
1788	9104	3	—	103	2	—	3018	7	—	718	7	—	1556	3	—	53	4	—	67	7	6	1069	7	—	197	2	5	119386	778	272	395	23269
1789	16118	—	—	32	2	7	3048	—	—	623	3	3	2121	6	—	26	6	1	28	7	7	1113	3	2	187	3	2	93485	1061	116	375	33769
1790	16118	—	—	32	1	2	3048	—	—	623	3	3	2121	6	—	26	6	1	28	7	7	1113	2	—	187	3	—	75936	1061	116	375	33769
1792	16116	—	—	32	—	—	3046	—	—	622	—	—	2120	4	—	24	4	—	27	6	4	1114	—	—	186	4	—	90609	1060	111	373	33747
1793	16116	4	—	30	—	—	3046	4	—	623	4	—	2119	—	—	25	—	—	26	4	—	1115	—	—	185	4	—	112402	1058	106	171	33436
1794	16116	—	—	29	—	—	3047	4	—	621	—	—	2120	—	—	26	—	—	25	4	—	1114	4	—	186	—	—	56899	1060	102	172	33430
1795	16116	—	—	50	2	—	3048	4	—	621	—	—	2120	—	—	26	—	—	25	4	—	1114	4	—	186	—	—	95789	1060	102	172	33463
1796	16199	4	—	32	—	—	3046	4	—	626	4	—	2120	—	—	24	—	—	25	4	—	1116	4	—	186	4	3	145466	1060	102	173	33567

Таблиця ч. 6.

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки ч. ч. 99—107).

Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																											
		Коней	Рогатої худоби	Свець	Жита четвертей	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки чєтв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'яконоплян. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців
1787	42196	12063	6640	12316	7521	7	—	60	5	7	7071	6	—	832	6	—	3188	4	—	36	5	—	—	—	—	2315	7	—	66	4	—
1788	40717	11276	7548	14508	21974	3	—	193	1	—	5899	6	—	1361	—	—	4558	—	—	153	3	—	—	—	—	5189	5	—	58	2	—
1789	36000	8674	6369	12585	10933	7	—	325	7	—	2473	7	—	1840	3	—	3266	7	—	179	5	—	22	2	—	2906	4	—	194	7	—
1790	39278	10831	7054	12802	18630	6	—	323	1	—	3082	3	—	1483	4	—	3180	1	—	413	5	—	22	5	—	2626	—	—	—	—	—
1792	39161	10600	8449	14654	16144	—	—	159	2	—	4848	4	—	1280	1	—	2977	5	—	693	2	—	—	—	—	2860	7	—	—	—	—
1793	31650	13423	8363	15402	11125	6	—	172	1	—	3702	6	—	1121	1	—	2587	1	—	721	7	—	—	—	—	2277	5	—	—	—	—
1794	37552	13406	13375	25236	16895	6	—	41	5	—	3162	7	—	370	—	—	1013	5	—	188	3	—	—	—	—	3878	4	—	—	—	—
1795	37209	12270	11163	19158	27675	—	—	50	4	—	4847	7	—	99	6	—	31	—	—	1457	7	—	—	—	—	5448	—	—	—	—	—
1796	47070	13111	11967	26723	17764	1	—	98	7	—	10241	5	—	971	—	—	2686	7	—	1815	5	—	—	—	—	7993	1	—	—	—	—

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																				Накошено копиць сіна	Посівна площа			
	Жита четвертей	Ч-ків	Гарців	Пшениці четвертей	Ч-ків	Гарців	Гречки четвертей	Ч-ків	Гарців	Ячменя четвертей	Ч-ків	Гарців	Вівса четвертей	Ч-ків	Гарців	Гороху четвертей	Ч-ків	Гарців	Проса четвертей	Ч-ків	Гарців	Сім'яконоплян. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного чєтв.	Ч-ків	Гарців		Вівса десят.	Проса дес.	Сім'я лляного дес.	Всього в тім лому дес.
1787	7998	6	—	37	5	—	2298	—	—	438	1	—	2221	5	—	14	7	—	—	—	—	1564	5	—	61	2	—	121436	1111	—	122	20379
1788	7245	3	—	49	2	—	2069	3	—	509	—	—	2388	7	—	25	7	—	—	—	—	1698	3	—	46	2	—	76893	1244	—	92	19398
1789	7378	3	—	140	2	—	2527	4	—	629	4	—	2178	4	—	71	7	—	5	2	—	1601	5	—	116	—	—	75799	1089	21	232	20535
1790	7502	3	—	128	5	—	2383	6	—	678	4	—	2194	2	—	161	—	—	6	5	—	1637	7	—	—	—	—	35330	1097	20	—	20422
1792	6698	5	—	105	3	—	2478	4	—	727	7	—	1954	2	—	189	3	—	—	—	—	1449	3	—	—	—	—	35486	977	—	—	18937
1793	5633	7	—	125	2	—	2399	3	—	674	7	—	1960	1	—	340	—	—	—	—	—	1299	3	—	—	—	—	26523	980	—	—	17023
1794	6418	4	—	70	4	—	3436	2	—	792	6	—	2293	5	—	357	7	—	—	—	—	2328	5	—	—	—	—	23863	1147	—	—	21826
1795	7380	2	—	46	6	—	3210	4	—	539	—	—	1980	4	—	403	4	—	—	—	—	1816	4	—	—	—	—	26363	990	—	—	21577
1796	6710	—	—	42	5	—	3510	—	—	458	7	—	883	5	—	754	7	—	—	—	—	2521	4	—	—	—	—	42317	442	—	—	21660

Таблиця ч. 7.

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки ч. ч. 108—116).

| Рік | Людність | Худоба: Коней | Худоба: Рогатої худоби | Врожай збіжжя та іншого зерна: Овесь | Мита четв. | Мита четв.: ч.-кіб | Мита четв.: Гарнців | Пшениці четв. | Пшениці четв.: ч.-кіб | Пшениці четв.: Гарнців | Гречки четв. | Гречки четв.: ч.-кіб | Гречки четв.: Гарнців | Ячменю четв. | Ячменю четв.: ч.-кіб | Ячменю четв.: Гарнців | Висіяно збіжжя та іншого зерна: Мита четв. | Мита четв.: ч.-кіб | Мита четв.: Гарнців | Пшениці четв. | Пшениці четв.: ч.-кіб | Пшениці четв.: Гарнців | Гречки четв. | Гречки четв.: ч.-кіб | Гречки четв.: Гарнців | Ячменю четв. | Ячменю четв.: ч.-кіб | Ячменю четв.: Гарнців | Вівса четв. | Вівса четв.: ч.-кіб | Вівса четв.: Гарнців | Горосту четв. | Горосту четв.: ч.-кіб | Горосту четв.: Гарнців | Гороху четв. | Гороху четв.: ч.-кіб | Гороху четв.: Гарнців | Посівна площа: Накошено копиць сіна | Посівна площа: Вівса дес. | Посівна площа: Проса десят. | Посівна площа: Сім'я лан. норого десят. | Посівна площа: Всього в цілому десят. |
|---|---|---

Таблиця ч. 8.

ГЛУХІВСЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки ч. ч. 117—125).

Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																											
		Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я коноп. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців
1787	48662	9895	9150	11925	31834	4	—	203	4	—	18441	—	—	22	1	2	3018	4	—	220	—	—	35	3	—	3150	—	—	88	—	—
1788	43435	8445	5506	11201	40603	6	—	137	6	3	14062	3	—	42	7	—	4184	4	—	75	6	5	604	7	7	996	7	—	74	7	4
1789	43870	9109	6335	10155	24346	2	1	302	6	—	15635	5	1	109	5	—	5625	1	5	270	7	4	256	3	—	1189	3	4	118	1	4
1790	44165	9238	7186	12083	35304	5	—	298	3	—	17242	2	—	9	—	—	6464	4	—	571	—	—	455	—	—	2077	6	—	249	6	—
1792	45354	10111	10153	16672	29597	1	3	116	7	2	18412	2	6	—	—	—	7057	6	—	2006	0	5	41	—	—	2153	3	4	72	4	2
1793	47003	7738	9314	13543	24576	—	—	323	7	1	17001	0	5	—	—	—	4997	6	5	1001	0	5	26	1	—	2081	5	2	69	2	1
1794	47050	9422	10275	14081	38299	3	3	328	5	6	15209	7	4	—	—	—	616	7	3	1004	4	2	12	3	—	1554	2	5	69	1	7
1795	47773	10427	9219	14954	49840	2	1	329	4	2	25562	5	6	—	—	—	9598	0	7	1744	2	1	—	—	—	2884	3	5	70	0	1
1796	48589	11245	9750	15698	24832	1	—	243	5	3	24751	3	7	-	—	—	4652	1	6	593	—	—	6	—	—	2202	3	1	62	5	—

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																						Накошено копиць сіна	Посівна площа			
	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречка четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я коноп. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я лляного дес.	Всього в цілому дес.
1787	3727	4	2	502	2	6	4753	7	—	32	3	6	2121	7	2	110	3	6	3	7	1	642	5	—	47	3	—	57915	1061	16	94	16410
1788	3779	2	7	63	3	2	3010	5	—	21	1	5	1374	4	—	39	0	4	25	5	—	562	6	—	56	4	7	122931	687	102	113	12567
1789	7783	5	7	101	—	—	4900	4	5	35	3	—	2272	1	2	88	1	4	36	0	3	685	6	2	53	2	1	93486	1136	144	107	22473
1790	9412	7	—	113	6	—	5027	1	—	2	—	—	2505	6	—	207	—	—	117	1	—	793	1	2	78	0	2	106462	1253	468	157	26151
1792	9412	7	2	66	4	5	5669	4	3	—	—	—	2686	4	1	394	3	7	5	1	3	726	7	6	49	6	5	77257	1343	21	98	26599
1793	8790	5	7	95	5	1	5184	4	6	—	—	—	2214	1	5	374	7	7	8	0	1	685	1	—	46	5	3	69474	1107	32	94	24546
1794	8982	—	—	82	6	1	5247	1	4	—	—	—	2257	1	3	372	5	—	6	—	—	684	2	6	35	3	—	59239	1129	24	71	24889
1795	9114	3	2	75	6	5	5385	2	4	—	—	—	2259	3	7	369	4	1	—	—	—	678	6	2	37	7	6	67524	1130	—	75	25243
1796	10077	1	7	69	6	6	7115	6	1	—	—	—	2175	0	6	334	3	2	3	—	—	813	5	1	45	—	7	96235	1088	12	92	29404

Таблиця ч. 9.

СОСНИЦЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки ч. ч. 126—134).

Рік	Людність	Худоба: Коней	Худоба: Рогатої худоби	Худоба: Овець	Врожай збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я коноп. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців
1787	60944	7112	14286	7859	10030	3	5	498	3	6	6838	2	3	1138	5	2	1150	4	4	2313	0	—	398	—	—	308	4	3	45	2	1
1788	42685	6237	10156	13164	67599	4	5	783	5	—	18334	7	2	1892	3	2	3390	6	2	2159	7	3	963	6	—	523	—	—	322	0	3
1789	43447	6344	10666	13472	65909	4	4	898	—	—	42485	—	—	3686	5	4	3759	5	3	2372	7	—	920	4	—	582	2	3	339	0	5
1790	43578	6594	11066	13552	67640	4	—	898	—	—	42035	—	—	3686	5	4	3759	5	3	2372	4	—	920	4	—	582	2	3	339	0	5
1792	30651	5766	10178	11574	53533	6	—	809	—	—	38634	3	4	2348	6	—	4161	2	3	1525	4	6	444	7	—	824	7	6	443	1	—
1793	43787	5214	9842	11690	44914	1	—	833	2	—	30566	6	—	2368	2	—	3736	3	—	1361	—	—	242	2	—	632	4	—	403	4	2
1794	43787	5214	9842	11920	44612	4	—	610	4	—	20382	6	—	1618	—	—	1817	—	—	761	4	-	120	—	—	636	0	5	351	0	2
1795	43785	5214	9842	11620	55890	5	—	900	—	—	12505	—	—	2815	—	—	1001	7	—	901	2	1	124	2	—	545	5	6	297	6	1
1796	41030	5650	10500	11661	53451	5	—	2124	4	—	9282	4	—	2840	—	—	1885	3	—	987		—	143	2	—	549	6	—	314	3	—

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців	Накошено копиць сіна	Посівна площа: Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я лляного дес.	Всього в цілому дес.
1787	7057	3	4	215	1	—	1916	5	3	403	2	—	1373	3	6	200	7	5	64	5	—	268	3	7	34	4	3	99150	687	258	69	16614
1788	13857	5	6	180	7	—	4613	5	3	666	2	—	977	0	3	252	4	—	50	4	—	187	6	4	111	5	1	243026	667	202	223	31276
1789	14046	0	3	198	7	—	7577	—	—	755	6	—	1213	4	—	254	2	—	54	6	1	219	4	—	112	2	1	257698	607	219	225	36153
1790	14406	0	3	198	7	—	7577	—	—	755	6	—	1213	4	—	254	2	—	54	6	1	219	4	—	112	2	1	257698	607	219	225	36693
1792	11975	0	3	157	4	3	5781	6	—	561	4	—	752	3	—	220	7	—	123	7	1	170	7	2	97	7	—	268091	356	496	196	2874
1793	11068	—	—	170	4	3	5992	3	—	563	3	—	849	4	—	257	7	—	40	0	1	187	0	1	102	6	—	270113	425	160	205	28543
1794	11168	—	—	170	4	3	5992	3	—	563	3	—	849	4	—	257	7	—	40	—	—	187	—	—	102	6	—	143290	425	160	205	28693
1795	11178	—	—	180	4	3	5992	3	—	563	3	—	849	4	—	257	7	—	40	—	—	187	—	—	102	6	—	239637	425	160	205	28723
1796	10466	3	3	170	6	—	4533	5	—	726	5	—	847	0	5	358	4	5	53	2	5	262	3	3	145	6	—	265075	424	213	291	26170

Таблиця ч. 10.

КРОЛЕВЕЦЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки ч. ч. 135—143).

Рік	Людність	Худоба: Коней	Худоба: Рогатої худоби	Худоба: Овець	Врожай збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я коноп. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців
1787	59218	10568	8294	11764	13146	6	7	178	7	5	5274	7	6	478	7	1	1029	7	2	88	4	7	50	6	1	310	5	—	46	4	7
1788	56180	11291	8999	14038	40968	1	5	756	—	—	18367	0	2	790	4	—	2498	3	—	579	4	6	677	4	2	1185	1	4	183	3	1
1789	49821	13476	9853	17869	24585	4	—	1469	0	1	30491	0	4	720	1	2	4261	2	4	1049	6	6	295	3	6	1277	5	1	272	—	—
1790	50724	15859	12093	16649	29921	2	5	1109	2	6	15571	7	3	544	0	2	2917	6	4	988	4	6	793	0	3	1616	0	4	461	3	—
1792	47885	11285	10351	14402	18700	1	4	490	3	6	14062	1	2	190	3	1	1898	2	3	836	7	4	46	1	—	949	4	5	151	7	—
1793	39423	9444	9153	12717	25159	4	1	348	6	—	8735	4	7	305	4	3	1891	3	6	659	2	—	61	6	3	898	0	6	122	0	5
1794	40524	9655	10205	12826	24113	3	6	269	5	2	11467	1	3	143	4	6	1482	4	4	625	1	3	35	7	7	693	6	1	178	1	5
1795	40101	8919	10111	12320	22210	4	—	136	1	—	8755	4	5	42	—	—	127	4	—	391	0	5	85	5	1	1276	4	—	121	4	—
1796	35547	8486	9075	12360	19660	1	—	137	6	2	6765	6	5	57	5	—	164	1	—	437	3	—	67	4	—	1101	5	—	83	3	2

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців	Накошено копиць сіна	Посівна площа: Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я лляного дес.	Всього в цілому дес.
1787	7586	6	4	67	7	1	7026	4	1	117	1	6	696	4	7	60	6	—	8	6	7	493	7	4	46	0	3	119364	348	35	92	23743
1788	7533	1	3	224	0	6	4309	5	7	211	5	4	678	6	3	91	1	4	51	5	2	342	3	2	64	3	4	99017	339	107	129	19930
1789	7360	1	—	210	1	5	6935	7	—	167	4	—	761	7	5	161	6	—	21	0	2	478	4	4	63	0	3	151167	381	84	126	23857
1790	6929	2	6	264	7	4	5442	6	4	251	0	6	862	2	6	167	5	6	37	—	—	425	5	4	145	7	—	152916	431	148	292	21529
1792	7393	2	4	207	5	1	5865	6	3	122	5	1	805	7	1	263	6	—	12	7	—	528	0	1	69	6	4	107286	403	51	140	22464
1793	6905	5	3	152	5	4	4888	3	1	139	6	6	439	3	4	228	6	—	9	2	4	510	2	3	53	7	6	77001	220	37	108	19786
1794	7031	2	2	182	2	4	5092	2	—	57	2	—	686	4	—	278	4	7	15	3	3	482	7	—	51	3	1	58923	324	42	103	20446
1795	6991	—	—	184	3	—	5411	7	1	52	1	1	384	4	1	278	4	3	20	7	—	491	4	7	51	3	—	47640	192	83	103	20695
1796	6477	2	6	118	0	7	5439	1	3	47	5	1	333	4	1	634	6	5	19	4	5	513	6	—	46	6	6	48115	167	78	94	19655

Таблиця ч. 11.

КОРОПСЬКИЙ ПОВІТ. (Див. примітки чч. 144—152).

Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																													
		Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців			
1787	53323	6190	12015	14570	7416	5	—	308	4	—	3200	3	—	3126	5	—	5820	—	—	90	6	2	219	—	—	330	2	—	87	4	—			
1788	48612	4402	11298	11602	33359	—	—	665	7	—	12435	3	—	2497	—	—	10767	6	—	175	1	—	2688	2	—	435	3	6	157	1	7			
1789	48239	4551	11255	10314	9418	—	—	407	—	—	6697	5	—	955	1	—	4687	5	—	48	5	—	1206	5	—	237	1	3	104	2	4			
1790	48186	4562	9933	6081	21483	7	—	444	4	—	6504	—	—	883	6	—	5375	1	—	49	—	—	1183	7	—	229	3	4	96	7	3			
1792	43545	4955	6165	8650	20006	2	—	359	—	—	10251	6	—	847	—	—	2419	4	—	258	—	—	430	—	—	268	7	5	78	3	4			
1793	43746	5055	9002	8864	17708	—	—	255	—	—	10459	—	—	789	—	—	2370	—	—	242	—	—	440	—	—	245	6	—	85	6	—			
1794	44591	4735	7855	7509	29040	2	—	264	—	—	14716	—	—	701	—	—	2043	—	—	204	—	—	403	—	—	248	—	—	16	6	—			
1795	44584	4749	7847	7070	39175	—	—	535	—	—	15959	—	—	997	2	—	2733	—	—	226	—	—	441	4	—	269	6	—	97	—	—			
1796	44421	4810	7617	6893	40499	—	—	543	—	—	12434	—	—	1053	—	—	2177	—	—	191	5	—	183	—	—	289	2	—	112	—	—			

Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																						Накошено копиць сіна	Посівна площа			
	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я ллян. дес.	Всього в цілому дес.
1787	5130	2	—	175	5	—	2029	1	—	774	4	—	3090	—	—	48	5	4	85	4	2	230	5	3	28	4	2	179985	1545	342	57	15499
1788	5706	2	—	239	—	—	2103	—	—	635	6	—	3031	4	—	35	5	—	135	7	—	197	3	2	71	—	—	154631	1516	544	142	16678
1789	5742	2	—	209	2	—	2250	4	—	600	7	—	2835	2	—	15	4	—	132	1	—	190	6	—	70	7	1	161933	1418	528	142	16644
1790	9200	—	—	205	6	—	2176	6	—	528	5	—	2782	4	—	19	1	—	125	4	—	192	1	—	74	5	—	157479	1391	502	149	21547
1792	7852	4	—	145	—	—	1821	—	—	332	—	—	791	—	—	53	2	—	72	—	—	131	—	—	40	7	—	124680	395	288	82	16648
1793	7280	—	—	122	—	—	1907	—	—	277	—	—	824	—	—	61	—	—	69	—	—	125	—	—	42	6	—	127430	412	276	85	15817
1794	7265	—	—	145	—	—	1981	—	—	299	—	—	812	—	—	68	2	—	72	—	—	123	4	—	41	—	—	110190	406	48	82	15625
1795	7265	—	—	145	—	—	1981	—	—	299	—	—	812	—	—	68	2	—	72	—	—	123	4	—	41	—	—	115061	406	288	82	15985
1796	7302	—	—	149	—	—	1783	—	—	309	—	—	790	—	—	65	—	—	70	—	—	142	2	—	42	2	—	121846	395	280	84	16063

Таблиця ч. 12.

КОНОТІПСЬКИЙ ПОВІТ І МІСТО СУРАЖ. (Див. примітки ч. ч. 153—161).

Повіт або місто	Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																													
			Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців
Конотіпськ. повіт	1787	70837	5156	16640	22844	45455	2	4	9957	1	—	24122	0	6	21155	3	—	64971	1	—	618	7	2	7460	5	—	2397	0	1	763	1	3
	1788	69971	5672	17428	22842	116024	3	2	6379	3	1	56721	1	—	11211	1	3	47088	6	6	1383	—	—	16581	5	4	2762	3	4	825	3	—
„	1789	67882	6024	16923	20842	74460	3	—	4790	7	—	56400	—	—	7803	4	—	41694	4	—	773	—	—	13368	3	—	2175	6	1	632	7	4
„	1790	67710	5789	16136	18651	90486	6	—	6607	3	—	38454	7	4	14059	—	—	57024	—	—	1024	1	—	12347	6	4	1769	4	1	634	1	4
м. Сураж	1788	—	—	—	—	200	4	—	—	—	—	40	5	—	—	4	—	20	4	—	—	—	—	—	—	—	22	5	—	—	—	—
„	1789	557	40	56	60	10	4	—	6	4	—	10	3	—	21	4	—	40	3	—	5	1	—	2	1	—	10	2	—	0	4	—
„	1793	465	128	39	194	11	1	—	5	—	—	14	—	—	4	6	—	3	6	—	1	4	—	—	—	—	10	—	—	1	—	—
„	1795	398	135	150	158	115	6	—	5	2	—	38	5	—	5	—	—	43	6	—	9	6	—	—	—	—	40	5	—	3	2	3
„	1796	387	125	155	120	100	—	—	не було	—	—	40	5	—	6	—	—	50	6	—	8	—	—	не було	—	—	30	5	—	2	1	—

Повіт або місто	Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																								Накошено копиць сіна	Посівна площа			
		Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я ллян. дес.	Всього в цілому дес.
Конотіпськ. повіт	1787	21328	—	—	4093	6	4	11437	2	—	5387	6	—	17125	7	—	223	4	7	1019	3	2	2189	0	5	195	2	1	180444	8563	4058	391	86508
	1788	19225	1	2	3059	2	—	12247	1	—	5596	3	—	13029	6	4	522	1	—	1602	6	—	1334	4	4	292	6	4	150381	6515	6411	586	83244
„	1789	17779	7	4	2854	—	—	12323	3	4	5737	7	—	11927	2	4	513	2	3	1420	4	5	1912	6	—	296	3	—	123034	5964	5642	593	79980
„	1790	17474	3	4	2772	5	—	11935	7	4	5521	3	—	11803	7	4	475	7	3	1369	2	2	1090	5	—	290	7	1	135503	5902	5477	582	76848
м. Сураж	1788	48	7	—	—	3	—	20	—	—	8	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	4	—	—	—	—	1000	—	—	—	—
„	1789	15	7	—	2	6	—	20	2	—	10	1	—	10	4	—	2	1	—	0	2	—	6	3	—	1	—	—	1026	5	1	2	65
„	1793	12	2	—	0	2	—	15	2	—	5	3	—	4	2	—	0	4	—	—	—	—	5	—	—	0	6	—	942	2	—	—	41
„	1795	41	4	—	1	—	—	28	3	—	2	1	—	35	7	—	4	4	—	—	—	—	8	4	—	3	0	6	942	18	—	6	108
„	1796	40	—	—	не було	—	—	28	—	—	2	5	—	35	—	—	3	—	—	—	—	—	8	4	—	1	6	2	1000	7	—	4	103

Таблиця ч. 13.

МІСТА: МГЛИН І ПОГАР. (Див. примітки ч. ч. 162—171).

Місто	Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																													
			Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців			
м. Мглин	1787	3664	280	450	405	256	6	—	7	4	—	169	3	—	41	4	—	63	4	—	не було			не було			369	2	—	не було					
„	1788	3667	296	400	450	225	—	—	100	—	—	588	—	—	51	—	—	604	—	—	—	—	—	—	—	—	1325	4	—	—	—	—			
„	1789	3667	286	300	400	200	—	—	31	1	—	252	—	—	130	—	—	500	—	—	—	—	—	—	—	—	555	—	—	—	—	—			
„	1793	3630	229	325	304	350	2	—	39	—	—	269	—	—	86	1	—	204	—	—	—	—	—	—	—	—	591	—	—	—	—	—			
„	1795	2452	260	351	290	890	3	—	30	6	—	241	—	—	61	4	—	96	—	—	—	—	—	—	—	—	не було			—	—	—			
„	1796	2751	250	340	200	541	2	—	28	—	—	230	2	—	85	—	—	123	3	—	—	—	—	—	—	—	395	—	—	—	—	—			
м. Погар.	1789	4270	1300	700	50	6155	—	—	—	—	—	385	6	—	—	—	—	1364	2	—	—	—	—	—	—	—	1400	6	—	—	—	—			
„	1793	4290	1250	1000	800	4500	—	—	—	—	—	675	—	—	200	—	—	360	—	—	—	—	—	—	—	—	300	—	—	—	—	—			
„	1795	3020	1500	3000	895	5440	—	—	—	—	—	840	—	—	60	—	—	150	—	—	—	—	—	—	—	—	740	—	—	—	—	—			
„	1796	2992	2010	4000	2500	4080	—	—	—	—	—	2040	—	—	218	4	—	2000	—	—	—	—	—	—	—	—	1000	—	—	—	—	—			

Місто	Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																										Накошено копиць сіна	Посівна площа			
		Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я ллян. дес.	Всього в цілому дес.
м. Мглин	1787	600	—	—	20	—	—	500	—	—	60	—	—	150	—	—	не було			не було			760	—	—	не було			3500	75	—	—	2150
„	1788	500	—	—	40	—	—	329	—	—	30	—	—	151	—	—	—	—	—	—	—	—	335	—	—	—	—	—	3400	75	—	—	1309
„	1789	480	—	—	25	—	—	300	—	—	40	—	—	200	—	—	—	—	—	—	—	—	300	—	—	—	—	—	3000	100	—	—	1245
„	1793	347	4	—	25	—	—	300	—	—	31	—	—	195	—	—	—	—	—	—	—	—	302	—	—	—	—	—	2200	97	—	—	1102
„	1795	350	—	—	20	5	—	200	—	—	45	3	—	100	—	—	—	—	—	—	—	—	не було			—	—	—	1650	50	—	—	666
„	1796	361	—	—	19	—	—	230	—	—	50	—	—	103	—	—	—	—	—	—	—	—	261	4	—	—	—	—	1792	51	—	—	972
м. Погар.	1789	650	—	—	—	—	—	200	—	—	—	—	—	350	—	—	—	—	—	—	—	—	125	—	—	—	—	—	5500	175	—	—	1150
„	1793	750	—	—	—	—	—	180	—	—	40	—	—	360	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	6680	180	—	—	1250
„	1795	690	—	—	—	—	—	300	—	—	30	—	—	300	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	7250	150	—	—	1270
„	1796	680	—	—	—	—	—	400	—	—	25	—	—	250	—	—	—	—	—	—	—	—	100	—	—	—	—	—	7500	125	—	—	1330

Таблиця ч. 14.

МІСТА: НОВЕ МІСТО І СТАРОДУБ. (Див. примітки ч. ч. 172—181).

| Місто | Рік | Людність | Худоба | | | Врожай збіжжя та иншого зерна | | |

Таблиця ч. 15.

МІСТА: НОВГОРОД-СІВЕРСЬК і СОСНИЦЯ (Див. примітки р. ч. 182—188).

Місто	Рік	Людність	Худоба: Коней	Худоба: Рогатої худоби	Худоба: Овець	Врожай збіжжя та иншого зерна: Жита четвертей	Ч-ків	Гарців	Пшениці четвертей	Ч-ків	Гарців	Гречки четвертей	Ч-ків	Гарців	Ячменю четвертей	Ч-ків	Гарців	Вівса четвертей	Ч-ків	Гарців	Гороху четвертей	Ч-ків	Гарців	Проса четвертей	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців
м. Новгород-Сіверськ.	1795	7092	1123	1018	498	1045	2	—	52	—	—	1150	6	—	25	—	—	69	4	—	110	4	—	13	—	—	2	—	—	40	—	—
„	1796	6808	523	618	408	869	4	—	80	4	—	1151	4	—	35	—	—	91	4	—	20	—	—	10	—	—	140	—	—	—	—	—
м. Сосниця	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„	1788	—	—	—	—	7	4	—	—	—	—	7	—	—	—	—	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„	1789	3252	250	402	291	352	2	—	4	—	—	220	5	—	25	1	—	27	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—	0	3	—
„	1793	3859	550	795	1500	2090	5	—	105	—	—	230	1	5	50	—	—	129	—	—	2	—	—	27	—	—	13	1	—	20	—	—
„	1795	3448	489	880	2052	4152	—	—	107	—	—	197	—	—	55	5	—	75	—	—	221	2	—	32	—	—	13	2	—	25	—	—
„	1796	2908	489	680	1045	3790	—	—	99	—	—	502	—	—	20	—	—	140	—	—	209	3	—	39	—	—	16	3	—	10	—	—

Місто	Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна: Жита четвертей	Ч-ків	Гарців	Пшениці четвертей	Ч-ків	Гарців	Гречки четвертей	Ч-ків	Гарців	Ячменю четвертей	Ч-ків	Гарців	Вівса четвертей	Ч-ків	Гарців	Гороху четвертей	Ч-ків	Гарців	Проса четвертей	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я лляного четв.	Ч-ків	Гарців	Накошено копиць сіна	Посівна площа: Вівса десят.	Проса дес.	Сім'я лляного, десят.	Всього в цілому дес.
м. Новгород-Сіверськ.	1795	270	2	—	25	—	—	275	2	—	16	—	—	14	4	—	15	—	—	2	—	—	12	—	—	8	—	—	29075	7	8	16	644
„	1796	280	5	—	15	—	—	175	3	—	10	—	—	15	6	—	8	—	7	1	4	—	10	—	—	—	—	—	37089	8	6	—	514
м. Сосниця	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„	1788	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„	1789	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19595	—	—	—	—
„	1793	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29400	—	—	—	—
„	1795	642	—	—	30	—	—	310	2	—	25	1	—	30	—	—	15	—	—	6	—	—	6	2	—	14	—	—	29700	15	24	28	1095
„	1796	545	3	—	28	2	—	394	—	—	30	1	—	27	—	—	29	—	—	10	—	—	9	—	—	7	—	—	45721	13	40	14	1102

Таблиця ч. 16.

МІСТА: ГЛУХІВ І КРОЛЕВЕЦЬ. (Див. примітки 189—197).

Місто	Рік	Людність	Худоба: Коней	Худоба: Рогатої худоби	Худоба: Овець	Врожай збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців
м. Глухів	1789	986[191]	249	134	402	782	2	—	48	3	—	842	6	—	—	—	—	210	7	—	29	6	3	—	—	—	13	5	—	6	5	—
„	1793	2307	325	389	568	795	4	—	40	4	—	639	2	—	—	—	—	252	4	—	102	—	—	—	—	—	85	4	—	2	3	4
„	1795	2374	430	323	617	2406	4	—	294	4	—	1217	4	—	—	—	—	267	4	—	116	2	—	—	—	—	143	4	—	6	1	—
„	1796	2542	453	362	645	1001	2	—	78	1	—	1914	1	—	—	—	—	1031	—	—	38	3	—	—	—	—	46	—	—	10	4	—
м. Кролевець	1793	2600	210	1250	890	970	0	4	896	—	—	1000	7	4	90	—	—	900	4	6	80	7	—	—	—	—	300	3	—	100	—	—
„	1795	3615	196	1263	760	380	5	4	37	4	—	600	—	—	26	2	—	56	2	—	55	—	—	—	—	—	42	4	—	18	4	—
„	1796	860	457	1154	892	975	0	5	698	—	—	1159	5	—	79	—	—	50	—	—	80	7	—	—	—	—	300	3	—	100	—	—

Місто	Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна: Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса дес.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців	Накошено копиць сіна	Посівна площа: Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я ллян. дес.	Всього в цілому дес.
м. Глухів	1789	330	2	—	32	1	—	216	1	—	—	—	—	52	2	—	2	7	—	—	—	—	2	5	—	1	1	—	1088	29	—	2	615
„	1793	725	—	—	25	3	—	376	—	—	—	—	—	260	5	—	25	7	—	—	—	—	35	—	—	1	2	3	2856	130	—	3	1319
„	1795	810	5	—	49	3	—	416	6	—	—	—	—	497	6	—	69	—	—	—	—	—	25	3	—	2	7	—	1335	249	—	6	1697
„	1796	400	5	—	25	—	—	370	4	—	—	—	—	260	2	—	20	4	—	—	—	—	23	—	—	1	6	—	2150	130	—	3	972
м. Кролевець	1793	500	—	—	30	6	—	250	2	—	20	—	—	60	—	—	16	—	—	—	—	—	44	4	—	20	—	—	6050	30	—	40	931
„	1795	520	—	—	20	4	—	290	4	—	20	6	—	41	2	—	20	4	—	—	—	—	41	—	—	20	—	—	3090	10	—	40	962
„	1796	122	2	—	20	5	—	178	4	—	15	7	—	25	—	—	14	—	—	—	—	—	44	4	—	20	—	—	9084	8	—	40	443

Таблиця ч. 17.

МІСТА: КОРОП І КОНОТІП. (Див. примітки ч. ч. 198—204).

Місто	Рік	Людність	Худоба			Врожай збіжжя та иншого зерна																													
			Коней	Рогатої худоби	Овець	Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців			
м. Короп	1787	4414	530	698	256	1357	6	—	15	—	—	185	1	6	15	6	7	381	4	—	7	5	7	21	4	4	2	7	5	4	2	7			
„	1788	4682	448	647	416	2799	6	—	9	6	—	1012	—	—	6	4	—	11	5	—	14	7	—	33	3	—	1	5	—	0	4	—			
„	1789	4992	347	403	450	1754	3	4	13	1	—	1431	0	4	не було	—	—	85	5	—	16	7	—	10	4	—	14	0	—	2	1	—			
„	1793	3365	646	1080	581	672	6	—	3	2	—	387	6	—	2	4	—	16	4	—	41	—	—	4	—	—	1	5	—	2	1	—			
„	1795	3523	555	916	502	1817	4	—	2	2	—	783	3	—	1	—	—	16	—	—	8	—	—	39	—	—	0	6	—	—	—	—			
„	1796	2874	462	674	433	1758	4	—	3	6	—	887	6	—	0	6	—	13	—	—	3	6	—	13	1	—	1	2	—	3	4	—			
м. Конотіп	1789	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
„	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			

Місто	Рік	Висіяно збіжжя та иншого зерна																								Накошено копиць сіна	Посівна площа			
		Жита четв.	Ч-ків	Гарців	Пшениці четв.	Ч-ків	Гарців	Гречки четв.	Ч-ків	Гарців	Ячменю четв.	Ч-ків	Гарців	Вівса четв.	Ч-ків	Гарців	Гороху четв.	Ч-ків	Гарців	Проса четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я конопл. четв.	Ч-ків	Гарців	Сім'я ллян. четв.	Ч-ків	Гарців		Вівса дес.	Проса дес.	Сім'я ллян. дес.	Всього в цілому дес.
м. Короп	1787	227	4	1	9	1	5	98	—	—	3	5	4	39	7	1	2	5	4	4	1	6	2	2	—	3	4	—	6785	20	17	7	388
„	1788	295	—	—	2	1	—	163	7	—	6	2	—	3	—	—	2	1	—	2	6	—	1	3	—	0	0	4	7262	1	11	—	482
„	1789	546	—	—	5	—	—	395	7	—	—	6	—	9	2	—	1	—	—	0	6	—	1	1	—	1	5	—	3940	5	3	3	960
„	1793	329	2	—	0	7	—	232	3	—	0	2	—	8	1	—	4	7	—	1	—	—	0	4	—	1	0	4	9309	4	4	2	642
„	1795	470	2	—	0	7	—	308	3	—	0	—	—	2	7	—	1	1	—	8	4	—	0	2	—	—	—	—	9543	1	34	—	815
„	1796	335	5	—	1	—	—	302	—	—	2	—	—	3	—	—	1	—	—	5	—	—	3	—	—	5	—	—	10535	1	20	10	678
м. Конотіп	1789	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
„	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

ПРИМІТКИ:

1) Лазаревскій: „Описан. Стар. Малорос." т. I, ст. XI, Київ, 1888 р. 2) Архів Новг.-Сіверськ. Нам. Правління, 1787, спр. ч. 160, ар. 3. 3) Арх. Новг.-Сів. Нам. Прав., 1788, спр. ч. 119, ар. 3 і 1793, спр. ч. 109, ар. 428. 4) А. Русовъ: „Описаніе Черниг. губерн." т. 1, ст. 31, 1898. 5) ibid., ст. 33. 6) А. Шафонскій: „Чернигов. намѣстнич. топографич. описаніе", т. II, ст. 38, 39. Київ, 1851 р. 7) А. Русовъ, ibid. 8) „Записки Черниговск. губерн. статистич. комитета", кн. 1, ст. 246. Чернігів, 1866 р. 9) И. Лучицкій, „Крестьянское землевладѣніе въ Суражскомъ уѣздѣ Чернигов. губ. въ 1767 и 1882 гг.", „Юридическій Вѣстникъ" 1889, XII, ст. 614. 10) Черниг. губ. земство: „Матеріалы для оцѣнки земельн. угодій Черн. губ., т. XV, ст. 283. Чернігів 1887. 11) А. Фортунатовъ, „Урожаи ржи въ Европ. Рос." ст. 81, М. 1893. 12) ibid., ст. 91, 92. 13) А. Русовъ, „Описаніе Черниг. губ." т. I, ст. 375і далі. 14. Зяблов-скій, „Описаніе Рос. Имп." 1815, т. VI. 15) А. Фортунатовъ, „Урожаи ржи въ Европ. Рос.", ст. 8. М. 1893. 16) Ю. Э. Янсонъ, „Сравнительная статистика Россіи и Западно-Европ. государствъ", т. II, ст. 11. СПБ. 1880. 17) А. Фортунатовъ, „Урожаи ржи въ Европ. Рос.", 206 ст. М. 1893. 18). Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл. 1787, спр. ч. 160, ар. 12, 13. 19) Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл. 1789, спр. ч. 100, ар. 47, 3. Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл. 1790, спр. ч. 65, ар. 186, 187. 20) „Полн. энцикл. русск. сельск. хоз. и соприкасающихся съ нимъ наукъ", т. VI, ст. 69, 1901 р. 21) „Сельско-хоз. обзоръ Черниг. губ. за 1911 г." ст. 44, 45 (Вага 1 міри проса по губ.) Чернігів 1913, а також: „Энц. Сл. Брокгауза и Ефр." XXV, ст. 476. 1898 р. 22) „Полн. энциклоп. русск. сельск. хоз. . . . " т. IV, 1274 ст. 1901 р. Подібні цифри висіву показані і в праці Домонтовича „Чернигов. губерн." („Матеріалы для географіи и статистики Рос., собранные офицерами генер. штаба") ст. 180. СПБ. 1865 (показано кількість пудів висіву на 1 десят.). 23) И. Лучицкій, „Крестьян. землевлад. въ Суражскомъ уѣздѣ Черниг. губ. въ 1767 и 1882 гг." „Юридич. Вѣстн." 1889, XII, 603 ст. 24) А. Шафонскій, „Черниг. нам. топогр. опис." ч. 11, ст. 13, 14, 1851. 25) ibid., ст. 15, 16· 26) ibid., ст. 16, 17, 167. 27) ibid., ст. 18, 19, 20. 28) Русовъ, „Опис. Черниг. губ." т. I, ст. 107—110. 29) Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл., 1787, спр. ч. 160, ар. 106. 30) Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл., 1788, спр. ч. 119, ар. 468. 31) Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл., 1789, спр. ч. 100, ар. 263, 264. 32) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 357, 358. 33) Русовъ, ibid., ст. 110, 111. 34) Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл., 1787, спр. ч. 160, ар. 37. 35) Русовъ, ibid, ст. 111, 112. 36) ibid. 37) ibid., 112—114 ст. 38) ibid., 120 ст. 39) ibid., ст. 118. 40) Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл., 1786, спр. ч. 157, ар. 1. 41) ibid., ар. 2. 42) ibid., ар. 12. 43) ibid., ар. 32. 44) ibid., ар. 22, 23. 45) ibid., ар. 96. 46) ibid., ар. 37. 47) ibid., ар. 182 і далі на різних арк. цієї спр. 48) ibid., 230, 236. 49) ibid., ар. 238. 50) ibid., ар. 306—308. 51) ibid., ар. 324. 52) ibid., ар. 257. 53) ibid., ар. 266, 273. 54) ibid., ар. 293. 55) ibid., ар. 220—222. 56) ibid., ар. 202. 57) ibid., ар. 212—213. 58) ibid., ар. 194. 59) ibid., ар. 252—254. 60) ibid., ар. 224, 225. 61) ibid., ар. 242. 62) ibid., ар. 275, 276. 63) ibid., ар. 294, 295. 64) Арх. Новг.-Сів. Нам. Правл., 1787, спр. ч. 160, ар. 105. 65) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 468. 66) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 213, 214. 67) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 357, 358. 68) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 87, 88. 69) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 350 і далі. 70) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар. 266, 267. 71) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 223, 224. 72) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 302, 303. 73) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 36, 37. 74) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 354. 75) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 156, 157. 76) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 396, 397. 77) Там-же. 1792, спр. ч. 156, ар. 356—358. 78) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 195—197. 79) Там-же, 1794, спр. ч. 116. 80) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 245, 246. 81) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 150, 151. 82) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 111, 112. 83) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 170, 171. 84) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 473. 85) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 186, 187. 86) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 140, 176. 87) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 73, 74. 88) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 47, 48.

89) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 147, 148. 90) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 21. 91) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар 383, 384. 92) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 466, 467. 93) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 301—303. 94) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 142, 143. 95) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 207, 208. 96) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар. 309—311. 97) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 51, 52. 98) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 227, 228. 99) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 85—86. 100) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 199—201. 101) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 269, 270, 271. 102) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 273—275. 103) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 242—244. 104) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 161, 162. 105) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар 95—97. 106) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 150—152. 107) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 114—116. 108) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 40, 41. 109) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 127, 128. 110) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 443—445. 111) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 129—130. 112) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 31—33. 113) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 68, 69. 114) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар. 35—37. 115) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 278, 279. 116) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар 49, 50. 117) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 12, 13. 118) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 108, 109. 119) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар 317, 318. 120) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 73, 74. 121) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 387—389. 122) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 374—376. 123) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар. 119—121. 124) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 226—228. 125) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 176—177. 126) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 29. 127) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 154, 155. 128) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 103, 104. 129) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 208, 209. 130) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 447—449. 131) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 420, 421. 132) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар. 398, 399. 133) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 170, 171. 134) Там-же, 1796, спр. ч, 119, ар. 225, 226. 135) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 99, 100. 126) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 245, 246. 137) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 364, 365. 138) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 378—380. 139) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 425, 426. 140) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 400, 401. 141) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар. 359, 360. 142) Там-же, 1795 спр. ч. 95 ар. 250, 251. 143) Там-же, 1796, спр. ч. 119 ар. 188. 144) Там-же, 1787, спр. ч. 160 ар. 119, 120. 145) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 284, 285. 146) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 465, 466. 147) Там-же, 1790 спр. ч. 65 ар. 145, 146. 148) Там-же, 1792, спр. ч. 156, ар. 313, 314. 149) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 389, 390. 150) Там-же, 1794, спр. ч. 116, ар. 373—374. 151) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 86—88. 152) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 191, 192, 206. 153) Там-же, 1787, пр. ч. 160, ар. 25. 154) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 104, 105. 155) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 294, 295. 156) Там-же, 1790, спр. ч. 65, ар. 99—101. 157) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 476, 477. 158) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 68, 69. 159) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 23, 24. 160) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 314, 315. 161) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 338, 339. 162) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 32, 33. 163) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 482, 483. 164) Там-же 1789, спр. ч. 100, ар. 78, 79. 165) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 17, 18. 166) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 291, 292. 167) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 319, 320. 168) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 324, 325. 169) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 12, 13. 170) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 295, 296. 171) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 315, 316. 172) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 17. 173) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 473, 474. 174) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 65, 66. 175) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 27, 28. 176) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 303, 304, 177) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 333, 334. 178) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 74, 75. 179) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 8, 9. 180) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 309—311. 181) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 309—312. 182) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 281, 282. 183) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 305. 306. 184) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 471. 185) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 71, 72. 186) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 40, 41. 187) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 306, 307. 188) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 330, 331. 189) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 81. 190) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 217, 218, 191) До цифр 1793, 1795 і 1796 р. у справі додається: „съ предмѣстьями“. 192) Архів Новг.-Сів. Нам. Правл., 1793, спр. ч. 109, ар. 31, 32. 193) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 284, 285. 194) Там-же. 1796, спр. ч. 119, ар. 322, 323. 195) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 34, 35. 196) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 287, 288. 197) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 324, 325. 198) Там-же, 1787, спр. ч. 160, ар. 125, 126. 196) Там-же, 1788, спр. ч. 119, ар. 485, 486. 200) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 83—84. 201) Там-же, 1793, спр. ч. 109, ар. 37, 38. 202) Там-же, 1795, спр. ч. 95, ар. 299, 300, 203) Там-же, 1796, спр. ч. 119, ар. 327, 328. 204) Там-же, 1789, спр. ч. 100, ар. 108, 109.

АНТІН КОЗАЧЕНКО.

ДЕКАБРИСТ КН. С. Г. ВОЛКОНСЬКИЙ, ЯК ПОМІЩИК[1]).

Столітній юбілей декабризму збільшив і так чималу вже порівнюючи літературу, що висвітлює цей рух, як і першу чверть століття в кол. Росії взагалі. Викрито силу нового матеріялу, випущено низку цікавих праць, що мають розвіяти давню „легенду про декабристів“ [2]). Що-ж саме маємо в літературі про декабризм? Тут висвітлено самий рух, участь у ньому декабристів, їхні позиції, програми, економічне й політичне тло тієї епохи, подано характеристики декабристів, як революціонерів, змальовано їх постаті перед судом, у засланні, чи на еміграції, зачеплено навіть їхнє особисте інтимне життя. Як джерело всі дослідники використовують здебільшого матеріяли Слідчої Комісії в Петербурзі, архіви генерал-губернаторів, і т. и. фонди, записки й листування декабристів та сучасників.

Як бачимо, саме джерело обумовлює одзначений у нас напрямок дослідницької думки; це — або урядові матеріяли, що мали довести участь котрогось декабриста або цілої групи їх у державному замахові — отож малюють їх тільки як революціонерів, частку політичної організації, з певною колективною програмою; або-ж це є записки та взагалі мемуарні матеріяли, що дають суб'єктивне висвітлення, часто самохарактеристику, самокритику, але теж передусім виходячи з участи в рухові. До всіх цих матеріялів слід додати ще листування, що теж мало не цілком служить характеристиці або всіх загалом, або окремо котрогось з учасників руху, але тільки як декабристів.

Знову-ж-таки, що все це нам дає? Воно малює нам декабристів, як учасників руху, прихильників однієї чи декількох програм, мрійників, критиків, то-що. Звичайно, поставити так питання, це ще не визначає, що треба знецінювати чи то недооцінювати всього цього для викриття історичної правди про декабристів. Але поставивши собі за мету саме розвіяти легенду про декабристів, чи можуть історики сказати, що цю легенду розвіяно вже до краю? Чи можна сказати, що ми досить знаємо про них — цих кращих представників тогочасної владущої класи, також що-небудь ще й про ставлення їх до инших суспільних верстов — передусім — селянської, яка була в руках поміщиків-декабристів тільки за засіб виробництва; чи знаємо що-небудь про декабристів, як організаторів свого господарства; нарешті, що знаємо ми,

[1]) З доповіди, зачитаної на засіданні історичних секцій Харківської Науково-дослідчої катедри історії української культури 14.VI. 1927 р.

[2]) М. Покровский, Декабристы, сб. ст., 1927, ст. 33.

щоб сказати, якими ці-ж-таки поміщики-декабристи були там, де могли щось найшвидше й найлегше зробити відповідно до політичної, економічної та соціяльної частини програм їхніх організацій? Загалом — що знаємо про декабристів, як поміщиків-господарів та поміщиків-кріпосників? Треба сказати, що дуже мало, сливе нічого. І те, що досі про декабристів говорили тільки, як про „декабристів", ще не значить, що перед нами їхнє справжнє, а не легендарне обличчя. Історична наука, пішовши саме в такому „політичному" напрямкові дослідження, ще може через інерцію йде слідом за думкою давніх дослідників декабризму, починаючи чи не від барона Корфа і инш., що вбачали в декабристах насамперед повстанців проти влади, режиму, ладу й підходили до вивчення їх тільки з цього боку.

А тимчасом, очевидячки, чималою мірою саме в висвітленні декабристів як господарів-кріпосників, треба шукати вдячного ґрунту на те, щоб установити правдиве історичне обличчя декабристів. Я цим не хочу сказати, що особисте життя діяча завсіди відповідає й участі його в політичній боротьбі, то-що. Є низка прикладів, що свідчать за протилежне. Але в масі, все-таки, для того, щоб зрозуміти декабристів на повну міру, характеристика їх саме таким способом надзвичайно важлива і своєю чергою дасть чимало для наукового правдивого вивчення декабризму (в певній соціяльній групі його, звичайно).

І мабуть, що важливість виявити матеріяльне становище декабристів зрозумів був Микола І, розуміла й Слідча Комісія. Від них була пішла перша спроба зачепити й цей бік декабризму. 6-го березня 1826 року Слідча Комісія вдалася до всіх генерал-губернаторів та цивільних губернаторів з обіжним розпорядженням як-найшвидше виготувати й подати відомості про „положение и домашние обстоятельства ближайших родных всех преступников" [1]). Робота ця вимагала часу й була складна. Єдиної форми для обліку не дано й це відбилося на кількості та змісті одержаних відомостей. Подавала ці відомості часом поліція, а то дворянські предводителі, то-що. Тільки на 20 березня 1827 року, після низки переробок складено „Записку о состоянии и положении домашних обстоятельств... преступников" для Комісії з попередженням, що вміщені дані були „в большей части неверны и не обстоятельны" [2]). Записка містила в собі або тільки відомості про „домашние обстоятельства" декабристів та їх родичів або й вказівки на маєткове їх становище, часто давано саму лиш загальну характеристику; траплялося, що відомості були з різних джерел, часто навіть з суперечними висновками.

Для уряду Миколи І не становище декабристів, а їх ідеологія була ворожа передусім і тому комісія не вимагала дальшої обробки матеріялу. Отже-ж, будь-що-будь, це є перше офіційне джерело для характеристики маєткового становища декабристів взагалі. У цій записці про кн. С. Г. Волконського, що з нижченаведених причин нас цікавить у даному разі, ми маємо скупі відомості: — „Волконский, бывший князь и генерал-майор. Имеет мать штатс-

[1]) „Имущественное положение декабристов", сообщил Чернов, „Красный Архив", 2(XV), 1926, ст. 164.

[2]) Чернов, 165 ст.

даму кн. Александру Николаевну Волконскую, жену с малолетним сыном и брата родного — кн. Никиту Григорьевича Волконского. Домашние обстоятельства их в хорошем положении (сведения Моск. Военн. ген.-губ.). Жена его уехала к нему в Сибирь. Брат его ген.-лейтенант и малор. военный губернатор кн. Репнин-Волконский; сестра Софья Григорьевна в супружестве за ген. от инфант. кн. Волконским. Состояние имеет значительное, крестьян состоит до 22.000 душ (сведения СПБ воен. ген.-губ.)" [1]). Поки що більше нічого не маємо з такого роду матеріялів офіційного походження.

З джерел до такої характеристики декабристів ще можна навести відомі „Записки И. Д. Якушкина", що кидають деяке світло на нього, як на поміщика-кріпосника. Але, як і взагалі всякі „записки", в них дуже важко відрізнити суб'єктивний елемент; це мабуть і спричинилося до того, що декабриста І. Д. Якушкина наша література змальовує досить однобоко. Справді, всі дослідники згадують про його спробу звільнити селян без землі [2]), наводять відому відповідь селян (коли вони відмовилися пристати на його вмовляння) і зовсім не згадують того, що говорить Якушкин трохи далі, а саме: „...Я убѣдился, что освобождать крестьянъ, не предоставивъ въ ихъ владѣніе достаточнаго количества земли, было бы только въ половину обезпечить ихъ независимость" [3]). Все-ж, як уже згадувано попереду, ці записки не подають чогось такого, на чому можна було-б будувати якісь висновки до порушеної в даному разі характеристики.

Небагато дали поки-що й різні архівні матеріяли. Є. Щепкіна [4]) знайшла деякі описи, послужні списки, то-що, в сенатському архіві, з архіву геральдики. Однак викриті матеріяли, як визнає й сама Щепкіна Є., власне кидають тільки „некоторый свет на хозяйственную и социальную обстановку, среди которой росли" декабристи. Зачеплено потроху тут господарства з 11 губ. кол. Росії, є почасти перелік майна, службовий хід, деякі відомості про добробут родичів. „О полноте описаний земельных владений той или иной семьи не может быть и речи", цілком слушну оцінку цьому матеріялові подає сам автор. Отож виходить, що й про цю спробу висвітлити маєтково-господарчу сторону життя будь-кого з декабристів доводиться тільки згадати. Нарешті, можна назвати ще одну спробу такого-ж роду — це стаття Б. Грекова — „Хозяйственное состояние России накануне выступления декабристов" [5]). Автор, хоч і не ставив собі того завдання, як то бачимо з самої теми, зупиняється трохи на описі господарства двох поміщиків — для нечорноземної смуги на Півночі — волог. пом. Межакова і для чорноземної смуги — в Тамбовській губ. — на господарстві декабриста М. С. Луніна. Отож з цих двох тільки другий був декабрист і його господарство нас цікавить. Автор

---

[1]) Чернов, 174 ст.

[2]) „Записки И. Д. Якушкина", 1905, СПБ, ст. 29.

[3]) Ibid., ст. 37.

[4]) Ст. „Помещичье хозяйство декабристов. Дворянские гнезда Каховских, Повало-Швейковских, Якушкиных, Вишневских"—„Былое", к. 3, 1925.

[5]) Юбілейний збірник „Бунт декабристов, 1825—1925", под ред. Ю. Оксмана й П. Щоголева. Л. 1926.

подає між иншим коротеньку характеристику господарства декабриста та системи господарювання в ньому. Що з матеріялів та які саме використовував до цього автор, так і невідомо. Більше нічого не можна назвати з матеріялів такого роду, та й ці з'явилися тільки останніми часами.

Таким чином, як бачимо, дослідники тільки може починають звертати увагу на декабристів, як на поміщиків-кріпосників. Отже-ж треба визнати, що такий напрямок дослідження чималою мірою залежить од наявности відповідного матеріялу. Випадковість при його виявленні обумовлює собою в даному разі й сам об'єкт вибору дослідників.

Але все-таки, через такі труднощі не те, що не одкидається, а навпаки ще більшої ваги та серйозности набирає це питання, коли говоримо ми про потребу подати характеристику декабристів саме з зазначеного вище погляду. Матеріялу, щоб висвітлити декабризм таким способом, у нас обмаль. Отож не можна нехтувати навіть дрібничковими даними, не кажучи вже за те, що самий вибір досліджуваного об'єкту — певного декабриста або цілої групи, а так само повність висвітлення залежать чималою мірою від щасливого випадку для архівіста-дослідника.

Розшукуючи справи С. І. Волконського в архіві кн. Репніних [1]), мені пощастило підібрати дещо, що дозволило розробити подану роботу. Знайдені матеріяли допомагають кинути деяке світло з цікавого для нас боку на одного з найвидатніших південних декабристів, а саме — С. Г. Волконського.

КОРОТКА БІОГРАФІЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ВОЛКОНСЬКОГО.

Коротенько спинімося на біографії та відомій характеристиці кн. Волконського за друкованими матеріялами, як от „Записки", то-що. Князі Волконські — старовинний рід, що виводив себе аж від князя Михайла Чернігівського. Сергій Григорович був син Григорія Семеновича Волконського — астраханського ген.-губ. та його дружини Олександри Миколаївни — доньки відомого фельдмаршала князя Миколи Григоровича Репніна (була за фрейліну дворів Олександра I та Миколи I). У Сергія були брати — старший Микола Григорович, що після смерти свого бездітного діда по матері фельдм. Репніна, за наказом Олександра I перейняв його прізвище, був згодом за Малорос. ген.-губ.; другий брат був Микита Григор. — флігель-ад'ютант, старша сестра була Софія Григорівна — дружина другого князя Волконського, що посідав за обох імператорів високі посади. Князь Сергій був найменший. Народився він р. 1788. Рано й з великим успіхом почавши військову службу, Волконський уже 23 років був генерал-майором та побував у 58 боях. У своїм родиннім листуванні батько часто звав Сергія „герой нашъ". Дорослою людиною кн. Сергій вступив у життя, як і всі на той час: „Моральности никакой не было въ насъ; весьма ложныя понятія о чести, весьма мало дѣльной образованности и. почти во всѣхъ, преобладаніе глупаго молодечества" [2]). Своє життя за молодих років він сам визначає так: „Мой бытъ служебный, общественный былъ

[1]) Полтавський Краєвий Історичний Архів, арх. ф. ч. I, фамільний архів кн. Репніних.

[2]) „Записки С. Г. Волконскаго (декабриста)", изд. II, СПБ, 1902, стор. 4.

подобенъ быту моихъ сослуживцевъ, однолѣтокъ: много пустого, ничего дѣльнаго" (для 1807—8 рр.)[1]). Ще з 1808 р. й далі Волконський визначає себе й инших просто як „записныя гуляки". Цікавитися громадською діяльністю починає він з 1812 року. Саме цього року Волконський вступає до Ложі — „Соединенныхъ друзей" у СПБ; тоді-ж він був за одного з фундаторів другої Ложі „Трехъ добродѣтелей", згодом — її перший наглядач з 1816 — 17 р. і тимчасово навіть майстер; згодом Волконський був за одного з найактивніших членів Південного Т-ва, за почесного члена „Соединенныхъ Славянъ". Десь саме на початку цього періоду в житті декабриста Олександер I назвав Волконського „увлекающейся головой"[2]).

За своє завдання, перебуваючи в організаціях, Волконський, як і його однодумці, мав поставити Росію „на уровень гражданскаго быта, введеннаго въ Европѣ въ тѣхъ государствахъ, гдѣ начало было не власть деспотовъ, но права человѣка и народовъ; и къ этому времени — каже Волконський — надо приписать первыя общія попытки общественнаго мнѣнія къ уничтоженію крѣпостнаго права въ Россіи"[3]). Кріпацьке право, як таке, весь час, усі роки й аж до після заслання, у Волконського викликає до себе огиду, зненависть— це є „грязная колея внутренняго быта (отечества)"[4]), — „законъ, не основанный на началахъ природныхъ чувствъ и дающій первенство одному лицу противъ равностепенныхъ правъ другихъ, есть законъ, основанный не на справедливыхъ началахъ"[5]). Або ще ось один відгук Волконського на трагічний кінець фельдм. Каменського, що теж ілюструє те, як ставився декабрист до кріпацтва — „вотъ послѣдствія безограниченныхъ правъ русскаго помѣщика"[6]). Волконський цінує, радіє з того випадку, що він звязався з гуртком „образованныхъ людей, который не былъ пусто-свѣтскій, а дѣльный... Давалъ случай узнавать людей и сѣять сѣмена прогресса политическаго... Я понялъ тогда, что преданность къ отечеству должна меня вывести изъ душнаго и безцвѣтнаго быта ревнителя шагистики и угодническаго царедворства... Я вступилъ въ новую колею убѣжденій и дѣйствій. Съ этого времени началась для меня новая жизнь"[7]) (підкреслення скрізь мої. *А. К.*).

Р. 1818 Волконський навіть вирішив був припинити блискучу кар'єру, подавсь у відставку, хотів їхати за кордон „не только объѣхать и изучить многое въ Европѣ, но и посѣтить Америку, тогда образцовый по своему гражданственному быту край"[8]).

Згодом, як командир 1 бригади 19-ї дивізії, що входила до II армії, Волконський постійно проживає на Правобережжі. Тут він часто їздить до Одеси, до СПБ, на контракти до Київа, до Тульчина, то-що, був і в Москві на відомому з'їзді декабристів. Після розколу декабристів, Волконський приєднався до Південної групи, як він зве — „чисто демократической", був членом її управи. Бував він у листопаді на щорічних зборах південної групи в селі Кам'янці, Чигиринського повіту, у поміщ. Вас. Львов. Давидова.

---

[1]) „Записки С. Г. Волконскаго (декабриста)", ст. 61. [2]) Ibid., ст. 355. [3]) Ibid., ст. 407. [4]) Ibid., ст. 396. [5]) Ibid., ст. 342. [6]) Ibid., ст. 20. [7]) Ibid., ст. 401. [8]) Ibid., ст. 398.

За ввесь час перебування в організації князь визначавсь своєю активністю, цікавістю до роботи та відданістю справі декабристів.

Ось як характеризує себе Волконський, як декабриста-військового на цей час: „Старался я ввести въ отношенія начальника къ подчиненнымъ болѣе мягкости и теплоты, былъ учтивъ съ господами офицерами и дружески попечителенъ о нижнихъ чинахъ, старался заслужить ихъ общее довѣріе и любовь, чего можно достичь и безъ упадка въ дисциплинѣ, вопреки убѣжденію старой, грубой, палочной системы“ [1]).

Р. 1824 князь посватавсь до Марії Миколаївни Раєвської; боючись, що йому запропонують вибір — чи вона, чи організація і, стоючи за останню, Волконський вирішив був порвати з Раєвською й поїхав на Кавказ [2]); згодом князь усе-ж одружився з нею. Перед арештом Волконський тимчасово виконував обов'язки начальника дивізії; наприкінці грудня року 1825 його заарештували в Гуманю, привезли до СПБ на початку січня (за ст. ст.) р. 1826. Як видатного провинця кн. Волконського засудили за 1 розрядом — „къ смертной казни отсѣченіемъ головы“, але помилували й заслали на вічне поселення до Сибіру в Благодатський рудник; р. 1856 князь був амнестований, помер р. 1865, залишивши після себе незакінчені „Записки“.

Його онук — С. М. Волконський, у двох місцях повторив ту саму характеристику декабриста [3]): „Идеальный, несколько утопичный и не от мира сего декабрист князь С. Г. Волконский“ (підкреслення моє. *А. К.*).

Я навмисне навів характеристику з цим висновком, використавши подвійне, але разом і єдине, джерело: „Записки“ самого декабриста і оцінка від особи, що найбільше його шанувала. Цю характеристику (особливо самого князя) треба було навести, щоб далі порівняти її з тими висновками, що виходитимуть із нових архівних матеріялів, що я познаходив. Коли-ж узяти на увагу, які саме арх. джерела є про декабриста Волконського, то буде ясно і те, яку ціну мають знайдені матеріяли і оскільки правдиві наведені характеристики.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ВОЛКОНСЬКОГО.

Треба сказати, що вони дуже вбогі, надто родовий архів: „Декабрист, по свидетельству его жены (см. ее „Записки“, 2-е изд., 1906, ст. 4) в ожидании ареста, приехал в Умань, поспешно сжег свои бумаги, в которых наряду с такими, которые могли бы его скомпрометировать, были разумеется и письма совершенно частного и невинного характера. Чемъ объяснить отсутствие в архиве бумаг и документов более раннего времени, — т. е. конца XVIII ст. — первых двух десятилетий XIX в., мы не знаем“ [4]). В цьому томі є лиш два

---

[1]) „Записки С. Волконскаго (декабриста)“, ст. 387.

[2]) До речи, онук декабриста, кн. С. М., в „Архиве Декабриста“ т. I, ст. XI, говорить, що про одруження Волконського „нет никаких письменных следов“, принаймні до 6. VI. 1826 р. У тих матеріялах, що знайшли ми в Полт. архіві, є сліди про це й значно раніші.

[3]) „Архив декабриста“, т. I, ст. II і „О декабристах“, ст. 12.

[4]) „Архив декабриста“, т. I, 1918, ПТГ под ред. С. М. Волконского и Модзалевского. „До Сибири“, ч. I.

незначні давні листи Волконського до полкового командира рр. 1808 — 1810 [1]). У вищезгаданому зб. „Бунт декабристов" Модзалевський згадує ще про листи Волконського, що повинні були ввійти до ненадрукованого й досі II тому „А. Д.". Але, звичайно, про них ми сказати нічого не можемо, хіба тільки те, що з II-го тому, очевидячки, вже починався-б „Сибірський період" життя декабриста. А в такому разі це знов не дуже багато обіцяє матеріялу до висунутої в нас теми. У своїх родинних спогадах онук декабриста [2]) переказує ще одно про фамільний архів декабриста: на-весні р. 1915 в СПБ цей онук у старій шафі знайшов чимало паперів. Між ними були пакети з листами С. Г., його матери, дружини, то-що; журнал вихідних листів; були портрети. Р. 1918 С. М. Волконський цей архівний матеріял в оригіналі та навіть у копії заздалегідь переслав до Академії Наук, а звідти архів чомусь опинивсь у Рум'янцівському Музеї в Москві. Те, що сам автор знайшов був тоді в цьому архіві, „представляет редкую ценность; вряд ли от кого-либо из участников декабрьских событий остался столь обильный и вместе с тем последовательный, почти ‚непрерывный' материал" [3]). Автор говорить тут, мабуть, відповідно до характеру знайдених паперів, про „участников декабрьских событий" і тому, очевидячки, і цей матеріял не обіцяв-би багацько дати щось до нашої теми (якщо тільки він і досі зберігся, — а на це теж мало надії [4])).

Отож, як бачимо, щоб висвітлити особу такого видатного декабриста, як кн. Волконський, у його практичній життьовій обстанові й виявити відповідність цього висвітлення до наведених вище характеристик, матеріялів десь инде — особливо немає підстави сподіватися й тому ми мусимо ще уважніш поставитися до матеріялів, що мені пощастило оце розшукати.

Знайдені матеріяли, що про них оце йде мова, виявив я в архіві князів Репніних у різних справах та в'язках фонду. Це є — 1) „Исходящій журналъ писемъ къ князю Сергѣю Григорьевичу" — з в'язки 232, справа ч. 19. В ньому вміщено листи до князя від 5 серпня до 29 грудня за ст. ст. 1825 року; 2) „Двѣ записки Сергѣя Григорьева и отвѣтъ княгини Александры Николаевны" — з тієї-ж в'язки, справа ч. 10; це, власне, маєткове розпорядження чи не останнє на час катастрофи, яке склав кн. С. Г. мабуть перед від'їздом до Гуманя, коли вже чув про небезпеку; 3) 2 „прошенія" Волконського до „Таврическаго губ. Правительства" — з в'язки 260, справи 808. Тут є філіграні 1821 р.; це про переселення селян у Таврію; 4) листи управителя до С. Г. Волконського за декілька років — з в'язки 246, справи 18; 5) „Регистръ" на переселених селян 1819 року з в'язки 246 справи 20; 6) „Чернетки з листування С. Г. Волконського з Заблоцьким у маєткових справах" з в'язки 232, стор. 21, 1824 і аж до половини жовтня 1825 р.; 7) „Бумаги по Ново-Репьевкѣ" з в'язки 201, спр. 408—1820 р.; 8) „Замѣчанія по Ново-Репьевкѣ" з справи 209 тієї-ж

[1]) Взагалі-ж, матеріяли цього тому швидше мають на меті підібрати типове й цінне з погляду родового архіву.

[2]) С. Волконский, О декабристах: 1922, П., ст. 10.

[3]) Ibid., ст. 12.

[4]) В-осени р. 1926 був суд над адміністрацією Рум'янцівського Музею; з цього музею було розкрадено між иншим і речі кн. Волконських.

в'язки — 1822 р.; 9) Вексель Волконського р. 1824; 10) Звідомлення про північні маєтки з в'язки 205; 11) Теж за Ново-Реп'ївку з в'язки 201, спр. 407.

Цим вичерпуються матеріяли, що я їх оце знайшов. У належності їх до архіву Волконських немає сумніву; часто можна вивірити різні факти за різними (зазначеними) документами. Документи ці — то або оригінали або копії разом з оригіналом, або чернетки — теж оригінали, як це пощастило нам встановити, звіривши почерки. Документи загалом охоплюють час від 1819 р. до поч. 1826, себ-то до моменту арешту й крім того є ще окремо дані на 1839 рік.

Як саме ці матеріяли могли потрапити до архіву Репніних? Гадаємо, що це сталося після арешту Волконського та від'їзду його дружини до Сибіру, коли всі справи їхні перейшли до матери Сергієвої — дуже точної й акуратної людини. Вона, мабуть, зберегла ці матеріяли в себе й після смерти залишила їх М. Г. Репнінові — своїому старшому синові. Категоричне твердження про це ми маємо й в „Архіві Д." — „существованием нашего архива мы обязаны княгине Александре Николаевне" [1] — матері С. Г. Волконського. Отож, будь-щобудь, а в цьому архіві Репніна наведені матеріяли Волконського перебувають і досі. Вони дають нам змогу висвітлити дещо цінне до характеристики південного декабриста кн. Волконського, як поміщика-кріпосника та господаря.

Загальний матеріяльний стан Волконського на час декабристського повстання можна уявити з приблизних вирахувань балансу, що я його оце склав за листом-розпорядженням кн. Сергія до його матери напередодні арешту:

Табл. ч. 1.

Activ

№	Назва		Сума
	Майно:		
1	Селяни (2143 д. рахуючи карб. по 250) . .		535.750
2	Дім в Одесі		98.000
3	Північні вотчини (з вартости закладу) . .		300.000
4	Ново-Реп'ївка:		
	а) селяни д. 200×250 =	50.000	
	б) земля (без будівель) .	10.000	
	в) реманент та буд Н.Р.	10.000	70.000
	Баланс . .		1.003.750

Passiv.

№	Назва		Сума
	Кредитори (негайні)		
1	Матері	5.000	
2	Тестеві	28.000	
3	% в ломбард	17537-50	
4	На призначення матери	10587-50	
5	Борг ломбардові (з 10%)	175.000	
6	Борг госп. Кирик в Одесі	21.000	
7	Борг купц. Ергардові .	8.000	
8	Борг жидові Незгурицеру в Тульчині	10.000	
9	Борг сестрі й першочергові партикулярні в СПБ	51.000	326.075
10	Решта капіталу [2]) . . .		677.675
	Баланс . .		1.003.750

[1]) „А. Д.", ст. VI. [2]) Сюди не враховано инших боргів та недоплаток князя.

Розгляньмо коротенько окремі частини цього балансу. Активна його частина складається з такого майна: дім в Одесі, північні вотчини (докладно про них буде нижче) та недавно здобута південна вотчина Ново-Реп'ївка (про неї теж нижче); звичайно, сюди ввіходило майно і рухоме, й нерухоме. Загальна вартість майна Волконського становила щось близько 1 мільйона карбованців. Тимчасом пасивну частину чималою мірою, коли не всю, ми мусимо кваліфікувати, як борги; гостроту фінансового стану Волконського можна уявити собі, коли тільки згадати, що самих „негайних" боргів було щось із 300 тис. карбованців.

З боргів чималу пайку становили ті, що були переведені разом з спадщиною на частину Волконського по розділі майна після батька. Виявляється, що Волконський про деякі з своїх боргів, зокрема партикулярні, петербурзькі, як сам визнає в тому-ж-таки листі до матери, має „поверхностное только понятие" [1]), можливо через те, що до того часу у князя був спеціяльний повірений у Петербурзі.

Загальної суми боргів Волконського встановити неможливо — будь-щобудь вони, як бачимо, досягали, коли не перевищували, суми 300 тис. крб. З більших кредиторів, окрім сестри (і крім заборони на Заозерській вотчині, що для її ліквідації князь пропонував у своїому тому-ж-таки листі до матери заставити одеський дім вартістю в 98 тис. карб.), можна назвати „въ Одессахъ, г-жѣ Кирикѣ — 21.000 руб... Одесскому куппу Эргарду — 8.000 и въ Тульчинѣ еврею Незгурицеру — 10.000" [2]). Таку силу південних боргів князь наробив, живучи на півдні і, як побачимо далі, для південного-ж господарства і позичаючи. І в цитованому вище документі і в розпорядженнях по північних вотчинах помітно одно: князь борги платив, хоч, мабуть, не міг і розібрати, які треба виплачувати в першу чергу. Отже-ж, поки що всі його комбінації заборгованости, мабуть, не зменшували: затримувалася виплата боргів, росли відсотки, що вираховувано по-лихвярському: ось, напр., одеська контора банкіра Демідова на позику в 5907 карб. 47 коп. наклала комісії та відсотків 1.106 карб. 29 коп., витрат при позичці (нотар, то-що) — 1229 крб. 94 коп., себ-то, сума боргу зросла на 8240 крб. 50 коп. Що-до цього позичка за кордоном була вигідніша: от у Римі для князя його сестра позичила в банкіра Делікаті 5250 крб. — і приросту було всього 267 карб.

Дальша заборгованість була чи не єдиним засобом забезпечити себе від остаточного банкрутства; князь Волконський перед арештом підготував був ще нову позичку в 90.000 карб. — ця сума призначалась тільки „на уплату сестре и необходимейших Петербургских партикулярных долгов и щетов" [3]) — за цим всім все ще залишався якийсь борг тій-же сестрі. А були ще борги ломбардові та, мабуть, і ще в багатьох місцях. І те, оскільки були значні борги Волконського, видно з такого визнання його дружини 4 роки після катастрофи: — „Продати мої діяманти, що я їх мала, також усе срібло й усе, що тільки можна реалізувати з мого рухомого майна у Шутрах, дім в Одесі,

[1]) „Записки моей матери", стаття III, § 14.

[2]) „Записки", стаття III,

[3]) „Записки матери", ст. III, § 13.

а якщо треба, то й у Новій-Реп'ївці — ось що я асигнувала-б, аби тільки заплатити особисті (підкреслення моє. *А. К.*) борги мого чоловіка" [1]). Сам Волконський 1826 року в листі до дружини з в'язниці визнавав цей стан: „Я залишаю свої справи в гіркому та сумнівному стані" [2]).

Куди географічно йшли борги? З господарчих витрат вони цілком витрачалися на півдні, тимчасом як північні маєтки, коли й мали будь-які витрати, то з місцевих своїх-же коштів. При всьому тому, на потреби свої й родини кн. Волконський витрачав дуже мало, принаймні коли одружився.

Вважаю, що за цим цікаво буде навести маленький князів кошторис на 1826 р., що я його склав за тією-ж запискою — листом до матери, якого написав князь перед катастрофою:

Табл. ч. 2.

Д.					К.
№ №	Прибуткові статті	Сума	№ №	Видаткові статті	Сума
1	Оброку з півн. маєтків буде одержано в квітні 1826 р. .	30537—50	1	Матері	5.000
			2	Тестеві на виплату боргів С. Г. Волконського . .	28.000
2	Теж у жовтні , . .	30537—50	3	% в ломбард	17.537
3	Позичка	90.000	4	На призначення матери . .	10.537
			5	Борг виплатити — пані Кирик у Одесі	21.000
			6	„ купцеві Ергардові там-же	8.000
			7	„ жидові. Незгурицеру в Тульчині	10.000
			8	„ сестрі та на першочерг. партикулярні борги в СПБ.	51.000
	Баланс. . .	151.075		Баланс . . .	151.075

ПІВНІЧНІ ВОТЧИНИ С. Г. І ЯК ВІН ДО НИХ СТАВИВСЬ.

Про північні маєтності можна говорити тільки за 1824 — поч. 1826 р.

На півночі у Волконського були дві вотчини — Нижегородська з 1500 душ. та Заозерська з 643 душами (на кінець 1825 — поч. 1826). Ці вотчини становили частину маєтностей, що взагалі відійшли Волконським після смерти батька і які вони формально не зовсім розділили проміж себе аж до кінця 1825 року. Роздільчий запис 1824 р. поповнив частину Сергія Волконського. Будь-що-будь, князь С. Г. тією частиною, що за ним повинна була бути закріплена, в цей час цілком володів. І тому, говорячи далі про ці маєтки, стан їх, то-що, ми можемо завсіди цілком покликуватися на С. Г. Волконського,

[1]) „Листи Волконських", под. Ант. Козаченко — зб. Укрцентрархіву „Рух декабристів", 1926, ст. 113.

[2]) Ibid., ст. 115.

як на їх власника, роблячи всі висновки, що з цього виходять. Разом з братами Волконський допоминавсь ще спадщини по княгині Н. Є. Волконській і під той час, як його заарештовано, справа ця була вже в Сенаті.

Всього основних маєтків у згаданих двох князевих вотчинах було 3: це Кирюшинська вотчина — Нижегородська губ., Заозерська — Ярославська губ. і с. Успенське — Моск. губ. Мабуть, що останнє село належало до Заозерської вотчини, але про нього я тут згадую через те, що воно характером господарства відрізнялося від решти. Люди Волконського з цих двох вотчин — згадані 2143 душі, були розкидані по низці сіл, що раніш становили одну власність: отож у Каширинській вол. були селяни Волконського аж по 21 селах. З Каширинської вотчини селяни були заставлені в Нижегородській Опікунській Раді, а на Заозерській вотчині лежала на кінець р. 1825 заборона. В обох вотчинах, як правило, була оброчна система, що давала за рік („положено") 56.075 карб. Панське хліборобство (можна думати) було лиш у с. Успенському, відкіля хліб возили на продаж у Ливни. Продати хліб на місці „въ здѣшнемъ краю довольно затруднительно" і треба для цього буквально „отыскивать купца" [1]). За продаж бралися (р. 1825) в кінці грудня, і то для цього треба було прискорювати молочу хліба. Тягла, як засіб до транспортування хліба, в першу чергу тут „употребляются на господскую работу" [2]). Вживалося заходів, щоб в Успенському використати під вивіз максимальну кількість тягол. На жаль, будь-яких багатших відомостей про Ливенське господарювання не маємо. Окрім цього села, як уже й згадувалося, панського хліборобства не проваджено. Оброчні селяни, очевидячки, цінували оброчну систему й уникали господарської роботи, хоч-би в вигляді панського хліборобства. Це розуміло управління кн. С. Г.: коли в кінці 1825 р. посланий уповноважений від князя виявив у Кирюшинській вол. чимало неплатників — він висунув „мнѣніе нащотъ помѣщенія крестьянъ къ господскому хлѣбопашеству" [3]). На таку репресію автора цього проєкта спрямовувало не тільки бажання винайти підхожу кару, а мабуть це виходило з шукання шляхів, щоб раціонально, найкорисніш використати робітників, що все одно були недоплатники. Ось що каже про це уповноважений князя (про нього буде мова нижче): „сообразуясь съ нынѣшнимъ урожаемъ, можно надѣяться болѣе извлечь выгодъ, а между тѣмъ заведеніе сіе заставитъ утвердить прочихъ крестьянъ въ уплатѣ чтобы не подпасть въ господскую работу". Але, очевидно, що піти в тих умовах на власне хліборобство — це був один з останніх заходів — „стоитъ сіе исполнить только (підкреслення моє. *А. К.*) въ необходимомъ случаѣ" [4]).

В північних вотчинах багато було лісів, що, очевидячки, становили основну вартість маєтків. Були тут також і млини, але „въ дурномъ видѣ" [5]).

Вже з наведених відомостей видно, що перед власником стояли питання, як використати цю не аби-яку робочу силу — передусім — на місці. І Волконський розробляє спеціяльні питання, на які прохає здобути йому в вот-

---

[1]) Лист посланця до С. Г. Волконського з 29. XII. 1825 (з „Исход. журнала писемъ къ кн. С. Г.", в. 232, справа 19).

[2]) Ibid. [3]) Лист посланця до князя з 15. IX—1825.

[4]) Ibid. [5]) Лист 2. IX. 1825.

чинах відомості. Передусім треба було з'ясувати питання про „заведеніе суконной и холщевой фабрики“ [1]). Виявилося: „что не только нѣтъ выгоды заводить вновь фабрики, но и всѣ прежнія (як свідчать купці) остаются безъ работы по низкой цѣнѣ суконъ“ [2]). Волконський має намір відкрити гуту, але й тут його довірений розчаровує — „не думаю, чтобъ заведеніе сіе могло доставить выгоды“ [3]).

З'ясуємо тепер, як же при всьому цьому ставився Волконський до своїх північних маєтностей.

Волконський володів, принаймні брав участь у володінні цими маєтностями вже декілька років — чи хоч більш-менш чи знав він ці свої вотчини? Там він не був, очевидячки, й разу, хоча-б на те, щоб зазнайомитися з ними. Для цього можна навести такий приклад: Волконський давав до того деякі вказівки про ліс (про це ще детальніш згадаємо нижче, бо це звязано з його ставленням до селян): очевидячки, що йому щось певніше повинно було бути відоме про маєток, аніж те, що, прим., виявилося тільки в жовтні 1825 року: „Лѣсъ, показанный при Заозерьѣ — дровяного 191 и строевого 161 десятинъ (як бачимо, чимало) вовсе не существуетъ, даже старики не помнятъ, когда былъ, а есть кустарникъ, въ которомъ пользуются покосомъ — равно и въ другихъ участкахъ не въ томъ изобиліи, какъ показано по вѣдомости“ [4]).

Очевидячки, що при такому господарюванні в вотчинах можливі були великі зловживання. Вони й справді були. Уповноважений Волконського ось що, приміром, викрив: „Причиною зла въ Кирюшинской вотчинѣ — бурмистръ и старшины. Пристрастіе и соблюденіе собственныхъ выгодъ обнаруживаютъ при каждой встрѣчѣ“ [5]). Виявилася тут велика „путаница въ сборѣ денегъ“, а саме: бурмистр та збірщики видавали розписки про одержання оброку, застаючи самий оброк. Або ще ось один приклад свавілля в другій вотчині — Заозерській: тув взагалі „безпорядковъ и злоупотребленій много“ [6]). Бурмистр, напр., замість виконувати свої обов'язки, відкрив корчму, обдурюючи там своїх селян та околичних. Цей бурмистр затримував навіть гроші, внесені на сплату казенних податків і пускав їх у власний оборот. Не краще було й з представництвом у суді: повірений, виявляється, був суб'єкт „очищенный отъ предразсудковъ совѣсти“ [7]) і вхитровувавсь захищати інтереси обох сторін. Навряд чи виявлялося у Волконського будь-яке зацікавлення до своїх північних селян раніше, а тому для нього не зайві були відомості з листів уповноваженого. Звідси Волконський довідується — з чого та як саме живуть його селяни. Річ природня, що у князя, мабуть, з одержаних інформацій посланця склалося було таке враження, що, окрім бідности, як перешкода до кращого добробуту його селян, „лѣность съ безпечностью немалое имѣютъ вліяніе“ [8]).

Ставленням своїм до селян-кріпаків, як до людей, князь, мабуть, не дуже відрізнявсь од решти поміщиків: він так само, як і інші, торгуючись, випускає селян на волю, не без репресій, в тому разі, коли оборудка не відбу-

[1]) Лист 5. VIII. 1825. [2]) Лист 29. XI. 1825. [3]) Ibid. [4]) В листі від 18. X. 825.
[5]) Лист 25. VIII. 825. [6]) Лист 21. X. 825. [7]) Лист з 29. XI. 825. [8]) Лист з 5. VIII. 825.

деться. Ось, прим., у Москві на оброці працювали в купця 2 брати-кріпаки Дементьєви. Коли вони захтіли відкупитися, князів уповноважений (з наказу власника) заправив 4 тис. карб. Як виявилося, таких грошей у кріпаків не було з чого виплатити й тому їм загадано — „готовиться къ отѣзду въ Умань“ [1]), що, очевидячки, було для них найгірше, бо після цього вони пропонували „оброкъ, какой Вашему Сіятельству угодно будетъ назначить“ [2]). І це тоді, коли матеріяльне становище цих кріпаків аби-яке: — „Они не имѣютъ никакого имущества особого и по словамъ сторонныхъ весьма недостаточны“. Перспектива виїздити кудись до Гуманя — ясна річ, їх страшила, бо „жены ихъ взяты изъ мѣщанокъ и... они (сами) родились и выросли въ Москвѣ“ [2]). Без дозволу од князя уповноважений не наважився пообіцяти залишити їх на нових умовах у Москві, дозволивши тільки „до полученія отъ васъ приказанія — оставить ихъ въ Москвѣ... (доки з'ясується), что Ваше Сіятельство намѣрены будете съ Дементьевыми сдѣлать“ [2]). При всьому тому, перебуваючи перед тим у Москві (на з'їзді), Волконський купив у купця ще групу селян, хоч з усього не видно, щоб цю групу якось доцільно використано. Про одного тільки з групи цікавиться Волконський — це про візника. Виявляється, що й тут якась темна історія: — хоч його Волконський і купував, а тільки між селянами натомість опинився хлопець — його брат, „который находился въ башмачной наукѣ“. Доля цього хлопця аж надто нещаслива: йому 18 років, він малий на зріст, „весьма незавидной наружности и показываетъ больного, изнуреннаго лихорадкою“ [2]). Мабуть, що з цієї причини князь хотів „перепродать (его) Бибикову, для чего написана была купчая во время пребыванія Вашего еще въ Москвѣ“, себ-то Волконський склав купчу на продаж селянина, коли був у Москві на з'їзді організації. Щоб перевірити походження цього хлопця, уповноважений князів, не зважаючи на прохання родини кріпака, бере хлопця з собою в Нижній, сподіваючися у вотчині по дорозі „испытать его нащотъ искуства“ шевського „и ежели хорошо знаетъ свое ремесло, то польза отъ него будетъ“. В противному разі — за ним гнатись не будуть, тим більш, що його можна поміняти: „Бибиковъ (бо) дастъ на его мѣсто другого“.

Але мабуть що не ці всі дрібниці цікавили Волконського — не на те посилав він туди свого спеціяльного уповноваженого посланця влітку 1825 року з Гуманя. Хто саме був цей посланець — невідомо, можна сказати тільки одне що він був військовий, офіцер з тієї-ж дивізії, що й сам Волконський. Останній його вислав саме тоді, як виконував обов'язки начальника дивізії, від себе-ж, як дивізійного командира, князь згодом цьому офіцерові посилав ще додатково відпустки. Самий уже факт цього „відрядження“ був дуже характерне, розповсюджене явище для того часу; отож уже тут князь суперечить вищенаведеному самовизнанню про своє ставлення до офіцерів та салдат: дивізія, чи яка там військова частина, була неначе за той самий маєток, звідки за тисячі верстов можна було командирувати підлеглого для впорядкування своїх особистих справ, між якими було й доручення на купівлю князеві... „чаю

[1]) Лист 5. VIII-825. [2]) Лист 7. VIII—825.

и канфы“ [1]). Не викликало заперечень у князя и те, що його офіцер, одбувши там чотиримісячну відпустку, в своїому відпускному пашпорті „исправилъ 20-е число на 29“ [2]). Отож цей посланець у своїй подорожі не переставав провадити журнал листування, що за ним ми й подаємо тепер ці відомості про північні маєтки [3]).

Посланому своїому Волконський дав спеціяльне завдання: ліквідувати „прежнія упущенія“ — або одне слово — видерти з селян максимально, що тільки можна й як-найшвидше, за один раз. Від князя посланцеві було дано цілу інструкцію: чим і як залякувати, чого вимагати, скільки й куди вислати. А як-раз висилати, очевидячки, треба було без краю: і мати князева, і сам Волконський тільки й вимагали — вислати туди-то стільки-то тисяч, а туди — стільки на покриття боргу.

Отож згодом усе зібране чималою мірою посилано власникам. На місцеві витрати (податки, то-що) з оброку залишено було 1825 року мало, не кажучи вже за те, що надсилати сюди що-небудь князь і не гадав. Не може бути й гадки про будь-які витрати на самих селян з зібраних у них грошей. Щоб полегшити посланцеві виконати завдання, князь подав накази селянам для оголошування на зборах громад. На жаль, сами накази до нас не дійшли й ми можемо говорити про них тільки на підставі посланцевого журналу, як він сам пише про них. У цих наказах говорилося про розміри селянського оброку, негайність виплати. Взагалі, князь любить писати інструкції, накази, нумеруючи їх. Особливо виявилася організаторська роля князя в згаданій інструкції й, як засіб упорядкувати справу з одержанням прибутку від цих вотчин, розроблено цілу систему розрядів, на які треба було поділити всіх селян у цих вотчинах. Саму цю систему князь мабуть був надумав, щоб полегшити собі складання бюджету, зробити його реальнішим. Перший з цих розрядів, як князь гадав, повинні були становити селяни, що бажали-б вийти на волю. Але посланцеві зразу-ж довелося саме через цей перший розряд, змінити всю скалю. Як наслідок усього, розряди були такі: „первый разрядъ за неимѣніемъ желающихъ получить свободу, состоитъ изъ плательщиковъ“ — справних. II розряд — з платників, але таких, що тільки вийшли з неплатників, і III розряд — неплатники за минулий і цей 1825 роки. Першого розряду в Кирюшинській вотчині виявилося (очевидячки, як наслідок застосування всіх інструкцій, наказів) — 311 родин, другого — 129 і третього — 100 родин.

Селяни й собі — в одній з вотчин (Кирюшино) прохали — частина про те, щоб зменшити князеву норму, частина про те, щоб відстрочити термін виплат. Не перебулося й без того, що селяни в другій вотчині — (Заозер'ї) після того, як довідалися, чого хоче князь, ухвалили громадську постанову, що вони стільки платити „не намѣрены“. Тут посланець, проти волі князя, мусів був, як побачимо далі, навіть поступитися перед селянами.

Узагалі-ж, посланець мав від князя надзвичайні уповноваження: йому підлягали управителі, він умовлявсь, одержував і розподіляв оброки — одне

[1]) Лист 18. VIII—825. [2]) Лист 29. X. 825.

[3]) Весь журнал складається з „24“ листів (копії чи з переказаним змістом); до князя-ж з цієї кількости було надіслано „20“ листів.

слово, це були „глаза и уши“ Волконського. Отож коли ми далі поглянемо на те, що робив і чого досяг цей посланець — то мусимо головну відповідальність перенести на того, з чиєї волі все чинила ця людина. Намагався-ж посланець усіма приступними засобами витягти в селян грошей для князя яко мога більше: то він покликується на волю князя, то „избралъ средство откладывать свой отъѣздъ день за день — тѣмъ самымъ заставилъ многихъ крестьянъ выплатиться изъ долговъ, а принявши мѣры противъ лѣнивыхъ, надѣюсь, что и надалѣе оные будутъ исправными плательщиками“ [1]). Він і дипломат — він знає, чого приїхав (як князь мабуть знав, кого посилав) — „съ крестьянами я ужасно остороженъ, всякой предметъ, о которомъ предполагаю бесѣдовать съ ними, обдумываю нѣсколько разъ и приготовляюсь на всѣ возраженія, черезъ то много выигрывалъ и успѣвалъ убѣждать ихъ въ томъ что прежде мнѣ и на мысль не приходило... Въ Кирюшинѣ удалось многое, чего и не ожидалъ“ [2]). Вражіння з цього командирування утворюється таке, неначе-б він поїхав збирати контрибуцію, або що...

Становище селян, надто в Заозерській вотчині, і справді було таке, що посланцеві, їдучи туди, треба було на місці вважати на зручні випадки, щоб вибрати грошей як-найбільше. „Заозерскіе крестьяне не слишкомъ заботливы о улучшеніи своего достоянія, промыслы тамъ состоятъ не въ издѣлкѣ, а въ перепродажѣ солдатскаго рубашечнаго холста и прочихъ мелочей и сверхъ того есть кузнецы, занимавшіеся работою косъ гуртомъ; но какъ потребности въ оныхъ отъ недостатка въ деньгахъ уменьшились, то работа сія не вознаграждаетъ за труды и, какъ кажется, кузнецы остаются покойными до лучшего времени“ [3]). У Кирюшинській вотчині „неплательщиковъ много“ і хоч тому, мовляв, причиною старшини та збірщики, все-ж там є „довольное число обѣднѣвшихъ, которые не въ состояніи уплачивать оброки и должны поступить въ заведеніе“ [4]). Так і тут-же лихо — вище говорилося про перспективи для будь-яких „заведеній“. Винайшов був посланець ще один заробіток для неплатників — це послати на ярмарок у Нижній „въ земельную работу, которая довольно выгодна... можно надѣяться, что черезъ оную многіе выйдутъ изъ неплательщиковъ и поправятъ свое состояніе. Плата рабочему въ недѣлю 3—50 на хозяйскихъ харчахъ, каковая цѣна, при теперешнемъ на все упадкѣ цѣнъ, довольно высокая“ [5]). Отже-ж вже за 3 тижні ці роботи припинилися, бо пішли дощі — „Увѣдомленіе сіе быть можетъ и справедливо, но не менѣе того по нынѣшнимъ обстоятельствамъ нуженъ особый надзоръ въ оброчныхъ имѣніяхъ, а иначе бѣда“ [6]). Ще трохи про становище селян. В тому краї, як видно, для селян ліс був за видатне джерело до існування — і справді, лісу було чимало і в частині Волконського, й у його сусід. Отже-ж коли не тільки в сусідніх поміщиків, ба навіть у сусід — инших Волконських—селяни „пользуются правомъ порубки“, у Волконського селянам було заборонено рубати не то що справжній ліс, а й чагарник. І посланець, до всіх своїх уповноважень мав так само ще раз „запретить порубку лѣса, что до сего времени было оставлено на ихъ произволъ [7]).

[1]) Лист 18. X. 825. [2]) Лист 18. X. 825. [3]) Лист 18. X. 825. [4]) Лист 25. VIII. 825.
[5]) Лист 18. X. 825. [6]) Лист 29. XI. 825. [7]) Лист 13. X. 825.

Отож за таких обставин у маєтках, в обставинах підупаду цін та безгрішшя, важке завдання поставив Волконський свойому посланцеві: він повинен був ще більш „увеличить оброкъ въ то время, какъ они ходатайствовали объ уменьшеніи“ [1]) і це за тієї ще умови, що в сусідніх вотчинах оброк уже було встановлено значно нижчий.

В Кирюшинській вотчині (Нижегородської губ.) оброк призначено 30 карб. і внести наказано одразу. Хоч селяни й огиналися, але закінчилося тим, що посланець настояв на свойому й дав строку тільки 10 день на виплату недоплаток та оброку. І хоч і тут „въ неплатежъ оброковъ вмѣшивалось упорство“ [2]), все-ж залишалася встановлена од князя сума та норма.

Не те сталося в біднішій Заозерській вотчині. Тут, пише князеві посланець, „міръ... по замѣчанію моему бурливъ“ і посланцеві не пощастило успішно одстояти князеву волю до краю. На сході, пише він далі, „я пробовалъ всячески, чтобы оброкъ оставить наравнѣ съ Нижегородскими, но сего сдѣлать невозможно“ [3]). Ще перед посланцевим приїздом селяни ухвалили були постанову, що оброку вони платити „не намѣрены“; князь доручив цю справу тому-ж посланцеві; той „производилъ изслѣдованіе“ й мусів визнати таке: „оказалось, что отказъ сей послѣдовалъ не отъ нехотѣнія, а по бѣдному ихъ состоянію“ [4]). Все-ж-таки це не давало підстав посланцеві піти на значні уступки селянам. Він і далі вимагав 30 карб., і це тоді, коли по сусідніх вотчинах Одоєвського та Ланського було встановлено 18 та 20 карб. Нарешті, посланцеві все-ж довелося поступитись і, хоч сусідські селяни платили менше, — „я, не взирая на сіе, опредѣлилъ, чтобъ они уплачивали съ души по 25 руб. Просьбы и поклоны объ уменьшеніи было много, но я рѣшительно сказалъ, что дѣлаю сіе противу Вашей воли и то на сей только годъ, а за будущій не ручаюсь, чтобы Ваше Сіятельство согласились оставить сей оброкъ“ [5]).

Треба сказати, що Волконський що-до оброку визначився тут не тільки з-посеред инших поміщиків, а навіть инших Волконських: його брат Микита сам був призначив для тутешніх-же своїх селян не більш, як 25 карб. (правда теж вищий оброк, ніж у инш. поміщиків) і „крестьяне Ваши о томъ знаютъ“ [1]). Посланцеві довелося поступитись. Але все-ж, одійшовши тут од князевих інструкцій, посланець відчуває, що йому треба себе виправдати й князя заспокоїти: „Не сѣтуйте, Ваше Сіятельство, на меня за уменьшеніе оброка. Выгоды Ваши и необходимость сблизить къ порядку сіе Ваше имѣніе были побудительными тому причинами. Надобно быть на мѣстѣ и вникнуть во всѣ предметы встрѣчаемыхъ затрудненій — чтобы опредѣлить правильное ли дано всему направленіе или нѣтъ. Одно лишь желаніе угодить Вашему Сіятельству... заставляетъ меня забывать обо всемъ стороннемъ, лишь бы по возможности устроить и исполнить сдѣланное мнѣ порученіе“ [5]).

Але завдання посланцеве було не тільки встановити оброк, а й виправити недоплатку. Тут теж довелося побідкатися: недоплатки в Каширинській вотчині були з 1823 року, в Заозерській — з 1824 року. Отож стягати дове-

[1]) Лист 18. IX. 825. [2]) 15. X. 825. [3]) 18. X. 825. [4]) 21. X. 825. [5]) 18. X. 825.

лося й за ці роки і разом за першу половину 1825 року, та вже й почасти за II пол. І тут також у инших сусідніх поміщиків не так було скрутно: „Во всѣхъ имѣніяхъ, черезъ которыя проѣзжалъ, любопытствовалъ объ уплатѣ оброчныхъ и вездѣ недоимка ужасная, даже въ Шереметьевскомъ имѣніи — чего прежде не бывало“ [1]). Але-ж, беручи на увагу, що хоч і „справедливо, что промыслы для оброчныхъ упали, но и лѣность съ безпечностью немалое имѣютъ вліяніе“. А тому посланець постарався: в Кирюшинській вотчині „недоимки за прошедшій годъ и 1 половину нынѣшняго года оброчные съ частью 2 половины высланы... На декабрь должно надѣяться... совершенно окончить“ недоплатку [2]). Гірше було в Заозерській вотчині: тут посланець прогаяв 10 день і „ничего не успѣлъ сдѣлать хорошаго“ — було 3 сходки, зроблено розкладку, але заздалегідь можна було сподіватися, що 3-й розряд — неплатників — „будетъ превышать прочіе“ [3]). Будь що-будь, і тут посланець відносно все-ж-таки наладнав виплату оброчних. За час перебування посланця в самому Кирюшині він зібрав понад 30.000 карб. Сама система вираховування оброку була така: за неплатників платила вся громада, і крім того, громада-ж платила і за тих, кого сам князь що-року систематично почав переселяти в свій маєток на південь.

Нижче наведена таблиця показує рух сум, одержаних підчас перебування посланця в вотчині (1825 року):

Таблиця ч. 3.

Одержано			Витрачено		
Дата	Звідки	Сума (в крб.)	Дата	Куди	Сума (в крб.)
8. X.	Оброчні й недоплатки в Кирюшинській вотчині	27.000	2. IX.	Полк. Шварцу (для сенатора Рахманова)	11.000
6. IX.	Ще там-же	7.000	1. X.	Княг. Олекс. Миколаївні в СПБ	5.000
„	Те-ж з Заозерської вотчини	6.000	„	князеві С. Г.	3.000
„	Від купця Толбіна . .	4.000	29. XI.	Княг. Олекс. Микол. . . .	5.000
?	?	300	?	З наказу посланця ще . .	500
			?	Теж на місцеві витрати (податки, Опікунській Раді, то-що)	9.500
			6. XI	Княгині Марії Миколаївні .	1.000
			„	Пані Савіцькій	800
			„	Е. Н. Раєвській	1.000
			4. XII.	Толбіну	500
			„	Барановському (для Рахманова)	5.000
			?	Княз. С. Г.	2.000
	Баланс. . .	44.300		Баланс . .	44.300

[1]) 29. XI. 825. [2]) 10 X. 825. [3]) 21. X. 825.

Будь-що-будь, посланець відносно успішно впоравсь з покладеним на нього завданням, хоч треба визнати, що цьому допомагали й ті можливості (засоби) до цього, що в нього були.

Переселення на південь — ось що в першу чергу було за кару тим, хто не виплатив оброку. Посланець мусить констатувати, що виходячи, мабуть, з умов і без того злиденного існування, цей захід (авторські права на нього посланець цілком застерегає за самим Волконським), не справляє бажаного враження: „Переселеніе въ степь не очень пугаетъ, но я думаю что (это) минутная твердость, которую попытаюсь поколебать. Ежели же не удастся сіе выполнить, то Ваше Сіятельство не много выиграли отъ новаго Вашего изобрѣтенія“ [1]). А тимчасом життя в степу, мабуть, було нелегке, мати Волконського призначила саме тут оселити своїх бунтівників-селян. До всього-ж, як уже то згадувано вище, посланець проєктував посадити неплатників на панське господарство. Тільки-ж він, як видно, на цьому не настоював, бо-ж це, очевидячки, було не на користь самому князеві. Справді, за таких умов доводилося бути винахідливим, коли „нельзя пріискать средствъ, чѣмъ бы возбудить крестьянъ отъ безчувственности“[1]). Звичайно, слово, хоч-би яке міцне в устах цього військового, не допомагало й він вирішив ужити найстрашніших для тих часів заходів, бо в нього вже „поѣздка сія не обошлась безъ головной боли“. Отож, пише він, твердо вірячи, що „въ неплатежъ оброка вмѣшалось упорство,... я кромѣ грозныхъ изреченій (!) рѣшился было изъ нѣкоторыхъ семействъ — не взирая на очередь, отдать въ рекруты“ [2]). Як видно, цим він потрапив у найболючіше місце: „урокъ сей подѣйствовалъ весьма много и уплата оброка начинается успѣшнѣе не только за 1 пол., но и на вторую, ибо я объявилъ, что уплата одной части не можетъ отдалить отъ взысканія, ежели другая не будетъ въ октябрѣ уплачена“.

Але посланець пішов далі: „При всемъ томъ для общаго блага необходимо нужно будетъ изъ числа неплательщиковъ отдать въ рекруты, чтобы они не щитали что мѣра сія была предпринята только для испуга, а ктому же за Вами остается какъ кажется 2 квитанціи за взятыя Вами деньги, чѣмъ окончится щотъ и послѣдуетъ польза на будущее время“ — так легко вбиває двох зайців уповноважений Волконського. Нам-би може не слід стільки зупинятися на цьому засобові впливу, коли-б він — по-перше, не виявив, що Волконський (як і сила инших поміщиків) вмів видобути кошти й заборгуватися навіть з некрутських грошей і по-друге, коли-б цей факт не виявив, що Волконський і що-до цього засобу пристав на посланцеву думку. Заозерська вотчина була бідніша, гроші видобувати з неї було важко, отож уже 21 жовтня посланець пише князеві, що „безъ отдачи въ рекруты по сему имѣнію не обойдется, а потому нужно, чтобы Ваше Сіятельство ускорили высылки... довѣренности, по которой бы онъ (управитель) могъ отдать въ зачетъ будущихъ наборовъ за Нижегородское и за сіе имѣніе... О чемъ и отвѣтъ съ довѣренностью также нужно переслать по экстренной почтѣ... Ваша польза требуетъ ускорить, а моя обязанность Вамъ о томъ предварить“ [3]). Після ще

[1]) Лист 18. X.—825. [2]) 15 I. 825. [3]) Лист 21. X. 825.

одного нагадування (29 жовтня), управитель 4-го грудня вже одержав від князя листа з тими довіреностями на віддачу в некрути, яких так домагавсь посланець. Останній-же (чи не покладаючись заздалегідь на дозвіл та уповноваження від князя) згодився віддати в некрути 3 кріпаків „за неплатежъ оброка, изъ коихъ одинъ и за неповиновеніе къ отцу" — бо-ж „въ сильныхъ и упорныхъ болѣзняхъ нужны и рѣшительныя средства" [1]).

До таких самих репресивних засобів ще, крім того, слід додати віддавання в карбівничі та на земляні роботи.

Річ очевидна, що всі ці посланцеві заходи на князеву думку відповідали потребам та моментові в такій мірі, що князь їх не одкидав, а навпаки — підтримував. Звідси — та вдячність, яку почував завдоволений князь до свого посланця. Не дурно Волконський, надсилаючи довіреність на некрутів, у листі до вотчинного управителя подав такі добрі одзиви, що зворушений посланець уже від себе поспішає скласти „искреннюю благодарность за сдѣланные отзывы". Але, мабуть, відчуваючи, що де-в-чому поступившись селянам, він не додержав інтересів князя (а може той в одзиві що йому закинув), посланець додає: „душевно бы желалъ заслужить по сдѣланному мнѣ порученію Ваше вниманіе — но вижу, что не совсѣмъ успѣлъ въ томъ. По совѣсти я правъ и ежели сдѣлалъ ошибки, то причиною тому обстоятельства, а не моя безпечность или нерадѣніе" [2]).

Щоб князь хотів поліпшити духовне життя свого селянства або хоч уважно до нього ставився — ми не бачимо жадних ознак. А тимчасом посланцеві довелося зустрітися з виявами цього життя й своєрідно на них реагувати.

Річ у тому, що в селі Успенському всіх, геть аж до управителя, залякали сільські віщуни-знахурі. Про це писали князеві, а він, ніби відмахнувшись, відповідав так (з тим погодивсь і посланець) що, мовляв, „это бредни" [3]). Двічі посланець скликав людей, „говорилъ тексты изъ Священнаго Писанія, но не могъ убѣдить". Тоді цей офіцер своєрідно вилікував людей од чарівництва: він сказав, що коли в них буде напад хороби, то таких осіб покладуть і шмагатимуть аж доки хорий витримає, а „повторивши (опытъ) два раза, навсегда изгонитъ болѣзнь". Поки посланець був, чарівники заспокоїлися, але-ж селяни „все еще не вѣрятъ". Щоб ще дужче покарати, найстаршого чарівника загадано вислати до Гуманя — до князя.

Але що-ж князь? Як-же він реагує загалом на все це, яка його й у чому виявилася організаторська роля? Чи спочував він селянам і в чому це виявлялося? Звичайно, категорично, на підставі тільки цих матеріялів, відповісти на таке питання — було-б занадто сміливо. Але все-ж до характеристики з цього боку — теж можна вивести з фактів деякі риски.

Натрапив я на єдину згадку, яка свідчить за те, що князь цікавився долею селян — це в вищезгаданому заповідному листі Волконського до своєї матери — тут князь, кажучи, що в Нижегородській вотчині розділ до краю не доведено, додає, — „въ чемъ крестьяны весьма затрудняются" [4]). Та з усього вищенаведеного можна сподіватися, що й це був мабуть вияв тих-же своїх інтересів — передусім.

[1]) 23. IX. 825. [2]) 4. XII. 825. [3]) 29. XII. 825. [4]) „Записка", ст. I, § 4.

Далі подам декілька фактів, що додадуть трохи до характеристики князя, як хазяїна-організатора в цьому краї. Волконський досить уважно стежить за мандрівкою свого посланця: він і інструкцію йому виготував, і накази селянам (і не один, нумеруючи), і усні інструкції дав ще як той виїздив. Рідко, але шле він і листи, инколи це є „большой пакетъ". Мені пощастило зустріти вказівки на 3 листи-відповіді від князя за ці 4 місяці. Як можуть характеризувати князя надумані розряди? — Очевидно, він запровадив їх на те, щоб з них можна було встановити якийсь твердий бюджет, знати, на що розраховувати. Сума загального прибутку на рік 1826, що він її подає в своїй „Записці" до матери, як-раз приблизно й відповідає підрахункові саме за цими розрядами. Отож уживаючи такого заходу, князь пильнував своїх інтересів.

Ще є один факт до такої-ж характеристики: у грудні 1825 року до князя треба було надіслати низку відомостей, а саме: „1) объ молотильныхъ машинахъ, съ поясненіемъ, гдѣ и по какой цѣнѣ таковые покупаются и сколько таковая машина замѣняетъ собою рабочихъ людей или назначить сколько можетъ обмолотить и въ какое время, 2) объ дѣвушкахъ, находящихся у Бажановой — сколько нужно опредѣлить онымъ на ихъ одежду денегъ, 3) по дѣлу находящемуся въ Сенатѣ объ спорномъ имѣніи... какая послѣдовала резолюція сенаторовъ" [1]). Я обминаю тут самий порядок розташування таких потрібних для князя відомостей: машини, кріпачкам на одежу й справа в Сенаті. Поспитаймося визначити, до чого саме тут машини. Оскільки ніде не було й мови про серйозний замір князя почати господарювати на півночі, і коли пригадати [2]), що на цей час с.-г. машинами — власне, саме молотарками, на Україні дуже цікавилися, шукали, їх було дуже обмаль, то можна відповісти, що це запитання не стосувалося до господарювання в північних маєтках князя. Далі ми побачимо, що це потрібно було Волконському найшвидше для його нового південного маєтку. Як доводить перевірка и „Записки матери" з усього листування князь все-таки найуважніш поставивсь до оброчних підрахунків — скільки одержано, скільки належить, з копійками, дарма що разом з тим про суму своїх боргів він так і не знав...

Можна сказати, що на розвиток цих маєтків князь не сподівався: ще більше — не гадав він у них і господарювати. Пригадаймо всю оброчну політику князя в північних маєтках. Подаючи свою схему „розрядів", князь 1-й розряд приділяв спеціяльно для тих селян, котрі хотіли-б відкупитися на волю, отож це був один із засобів здобути одразу чимало грошей. Накладаючи тут оброк, князь запроваджував такий порядок, щоб за селян, що вінже переселив їх на південь, платили теж ці вотчини; оброк тут призначався, як то виразно помітно, такий, що експропріював селян на багато більше, ніж те робили сусіди-поміщики, що орієнтувалися саме на ці свої маєтки. Не гадав Волконський взагалі особливо боротися щоб зберегти ці маєтки, а ще більш — іти на якісь жертви заради північних вотчин, принаймні, для менш прибуткової — Заозерської. Млини „въ дурномъ видѣ"? — Не збирається князь

[1]) Лист 3. XII. 825.

[2]) Див. напр. „Матеріяли до іст. хрестоматії з краєзнавства" — Клепацький, П. Г. в „Зап. Полт. ІНО", ч. III, 1925/26 рік акад.

їх лагодити, а навпаки — загадує підготувати йому відповідь „объ продажѣ въ вѣчное владѣніе мельнику“ [1]). Не лякає його й перспектива „ежели приступить необходимо будетъ къ продажѣ Заозерской вотчины“ [2]). А тимчасом тільки ці оброчні маєтки давали йому чималий прибуток.

Усе це свідчить за одне: не тут був центр господарчої уваги, не з цього, як побачимо далі, можна робити висновок, що Волконський був поганий або добрий поміщик, дарма що кріпосник. У нього був цей центр господарчої уваги, виявляв князь і не аби-яке господарче зацікавлення, тільки не до півночи, а до господарювання на півдні. Північ відіграла для князя ролю колонії, звідки він нагромаджував капітал, щоб прикласти цей капітал на півдні на організацію нового господарства. Сюди — на південь — Волконський віддав свою господарську любов, інтерес, енергію, увагу, за південне господарство князь піклується й дорожить їм, як своєю дитиною.

ВОЛКОНСЬКИЙ І ПІВДЕННЕ ГОСПОДАРСТВО.

Тодішній південь з його темпом життя взагалі подобавсь Волконському, тут бо відчувалася нова течія в суспільному житті, і ця частина кол. Російської імперії правила була в ній тоді трохи чи не за Клондайк. Тут могли розгорнутися різні господарські експерименти, що на них нелегко було зважитися в Центральній Росії. Це було справді вдячне поле діяльности для енергійної людини. Якраз такої вдачі був декабрист Волконський. Одеса — улюблене місце перебування Волконського — ось що він каже про це в своїх „Записках“: „Родъ общественной жизни Одесской мнѣ очень понравился... бытъ одесскій въ тогдашнее время былъ самый пріятный; общество не было стѣснено... аристократическими замашками“... „И я привязался къ этому краю и по вольному моему быту въ ономъ, и по занятіямъ по устройству хозяйства“ [3])...

В переконаннях Волконського, в буржуазизації його поглядів південь відіграв видатну ролю: саме південне „самоотверженіе отъ аристократическихъ началъ придавало какую-то восторженность частнымъ убѣжденіямъ“ [4]). Особливо й остаточно прив'язали Волконського до півдня — це „занятія по устройству хозяйства“, якого він тут собі набув. Це господарство було таке, що на ньому князь міг скільки завгодно провадити „занятья“: по-перше це було „мѣсто на постройку дома... подъ городомъ (Одесою), въ прекрасной мѣстности надъ моремъ“, а по-друге „дикая степь“, „пустопорожняя земля“. Якщо пам'ять Волконського не зраджувала на той час, коли він писав свої „Записки“, землю в цьому краї він придбав собі р. 1816 у сенатора Г. Н. Рахманова в кількості 10.000 десятин „по цѣнѣ публичнаго торга правительственныхъ мѣръ“ за 18.000 карб. асигнаціями — чи $5.147^{3}/_{7}$ карб. сріблом. Земля лежала в Дніпровському повіті, Тавр. губ., на лівому березі Дніпра, в степу, біля Молочних вод. Волконський і в „Запискахъ“ не заспокоюється, аж поки не доводить успішність цієї своєї оборудки: він, мовляв, купував десятину по 1 карб. 80 коп. асигнаціями, граф Строганов р. 1836 тут-же платив уже по 20 карб. асигн., а р. 1862 Фальц-Фейн пропонував доньці Волконського по 23 карб. сріблом за десятину; продали-ж вони землю, як свід-

[1]) Лист 2. IX. 825. [2]) „Записка“, ст. III, § 21.
[3]) „Записки С. Г. Волконскаго“, ст. 400. [4]) ibid, ст. 420.

чить молодий Волконський, р. 1899 по 90 карб. сріблом тому-ж Фальц-Фейнові. Та й ще більше: з одних тільки 9.000 дес. від Фальц-Фейна р. 1862 одержали прибутку 7.000 карб. срібл. на рік, а з усім иншим прибутком річний прибуток переважав купівельну ціну на 3.257 карб. срібл.

Констатуючи такий факт, старий уже Волконський в „Записках" ще раз користується з цього, щоб довести користь вільної праці перед кріпацькою— тут Фальц-Фейн для нього ідеал: „Господа защитники крѣпостного права убѣдитесь изъ этого, какова цѣнность земли при вольномъ трудѣ. Вѣдь Фейнъ не дворянинъ а извлекаетъ доходъ не крѣпостнымъ правомъ, а вольнымъ трудомъ; онъ самъ создалъ свое состояніе и изъ простыхъ колонистовъ владѣетъ теперь... десятками тысячъ десятинъ... и поэтому, самъ добывъ копѣйку умѣетъ и беречь ее" [1]). Я цю цитату, що свідчить про переконання Волконського вже на кінець життя, навмисне оце навів, щоб порівняти нижче з тим, яким кріпосником і поміщиком на півдні був цей декабрист на ділі; що-до північних маєтків — ми говорили вище.

Року 1819 князь розпочав на півдні свою господарчу діяльність: він спеціяльно для цього їздив до СПБ „чтобъ оборотомъ займа въ Опекунскомъ Совѣтѣ на имѣніи Нижегородскомъ, въ моемъ владѣніи состоящемъ, добыть капиталъ" [2]). Очевидячки, що грошей князь тоді здобув і розпочав роботу вже з цього-ж 1819 року: будує дім в Одесі та на придбаній степовій землі заводить новий маєток — Ново-Реп'ївку. На 1825 р. в Одесі він має уже будинок „оцѣненный въ 98.000 рублей въ несгораемыхъ матеріалахъ" [3]).

І все-ж, підчас матеріяльної скрути, князь не вагаючись згоджується закласти цей будинок. Але немає розмови про те, щоб продати чи закласти Ново Реп'ївку. Навпаки, по-при все безгрішшя, князь своєчасно виплачував усі виплати Рахманову за покуплену землю, в своєму заповіті Волконський настоює, щоб, згідно з умовою, Рахманов швидше склав купчу, нарешті — він подбав про те, щоб ще більш закріпити за собою куплену землю такою високою невстойкою, як 160.000 карб. та „Сверхъ сего онъ обязанъ будетъ пополнить убытки по здѣланнымъ расходамъ въ имѣніи на устроеніе онаго" [4]). Очевидячки, що й правду казав князь, коли в-осени 1825 року писав з Одеси в Ново-Реп'ївку: „Дѣло Ново-Рѣпьевки близко мнѣ къ сердцу... образовать сіе имѣніе и здѣлать изъ него доходное" [5]).

З 1819 року князь починає заселяти степ селянами з російських губерень. Цього року йому подарувала мати 63 душі з свого маєтку, що в Сарат. губ.; щось року 1820, князь переселяє ще 26 душ з Нижегородської губ., згодом йому мати дарує ще 11 родин селян з другого свого маєтку, що в Симбірській губ. Серед селян чималою мірою — із 63 душ — 9 — є „находившіеся подъ судомъ и отданные на поселеніе" князеві в новий маєток за повстання в маєткові матери — Волконської. Що-до віку, то (з переселених спочатку) основна маса (41 душа з 63) — віком від 20 і старше років; є між ними 60, 70-ти літ; з другої партії — (44 душі) — старші од 20 літ — 25 чо-

[1]) Стор. 399—„Записки". [2]) Ibid., ст. 400. [3]) „Записка матери", ст. 111, § 18.
[4]) „Записки матери", ст. 1, § 10. [5]) Лист до Заблоцького 9. IX. 825, в'язка 232, стор. 21.

ловіка. Звичайно, у нас немає сумніву в тому, що князь приймав од матери ці подарунки аж ніяк не на те, щоб відпустити на волю подарованих селян. Навпаки — тоді, коли (разом з Волконським) складалися програми організації, говорилися палкі промови про необхідність розкріпачити селян, і т. инші зміни в суспільному житті, селяни були потрібні князеві як-найбільше в здійсненні його намагань — зробити Ново-Реп'ївку „доходнымъ имѣніемъ".

Подарованих, чи власних селян, Волконський одразу-ж, не чекаючи на те, коли ще будуть полагоджені формальності, звязані з переселенням, уже розселює в степу. Ось про селян, подарованих князеві р. 1819, він пише про дозвіл до Таврійського начальства тільки згодом, на папері з філіграни 1821 року; або ось ще пише про своїх нижегородських селян: „Принадлежащихъ мнѣ собственныхъ моихъ крестьянъ... имѣю я намѣреніе переселить на пріобрѣтенную мною... землю, куда они мною уже и переселены", закінчує він у другому проханні до „Таврическаго Губернскаго Правительства" [1]).

Для успіху справи свого маєтку Волконський забуває й про родинні почуття. Коли він сповіщає листом свого вірного прикажчика з Ново-Реп'ївки про смерть батька, то зовсім несподівано йде далі така мова: „я т е п е р ь (підкреслення моє. *А. К.*) буду имѣть способы умножить къ заселенію Ново-Рѣпьевку; крестьянъ (мріє він) переведу только тогда, когда обезпечено будетъ ихъ продовольствіе щасливымъ урожаемъ" [2]). Він уже має й конкретне вирішення: „всю же челядь дворовыхъ, которые мнѣ могутъ достаться, я еще зимою велю переслать въ Ново-Рѣпьевку, чтобы съ весны употреблены могли бы быть... на работу" [3]).

Ще 1823 року Ново-Реп'ївка енергійно й швидко будується: Дніпром гонять камінь, ліс, селяни роблять цеглу, будуються землянки, розбиваються горóди, панський садок. Селянам, що їх переселяють, дається на родину 3 десятині з цілини, задурно по 1 парі волів, 1 корову й віз [4]).

Асортимент культур уже ширіться: якщо для р. 1823 ще йде мова про жито й ячмінь, то вже року 1825 були в засіві такі культури: жито, пшениця озима, пшениця арнаутка, ячмінь, овес, просо, гречка, горох, квасоля, голий ячмінь, єгипетське жито, льон і конопля. Запровадження до плодозміни таких культур, як бобові, безперечно, є ознака хоч тенденції до відносно інтенсивної системи господарювання.

Але за тодішньої техніки взагалі, та ще за можливостів російського поміщика зокрема — умови до господарювання, і до того-ж — у цьому районі, були особливо важкі. Маєток був серед степу, річки близько не було, воду здобували з колодязя, окрім того — маєток взагалі був розташований на підвищеному плато, серед степу, близько біля Криму. Ось усі ці умови надзвичайно шкодили, навіть — трохи чи не підрізували молоде господарство. А з другого боку, що-до того-ж-таки розташування, то князь і вдало вибрав місце: звідси близько до Криму, близько й до Дніпра—так-би мовити — і до ринку, і до шляху.

---

[1]) Філіграні 1821 року; в'язка 250, справа 808. [2]) Лист до Заблоцького 12. IX. 824 р. з Київа.
[3]) Там-же. [4]) За інструкцією Волконського 1825 року.

Але по-при все те одстоювати тут урожай було надзвичайно важко: то страшенна й часта спека, то дощі, то град, то нарешті — сарана, все це ввесь час нищило урожай. „Принимались мы косить сѣно, но вовсе травы нѣтъ. Два раза выѣзжали на степь пробовать, то один косарь 2 пудовъ не накоситъ... У всѣхъ одинаково, никто не похвалится, что косилъ... Ни одного разу дождя не бывало, а потому и хлѣбъ засушило... въ окружности жители принялись за хлѣбъ — снимать, дабы избѣгнуть отъ сараны, а то много портитъ. Хлѣбъ будетъ дорогой — въ Крыму все сарана выѣла и траву тоже. Чумаки ѣдутъ и говорятъ, что скотину свою поморили, нечѣмъ кормить, а татары скотину свою выгоняютъ въ нашу сторону, оттово, что нечѣмъ кормить“ [1]). А тимчасом, за півтора місяці перед цим повідомленням були такі зливи, що „вода (аж) въ балкы“ понабігала [2]). Сарана захопила й Ново-Реп'ївку — тут „довольно сараны... нинѣ въ огороди плохо деревья живутъ, персики плохо принялись“ [3]), а гречку так і зовсім поїдено. Тільки жито найкраще виносило ці умови. З решти-ж збирають малий урожай, як от, прим., пшениця-арнаутка — її від засіву 83 чтв. зібрано 124 чтв., урожай вівса „весьма плохъ и неслыханно, чтобъ собрать меньше, нежели было засѣяно“ і це вже не одного року, а „нѣсколько-лѣтній урожай“; в селянських та панських засівах проса „сарана здѣлала.. большой вредъ“ [4]); „худый“ також був урожай і на горох, і на квасолю, поганий на коноплю, „посредственный“ — на льон та на озиму пшеницю.

Чим і як могли боротися за урожай? З посухою — ніяк, для дощів — стежили за тим, як прибуває вода, для сарани — копали рівчаки.

З усього урожаю залишали частину, а то так і все, на засів, частина йшла на прохарчування пересельців та робітників і тільки незначну решту в ці роки продавано на Кахівському ярмарку в Перекопі. Пробують видержувати хліб до весни, сподіваючись, що потім зможуть дорожче збути. Але це вже передбачалося і була змога зробити тільки в 1826 р., а до того ні врожай, ні умови не тільки не дозволяли систематично видержувати хліб і його продавати, як і інші хлібороби, але часто-густо самому князеві доводилося прикуповувати й одсилати в маєток різне зерно. А коли вже спромагалися продати, то знов-же біда була в тому, що коли економія мала щось на продаж, то те разом було й у хліборобів-сусід, а тому ціни відносно падали, були навіть невеличкі — як ось, прим., на арнаутку — культура, якої і в економії князь наказував „хранить в запасѣ, неупотребляя даже на экономическій расходъ, чтобъ имѣть годовалое зерно хоч малую частицу въ запасѣ на посѣвъ“ [5]), так ця арнаутка цінувалася 10 карб. четверть, озима 3 карб. (для V. 1823 року) і „болѣе никто непокупае и гаваритъ не хоче“ [6]), скаржиться князеві управитель Ново-Реп'ївки Заблоцький.

Отож, неминуче, господарство повинно було бути дефіцитним, принаймні, на перший раз: і умови зовнішні, кліматичні, і період організації — все каже

---

[1]) Лист Заблоцького до князя 1823 р. 28. VI. [2]) Лист Заблоцького 17, V—823.
[3]) Лист Заблоцького 14 VI—823. [4]) З листа Волконського з Одеси. 9. IX. 825.
[5]) З листа Волконського з Одеси. 9. IX. 825. [6]) З листа Заблоцького. 17. V. 823.

за те, що зіп'ятися цілком на власні ноги господарство не могло. Не було надії, щоб цьому допомогла й інтенсифікація: все-ж жадної машини в маєтку не було — може тому, що князь мав дарову й без того робочу силу? Так в'н-же ще й наймав її, а швидше мабуть тому, що не було таких машин, та ще тим більш, неламких, випробуваних. Недурно Волконський, як ми згадували вище, запитував північні маєтки про молотарку.

Отож, поки-що князеве господарство діяло головним чином, не на ринок, а на самого себе, було в основному — споживче господарство. Можливо, що на цей час не можна цілком ще говорити про Ново-Реп'ївку, як про „господарство", принаймні, про сталу систему господарювання. Ось маленький рахунок каси маєтку за чотири весняно-літні місяці — лютий-травень 1825 р., себ-то за той рік, коли господарство вже хоч начорно, а було організоване [1]) (склав за звідомленнями управителя):

Табл. ч 4.

Д.					К.
ч.	Звідки одержано	Сума (в крб.)	ч.	Куди витрачено	Сума (в крб.)
	Місяць лютий 1825 р.				
1	Від князя Волконського	1.000	1	Витрачено (на вільнонайманих робітників, на мандрівки в справах маєтку)	594
2	З инших джерел (горілка та пасовиська)	1 175	2	Saldo на 1—III	1.581
	Баланс . .	2.175		Баланс . .	2 175
	М-ць березень:				
1	Saldo від лютого м-ця	1.581	1	Витрачено (на харчування людей та коней)	1.305 (?)
2	Виручено за пшеницю в Перекопі	380			
3	Від пасовиськ, то-що	377	2	Saldo на 1—IV	933
	Баланс . .	2.338		Баланс . .	2.338
	М-ць квітень:				
1	Saldo від березня м-ця	933	1	На харчування	1.553
2	Від князя	1 200	2	Saldo на 1—V	579 (?)
	Баланс . .	2 133		Баланс . .	2.133
	М-ць травень:				
1	Saldo від квітня м-ця	579	1	На ярмарку витрачено (для маєтку)	822
2	Прибуло (від князя)	200			
3	Перевитрачено	43			
	Баланс .	822		Баланс . .	822

[1]) В'язка 201, Д. 408 № 4.

Аналіза цього балансу доводить, що на весну господарство потрібувало дотації. З прибутків — чималий був прибуток від горілки, пасовиськ; хліб на весну давав прибутків на невеличку суму й, власне, його не вистарчало, бо людей харчували на куповане збіжжя. З витрат — найбільше йшли гроші на харчування коней та людей, на купівлю на ярмарку потрібного ременанту, то-що.

Отож, дотації можливі були й ішли тільки від князя не тільки в грошах, але й у натурі — то з спеціяльним призначенням — напр., 500 карб. на будівлі [1]); то спеціяльно на засів Волконський присилає зерна — навіть такого, як жито та пшениця. Присилає князь і коней для заводу, найнятих людей, хліб висилає не тільки на посів, але й на харч; коли-ж йому трапилося, то він покупив у волохів кіз та овець і теж переслав у Ново-Реп'ївку.

Князь весь живе в маєткові; хоч-би де він був — його цікавить все, що як-небудь зачіпає життя цього маєтку: з Одеси, прим., він запитує управителя „напиши мнѣ, почему можно, теперь у васъ покупать хлѣбъ для моего соображенія“ (підкреслення наше. *А. К.*) [2]).

Князеві управитель Заблоцький пише з кожного місця, де тільки йому доводиться бувати в справах Ново-Реп'ївки: з Перекопу, Каменки, Кахівки, Бориславу, не кажучи вже про саму Ново-Реп'ївку. В цих листах відбивається щоденне життя маєтку: і збирання хліба, і подробиці будування, про коней, про годування худоби, про хорих на селі, про хліб і т. инше, що, очевидячки, дуже цікавило князя, примушувало його ввесь час чекати листів од Заблоцького. Характерно, що князь на кожному з листів робить зазначку — коли одержано й де саме. Від свого дописувача князь вимагає акуратности — ось, прим., в одному поданому „донесеніи“ управитель не проставив до відомостей дату — князь і на це звертає увагу [3]).

Сам князь теж пише в Ново-Реп'ївку з кожного місця, де тільки він бував: з Київа, Одеси, Гуманя, з Петербургу, з Кавказьких вод, Каменки, Бориславу. Листи ці дуже часті — ось дати — 23, 24 червня 1825 року або серпня 1, 5, 13, 18, лютого 8, 18, 22, жовтня 7, 15, 16, 16 — 1825 р. і т. д. [4]).

У своїх листах князь запитує про ціни на хліб, про те, що коновал, як він гадає, погано працює, про те, що він з'ясував питання про злучку кобил, зокрема — вороної, про служницю і т. и. низка дрібних завважень, запитань, залишаючи з усього чернетки, аж до вказівок інструктивного характеру включно — про худобу, про овець, то-що, з кошторисними розрахунками на селянські хати, власноручним вирисовуванням їхніх планових проєктів, вказівками до деталів будинків та плану, з загальним читким уявлінням плану цього села, то-що, скількись разів складає й переробляє список городнього насіння, навіть подає його в латинських назвах.

Встановлюючи норми пайки для двораків, Волконський доходить до незвичайних деталів (теж інструктивного характеру) — „холста на рубашку на

[1]) Лист Заблоцького 23. V—823. [2]) Лист князя 7. VII. 825.

[3]) Лист князя до Заблоцького 24. VI. 825.

[4]) Пригадаймо, що на північ за 4 місяці командированій особі князь послав щось усього зо 3 листи.

16 человѣкъ каждому (по 12 арш.) аршинъ 192, цѣна по 35 коп., 4-мъ женщинамъ на рубашки холста на каждую по 16 аршинъ — 64 аршина“ [1]) — і т. д. з декількома варіянтами. Він звертає велику увагу на справи звідомности в маєткові — то він прохає перевірити рахівничі книги, то заінвентаризувати худобу, то, нарешті, серед його паперів ми знаходимо проєкти зразків ордерів на горілку, видану в шинок, теж на пшеницю, то-що. Для себе він робить низку спеціяльних „Замѣчаній по Ново-Рѣпьевкѣ“ [2]), де є нотатки про різні речі до млина, колодязя, є тут цілий пам'ятний запис про роботи найпершої черги — як от прим., перевезти цеглу, що зробити, і т. д. Нарешті, не обмежуючись цим усім, князь сам об'їздить Ново-Реп'ївку. Отож уже року 1825, в-осени він одвідує маєток, всебічно обслідує його й після обслідування надсилає розроблену ще одну інструкцію, де детально сказано — що „замѣчено“ підчас ревізії та що слід зробити, як бути надалі, то-що.

Князь надзвичайно гаряче ставився до справи організації Ново-Реп'ївки й так гаряче, що життя та інтереси маєтку щільно переплітаються з особистим життям Волконського. Отож одружуючись в-осени р. 1824 з Марією Миколаївною Раєвською — князь, сповіщаючи про це свого управителя, в тому-ж таки листі трохи нижче робить розпорядження про ячмень, овес, то-що. Він їде до СПБ — „хотя я буду на весьма короткое время“ — все-ж поспішається нагадати про засіви, харчування людей та коней [3])... Волконський сам признається, що „Сіи мои въ экономію предписанія и вамъ увѣдомленіе довольно пространно и подробно по частямъ обдуманно“ [4]). Перед нами господар-поміщик, якого цікавить кожний момент у житті його молодого господарства. Але до цих усіх моментів князь ставився критично, хоч і не без певного оптимізму: у вересні, ще тільки на закінченні господарчого року, Волконський уже поспішає подати свою оцінку й разом — завваження до врожаю цього року (1825) та майбутнього надалі. Князь оцінює урожай — окремо для кожної з культур — добрий, „посредственный“, „весьма малой“, „весьма плохъ, неслыханно чтобъ собрать меньше, нежели было засѣяно“, „урожай хорошъ, принявъ особенно въ соображеніе, что здѣлано оному сараною нѣкоторой вредъ“.

Подаючи таку здебільшого негативну оцінку, князь перший поспішає заспокоїти свого управителя—„Симъ нѣсколько лѣтнимъ урожаемъ не отчаиваться“ (для вівса); ось для гороху — „не отчаиваться худымъ урожаемъ и засѣять гораздо болѣе“, „о фасоли также не отчаиваться“ — і т. д. Довідавшись, що зерна з копи набрано сам-8 — запитує, чи не тому, що копи були не зовсім повні. На врожайність Волконський дивиться так, що урожай „зависить будетъ отъ воли Божей и отъ твоихъ (управителевих) неустанныхъ трудовъ“ [5]). Тут-же, щоб орієнтуватися, князь подає завваження до майбутнього посіву, розрахунки на витрати хліба з цього урожаю й т. д. У всіх цих розрахунках та завваженнях князя проглядає відносно обережний та передбачливий, певний себе, господар. Ось зібрано жита (найбільше) — 421 чтв., і князь пропонує

[1]) В'язка 201, № 5. [2]) В'язка 201, Д. 409, № 6.
[3]) Лист Волконського до Заблоцького 12. IX. 824 з Київа. [4]) Теж 9. IX. 825.
[5]) Лист до Заблоцького 12. IX. 824.

обережно витрачати зерно. За своїм планом, Волконський чекає на переїзд ще 200 селян, окрім того, має на оці поширити на той рік засів — то „все сіе есть въ сложности столь значущій расходъ..." [1]), що треба жито зберегти на запас; так обґрунтовує свої висновки князь. Передбачаючи приїзд пересельців, князь наказує збільшити засіви проса та гречки.

Господарчі завваження Волконського викривають в ньому якщо не порівнюючи досвідченого для свого часу господаря, то принаймні особу, що була глибоко зацікавлена господарством: то він наказує переховувати саме годовале зерно, то радить звезти до гамазею пшеницю й передержати її до весни, він спитується випробувати окремі сорти хлібів, шукає сам причин і шляху до кращих урожаїв. Ось овес уже декілька років, як родить дуже погано, і князь наказує „не отчаиваться, но обратить вниманіе къ избранію лучшаго времени къ засѣву и выбору удобнѣйшей земли. Также обратить вниманіе на лучшее обрабатываніе земли"... „Я также постараюсь вамъ выслать малую частину на засѣвъ овса называемаго много годнаго, а также чернаго — увидимъ, не будетъ ли отъ оныхъ выгоднѣе урожай".

Волконський придивляється, як господарюють у культурних сусід і одразу-ж у нього готовий наказ: „Какъ на Молочныхъ у нѣмцевъ и въ Лепечихѣ и въ Знаменкѣ почти всегда хорошо овесъ родится, то распросить тамъ, какъ обращаются, причины онаго". Але-ж і тут він підходить критично до всіх досвідів: „конечно, надобно руководствоваться опытами, но не слѣпо повиноваться предразсудкамъ. Будущею весною я непремѣнно хочу засѣять не менѣе 50 чтв." — закінчує він [2]). Про заведення доброго насіння князь дбає не тільки в своїому, але й у селянському господарстві: з лишку доброго насіння в маєтку наказується позичити зерна селянам, „чтобы они завелись хорошими сѣменами", з застереженням, щоб управитель простежив, чи селяни справді витратять зерно саме на таке призначення [3]).

Коло господарчих порад та наказів Волконського далеко ширше: він прохає просо продавати в пшоні „буде возможно при удобныхъ случаяхъ"; він подає поради й про те, як годувати вільних робітників, як легко робити перевози, з Гуманя висилає розцінки на вино, вимагає щоб якість горілки була стала, обстоює за певною системою її продажу. Треба будувати нову гатку — і князь уже встановлює її розміри; обслідуючи він завважив у селян гірші хліба — знаходить причину в тому, що „дурно взбороновано", очевидячки, „дурныя бороны" — зразу-ж встановлює, які саме й з скількома зубцями повинні бути борони, встановлює розміри скирт панських і т. инш. Свій досвід та господарчі знання князь дістає в першу чергу — з постереження: хоч-би де був, хоч-би де проїздив, скрізь князь звертає увагу на те як поставлено господарство в маєтках, щоб поповнити й збагатити практику маєтку в Ново-Реп'ївці. З цього господарства князь не збирається видобувати максимальні прибутки, як то він робить з північними. Навпаки, тут, як бачимо, Волконський свідомо втримується від продажу зерна, чи то бажаючи залишити більше

[1]) Лист Волконського до Заблоцького 9. IX. 825 з Київа.

[2]) Лист князя 9. IX. 825.

[3]) Лист Волконського до Заблоцького 18. VIII. 825.

на харчі, чи на засів. Ось що каже він про 421 чтв. жита: „Собраннаго жита я ненамѣренъ продать ни одного зерна“ [1]). З 131 чтв. пшениці можна продати 60 чтв. Зібравши пшениці-арнаутки 124 чтв., князь, хоч цей сорт „въ лучшей цѣнѣ, нежели озимая“ (близько 10 крб. чтв., тимчасом як та 3 карб.), наказує „хранить въ запасѣ, неупотребляя даже на экономическій расходъ“.

Натомість князь ставить собі єдину мету — поширити засів: пшениці арнаутки було засіяно 83 чтв. — „желаю, чтобъ засѣвъ оной былъ бы въ крайней мѣрѣ 100 чтв.“; овес усі роки погано родить — теж „хочу засѣять не менѣе 50 чтв.“, хоч для цього йому доведеться ще діслати зерна на засів. Те-ж можна сказати й про інші культури, для яких князь наказує заздалегідь „усилить приготовленіе земли подъ озимые засѣвы“ [2]). Отож поширення засівної площі — єдина основна мета господарства на цей час. Князь одночасно зацікавлений також і в поширенні засівної площі своїх селян-хліборобів. Він каже: „На засѣвъ крестьянамъ не жалѣть давать зерна, чѣмъ больше засѣютъ тѣмъ лучше; посмотрѣть чтобы засѣвы хорошо дѣлали“ [3]). Князь дбає, щоб раніш поселених селян обов'язково забезпечити „на засѣвъ проса, принявъ въ соображеніе, что сарана здѣлала въ ихъ поляхъ просяныхъ большой вредъ“ [4]). Дбає князь, як ми згадували те й вище, — про забезпечення селян добрим насінням.

Новим селянам князь приділяє 3 десятині на родину, задурно, дає худобу, віз. Малу кількість десятин наділу на родину очевидячки треба пояснювати обмеженим запасом інвентаря та зацікавленістю князя у власному заорюванні й робочій силі, як то побачимо нижче. І все-ж уже в-осени 1825 р. князь обіцяє селянам, у яких буде більший засів, зробити полегкості в повинностях „по имѣющемуся прибыть довольному количеству работниковъ“ [4]). Але й нові пересельці зразу-ж здобували ділянки по різних культурах (принаймні, головних). Все це, мабуть, ішло до однієї мети: князь хотів забезпечити собі й робочу силу постійну й з другого боку — як-найшвидше зняти з свого бюджету харчування цих робітників.

Відсутність реальних можливостей примушувала залишати землю гуляющою, без обробки. Єдиний прибуток така гуляща земля давала з пасовищ. І ось, коли трапилися вільні поселенці-хлібороби — князь радо чіпляється за цю можливість. Ще й раніш, р. 1823, до управителя Заблоцького навідувалася партія поселенців, але тим разом управитель дав за них негативну відповідь: мовляв „они имѣютъ скотоводства довольно, а болѣй лошадей, такъ что одинъ имѣетъ штукъ 40, а другой тоже 50, то я думаю, что они нам не нужны“ [5]). Пасовища були цінні й для самого маєтку, отож треба було тільки когось охочого обробляти землю. Тільки 1825 р. такі знайшлися. В лютому ц. р. князь з радістю дозволяє якомусь Толстолєсову обробляти землю 3 плугами, з виплатою зерном: Волконський при тому пише Заблоцькому що буде дуже вдячний Толстолєсову, „ежели онъ, убѣдивъ другихъ вольнаго состоянія людей дѣлать у меня хлѣбопашныя обзаведенія за чиншъ ли, какъ

[1]) Лист князя 9. I. 825. [2]) Лист Заблоцькому I. VIII. 825.
[3]) Лист Заблоцькому 12. IX. 825. [4]) Теж. 9. IX. 825.
[5]) Лист Заблоцького до князя 17. V. 823.

шляхта въ Польши, или исъ копны, какъ хуторяне около Одессы, Херсона и Николаева, равно мѣрою, деньгами или скотиною за пастьбу... и ежели бы нашлось нѣсколько охотниковъ на сіе, то я бы согласенъ бы былъ сдѣлать въ новомъ мѣстѣ колодезь и опредѣлить особенное вольныхъ хуторянъ урочище" [1]).

У Волконського можна взагалі завважити, як характерну рису, незвичайну завзятість, коли він береться за віщось, хоч разом і вміння часто використати всяку нагоду. Князь — впливовий офіцер разом з тим не від того, щоб узяти підряд хоч-би й на те, чого в нього ще немає: у лютому 1825 року він бере підряд на поставку в армію ячменю та вівса, а ось в-осени 1825 року — Волконський збирається ткати полотно для війська. Для цього князь зразу-ж уживає заходів, щоб закласти фабрику полотна: виробляє проєкт штатів, форми обліку, звідомлення, навіть висуває кандидатів з селян на ті чи інші посади, — з таким, прим., обґрунтуванням — „N мужикъ смысловатой и я думаю, что изъ него можно здѣлать клюшника"; передбачає князь при цьому й незручність, що виходила з неписьменности згаданого кандидата, як він „неграмотенъ, то онъ для своей повѣрки долженъ по русскому обычаю завести корбы, по которымъ онъ и отмѣчаетъ выдачи" [2]).

Ми вже говорили про те, як реагував Волконський на пропозицію Толстолєсова: у князя теж уже готові були й умови — хутір, колодязь, платня, то-що.

В маєткові князя провадився продаж горілки; очевидячки, Волконський ретельно стежив за її постачанням та збутом, бо з Одеси, наприклад, запитує, „желаю знать, сколько вамъ нужно водки для обезпеченія винной продажи" [2]). З горілки маєток досить рано почав широко промишляти, використовуючи для цього своє географічне положення хоча-би й для перепродування: ось р. 1823 в травні до Криму відіслано 763 відер, до Гуманя 284 відер. У самій Ново-Реп'ївці є економічний шинок. Р. 1825 Волконський після свого обслідування Ново-Реп'ївки вирішує звільнити старого шинкаря, взяти нового за платню в 10% з обороту, подає вказівку про те, як провадити „щотъ при продажѣ вина изъ подвала", встановлює низку правил: щоб до вина не підмішували нічого, щоб не продавали чарками, не давали набір; передбачає князь і вийняток з цього правила — це весілля, коли можна провадити продаж і на кварти. Цього всього князеві замало: він наказує й у новому хуторі під Ново-Реп'ївкою „учредить также поудобности шинокъ. Цѣна же водки отъ покупнова ведра 10 руб." На горілку слід робити 2 проби. Але й цього мало: князь збудував нову греблю, там, як видно, „бойкое мѣсто" — він наказує збудувати саме в цьому місці новий шинок.

Звичайно, щоб говорити про якийсь серйозний ухил в бік інтенсифікації господарства Ново-Реп'ївки — не можна; але все-ж-таки треба відзначити деякі заходи, що виявляли бажання Волконського обставити маєток яко-мога найкраще, принаймні повніше забезпечити його всім необхідним, потрібним на те, щоб поліпшити добробут маєтку.

---

[1]) Лист до Заблоцького, 18. II. 825. [2]) Лист до Заблоцького, 9. IX. 825 р.

То князь заводить млин для перемолу свого й селянського зерна: р. 1825 наказує „здѣлать безъ потери времени въ удобномъ мѣстѣ кузницу, чтобы при оной была довольно просторная мастерская". Не обмежується князь вказівками такого роду — „въ будущее время при выдачѣ желѣза кузнецу означать, смотря по работѣ, сколько должно быть изъ онаго угара и сколько должно выйти угольевъ" [1]). У маєтку немає води — князь заводить колодязь і не аби-який, а з машиною — до неї наказує покупити кодолу в Херсоні, зробити накриття, провести корито.

Характерно, що в усіх князевих звертаннях помітна захопленість, похапливість: він весь час поспішає, підганяє: „прошу... отвѣчать мнѣ сей часъ по полученіи сего письма, чтобы я могъ или съ Вами списаться, или распорядиться безъ потери времени" [2]). Оцей мотив—„безъ потери времени" — бренить у всіх князевих розпорядженнях.

А з другого боку, ще одна цікава риса. Князь звичайно хоче, щоб усього було яко мога більше зроблено, але на все у нього тим більш не вистачало б грошей. І тому він настоює на необхідності переводити таку роботу „исподволь"; звичайно, це стосується до селян, найбільш — „исподволь" селяни повинні сами собі прикупити лісу на хати, „исподволь также исправить непремѣнно загороды огородовъ и дворовъ", „исподволь" селяни повинні загатити частину гатки, на яку не хоче витрачатися сам князь і т. инш. Тут, отже, ми бачимо риси типового підприємця-капіталіста: його у всьому підганяє час і поруч — помітне систематичне нагромаджування капіталу шляхом замаскованої експропріяції селян (їхньої додаткової праці, то-що).

Такого-ж організатора в Волконському ми помічаємо і в инших випадках: ось з робітників усі одержували пайки натурою — значить, було поодиноке харчування, що, мабуть, зле якось відбивалося на роботі в економії; і князь уже має готовий намір раціональніш налагодити це на користь економії й звичайно — коштом робітників, передусім. — „Замѣчено мною большое неудобство въ выдачѣ холостымъ дворовымъ и вольнонаемнымъ на прокормленіе пайковъ и посему" пайки видавати тільки одруженим, решта повинні скласти артіль, придбати (своїм-же коштом) потрібне приладдя, то-що.

Як організатор, князь при цьому й путящий психолог. Він не карає одразу, а навпаки, замість кари милістю князь прагне викликати провинця на ще більшу спритність до роботи. Для цього Волконський не карає після першої провини — чи то коні загинули з вини доглядачів, чи коновал селянин був недогледів — відповідь одна — чи то „вторично они подвергнутъ себя взысканіямъ" [3]), чи що цей вчинок може бути „единственно изглаженъ съ моей памяти отличнымъ смотрѣніемъ" [4]). При всьому тому, звичайно, не можна відмовити й у деякій м'якості князевої натури — він, приміром, пишучи до управителя прислати йому в лакеї селянина, попереджає, що цьому селянинові буде добре, мовляв, хай не турбується.

У Каменці, на Дніпрі, був маєток князевого приятеля — декабриста В. Л. Давидова. З цим декабристом Волконський пробував у дуже тісних

[1]) В'язка 201, спр. № 6. [2]) 9. IX. 825. (підкреслення мое. *А. К.*).
[3]) Лист 24. VI. 825. [4]) Лист Волконського 12. IX. 824.

господарчих стосунках — купував у Давидова для Ново-Реп'ївки ліс, зерно, то-що. Очевидно, що згодом для дослідника взагалі цікаво було-б простежити господарчу нитку, що звязувала цих двох видатних декабристів півдня; але поки-що це тема на майбутнє (навряд чи хто має для неї матеріял).

Робоча сила в економії складалася в основному з найнятих робітників та кріпаків-селян. Про кількість робочих рук, на жаль, даних у нас немає. З робітників — були татари-чабани, ковалі, грабарники щоб перевозити камінь, будувати нову гатку, й с.-г. робітники, що виконували в маєткові ту-ж працю, що й селяни. Очевидячки, через те, що знайти вільнонайманих людей досить важко було в краї, Волконський і сам дбає про наймання робітників — щоб устигнути забезпечити робочою силою маєток на час посіву ярини, то-що. Отож князь часто, мало не виключно, наймає сам робітників — він-бо буває по всіх місцях, де є більш-менш значне скупчення робочої сили — Одеса, Каменка на Дніпрі, Борислав, то-що; в районі самого маєтку мабуть було безлюддя. Ось, прим., у Бориславі князь наймає людей на таких умовах: він платить уперед 1.50 карб., а далі — що-четверга по 2.90.

Теперь спинімося на перевірці надзвичайно важливого питання — це, як декабрист Волконський ставився до вільнонайманої праці. Висновок навіть з тих матеріялів, що є в нашому розпорядженні, все-ж-таки зробити можна. У князя що-до вільних робітників помітне подвоєння: то він (ми-ж це бачили вище) р. 1825 обіцяв селянам, коли вони поширять їхню засівну площу, зменшити їм повинності „по довольному числу имѣющему прибыть работниковъ“ (можливо, що тут мова про нових пересельців з півночи); разом з цим — у Волконського помітно протилежну тенденцію, а саме — до заміни вільної праці кріпацькою-примусовою. В принципі, до цього велося все переселення кріпаків, стягування їх звідусіль, звідки тільки можна було здобути. Мабуть, що пояснінння до такої позиції Волконського дають нам деякі відомості (з наших-же матеріялів) про вартість робочої сили. А вона як-раз забирала багато витрат і разом з тим — була менш зручна для експлоатації, аніж кріпацька. Князь, переселюючи кріпаків, швидко їх переводив на власну харч і цим знімав з себе максимум обов'язку, а зате набував найцінніше в цьому краї — це дарову робочу силу.

Року 1822, напр. (коли в економії ще роботи тільки розгорталися) на вільнонайманих було витрачено 932 карб., з них платні одному конюхові йшло 130 карб., ковалеві — 120 і т. д. У вересні 1823 року 8 дворовим людям було виплачено утримання 220 карб., тимчасом як 5 вільнонайманим — 269 карб., [1]) звідси, мабуть, і походила зацікавленість князя (з обережности, не кажемо що тенденції) в тому, щоб замінити в маєткові вільних — кріпаками. Року 1824, в-осени, князь Волконський виразно про це говорить управителеві Заблоцькому, збираючись переслати з північних маєтків дворових у Ново-Реп'ївку — „чтобы с весны употреблены могли бы быть по твоему назначенію на работу и тѣмъ убавлено бы было число вольнонаемныхъ“ [2]) (підкреслення моє. *А. К.*). Теж в-осени р. 1825 князь призначає

[1]) Вище в щомісячних балансах маєтку (див. ст. 301) ми бачили, які суми забирали витрати на прохарчування та взагалі утримання вільнонайманих робітників. [2]) Лист 12. IX. 824.

ковалів, табунщиків, мірошника, колодязника, то-що, вже з своїх селян-кріпаків в значній мірі — на місце звільнених вільнонайманих [1]).

В своїй економії князь любить використати кожну робочу силу. Ось прим., коли влітку 1824 р. він пересилав з Гуманя з 2 денщиками своїх коней у маєток, то один із цих денщиків занедужав. І Волконський між різними розпорядженнями Заблоцькому не забуває нагадати, щоб із цих двох салдат здорового „другого... употребить на экономическія работы, чтобъ празно не жилъ“ [2]).

Коли кріпакам-селянам належить таке видатне місце в господарстві цього декабриста, то погляньмо, яким саме до них він був у буденній дійсності, коли необхідність як-раз штовхала його бути ще кріпосником.

З листу Волконського бачимо, що переселювані селяни, не ввесь час, а тільки „по крайней мѣрѣ будутъ 4 мѣсяца на продовольствіи отъ экономіи“ [3]). Звідти-ж ми довідуємося, що саме давано на харчі селянам. Це було жито, ячмінь, просо, горох, квасоля, гречка. Особливо Волконський настоює на запасі гречки: „я вамъ повторяю, что для крестьянъ русскихъ гречиха необходима для предохраненія отъ болѣзни, какъ обыкновенная ихъ пища“ [3]). Окрім їжі, князь р. 1825 вже висилає з Гуманя-ж і одежу (чи не військову?), яку наказує видавати селянам „какъ у насъ въ полкахъ“ [3]).

Князь знав тих, кого переселив сюди, він не забував і їхніх, як побачимо далі, навіть імен, родових стосунків. Для переселених князь сам розмічав де саме й кого поселити, на що призначити. До хорих селян князь ставиться так. Довідавшись, що є проміж селян хорі, він наказує „дать имъ всѣмъ должное пособіе“ [4]). Згодом уже є окреме приміщення — сюди звозять хорих, „гдѣ они могутъ быть чаще надзираемы докторомъ, а заочное лечен'е не можетъ принести больше пользы; на оговорки же крестьянъ не смотрѣть, а дѣйствовать въ семъ случаѣ рѣшительно, ежели признаете то необходимымъ“ [5]). На перший погляд ці рядки свідчать неначе-б за симпатичні риси князя, але так здається поки не прочитаєш, у якій черзі (нижче) написав їх Волконський — а далі як-раз іде мова „о случкѣ кобылъ на заводѣ моего брата“. Що є в маєтку лікар — це говорить, звичайно, за порівнюючи відмінну загальну культурність маєтку з цього погляду.

Як то вже згадувано й вище про борони, князь встановлює у всьому норму: на 3 тягла по 4 борони з 36 зубцями, на 3 тяглові родини — 3 вози. Будинки свої селяни повинні будувати за планом, що виробив сам князь, „отдѣлавъ вальковыя стѣны безъ потери времени, чтобъ оныя имѣли время высохнуть“ [6]). „Хаты должны быть всегда чисты, снаружи должны быть всегда обмазаны и скота въ оныхъ никакого не держать. Всѣмъ крестьянамъ непремѣнно искупить и привести исподволь лѣсу на основу для отдѣлки другой половины домовъ итакъ чтобъ послѣ окончанія осеннихъ работъ каждый хо-

---

[1]) На цей час серед найнятих ми зустрічаємо дворянина-доглядача за платню в 300 карб. на рік.

[2]) Лист Заблоцькому 28. VII. 824. [3]) Лист Заблоцькому 9. IX. 825.

[4]) Лист 12. IX. 824. [5]) Лист Заблоцькому 13. VIII. 825.

[6]) В'язка 201, № 6.

зяинъ могъ бы поставить безъ потери времени столбы, связать крышу, и обязую здѣлать новую покрышку — снопами; крыша же должна быть съ навѣсомъ на стѣны а отдѣлка же стѣнъ въ новыхъ половинахъ можетъ остаться до будущей весны. Исподволь также исправить непремѣнно загороды огородовъ и дворовъ. Между же домами сдѣлать — плетковые заборчики, какъ нѣкоторые уже здѣлали, и на хорошихъ кольяхъ, для токовъ мѣста и загороды здѣлать какъ мною было приказано въ прошломъ году — позади теперешнихъ токовъ. На дворахъ же все должно быть чисто прибрано передъ домами же не имѣть... нечистоты, а для мелкой скотины въ зимнее время... здѣлать землянки" [1]).

Я навмисне навів цю довгу цитату з інструкції Волконського — вона характерна також і до характеристики князя, як господарника взагалі й добре доводить погляд його на діло. Його втручання сягає справді далеко — він одвідував окремі селянські хати й в інструкції вважає за потрібне відзначити: „замѣчено мною весьма неопрятно содержатъ свои домы, болѣе нечистоты нашелъ у Коньковыхъ, у снохи (підкреслення мої. *А. К.*), у Васильева" [2]).

Маленький нижченаведений факт покаже нам як ставився князь до кріпацької молоди. У серпні р. 1825 він пише з Одеси Заблоцькому, що серед поселенців є 3 дівчини з 17 до 21 р., які „высланы для сосватанія по обоюдному желанію". Підкресливши отже факт згоди, князь додає від себе далі — „З дѣвушки сосватать сейчасъ (!) по пріѣздѣ и отдать въ тѣ семьи, гдѣ желаютъ" [3]).

Князь аж ніяк не хоче визнати, що всі ці „турботи" за селян ідуть на його користь — навпаки: „Прошу васъ объявить крестьянамъ, что я нимало не жалѣю о сдѣланномъ мною для нихъ пособіи, но надѣюсь, что они на будущее время по возможности вознаградятъ меня за теперешніе убытки (а я надѣюсь со временемъ) послушаніемъ и прилежностію на моихъ работахъ (підкреслення мої. *А. К.*) докажутъ свою благодарность" [4]).

Він-же давав і хліб, і одежу й зерно, ділянки полів, будував половину хати, постачав реманент — тут у нього зразу-ж думка — „Крестьяне могутъ видѣть, (что) сдѣлано было другими владѣльцами вспомоществованіе", — тут, звичайно, порівняння на користь князеві. Але-ж Волконський разом передбачає й инше: ці-ж инші сусідні власники так пускають може тут своїх селян на заробітки, і, мабуть, оті вільнонаймані грабарники, то-що були як-раз такими кріпаками. А можливо, що князь передбачає, що селяни — колишні-ж оброчні, жалкуватимуть за тими часами, коли вони могли й на себе працювати, заробляти по наймах, то-що. І тут, хоч як це дивно, князь виступає... проти прав наймитів, — запевняючи селян, що „увольненіе на заработки не можетъ быть почтено за помощь, ибо вмѣсто поправленія состоянія крестьянина, разстраиваетъ таковое навсегда и безвозвратно" [4]) (підкреслення мої. *А. К.*). В наведеному власноручному твердженні князя ми маємо виразне розшифрування справжніх поглядів князя Волконського на кріпацьку та вільну працю. Отож не одкидаючи того, що декабрист Волконський

[1]) В'язка 201, № 6. [2]) В'язка 201, № 6.
[3]) Лист 18. VIII. 825. [4]) Лист 13. VIII. 825.

міг коли-небудь бути переконаним, що наймана праця для селян та поміщиків вигідна, у нас після цих рядків виникає одне запитання: — як погодити це визнання pro domo sua з тими поглядами, що їх декабрист довів (через свої „Записки") до загального відому.

Те, що князь робить ніби для селян, він підкреслює часто, але тільки для того, щоб вивести якийсь висновок що-до необхідности нового тягара на селян. Ось колодязь — його „устроеніе... стоило большую сумму, то учреждается мною, чтобъ одинъ разъ (цим разом) канатъ мною покупался. Другой же раз на иждивеніи мира и посему сообразившись съ цѣною покупки начинать взымать малыми частями сборъ для приготовленія суммы" [1]). Або ось нова гребля — тому що він збудував її своїм коштом — і не инакше як „для пользы деревни новую плотину, то поставляю въ обязанность крестьянамъ" відділити їм незакінчену частину греблі й зразу-ж вони повинні приступити до її закінчення, причому, „въ свои дни, а не въ господскіе исподволь, смотря по удобству времени и рабочей поры" [2]). Князь, виходить, був певен, що є поділ між майном його і селянським: роблячи греблю, колодязь, хати, то-що, князь уважав, що він чинить для селян добро, хоч ці-ж селяни повинні були стати для нього насамперед за засіб виробництва. Як це погоджувалося в уявлінні князя — ми не знаємо. Нам залишається також тільки здогадуватися про те, який саме був погляд селян на всі князеві „піклування" та обґрунтування нових тягарів.

Що й справді князь чималою мірою щільно звязував у своїй уяві господарство панське та селянське, доводить також те дрібничкове втручання Волконського в справи самих селян, навіть інтимні, як от вимога повінчати „сейчасъ" дівчат — очевидячки в тон одному своєму принципові — „безъ потери времени". Але тут ще одно запитання: все-таки, що́ для князя було на першому місці — його чи селянське? Можна сподіватися, що нижченаведені факти дадуть відповідь на це питання. Уже немає мови про те, що погану постановку селянського господарства князь відносить „частью сіе къ лѣности" — цим він таким близьким здається до вищенаведених висновків свого північного посланця. Але ось розпорядження: „при начатіи сѣнокоса" — селяни повинні накосити громадою 5 скирт панських та тільки тоді „приступить косить сѣно для себя". Тут-же й деталізація — кожна скирта на 3-й день (зсядеться, мовляв) після складки повинна мати навкруги 27 саж., через верх — 7 саж. Своє сіно селяни „имѣютъ привычку ставить оное маленькими стопками въ степи, занимаютъ все (!) пространство въ степи и тѣмъ дѣлаютъ помѣху (!!) въ отдачи степу въ наемъ на пастьбище вольнопромышленникамъ". То, звичайно, питання, чи з 10.000 десятин справді вже дуже заваджали здавати в найми панську землю селянські копички...

Отож ми можемо подати й деякі загальні висновки: перед нами типовий поміщик-підприємець в умовах початку XIX століття, „не стѣсненный аристо-

[1]) В'язка 201, № 6. [2]) В'язка 201, № 6. Дворові селяни жили, як видно, гірше — для них, приміром, будували землянки на окремій вулиці; виходить, умови для дворових деякою мірою відповідали тим умовам передержання селянської худоби, на яких вище (стор. 310) настоював Волконський.

кратическими замашками", перед нами типовий „манчестерець" тих часів. Але цей манчестерець — кріпосник! Він, що в політичній програмі, як ми наводили вище, висував звільнення кріпаків, вільну працю, запровадження ладу, де „начало было бы не власть деспотовъ, но права человѣка" [1]), він — цей декабрист, коли виступав у ролі поміщика, був деспотом, тільки культурним, може м'яким деспотом. Волконський купує й продає селян, експропріює та експлоатує їх залежно від своїх інтересів, тільки не так грубо, як у инших поміщиків, бо це було замасковано ліберальністю власника. З усіх починань Волконського немає нічого, що свідчило-б за те, що він практично заходжується ліквідувати в себе кріпацтво — ми бачили, що як-раз — навпаки: ліквідація загрожувала вільній праці в маєтку. Перед селянами, себ-то перед тими, кого звільняли, він гудить вільну працю. Князь систематично приступав до того, щоб що-року виселяти селян з північних маєтків на південь і таким чином — збудувати нове „доходное" господарство. Уявити — в чому саме полягав князів ідеал „доходности" ми не маємо з чого, але очевидячки це було в різниці нового маєтку панщинного, хліборобського з старим оброчним, який був у князя на півночі.

Не йде тут мова про те, чи був Волконський м'якіший за инших поміщиків, чи ні; приклади з північними маєтками (купівля, продаж селян, тягар оброку), постава справи в південних (кріпацька система) доводять, що князь все-ж був кріпосник свого часу. Тут тільки нагадаємо вирок кн. Волконського на самого себе з його „Записок": „и какъ не сказать при этомъ, что законъ, не основанный на началахъ природныхъ чувствъ и дающій первенство одному лицу противъ равностепенныхъ правъ другихъ, есть законъ, основанный не на справедливыхъ началахъ..." [2]).

„Недостатокъ денежныхъ и техническихъ средствъ для перехода къ болѣе интенсивнымъ формамъ хозяйства, плохое состояніе путей сообщенія и трудности доступа къ рынкамъ сбыта, относительная устойчивость привычныхъ распорядковъ крѣпостного хозяйства и ихъ поддержка условіями колонизаціи новыхъ окраинъ все это создавало косный консерватизмъ дворянской помѣщичьей массы" — так каже один з дослідників декабризму [3]). Так то-ж у масі поміщиків — декабрист кн. С. Г. Волконський не належав до цієї маси, саме за це потрапив він у Благодатський рудник, а тимчасом — він теж кріпосник! Волконський був однодумець Пестеля, він був один з найактивніших учасників Південного Товариства — і він тим більше повинен був поділяти такі думки відомої йому „Русской Правды", як от хоча-би — рабство є „гнуснѣйшее преимущество владѣть другими людьми... должно быть рѣшительно уничтожено". У Пестеля-ж були такі категоричні визначення, як-от — „труды и законы суть источники собственности, и что тотъ, который землю удобряетъ и оную способную къ произведенію разныхъ произрастаній сдѣлалъ, тотъ и долженъ имѣть исключительное на ту землю право обладанія" [4]). Можна було-б і далі

[1]) „Записки С. Г. Волконскаго", ст. 407. [2]) „Записки С. Г. Волконскаго", ст. 342.
[3]) Ст. Преснякова в зб. „Бунт декабристов", ст. 39.
[4]) Святловский, „История экон. идей в России, т. I, ПТГ, 1923, ст. 154.

наводити ці порівняння — вони бо однаково говорять не на користь Волконського, як не на користь йому йдуть і його власні вищенаведені заяви [1]). Гесен — один з дослідників декабризму, в своїй праці про декабристів [2]) висовує ту думку, що декабристи після спроб Якушкіна, Луніна і инш., відмовлялися від того, щоб звільняти селян і в цьому питанні (полемізуючи з Шелавіним) [3]) одкидає думку про те, що декабристи мали з того звільнення особисту користь. Отже-ж, на підставі всього вищенаведеного можна гадати, що супроти Волконського немає будь-яких підстав мати сумнів у тому, як цей декабрист ставився до кріпацтва згодом.

Наведені дані й висновки про такого видатного декабриста, як кн. Волконський, цінні можуть бути, коли згадати твердження (ще від часу Пипіна), що „декабристы твердо усвоили совершенную необходимость освобожденія крестьянъ“ [4]). Отож навряд чи можна за Волконського сказати, що він і на ділі справді поділяв думки-декабристів у такому важливому питанні, як селянське, принаймні, за згаданих у нас часів. Можливо, що в даному разі це є наслідок якоїсь невідомої еволюції поглядів князя Волконського вправо й він тоді, коли вступав до масонської та декабристської організації, може справді поділяв ще їхню програму й на ділі. Згодом-же, очевидячки, він-би може й зовсім покинув організацію.

Звичайно, може можна було-б поробити такі висновки ще для низки инших поміщиків — представників декабризму, хоч-би того-ж Якушкіна, Луніна, то-що, але тут нам залишається тільки покластися на щасливий випадок, коли хтось викриє нові матеріяли й відповідно їх опрацює.

Тепер декілька слів ще з висновків про Волконського, як поміщика. Ось тут можна говорити те, що говорять взагалі дослідники декабризму. „Попередні форми поміщицького господарства вже не задовольняли дворян-поміщиків і вимагали й тут великих змін — в процесі рільництва, в розвиткові промислів, фабрик і рукомесла“ [5]), каже акад. Д. І. Багалій. Як В. Н. Каразін, Волконський у своїй господарчій діяльності виявляє чималу енергію, активність, що її можна було спостерегати далеко не в усіх рядових поміщиків. Разом з тим слід визнати, що Волконський виявляє порівнюючи великий с.-г. досвід: спеціяльних шкіл тоді не було й за таких умов князеві знання теж становили велике його досягнення.

Окремі факти, наведені вище, дозволяють також уявити собі постать декабриста кн. Волконського, як підприємця-організатора, з буржуазними нахилами (в умовах тогочасної Росії). Якої з систем сільського господарства першої чв. XIX ст. тримається кн. Волконський? Стан економічної науки в тодішній Росії і за кордоном ми тепер не розглядатимемо [6]); досить відзначити

---

[1]) Ще пор. Семевскій, Полит. и обществ. идеи декабристовъ, 1909, СПБ., 621 стор. і далі.

[2]) Гессен, „Декабристы перед судом истории“, 1926.

[3]) Ст. Шелавіна в ж. „Петрогр. Правда“, 27. XII, 1918.

[4]) Гессен, „Декабристы“, ст. 228.

[5]) Зб. „Рух декабристів“, 1926. Харків, ст. акад. Багалія, Д. І., стор. 25.

[6]) Це питання зачіпає спеціяльно Святловський у цитованій вище праці.

тільки, що з двох основних напрямків, які виділяє проф. Рожков [1]) для того часу, а саме — одного крайнішого, радикальнішого напрямку, який стояв за перенесення в Росію цілком системи англійського плодозмінного господарства та другого поміркованішого напрямку, що вносив корективи в англійську систему залежно від умов місця та часу, не запроваджував надто розвиненого багатопілля, залишав скотарство й вимагав часткового плодозміну, деяких поправок у давній с.-г. системі — так з цих двох ми теж мабуть зарахуємо Волконського до другої системи, себ-то поміркованої. Та инакше й бути не могло: не було ні коштів, ні знаряддя, ні знань, щоб стояти за перший напрямок. А, як пригадаємо, було тоді чимало таких поступових мрійників. До них, отож, Волконський не належав. Справді, князь ніколи й не каже про якесь угноювання, не говорить про травосіяння, бо в нього-ж земля була ще цілинна. Але разом з тим немає ще в господарстві й коренеплодів... Те, що в князя такий рясний асортимент культур свідчить за шукання посухо-відпорних культур (приклад — з вівсом), то-що, в боротьбі за добробут молодого господарства. А втім, треба визнати, що з наших матеріялів установити точно плодозмін, як і розвязати низку инших питань, таких важливих, на те, щоб визначити певну систему в господарстві, — все-ж дуже важко. Звичайно, не маючи багатшого матеріялу, а тільки за нашими даними взагалі робити висновки було-б рано, але ми певні, що надій натрапити на цінніший матеріял немає.

А загалом добре буде на цей раз закінчити характеристику нашого декабриста давньою думкою проф. Довнар-Запольського: [2])

„Вообще въ конечномъ итогѣ помѣщичья экономія, послѣ долгихъ разсужденій о машинахъ, способахъ травосѣнія и проч., сводилась все таки къ овладѣнію рабочей силой помѣстья, т. е. — крестьянскимъ трудомъ“ [3]).

---

[1]) Рожков, Русская история, т. X.

[2]) „Великая реформа“, т. II, стор. 129 — ст. „Крѣпостники въ I чтв. XIX“.

[3]) Вважаю за свій приємний обов'язок висловити подяку О. Д. Багалієвні-Татариновій за бібліографічні поради до роботи та Кособуцькому А. І. за допомогу в розшукуванні матеріялів.

СТЕПАН ШЕВЧЕНКО.

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НА ХЕРСОНЩИНІ р. 1835.

(Історично-економічний нарис).

ВСТУП.

„Заселення Степової України у XVIII — XIX століттях йшло в инших соціяльних та економічних умовах в порівнянню з колонізацією Лівобережжя та Слобожанщини, або в порівнянню з заселенням Правобережжя в XVIII столітті“ (М. Ткаченко, Утворення Нової Сербії. „Україна“, 1926 р., кн. 2—3, стор. 146).

„Монополізація торговлі російськими купцями відбивається на зменшенні української торговлі. Система заборон та обмежень, що виявилися в наказах російського уряду, звужували українську торговлю, але все це не переривало торговельних зносин з сусідами, Польщею, Запоріжжям та иншими країнами“ (там-же, стор. 149).

„Особливе значіння в зносинах з Запоріжжям мало м. Кременчук, останнє місто Миргородського полку, колишнє полкове місто. Він разом з Крюковим, стоячи на Дніпрі майже на кордоні з Кодацькою паланкою, займав визначне економічне місце на Полтавщині“ (там-же, стор. 149).

Звичайно, наступаючи на південь, російський торговельний капітал мусів використати биті шляхи і повів наступ на степ саме через Кременчук та Крюків, перетворивши обидва ці міста на базу свого наступу, але тут довелося зустрітись із наступом, що мав такі-ж саме наміри захопити торговельні шляхи правобережного степу, козацької старшини Лівобережжя: „більш-менш економічно забезпечена старшина в числі своїх намірів мала на увазі поширити свій вплив на землі війська Запорозького... Вона виявила спроби поширити свої володіння на запорозькі землі вже в 40-их роках XVIII століття“ (там-же, стор. 154).

А коли це так, то цілком ясно, що козацька лівобережна старшина не могла байдуже дивитися на те, як російський торговельний капітал захоплює ласий шматок, і вона вороже поставилася до думки утворити Нову Сербію, що існувала од 1752 й до 1764 р.

„Сутичка за право колонізації запорозьких земель кінчилася на користь російських пануючих верств. Вона в історії колонізації Степової України цікава тим, що виявила також інтереси старшини та настрої її що-до Степу;

сутичка ця показує, що пануюча верства Лівобережжя здала свої позиції другій пануючій верстві — російській — лише по боротьбі" (те-ж, стор. 158).

Отже, маючи двох ворогів: запорозьке військо з одного боку й ворожу козацьку старшину Лівобережжя з другого, російський уряд не міг, звичайно, колонізувати Нову Сербію не військовими поселеннями, тим більш, що створення Нової Сербії „було переведено після примусового виселення козаків, посполитих, підсусідків та иншого населення. Їх, по підрахунку Шмідта, було виселено біля 4008 дворів. Села, фортеці та будівлі залишилися для сербів. Частина сіл одержала нові назви. Вся територія була поділена на 2 полки — Пандурський з центром в м. Крилові, та Гусарський — в Новомиргороді. Полки ділилися на роти та шанці" (те-ж, стор. 158).

„Пребываніе сербовъ въ этомъ краѣ оставило слѣды даже въ географическихъ названіяхъ нѣкоторыхъ мѣстностей; они занятые своимъ поселеніемъ урочища или усадьбы, называли именами для нихъ драгоцѣнными: селъ или городовъ Сремской области. Такъ съ 1753 года, старыя усадьбы въ степи: Ольховатка названа Панчевымъ; Нестеровка — Вершацъ, Стецовка — Шолмошь; Андрусовка — Чонградъ; Платтіевка — Замунь. Кромѣ того на слѣдующихъ безлюдныхъ урочищахъ основаны Хорватомъ, Чорбою и другими сербами шанцы: на Ереминой балкѣ Мартоношь; на Коробчинскомъ — Печка, на р. Кильтенѣ — Надлакъ, на Диковкѣ — Самборъ; въ Могилевѣ — Сентовъ, въ Лесницкомъ — Федварь; въ Трехъ Буеракахъ — Канишь; въ Скалевомъ — Семликъ и пр. Отъ нихъ даже нѣкоторыя селенія въ Бобринецкомъ уѣздѣ Херсонской губерніи называются до сихъ поръ: Аджамка Гусарская и Аджамка Пикинерская (въ Херсонской губерніи: Кальниблатъ — 5-я рота, Мартоношь — 8-я рота, Канишь — 10-я рота и Панчевъ — 9-я рота). Эти сербы были зародышемъ поселенныхъ Новоросійскихъ гусарскихъ полковъ; но число ихъ было столь мало, что даже въ 1770 годахъ, въ обоихъ провинціяхъ, едва 1000 человѣкъ заграничныхъ славянъ: сербовъ, черногорцевъ и кроатовъ считалось. Остальные чины гусарскихъ и пикинерскихъ полковъ были просто малороссіяне, поляки и молдаване; сіи послѣдніе образовали еще и отдѣльныя поселенія" (А. Скальковскій, Опытъ статистическаго описанія, ч. I, стор. 224 — 225).

Як саме комплектовано „сербські" полки, довідуємося з такого царевого рескрипту від 11 липня 1768 року, де було сказано: „во уваженіе указаннаго отъ нихъ усердія принять ихъ (отамана Клима Сухину й його козаків „доброконныхъ и вооруженныхъ всего числомъ 62 человѣка") ласково и помѣстить между настоящими въ Елисаветградской провинціи поселянами, пока замѣшательства въ Польшѣ продолжаться будутъ". І тут-же додано: „сіе разумѣется и о тѣхъ польскихъ казакахъ, кои впредь изъ Польской Украины по объявленію сихъ выходцевъ съ такимъ же точно намѣреніемъ, съ какимъ и они прибыли, выходить будутъ".

„Колонізаційні інтереси південних степів були остільки важливими для російської політики, що уряд російський мусів з усієї сили користуватися нагодою переманити населення з Польщі до себе, на нові, незаселені землі, а українська маса, тікаючи від польського переслідування і бачучи поверхову

прихильність з боку російського пограничного війська до себе, не могла її, очевидно, инакше приймати, як тільки вияв бажання спільно боротися з єдиним ворогом — польською католицькою шляхтою" (О. Гермайзе, Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів. „Україна". 1924 р., кн. 1—2, стор. 33).

А що польська католицька шляхта була ворог не тільки українським масам, але й не зовсім безпечний конкурент на торговельних шляхах до Чорного моря, що їх намагавсь захопити російський торговельний капіталізм, про це багато говорити не доводиться; доволі нагадати тільки польську формулу, що її й до сьогоднішнього дня не відкинув польський імперіялізм, — „од моря й до моря". Отож, випадає визнати, що російський уряд, заснувавши Новосербські поселення, у 1752 році утворив на південному кордоні лісостепу військову силу, що її завдання було підтримувати російський торговельний капітал у боротьбі з Запорожжям, лівобережною козацькою старшиною та польською шляхтою.

Перше мало ключі до торговельних шляхів через дикий степ, а друга й третя намагалися захопити дикий степ, щоб заволодівши степовими просторами й колонізувавши їх, розпочати боротьбу з Запорожжям, що до нього йшли торговельні шляхи і з Лівобережжя, і Правобережної України. Що це справді мало бути так, про це свідчить та роля, що її довелося відіграти Гуманю в боротьбі, відомій під назвою Коліївщини.

„Як-би не одписувались запорозькі старшини, що нічого спільного не мають вони з гайдамаками, по суті гайдамацька боротьба в разі удачі, могла-б розширити торговельний розмах Запорожжя, включивши в сферу безпосередніх економічних впливів Запорожжя Уманщину й инші пункти Київського воєводства. Умань, як центр подій Коліївщини 1768 року, була нерозривно звязана якраз з цією торговлею. Окрім ріжних причин, що тягли гайдамацькі загони до Умані, як міста, одною з найголовніших причин являлось торговельне значіння Умані, як міста, що стояло мало не на кордоні трьох великих держав — Польщі, Росії, Туреччини".

В 60-ті роки XVIII століття торговельне значіння Гуманя усвідомив його вельможний власник Франц Салезій Потоцький. З пишною та бучною врочистістю відновив він старе місто. В урочистості беруть участь і місцева залога надвірних козаків Потоцького, власники та посесори сусідніх маєтків, духівництво обох обрядів — католицьке й православне, що церковною відправою благословляє відкриття торговельного міста, а військо тимчасом салютує з гармат та рушниць при звуках музики. Це свято знаменувало собою перетворення старого Гуманя на жваве, добре забезпечене від усяких випадків непевного пограничного життя місто. Гумань віднині дістав добру фортецю, всі вулиці та будинки в місті розпланировано так, що їх цілком обороняли фортечні будови. — „На площі або ринку збудовано гельда з 20 крамницями для складу і продажу товарів, так збудованими, що вони можуть замикатися і з середини і зовні 4-ма бастіонами".

Сама торговля в Гуманю діставала нові пільги, так що на 4 роки всі гуманські мешканці мають право провадити всяку торговлю, в тому числі й торговлю горілкою, без податків, а після вказаного речінця податки запро-

ваджено, але менші ніж в инших городах. Характерно для умов пограничної торговлі те, що чужоземним купцям (російським та східнім) власник Гуманя гарантує, що їхнє майно матиме оборону. Звичайну сторожу міста, щоб торговці були спокійні, збільшується підчас ярмарку; до нормальної залоги додається ще військова сила. Російським, турецьким та татарським купцям, на їхні вимоги, має висилатися до державних границь конвой, коли купці їхатимуть у Гумань і повертатимуться звідтіля.

Пільги й допомога чужоземним купцям теж були чималі. Через Біг перевіз для купців безплатний, у Гуманю купці дістають приміщення й сіно для коней, так само, давано пашу для пригнаної худоби; неспроданий товар дозволяється переховувати в міських складах до наступного торгу. На всю цю допомогу Потоцький видавав з своїх прибутків декілька тисяч злотих. Значіння торговельних зносин Гуманя зокрема з Запорожжям добре розумів Потоцький, пишучи, напр., в 1762 році до кошового Григорія Лантуха: „Прошу васъ, ясновельможний пане, чтобы вы цѣлому кошу объявили, чтобы запорожцы, которые въ Польшу ѣздятъ съ лошадьми, скотомъ, воскомъ, саломъ, мехомъ и другими товарами, отправлялись за вашими паспортами въ Умань на ярмарки".

„Характерно, що підчас повстання, гайдамацькі ватаги продовжували займатись торгівлею, до якої багато учасників гайдамацьких загонів позвикали" (О. Гермайзе, Цит. роб., стор. 26 — 27).

З цього ми бачимо, що російський капіталізм не тільки вмів захоплювати, посуваючись на південь, нові землі, але й використовувати суперечливість інтересів тих, хто ставав йому на перешкоді: польський торговельний капітал стояв на дорозі російському, а тому останній сприяв розвиткові боротьби між Польщею й гайдамаками, що спричинилося до певного підупаду, правда тимчасового, польської торговлі й припиненню польського наступу на запорозькі землі, що вже здавна своїми вигодами вабили торговельний капітал.

ПРИЧИНИ ІСНУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ У XIX СТОРІЧЧІ.

„Нова Сербія проіснувала з 1752 по 1764 рік. За 10 років її існування було витрачено 700.000 карбованців — сума грошей, яку могли лише витратити на важливу справу. Фактично російські пануючі класи досягли, що ця територія була закріплена... В 1764 році Нова Сербія припинила своє існування і стала частиною новоутвореної Новоросійської губернії" (М. Ткаченко. Цит. розв., стор. 158 — 159).

Але скасування Нової Сербії, як окремої провінції зовсім не потягло за собою скасування військових поселень, що їх російський уряд заклав, утворюючи Нову Сербію. Принаймні „з опису Елисаветградського повіту, який був зложений Гюльденштедтом, видно, що склад населення його в 1773 — 1774 р.р. був дуже неоднаковий: греки, серби, болгари, молдавани, росіяни — старообрядці та православні, біглі з Росії та инші. Велика частина сіл по Новій Сербії були засновані ще раніш українцями, як то: Табурище, Крилів, Нестерівка, Манастир, Уховка; шанець Новомиргородський, Петроостровський, Архангелогородський. Більша частина їх була військовими сло-

бодами. 1421 тисячу десятин було поділено на 70 округ, з яких 52 округи було призначено для військових слобід, 2 для міст, 16 для чужоземних поселенців, російських вихідців із Польщі та старих поселенців краю. Округа поділялася на 25 жеребів, жереб — на 24 участки, а в участку було 26 — 30 десятин землі" (Багалій. Цит. пр., стор. 80 — 81).

„Військові поселення клину Нової Сербії представники російського уряду в Новоросії вважали за потрібне поширити й на Очаківські землі, що дісталися од Туреччини, але на шляху до здійснення цього наміру інтереси уряду зустрілися з інтересами російського магнатства: „казенним поселянам і городянам було відведено 545 тисяч десятин, а поміщикам 1.634 800 десятин, ц. т., першим утричі менше, ніж другим... Найкращі землі Каховський примушений був роздавати великим панам-вельможам, котрі мали вплив на його службову кар'єру: ‚Сколь скоро землемѣры, – писав він Попову, снимающие здешней местности карту, соберутся в Дубосары, то выберу и назначу я, по предписанію в. п., лучшую дачу для гр. Н. П. (Салтыкова — президента воєнної колегії) и к заселению ее потщусь оказать все зависящие от меня пособія'. ‚Самые лучшие дачи, пише він у другому листі, берут Мордвинов и Рибас да самовольно завладел обер-комендант Херс., Очак., Кинб. и Ник. гр. Вит (так он подписывает на подорожных), я всем подлаживаю, последний, однако, чудно творит'. Звичайно, це могло шкодити успіху заселення країни; так, Каховський почитав необхідним зайняти усю нову західню границю (Дніпровське побережжя) виключно казенними селами; ‚из сих поселян, — писав він Попову, можно будет устроить военную цепь в свое время и при селениях построить небольшие редуты. Буде же сии селения поступят в раздачу помещикам, то все они разбредутся". Він не осмілився здійснити свого користного заміру, бо одержав од гр. Безбородка листа про відведення йому земель, де раніш жили чорноморці, і ось він прохає Попова владнати цю делікатну справу, обіцяє відвести Безбородку землі, не гірші від тих і навіть кращі тому, що лежатимуть не на кордоні, і тому з них населення не бігатиме, як з тих" (Багалій. Цит. роб., стор. 73 — 74).

Як бачимо, поширити на нові землі військові поселення не можна було найбільше через те, що російські вельможі хтіли захопити в своє володіння земельні латифундії, що обіцяли великі прибутки як своєю непорушеною цілиною, так і близькістю до торговельних виходів до Чорного моря. Коли зліквідовано Запорожжя, приєднано Крим, розділено польське королівство, відсунено турецькі кордони на південний захід, здавалося, мусить настати й ліквідація Новоросійських військових поселень, але поселення ці чомусь збереглися, і замість бажаного для багатьох скасування, запроваджуються реформи й поширюється поселеннів площа. На 1844 рік, каже Скальковський, військові поселення охоплювали сьому частину загальної кількости Новоросійської людности, та ще до того були вилучені з-під загального керування краю. Причини, що через них збережено військові поселення на півдні України, особливо яскраво виявляються в другій половині царювання Олександра І-го: „У внутрішній політиці за другої половини царювання Олександра І, можна гадати, виявилося бажання влади звільнитися з-під впливу шляхетства. Місти-

цизм і нагінки на ліберальну освіту — це спроба дисциплінувати з духовного погляду шляхетську молодь. У військових поселеннях треба вбачати спробу утворити нову армію, що на неї виключно міг-би опертися царат; армію, що не залежала-б від шляхетства й рекрутських наборів. Такий погляд на військові поселення поділяли й сучасники. Французький посол гр. Ноайль так пояснив, чом Олександер I захоплювавсь мілітаризмом: „він аж ніяк не любить шляхетства й уважає, що сам він дужий, щоб разом із своїм військом виступати проти будь-якого ворога, не тільки зовнішнього, але й унутрішнього. Тим-то він раз-у-раз так дбає за військо й ставиться до нього так прихильно". Цариця Лизавета Олексіївна в листі до матери (червень 1820 року) силкувалася розвязати питання про одночасне існування військових поселень з конституційними намірами царя. Як гадала цариця, організація військових поселень „утворить у країні окремий військовий стан" і цар „у збройній силі, що безпосередньо визнає тільки його волю, матиме в своїому розпорядженні чимало різних країн"; це-ж цілком анулює корисність конституційного ладу, коли його буде утворено. Царицині міркування, очевидячки, треба поширити: новий військовий стан мусів зміцнити особисту владу царя незалежно од питання про встановлення конституційного правління. Так очевидячки розумів завдання військових поселень і царицин секретар М. Н. Логінов, що зовсім не вірив конституційним балачкам Олександра I.

У листі до графа С. Р. Воронцова він писав: „чи-ж можна, не рахуючись з подіями, що ми їх бачили, не боятися за Росію... Військові поселення цілком відокремлено, й ані цивільна влада, ані поліція до них зовсім не мають відношення. Окрім Аракчеєва „ніхто не в курсі справи військових поселень, ні комітет міністрів, ні рада; усім керує цар разом із гр. Аракчеєвим. Логінов чув про добробут військових поселень, і це його лякає: „про військові херсонські поселення графа Віта розповідають чудеса: салдатських дітей там так навчено, що вони можуть прегарно читати, писати й говорити по-французьки та по-німецьки. Ця каста людей через усе це робиться ще небезпечніша й шкідливіша, вона бо знищить шляхетство й сама захоче досягти шляхетства". Сам цар Олександер I у розмові з надзвичайним австрійським послом графом Вальмоденом досить щиро сказав, чом хоче він реформувати військо. Як казав цар, завдання російської влади полягає в тому, щоб зберегти велику збройну силу... а тому він намагається колонізувати й поширити військо, вважаючи, що велика збройна сила йому неминуче потрібна. Здається, цар хотів був зміцнити владу особи, утворивши новий військовий стан, містичну й вірнопіддану церкву та відповідну систему народньої освіти" (А. Шебунин. Из истории дворянских настроений 20-х годов 19 ст. Борьба классов. № 1—2. 1924 г., стор. 52—54).

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НОВОРОСІЇ.

Як ми бачили з слів Логінова про добробут херсонських військових поселень, що на чолі їх стояв генерал граф Віт, серед кіл ворожих до військових поселень поширювалися різні байки. Що-ж було з цими поселеннями

у дійсності, можна довідатися з поданих нижче відомостей, взятих з рукописного „Атласу округовъ 2-го резервнаго кавалерійскаго корпуса". Атласа цього складено у 1835 році, коли на чолі корпусу стояв генерал-лейтенант барон Остен-Сакен [1]).

Військові поселення Новоросії охоплювали вісім резервних кавалерійських полків. І. Орденський кирасирський п., що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Новогеоргіївськ, Табурище, Павлиш, Кам'яно-Потоцьке, Успенське — 1-й еск.

Глинськ, Іванковець, Янов, Никольське, Золотарівка — 2-й еск.

Стецівка, Вершац, Калантаєво, Андрусівка — 3-й еск.

ІІ. Стародубський кирасирський п., що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Новий Стародуб, Зелене, Чечеліївка, Петрове — 1-й еск.

Жовте, Комисарівка — 2-й еск.

Красна Кам'янка, Зибке, Попельнасте — 3-й еск.

ІІІ. Кирасирський пр. Альберта Пруського п., що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Нова Прага, Головківка, Куколівка — 1-й еск.

Косівка, Диківка, Протопопівка, Мошорино — 2-й еск.

Аджамка, Покровське, Клинці, Красний Яр — 3-й еск.

---

[1]) Атлас являє собою зошит у 4⁰ звичайного аркуша і має 25 аркушів. Зошита оправлено в темно-зеленкувату шкуру з вибитими золотом орнаментом та написом: „Атласъ округ. 2 резерв. кавалер. Корпуса 1835 года".

Як видно з напису на 1-й сторінці, атлас належав книгозбірні „П. А. Зеленаго", а з останньої підчас руйнації поміщицьких книгозбірень кол. Лизаветського повіту перейшов до приватних рук. У 1926 р. атласа передав В. В. Кеслер до книгозбірні Зінов'євського педагогічного технікуму.

Зміст атласу такий стор.

2-й резервный кавалерійскій корпусъ 1
2-я кирасирская дивизія 2
Орденской кирасирскій полкъ 3
Стародубскій 5
Принца Альберта Прусскаго 7
Ея императорскаго высочества всликой княгини Елены Павловны 9
2-я уланская дивизія 11
Украинскій уланскій полкъ 12
Новоархангельскій „ 14
Новомиргородскій „ 16
Елисаветградскій „ 18
Вѣдомость о капиталахъ и запасалъ 2 резервнаго кавалерійскаго корпуса . 20
„ о состояніи конскихъ заводовъ 2 резервнаго кавалерійскаго корпуса 21

По сторінках атласу багато поправок і пояснінь, пороблених олівцем. Поправки ці зроблено переважно німецькою мовою; стосуються вони найбільше до змін в особовому складі штабів.

Усе це свідчить, що атласом протягом певного часу користувалися урядовці корпусного штабу, який перебував у м. Лизаветі.

Найбільше змін припадає, як вже було зазначено, на особовий склад корпусного штабу: так, наприклад: під той час, як складано атласа, за начальника штабу був „испр. долж. состо. по кав. Полковникъ Фохтъ"; слова, що їх узято в лапки, закреслено олівцем і зверху надписано „генералъ маіоръ фонъ Брадке". Інші поправки приблизно такого-ж характеру й їх тут не подаємо, бо вони виходять за рамці нашого нарису.

IV. Кирасирський її імператорської високости Олени Павлівни п., що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Новгородка, Ново-Григор'ївка, Інгульська Кам'янка, Губівка, Калинівка — 1-й еск.

Верблюжка, Спасове, Вершино-Кам'янка — 2-й еск.

Бокове, Варварівка, Гурівка — 3-й еск.

V. Український уланський п., що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Новоукраїнка, Чорний Ташлик — 1-й еск.

Рівне — 2-й еск.

Злинка, Плетений Ташлик — 3-й еск.

VI. Ново-Архангельський уланський п., що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Новоархангельськ, Тернівка, Тишківка—1-й еск.

Надлак, Скалева, Кальниболот, Петроостров — 2-й еск.

Сухий Ташлик (Глодоси), Липняжка — 3-й еск.

VII. Новомиргородський уланський полк, що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Ново-Миргород, Паліївка, Мартонош(а), Коробчино, Каніж — 1-й еск.

Панчов, Сентов — 2-й еск.

Виска, Лелеківка, Грузьке — 3-й еск.

VIII. Лизаветський уланський полк, що його було розташовано по таких залюднених пунктах: Лизаветградка, Федвар — 1-й еск.

Красносілля, Цибулів — 2-й еск.

Дмитрівка, Знаменка, Суботець — 3-й еск.

Усі ці вісім кавалерійських полків поділялися на дві дивізії: перші чотири полки утворювали другу кирасирську дивізію, на чолі якої стояв генерал-лейтенант Яхонтов, згодом його заступив генерал-майор Панютін 2-й; останні-ж чотири полки утворювали другу уланську дивізію, на чолі якої стояв генерал-лейтенант Заборинський, згодом його заступив генерал-майор барон Корф 1-й.

Отож військові кавалерійські поселення на території кол. Нової Сербії було розташовано по 75 залюднених пунктах; але, як це видно з атласу, кількість залюднених пунктів, що раніш увіходила до складу військових поселень, була більша: на 1835 рік бачимо, що з складу військових поселень виключено такі селища:

По кирас. пр. Альб. Пруського полку: Гусарівка. По Лизав. ул. полку: Вуковар, Новогригорівка, Лозоватка, Сердечно, Гуполівка, Веселий Кут, Рудня, Кучерово.

Необхідно зазначити, що першим з перерахованих вище полків було оселено Лизав. — з 1819 року; Новомирг. — з 1820, Новоарх. — 1821, Український — 1822 р., Ол. Павл. — 1822, Альб. Пруського — 1822, Стародуб. — 1822, Орденський — 1832 року.

Людність. Кількість людности по окремих залюднених пунктах полків на 1835 рік була така:

Лизав. ул. полк: с. Лизаветградка мала 1891 чол. і 2082 жінок, с. Федвар — 1117 чол. і 1033 жінок, Красносілля — 1269 чол. і 1272 жінок, Цибулів —

1283 чол. і 1239 жінок, Дмитрівка — 1244 чол. і 1342 жінок, Знаменка — 693 чол. і 624 жінок, Суботець — 901 чол. і 844 жінок. Разом по Лизав. полку 8398 чоловіків та 8386 жінок, або 16.784 поселенців обох полів. Порівнюючи до 1819 року кількість людности збільшилася на 2322 чол. (1164 ч. і 1258 ж.).

Новомирг. ул. полк: Новомиргород із Паліївкою мали 1133 чол. і 1020 жінок, Мартонош — 783 чол. і 720 жінок, Коробчин — 1160 чол. і 1033 жінки, Каніж — 645 чол. і 610 жінок, Панчов — 1046 чол. і 957 жінок, Сентов — 575 чол. і 540 жінок, Виска — 1123 чол. і 1006 жінок, Лелеківка — 683 чол. і 650 жінок, Грузьке — 889 чол. і 791 жінка. Разом по Новомирг. полку 8037 чоловіків і 7327 жінок, або 15.364 поселенців обох полів. Порівнюючи до 1820 року кількість поселенців збільшилася на 6187 (3303 чол. і 2884 жінок).

Новоарх. полк: Новоархангельськ мав людности 751 чол. і 722 жінок, Тернівка — 875 чол. і 829 жінок, Тишківка — 1085 чол. і 1052 жінок, Надлак — 633 чол. і 599 жінок, Скалеве — 655 чол. і 597 жінок, Кальниболот — 603 чол. і 618 жінок, Петроостров — 531 чол. і 522 жінок, Сухий Ташлик (Глодоси) — 1772 чол. і 1811 жінок, Липняжка — 998 чол. і 1019 жінок. Разом по Новоарх. полку 7904 чол. і 7769 жінок, або 15.673 поселенці обох полів. Порівнюючи до 1821 року кількість поселенців збільшилася на 1127 (458 чоловіків, і 669 жінок).

Український ул. полк: Новоукраїнка — мала людности 2810 чоловіків і 2498 жінок (сюди ввіходила й людність с. Чорний Ташлик), Рівне — 2530 чол. і 2600 жінок, Злинка — 1493 чол. і 1438 жінок, Плетений Ташлик — 1002 чол. і 1044 жінок. Разом по Українському полку — 7835 чол. і 7580 жінок, або 15.415 поселенців обох полів. Порівнюючи до 1822 року кількість поселенців збільшилася на 1656 (941 чол. і 715 жінок).

Кир. її в. Ол. Павл. полк: Новгородка — 1720 чол. і 1796 жінок, Новогригор'ївка — 320 чол. і 319 жінок, Інгульська Кам'янка — 728 чол. і 713 жінок, Губівка — 730 чол. і 785 жінок, Калинівка — 447 чол. і 483 жінок, Верблюжка — 1525 чол. і 1572 жінок, Спасове — 763 чол. і 781 жінка, Вершино-Кам'янка — 1133 чол. і 1133 жінок, Варварівка — 933 чол. і 839 жінок, Гурівка — 965 чол. і 937 жінок. Разом по кир. в. Ол. Павл. полку — 9953 чол. і 9958 жінок, або 19.911 поселенців обох полів. Порівнюючи до 1822 року кількість поселенців збільшилася на 3263 (1370 чол. і 1893 жінок).

Кир. пр. Альб. Пруського полк: Нова Прага мала людности 1766 чол. і 1543 жінок, Головківка — 954 чол. і 897 жінок, Куколівка — 1119 чол. і 1157 жінок, Косівка — 838 чол. і 889 жінок, Диківка — 1306 чол. і 1224 жінки, Протопопівка — 590 чол. і 567 жінок, Мошорино — 917 чол. і 886 жінок, Аджамка — 1898 чол. і 1718 жінок, Покровське — 472 чол. і 417 жінок, Кланці — 772 чол. і 710 жінок, Красний Яр — 602 чол. і 578 жінок. Разом по кир. пр. Альб. Пруського полку — 11.234 чол. і 10.591 жінок, або 21.825 поселенців обох полів. Порівнюючи до 1822 року кількість поселенців збільшилася на 2630 (1435 чол. і 1195 жінок).

Старод. кир. полк: Новий Стародуб мав людности 725 чол. і 720 жінок, Зелене — 1080 чол. і 1094 жінок, Чечеліївка — 724 чол. і 770 жінок, Петрове — 1757 чол. 2018 жінок, Жовте — 1489 чол. і 1530 жінок, Комисарівка —

1916 чол. і 1748 жінок, Красна Кам'янка — 1429 чол. і 1254 жінок, Зибке — 860 чол. і 889 жінок, Попельнасте — 1111 чол. і 1169 жінок. Разом по кир. Старод. полку 11094 чол. і 11192 жінок, або 22286 поселенців обох полів. Порівнюючи до 1822 року кількість поселенців збільшилася на 1650 (885 чол. і 765 жінок).

Орденський кир. полк: Ново-Георгіївськ мав людности — 973 чол. і 956 жінок, Табурище — 826 чол. і 779 жінок, Кам'яно-Потоцьке — 1045 чол. і 1009 жінок, Успенське — 332 чол. і 340 жінок, Глинськ — 714 чол. і 760 жінок, Іванковець — 1260 чол. і 1360 жінок, Янов — 638 чол. і 661 жінок, Нікольське — 564 чол. і 630 жінок, Золотарівка — 1092 чол. і 1050 жінок, Стецівка — 1829 чол. і 1805 жінок, Вершац — 822 чол. і 865 жінок, Калантаєво — 737 чол. і 745 жінок, Андрусівка — 845 чол. і 998 жінок. Разом по Орденському кир. полку 12533 чол. і 12668 жінок, або 25201 поселенців обох полів. Порівнюючи до 1832 року кількість людности збільшилася на 4486 чол. (2113 чол. і 2373 жінок).

Усю цю кількість поселенців (маючи на увазі чоловіків) поділялося на такі категорії: хазяїв, що їх по усіх 8 полках було 8824 чол. Нехазяїв, що їх по всіх 8 полках було 10125 чол. Дітей військових пересельців, що їх по всіх 8 полках було 39287. Кантоністів усякого віку, що їх було 4040 чол. Випадкових інвалідів по всіх 8 полках — 1908 чол. Невипадкових інвалідів по всіх 8 полках 12.796 чол. Всього людности по селищах 2 кавалерійського поселенського корпусу було 152.479, з них чоловіків 77.008 і жінок 75.471.

Порівнюючи до попередніх років кількість людности збільшилася на 24.810 (чоловіків 13.059 і жінок — 11.752), або за час із 1819 — 1832 року (пересічно 12 з половиною років) збільшення військових поселенців, не рахуючи скасованих сіл, становить 19,4% (кількість людности з 127.668 поселенців обох полів збільшилася до 152.479).

Рільництво. За цей-же час значно побільшало по полках орної землі. По окремих полках за ці-ж пересічні 12 з половиною років, хоч атлас і не дає нам відомостей про кількість новозаораних десятин землі, а лиш про кількість четвертей висіяного зерна, навіть не розподіляючи його по культурах, сталися такі зміни: Лизав. ул. полк мав усього 65.873 дес. придатної землі, де р. 1819 було висіяно 7224 четверті, а р. 1835 — 16.600 четвертей військово-поселенського хліба й 6650 четвертей громадського; отож у 1835 році висіяно на 16026 четвертей більше (збільшення становить по-над 220%).

Новомирг. ул. полк мав усього придатної землі 74.931 десятину, що року 1820 на ній було висіяно 6152 четверті військово-поселенського хліба; у 1835 році кількість висіяного хліба збільшилася на 14348 четвертей (на 233%). Військово-поселенського хліба було висіяно 13750 четвертей і громадського — 6650 четвертей.

Ново-арханг. ул. полк мав усього придатної землі 80.095 десятин, на якому просторі року 1821 було висіяно 7837 четвертей військово-поселенського

хліба; у 1835 році військово-поселенського хліба висіяно 12.200 четвертей і громадського — 6685 четвертей, або кількість висіяного зерна збільшилася на 11.048 четвертей (збільшення на 141%).

Укр. ул. полк мав усього придатної землі 79.155 десятин, де року 1822 було висіяно 3348 четвертей, а 1835 року — 14.000 четвертей військово-поселенського хліба і 6650 четвертей громадського; отож висіяно було року 1835 на 17.302 четверті більше (збільшення на 510%).

Кирас. Ол. Павл. полк мав усього 101.986 десятин придатної землі, де року 1822 було висіяно 13790 четвертей військово-поселенського хліба, а року 1835 кількість висіяного хліба збільшилася: військово-поселенського до 18.000 четвертей і громадського — 7850 четвертей, що становить збільшення на 12.060 четвертей (збільшення над 91%).

Кирас. пр. Альб. полк мав усього 97.193 десятини придатної землі, де року 1822 було висіяно 14.437 четвертей військово-поселенського хліба, а року 1835 кількість висіяного становила: 19.378 четвертей військово-поселенського і 7850 четвертей громадського, або кількість висіяного збільшилася на 12.791 четверть (збільшення до 88%).

Старод. кир. полк мав усього 97.202 десятини придатної землі, де року 1822 було висіяно 12.132 четверті військово-поселенського хліба, а року 1835 бачимо, що військово-поселенського хліба було висіяно 18.113 четвертей та громадського 7750, що становить разом збільшення на 13731 четверть (збільшення на 114%).

Орденський кир. полк мав усього 71.533 десятини придатної землі, де року 1832 було висіяно 9583 четверті, а року 1835 висіяна кількість досягає 15.036 четвертей військово-поселенського хліба і 6850 четв. громадського, або збільшення засіву на 12303 четверті (збільшення близько 128%).

Порівнюючи зростання висіяного зерна по окремих полках, на першому місці ми маємо поставити Укр. ул. полк, де кількість висіяного зерна збільшилася на 510% і на останньому кирас. пр. Альб. Пруського полк, де за той-же час кількість висіяного хліба збільшилася на 88%. Решту-ж полків за збільшенням кількости висіяного хліба випадає розташувати так: Новомирг. ул. полк — 233%, Лизав. ул. полк — 220%, Новоарх. ул. полк — 141%, Орденський кирас. полк — 128%, Старод. кирас. полк — 114%, Кирас. Ол. Павл. полк — 91%.

З цього видно, що кількість висіяного хліба за час з 1819 і по 1835 рік навіть по округах найвідсталіших що-до цього полків більше як учетверо перевищує пересічний відсоток збільшення людности (19,4%). Пересічний відсоток збільшення кількости висіяного на території військових поселень хліба по всіх полках становить близько 190%.

Окрім придатної землі військово-поселенським полкам належала ще й певна кількість непридатних та лісових земель, але відомості атлас дає лиш про лісові землі, що за кількістю по окремих полках розподілялися так: Орденський полк — 6477 дес., Лизав. полк — 1319 дес., Новоарх. полк — 1319 дес., Новомирг. полк — 903 дес., Альб. Пруського полк — 672 дес., Український полк — 290 дес., Старод. полк — 193 дес., Ол. Павл. полк — 9 дес.

До складу лісової площі, що належала військово-поселенським полкам, входить не тільки ліс, що був придатний на будівельний матеріял або дрова, але й чагарники, а це спричинялося до того, що військовим поселенцям доводилося приставляти будівельний матеріял чи то з округ багатих на ліс полків (а цих було не так то вже багато), чи то навіть із лісових районів колишн. Чигиринського та Черкаських повітів Київської губерні.

Скотарство. Висів великої кількости хліба, що досягав мало не 180.000 четвертей (точно 179.802), вимагав і відповідної кількости робочої худоби, яку за тих часів репрезентували воли, що кількість їх на 1835 рік досягла 57.430 голів. (По Орденському полку — 7769 гол., Старод. — 9110 гол., Пр. Альб. — 7650 гол., Ол. Павл. — 7957 гол., Українському — 6986 гол., Новоарх. — 5995 гол., Новомирг. — 6723 гол., Лизав. — 5240 гол.).

Коли взяти кількість висіяного у 1835 році зерна й поділити на загальну кількість робочої худоби, то матимемо на одного вола 3,13 четверти висіяного насіння. Порівнюючи до часу, коли було полки оселено, кількість волів на 1835 рік зросла на 12.466 голів. По Орденському полку — на 1995 гол., Старод. — 1510 гол., Альб. Пруського — 1867 гол., Ол. Павл. — 811 гол., Українському — 2006 гол., Новоарх. — 1095 гол., Новомирг. — 2805 гол., Лизав. — 377 гол.

Це збільшення кількости робочої худоби становить близько 28%, тимчасом, коли висів зерна збільшився на 190%, а це свідчить про велику забезпеченість робочою худобою поселенців, коли засновувано поселення другого резервного кавалерійського корпусу.

На жаль, атлас не дає відомостей про розподіл засівів по окремих залюднених пунктах корпусу, але маючи відомості про кількість робочої худоби в кожному окремому залюдненому пункті й кількість висіяного зерна по кожному з полків, можемо з певним наближенням встановити засівну площу для кожного з залюднених пунктів, кількість же будинків у кожному з залюднених пунктів дасть можливість ще більше деталізувати засівну площу: здається не буде велика помилка, коли взяти за пересічне число висіву зерна на 1 десятину: жита до півтори четверти, пшениці — 1 четверть, вівса до однієї з четвертиною четверти й ячменю — 1 четверть (що-до гречки й проса, то останніх культур на увагу можна не брати, бо вважаючи на запаси крупів по коморах, ці культури особливо поширені не були). Отож за пересічну міру висіву зерна на 1 десятину буде коло 1,18 четверти.

У Новогеоргіївську при 360 жилих будинках, 101 господареві та 105 негосподарях було в 1835 році — 500 гол. волів. У Табурищі — при 232 жилих будинках, 80 господарях та 83 негосподарях було 600 голів волів. У Павлишу — при 201 жилому будинкові, 62 госп. і 76 негос. — 440 голів волів. У Кам'яно-Потоцькому — при 284 жил. буд. 102 госп. і 108 негосп. — 682 голів волів. В Успенському — при 115 жил. буд., 52 госп. і 49 негосп. — 280 голів волів. Усі ці залюднені пункти утворювали перший поселенський ескадрон Орденського кир. полку.

У Глинському — при 240 жил. буд., 66 госп. і 75 негосп. — 400 голів волів. В Іванківці — при 471 жил. буд., 90 госп. і 150 негосп. — 1360 голів волів. В Янові — при 257 жил. буд., 82 госп. і 80 негосп. – 630 голів волів. У Никольському — при 188 жил. буд., 63 госп. і 65 негосп. — волів зовсім не було. У Золотарівці при 104 жил. буд., 103 госп. і 151 негосп. волів теж не було (обидва ці селища мали порівнюючи чимало коней, про що мова буде далі). Села Глинськ-Золотарівка ввіходили до складу другого поселенського ескадрону Орденського кир. полку.

До складу 3-го поселенського еск. того-ж полку ввіходили такі села: у Стецівці — при 550 жил. буд., 199 госп. і 197 негосп. — 1250 г. волів, у Вершаці при 338 жил. буд., 66 госп. і 119 негосп. — 620 гол. волів, у Калантаєві при 214 жил. буд., 72 госп. і 88 негосп. — 442 г., в Андрусівці при 280 жил. буд., 106 госп. і 105 негосп. — 561 гол. вол. Разом по Орд. кир. полку при 4039 жил. пом., 1238 госп., 1451 негосп. було 7769 голів волів, а висіяно було 21.886 четвертей хліба.

Перший поселенський еск. Старод. кир. полку мав таку кількість робочих волів: у Новому Стародубі при 253 жил. буд., 86 госп. і 85 негосп. було 694 гол. волів, у Зеленому при 347 жил. буд., 109 госп. і 124 негосп. — 1094 гол. волів, у Чечеліївці при 237 жил. пом. 85 госп., 83 негосп. — 748 гол. волів, у Петровому при 586 жил. буд., 200 госп., 210 негосп. — 1784 гол. волів.

Другий поселенський еск. мав: у Жовтому при 490 жил. буд., 184 госп. і 183 негосп. — 1111 голів, у Комисарівці при 615 жил. буд., 214 госп. і 215 негосп. — 1287 голів волів.

Третій поселенський ескадрон мав: у Червоній Кам'янці при 467 жил. буд., 179 госп. і 177 негосп. — 1068 голів волів, у Зибкому при 314 жил. буд., 90 госп. і 90 негосп. — 534 гол., у Попельнастому при 336 жил. буд., 132 госп. і 129 негосп. — 790 голів волів. Разом-же по Старод. кир. полку при 3645 жил. будинках, 1279 госп. та 1296 негосп. було 9110 голів волів, а висіяно було 25.863 четверті зерна.

Перший поселенський ескадрон кир. пр. Альб. полку мав: Нова Прага при 528 жил. буд., 178 госп. і 221 негосп. мала 1256 г. волів. Головківка при 300 ж. б., 117 госп. і 137 негосп. — 830 гол. вол., Куколівка при 347 ж. б., 134 госп. і 146 негосп. — 898 гол. вол.

Другий поселенський еск. мав: Косівка при 292 ж. б., 113 госп. і 104 негосп. — 678 гол. вол., Диківка при 451 ж. б., 113 госп. і 159 негосп., — 912 г. вол., Протопопівка при 181 ж. б., 66 госп. і 67 негосп. — 412 г. вол., Мошорино при 308 ж. б., 96 госп. і 119 негосп. — 861 г. волів.

Третій поселенський еск. мав: Аджамка при 560 ж. б., 168 госп. і 200 негосп. — 1115 гол. вол., Покровське при 126 ж. б., 60 госп. і 81 негосп. — 380 г. вол., Клинці при 236 ж. б., 100 госп. і 111 негосп. — 597 гол. вол., Красний Яр при 190 ж. б., 57 госп. і 90 негосп. — 18 гол. вол. Разом по кир. пр. Альб. полку при 3519 жилих будинках, 1202 господарчих та 1435 негосподарчих було 7650 голів волів, а висіяно було 27.228 четвертей зерна.

Перший поселенський еск. Ол. Павл. полку мав: Новгородка при 500 ж. б., 183 госп. і 195 негосп. — 1355 г. в., Новогригор'ївка при 97 жил. б., 38 госп.

і 40 негосп. — 395 г. в., Інгульська Кам'янка при 260 ж. б., 78 госп. і 101 негосп. — 407 г. в., Губівка при 245 жил. б., 95 госп. і 95 негосп. — 547 гол. волів. Калинівка при 125 жил. б., 71 госп. і 34 негосп. — 382 гол. вол.

Другий поселенський еск.: Верблюжка при 481 ж. б., 187 госп. і 186 негосп. — 1303 гол. вол., Спасове при 237 ж. б., 85 госп. і 89 негосп. — 485 гол. волів. Вершино-Кам'янка при 345 ж. б., 150 госп. і 147 негосп. — 1005 г. в.

Третій поселенський еск.: Бокове при 220 ж. б., 101 госп. і 102 негосп.— 573 гол. волів, Варварівка при 270 ж. б., 145 госп. і 147 негосп. — 839 гол. вол. Гурівка при 320 ж. б., 135 госп. і 138 негосп. — 807 гол. вол. Разом-же по кир. Ол. Павл. полку при 3100 жилих будинках, 1268 господ. та 1272 негосподар. було 7957 гол. вол., а висіяно було 25.850 четвертей зерна.

Перший поселенський еск. Укр. ул. полку мав таку кількість робочої худоби: Новоукраїнка при 615 ж. б., 359 госп. і 384 негосп. мала 2692 голови волів.

Другий поселенський еск.: Рівне при 849 ж. б., 305 госп. і 357 негосп. — 2194 гол. вол.

Третій поселенський еск.: Злинка при 516 ж. б., 177 госп. і 191 негосп.— 1181 гол. вол., Плетений Ташлик при 333 ж. б., 130 госп. і 135 негосп. — 939 г. в. Разом по Українському уланському полку при 2313 жилих будинках, 969 господарчих та 1047 негосподарчих було 6986 голів волів, а висіяно було 20.650 четвертей зерна.

Перший поселенський еск. Новоарх. ул. полку: Новоархангельськ при 270 ж. б., 61 госп. і 104 негосп. мав 655 голів волів, Тернівка при 233 ж. б., 99 госп. і 149 негосп. — 644 гол. вол, Тишківка при 330 ж. б., 188 госп. і 240 негосп. — 715 г. вол.

Другий поселенський ескадрон: Надлак при 212 ж. б., 60 госп. і 112 негосп. — 369 г. вол., Скалеве при 228 ж. б., 84 госп. і 107 негосп. — 482 г. вол., Кальниболот при 225 жил. б., 72 госп. і 102 негосп. — 485 г. в., Петроострів при 191 ж. б., 58 госп. і 70 негосп. — 372 гол. в.

Третій поселенський еск.: Сухий Ташлик при 519 ж. б., 215 госп. і 264 негосп. — 1573 г. в., Липняжка при 310 ж. б., 96 госп. і 174 негосп. — 700 г. вол. Разом по Новоарх. ул. полку: при 2518 жилих будинках, 933 господарях і 1323 негосподарях було 5995 голів волів, а висіяно було 18.885 четвертей зерна.

Перший поселенський еск. Новомирг. ул. полку: Новомиргород з Паліївкою при 304 ж. б., 142 госп. і 122 негосп. мали 932 голови волів, Мартоноша при 189 ж. б., 98 госп. і 103 негосп. — 560 гол. вол., Коробчин при 379 ж. б., 120 госп. і 144 негосп. - 900 гол. вол., Каніж при 231 жил. б., 65 госп. і 68 негосп. — 436 гол. вол.

Другий поселенський еск.: Панчов при 380 ж. б., 129 госп. і 133 негосп. — 947 гол. вол., Сентов при 222 ж. б., 60 госп. і 78 негосп. — 408 гол. вол.

Третій поселенський еск.: Виска при 354 ж. б., 132 госп. і 150 негосп. — 1214 гол. вол., Лелеківка при 230 жил. буд., 72 госп. і 109 негосп. — 502 г. в. Грузьке при 302 ж. б., 115 госп. і 141 негосп. — 824 гол. в. Разом по Новомиргор. ул. полку при 2591 жилому будинкові, 936 господарях та 1048 негосподарях було 6723 гол. волів, а висіяно було 20.500 четвертей зерна.

Перший поселенський еск. Лизав. ул. полку: Лизаветградка при 556 ж. б., 225 госп. і 276 негосп. мала 1358 голів волів, Федвар при 390 жил. буд., 148 госп. і 158 негосп. — 941 гол. в.

Другий поселенський еск.: Красносілля при 335 ж. б., 154 госп. і 165 негоспод. — 900 гол. вол., Цибулів при 344 ж. б., 164 госп. і 177 негосп. — 931 гол. вол.

Третій поселенський еск.: Дмитрівка при 267 ж. б., 157 госп. і 185 негосп. — 527 гол. вол., Знаменка при 190 ж. б., 80 госп. і 118 негосп. — волів зовсім не мала, Суботець при 318 жил. буд., 101 госп. і 173 негосп. — 583 г. в. Разом по Лизав. полку при 2400 жилих будинках, 1089 господарях та 1752 негосподарях було 5240 голів волів, а висіяно було 24.250 четвертей хліба.

Розташовані на межі лісостепу й степу, військові поселенці, звичайно, не могли й не потрібували зректися тих способів господарювати, що в цій місцевості були ще за запорозьких часів: серед військових поселенців було поширене рівнобіжно з хліборобством і скотарство. Як відомо, степ доволі швидким темпом розорювався, але не зважаючи на це, цілини для випасу ще цілком вистарчало.

Атлас дає докладні відомості про кількість „неробочої" худоби, що її кількість по окремих принаймні полках значно перевищувала кількість волів, як це видно далі:

Орденський п., 1 еск.: Новогеоргіївськ — 168 неробоч. худ., 70 овець, Табурище — 209 н. х., 520 ов., Павлиш — 180 н. х., 1596 ов., Кам'яно-Потоцьке — 239 н. х., 1478 ов., Успенське — 86 н. х., 198 ов.

2 еск.: Глинськ — 259 н. х., 320 ов., Іванковець — 470 н. х., 1198 ов., Янов — 330 н. х., 380 ов., Никольське — 297 н. х., 310 ов., Золотарівка — 683 н. х., 1918 ов.

3 еск.: Стецівка — 365 н. х., 1005 ов., Вершац — 198 н. х., 682 ов., Калантаєво — 208 н. х., 520 ов., Андрусівка — 327 н. х., 801 ов. Разом: 4019, н. х., 11.046 ов.

Старод. полк. 1 еск.: Новий Стародуб. — 1570 н. х., 1001 ов., Зелене — 3032 н. х., 9941 ов., Чечеліївка — 1406 н. х., 1985 ов., Петрове — 3067 н. х., 5776 ов.

2 еск.: Жовта — 1230 н. х., 3350 ов., Комисарівка — 1647 н. х., 3661 ов.

3 еск.: Красна Кам'янка — 1232 н. х., 1480 ов., Зибке — 690 н. х., 312 ов., Попельнасте — 1286 н. х., 1388 ов. Разом: 15160 н. х., 21834 ов.

Альб. Прус. п.: 1 еск.: Нова Прага — 1290 н. х., 890 ов., Головківка — 900 н. х., 1591 ов., Куколівка — 597 н. х., 1475 ов.

2 еск.: Косівка — 572 н. х., 628 ов., Протопопівка — 210 н. х., 550 ов., Мошорино — 861 н. х., 1064 ов.

3 еск.: Аджамка — 1038 н. х., 1402 ов., Покровське — 285 н. х., 410 ов., Клинці — 597 н. х., 800 ов., Красний Яр — 801 н. х., 600 ов., Разом: 7732 н. х., 11415 ов.

Ол. Павл. полк, 1 еск.: Новгородка — 1598 н. х., 3285 ов., Новогригор'ївка — 395 н. х., 544 ов., Інгульська Кам'янка — 756 н. х., 997 ов., Губівка — 783 н. х., 755 ов., Калинівка — 473 н. х., 919 ов.

2 еск.: Верблюжка — 2002 н. х., 4184 ов., Спасово — 1183 н. х., 1996 ов., Вершино-Кам'янка — 1544 н. х., 3486 ов.

3 еск.: Бокове — 1105 н. х., 2646 ов., Варварівка — 1415 н. х., 2686 ов., Гурівка — 1680 н. х., 3197 ов. Разом: 12934 н. х., 24.695 ов.

Український полк, 1 еск.: Новоукраїнка — 2113 н. х., 8258 ов.

2 еск.: Рівне — 2228 н. х., 4157 ов.

3 еск.: Злинка — 2584 н. х., 2512 ов., Плетений Ташлик — 2089 н. х., 8548 ов. Разом: 9014 н. х., 23.475 ов.

Новоарх. полк, 1 еск.: Архангельськ — 742 н. х., 704 ов., Тернівка — 862 н. х., 1462 ов., Тишківка — 644 н. х., 1739 ов.

2 еск.: Надлак — 491 н. х., 1031 ов., Скалева — 614 н. х., 1479 ов., Кальниболот — 603 н. х., 1212 ов., Петроостров — 531 н. х., 611 ов.

3 еск.: Сухий Ташлик (Глодоси) — 1786 н. х., 3436 ов., Липняжка — 655 н. х., 1531 ов. Разом: 6928 н. х., 13.205 ов.

Новомирг. полк, 1 еск.: Новомиргород з Паліївкою — 749 н. х., 242 ов., Мартоноша — 598 н. х., 427 ов., Коробчин - 631 н. х., 312 ов., Каніж — 580 н. х., 507 ов.

2 еск.: Панчов — 1072 н. х., 710 ов., Сентов — 271 н. х., 256 ов.

3 еск.: Виска — 1208 н. х., 497 ов., Лелеківка — 542 н. х., 514 ов. Разом: 6573 н. х., 4973 ов.

Лизаветгр. полк, 1 еск.: Лизаветградка — 1904 н. х., 1724 ов., Федвар — 1269 н. х., 1086 ов.

2 еск.: Красносілля — 960 н. х., 432 ов., Цибулів — 1223 н. х., 376 ов.

3 еск.: Дмитрівка — 1636 н. х., 2174 ов., Знаменка — 772 н. х., 1166 ов., Суботець — 1915 н. х., 2693 ов. Разом: 9679 н. х., 9654 ов.

Разом-же по всіх поселенських полках неробочої худоби нараховувалося 72.139 голів проти 57.430 голів робочої, або як узяти кількість робочої худоби (волів) за 100%, то кількість неробочої худоби становила 125,6%. Найменшу кількість неробочої худоби мав Орденський полк і найбільшу Стародуб. (у першому що-до кількости волів відсоток неробочої худоби був менший за 52, а по другому — перевищував 166%). Порівнюючи до років поселення полків, в кількості неробочої худоби сталися такі зміни:

По Орд. полку: було 6804, а на 1835 рік стало 4019; кількість зменшилася на 2785 голів. — По Старод. полку 10.853, а на 1835 рік стало 15.160; кількість збільшилася на 4307 голів. — По Альберта Пруського полку: було 9835 — стало 7732; кількість зменшилася на 2103 голови. — По Ол. Павл. полку: було 10.632 — стало 12.934; кількість збільшилася на 2302 голови. — По Українському полку: було 6586 — стало 9014, кількість збільшилася на 2428 голів. — По Новоарх. полку: було 7911 — стало 6928; кількість зменшилася на 983 голови. — По Новомирг. полку: було 4441 — стало 6573; кількість збільшилася на 2132 голови. — По Лизав. полку: було 6355 — стало 9679; кількість збільшилася на 3324 голови.

Або по всій окрузі другого поселенського корпусу по трьох полках (Орденському, Альб. Пруського й Новоарх.) кількість неробочої худоби зменшилася на 5871 голову, а по 5-и (Старод., Ол. Павл, Українському, Ново-

мирг. й Лизав.) — збільшилася на 14.193 голови, що зрештою дає збільшення кількости неробочої худоби на 8312 голів.

Що-до овець, то загальна кількість їх (120.298), а так само розпорошеність їх між окремими селищами (лиш два села Старод. полку — Зелене та Петрове мали: перше — 9941 гол., а друге — 5776 голів, та три селища Українського полку — Новоукраїнка (8258), Плетений Ташлик (8548) та Рівне (4157) — мали більше за 4000 голів овець) свідчить про те, що на цю галузь сільського господарства по військових поселеннях особливої уваги не звертало; про це свідчить також і те, що окремі залюднені пункти мали овець менше ніж неробочої рогатої худоби (по Орденському полку — Новогеоргіївськ; по Старод. — Зибке; Альб. Пруського — Нова Прага; Ол. Павл. — Губівка; Новоарх. — Архангельське; Новомирг. — Новомиргород разом із Паліївкою, Коробчино, Каніж, Панчов, Сентов, Виска, Лелеківка; Лизав. — Лизаветградка, Федвар, Красносілля й Цибулів).

Коли-ж спробуємо порівняти кількість голів овець, що були на 1835 рік із тією кількістю, що була, коли оселювано полки, то побачимо таке:

По Орденському полку кількість зменшилася на 160 голів. По Старод. полку кількість збільшилася на 3773 голови. По Альб. Пруського полку — зменшилася на 10.514 голів. По Ол. Павл. полку — збільшилася на 6528 голів. По Українському полку — збільшилася на 10.965 голів. По Новоарх. — теж на 1211 голів. По Новомирг. — зменшилася на 3290 голів. По Лизав. — теж на 2064 голови.

Отож по чотирьох полках (Орденському, Альб. Пруського, Новомирг. й Лизав.) бачимо зменшення на 16.028 голів, а по чотирьох полках, що лежали далі на південь (Старод., Ол. Павл., Українському й Новоарх.) кількість овець збільшилася на 22.477 голів, що для округи поселених полків у цілому дає збільшення на 6449 голів (збільшення взагалі не дуже велике).

Запаси харчів. Як відомо, по всіх 8 полках другого поселенського корпусу р. 1835 було висіяно 179.802 четверті зернохліба, з чого на пай військово-поселенського висіву припадало 122.867 четвертей. Ця чимала кількість хліба вимагала великих приміщень, що до їх можна-б було ховати як невимолочений хліб, так і вимолочене зерно. І справді, по селах поселених полків бачимо певну кількість клунь:

I. По Орденському полку було 6 клунь (у Новогеоргіївському, Табурищі, Глинську, Іванківці, Стецівці, Андрусівці — по одній); усі шість клунь було побудовано державним коштом.

II. По Старод. полку було теж 6 клунь (у Новому Стародубі, Зеленому, Петровому, Жовтому, Красній Кам'янці, Зибкому — по одній); усі клуні побудовано державним коштом.

III. По Альберта Пруського полку було 5 клунь (у Новій Празі, Косівці, Диківці, Аджамці, Клинцях — по одній); усі клуні було побудовано державним коштом.

IV. По Ол. Павл. полку було 6 клунь (у Новгородці, Губівці, Верблюжці,

Вершино-Кам'янці, Варварівці, Гурівці — по одній); усі теж побудовано державним коштом.

V. По Українському полку було 3 клуні (у Чорному Ташлику, Рівному, Злинці — по одній); усі побудовано державним коштом.

VI. По Новоарх. полку було 3 клуні (у Новоархангельському, Надлаку, Сухому Ташлику — по одній); побудовані державним коштом.

VII. По Новомир. полку було 4 клуні (у Новомиргороді, Коробчині, Панчові, Висці — по одній); побудовані теж державним коштом.

VIII. По Лизав. полку було 6 клунь (у Лизаветградці, Федварі, Цибульові, Дмитрівці, Суботці, Красносіллі — по одній), що їх теж було побудовано державним коштом.

По поселенських полках було розкидано мережу хлібних магазинів, що по них зберегалися запаси борошна й зерна, що на той час, коли засновувано поселенські полки на початку XIX століття становили таку кількість:

I. По Лизав. полку: борошна — 20.000 четвертей, крупи — 1700 четвертей і вівса — 1400 четвертей.

II. По Новомирг. полку: борошна — 20.000 четв., крупи — 1700 четв. і вівса — 1400 четв.

III — VIII. Таку-ж кількість хліба по запасних магазинах мали й інші поселенські полки, так що „недоторканний" запас по окрузі мав становити 160.000 четвертей борошна, 13.600 четвертей крупи і 11.200 четвертей вівса, але по всіх запасних магазинах р. 1835 було тільки: борошна — 31.131 четверть, або не було й п'ятої частини належної кількости (по окремих полках запаси борошна розподілялися так: Орденський — 6982 четв., Старод. — 5376, Альберта Пруського — 5137, Ол. Павл. — 4568, Український — 1367, Новоарх. — 2231, Новомирг. — 1645, Лизав. — 3825).

Крупи було 3275 четвертей, або біля 23% належної кількости (по полках запаси крупи розподілялися так: Орденський — 87 четв., Старод. — 90, Альберта Пруського — 527, Ол. Павл. — 775, Український — 25, Новоарх. — запасів крупи зовсім не було, Новомирг. — 923, Лизав. — 850).

Що-до запасів вівса, то такі були лиш по чотирьох полках в загальній кількості 981 четверть, що становить тільки 8,7% належної кількости запасів (по полках „недоторканні" запаси вівса розподілялися так: Орденський — (запасів не було), Старод. — теж, Альберта Пруського — теж, Ол. Павл. — 16 четв., Український, — 350, Новоарх. — 585, Новомирг. — 30, Лизав. — запасів зовсім не було).

Усі ці запаси було розміщено по хлібних магазинах, що по окремих полках були по таких залюднених пунктах: Орденський полк: у Новогеоргіївському, Павлишу, Глинську, Іванківці, Стецівці й Андрусівці (усі побудовано державним коштом). — Стародубський полк: у Новому Стародубі, Петровому, Жовтому, Красній Кам'янці, Зибкому, Попельнастому (усі теж побудовані державним коштом). Альберта Пруського полк: у Новій Празі, Головківці, Косівці, Аджамці, Клинцях (усі теж збудовано державним коштом). Ол. Павл. полк: у Новгородці, Губівці, Вершино-Кам'янці, Варварівці й Гурівці (усі теж побудовано державним коштом). — Український полк: у Ново-

українці (філія), Чорному Ташлику, Рівному (дві філії) й Плетеному Ташлику (філія). Усі теж побудовано державним коштом. — Новоарх. полк: в Архангельському (дві філії), Надлаку (філія), Кальниболоті (філія), Петроострові (філія) й Сухому Ташлику (філія). Усі теж побудовано державним коштом. — Новомирг. полк: у Новомиргороді (філія), Коробчині (філія), Канежі (філія), Панчові (теж), Висці (теж). Усі побудовано державним коштом. — Лизав. полк: у Лизаветградці (філія), Федварі (теж), Красносіллі (теж), Цибульові (теж), Знаменці (теж) і Суботці (теж). Усі побудовано державним коштом.

Отож по окрузі поселенського корпусу було запасних магазинів разом із філіями 43, причому по старших поселенських полках було споруджено філії запасних хлібних магазинів.

Конярство. Коли на розведення неробочої худоби й овець управління військовими поселеннями особливої уваги, очевидячки, не звертало, то надто піклувалося воно кіньми, що ними ще Запорожжя славилося віддавна.

Про конярство піклувалися, як свідчать про це наші відомості, дуже ретельно; це видно хоча-б з того, що для коней по різних залюднених пунктах побудовано окремі стайні, навіть по таких селищах, де не було клунь.

Загальна кількість коней за поселенськими полками й залюдненими пунктами, як це видко далі, була така:

Орденський полк: 1 еск.: Новогеоргіївськ 40 коней, 4 стайні (у тій кількості одна для жеребців), Табурище 45 к., 1 ст., Павлиш 44 к., 1 ст., Кам'яно-Потоцьке 70 к., 2 ст., Успенське 16 к.

2 еск. Глинськ: 21 к., 1 ст., Іванковець 63 к., 1 ст., Янов 31 к., 1 ст., Никольське 476 к., 1 ст. (у цьому селі зовсім не було волів), Золотарівка 520 к., 1 ст. (теж що-до волів).

3 еск.: Стецівка 114 к., 2 ст., Вершац 49 к., 1 ст., Калантаєво 43 к., 1 ст., Андрусівка 5 к., 1 ст. Разом 1587 к., 18 ст.

Старод. полк:

1 еск.: Новий Стародуб 109 к., 3 стайні (одна для жеребців), Зелене 130 к., 2 ст., Чечеліївка 101 к., 3 ст., Петрове 215 к., 4 ст.

2 еск.: Жовте 178 к., 3 ст., Комисарівка 220 к., 5 ст. (тимчасові).

3 еск.: Красна Кам'янка 160 к., 4 ст. Зибке 132 к., 2 ст., Попельнасте 134 к., 3 ст., Разом 1379 к., 29 ст.

Альберта Пруського полк:

1 еск.: Нова Прага 215 к., 5 (одна для жеребців), Головківка 160 к., 3 ст., Куколівка 140 к., 2 ст.

2 еск.: Косівка 140 к., 2 ст., Диківка 228 к., 2 ст., Протопопівка 80 к., 1 ст., Мошорино 180 к., 2 ст.

3 еск.: Аджамка 150 к., 4 ст., Покровське 98 к., 1 ст., Клинці 258 к. 1 ст., Красний Яр 360 к. Разом 1969 к., 23 ст.

Ол. Павл. полк.: 1 еск.: Новгородка 247 к., 8 ст. (одна для жеребців), Новогригор'ївка 40 к., Інгульська Кам'янка 175, 2 ст., Губівка 162 к., 2 ст., Калинівка 162 к.

2 еск.: Верблюжка 339 к., 4, ст. Спасове 147 к., 1 ст., Вершино-Кам'янка 218 к., 3 ст.

3 еск.: Бокове 104 к., 2 ст., Варварівка 164 к., 3 ст., Гурівка 139 к., 3 ст. Разом: 1897 к., 28 ст.

Український полк: 1 еск.: Новоукраїнка 542 к., 9 ст.

2 еск.: Рівне 387 к., 9 ст.

3 еск.: Злинка 383 к , 4 ст. (одна тимчасова). Плетений Ташлик 299 к., 3 ст. Разом: 1611 к., 25 ст.

Новоарх. полк.: 1 еск.: Архангельське 75 к., 2 ст., Тернівка 128 к., 2 ст. Тишківка 142 к., 2 ст.

2 еск. Надлак 132 к., 2 ст., Скалеве 105 к., 3 ст., Кальниболот 194 к. 3 ст., Петроостріе 53 к., 2 ст.

3 еск.: Сухий Ташлик 333 к., 4 ст., Липняжка 170 к., 3 ст., Разом: 1342 к., 23 ст.

Новомирг. полк: 1 еск.: Новомиргород із Паліївкою 87 к., 4 ст., Мартоноша 134 к., 1 ст., Коробчин 50 к., 2 ст., Каніж 110 к., 1 ст.

2 еск.: Панчов 254 к., 3 ст., Сентов 81 к., 2 ст.

3 еск.: Виска 240 к., 2 ст., Лелеківка 98 к., 1 ст., Грузьке 218 к., 2 ст. Разом: 1272 к., 18 ст.

Лизав. полк.: 1 еск.: Лизаветградка 196 к., 4 ст., Федвар 193 к., 2 ст.

2 еск.: Красносілля 169 к., 2 ст., Цибулів 136 к., 2 ст.

3 еск.: Дмитрівка 376 к., 2 ст., Знаменка 451 к., 2 ст., Суботець 173 к., 1 ст. Разом: 1694 к., 15 ст.

По всіх-же полках поселенського корпусу було 12751 голова коней, що для них було побудовано 179 стаєнь, з якої кількости виключно для жеребців — 4; стайні для жеребців було побудовано по полкових штабних селищах кирасирських полків: по уланських-же полках окремих стаєнь для жеребців не було.

Не рахуючи манежів та ветеринарних лазаретів по окремих військово-поселенських пунктах, дбали про забезпечення коней відповідною кількістю фуражу: рівнобіжно провіянтських запасів, полки мусіли мати й достатні запаси фуражу для коней.

Орденський полк 1832 року мав такі запаси фуражу: вівса фуражного 29238 четв., ячменю фуражного 1500 ч., сіна 180357 пудів і соломи 40448 п.

Старод. полк 1822 року мав: вівса 29789 четв.; ячменю 1500 ч.,. сіна 265824 пуди, соломи 42969 п.

Альберта Пруського полк 1822 року мав: вівса 29789 четв., ячменю 1500 ч., сіна 265824 п., соломи 42969 пудів.

Ол. Павл. полк 1822 року мав таку-ж кількість фуражу.

Український полк 1822 року мав: вівса 23269 четвертей, ячменю 500 ч., сіна 261351 п., соломи 45345 пудів.

Новоарх. полк 1820 року мав: вівса 24762 четв., ячменю 1000 ч., сіна 261351 пуд. і соломи 46345 пудів.

Новомирг. полк 1820 року мав: вівса 24762 четв., ячменю 1500 ч., сіна 261351 пуд і соломи 46348 пудів.

Лизав. полк 1819 року мав: вівса 22215 четв. ячменю 500 ч., сіна 175316 п. і соломи 43825 пудів.

Але анекдотична безгосподарність, а часто й зловживання з боку командирів військових поселень, що про неї свідчить уся мемуарна література про військові поселення, й яку вже було зазначено при підрахунках провіянтських запасів, мала місце й у поводженні з запасами фуражу:

Орденський полк року 1835 мав: вівса 5557 четв., ячменю 4100 ч., сіна 66026 пуд. і соломи 42106 пудів.

Старод. полк року 1835 мав: вівса 4556 четв., ячменю 6413 ч., сіна 113878 пудів і соломи 97947 п.

Альберта Пруського полк року 1835 мав: вівса 2413 четв., ячменю 5736 ч., сіна 39731 пуд. і соломи 76099 пуд.

Ол. Павл. полк року 1835 мав: вівса 7275 четв., ячменю 8908 ч., сіна 30024 пуди і соломи 123729 пудів.

Український полк року 1835 мав: вівса 4214 четв., ячменю 1498 ч., сіна 42093 пуд. і соломи 35405 пудів.

Новоарх. полк року 1835 мав: вівса 3651 четв., ячменю 2073 ч., сіна 71936 пуд. і соломи 20514 пудів.

Новомирг. полк року 1835 мав: вівса 16 четв., ячменю 213 чет., сіна 10062 пуди і соломи 24584 п.

Лизав. полк року 1835 мав: вівса 2712 четв., ячменю 1858 ч., сіна 84761 п. і соломи 17656 пудів

Разом-же по окрузі другого кавалерійського поселеного корпусу було: овес 213613 (при поселенні) 30394 (1835 р.), зменш. на 183219; ячмінь 9500 (при пос.), 30819 (1835 р.), збільш. на 21319, сіно 1937198 (при пос.), 458511 (1835 р.), зменш. на 1478687, солома 352218 (при пос.). 438040 (1835 р.), збільш. на 85822).

Як вже було зазначено, загальна кількість коней по полках року 1835 дорівнювала 12741 голові, яка кількість, порівнюючи до років оселення полків дає такі зміни: Орденський 1490 к. (при пос.), 1587 (1835 р.), збільш. на 97. Старод. 1441 к. (при пос.), 1379 (1835 р.), м. на 62. Альб. Пруськ. 2134 к. (при пос.), 1969 (1835 р.), м. на 165. Ол. Павл. 1298 к. (при пос.), 1897 (1835 р.), б. на 599. Український 1623 к. (при пос.), 1611 (1835 р.), м. на 12, Новоарх. 1716 к. (при пос.), 1332 (1835 р.), м. на 384. Новомирг. 1380 к. (при пос.), 1272 (1835 р.), м. на 108. Лизав. 2149 к. (при пос.). 1694 (1835 р.), м. на 455. Разом: 13231 (при пос.), 12741 (1835) м. на 490.

Отож на 1835 рік загальна кількість коней по окрузі зменшилася на 490 голів, не зважаючи на існування цілої низки кінських заводів, що по них року 1835 було 79 придатних та 17 „на спробі“ жеребців та 822 матки із 1596 головами приплоду.

З часу поселення ці заводи випустили для ремонту кінського складу поселеного корпусу разом 988 голів коней.

Філії кінських заводів були по таких залюднених пунктах полків: Орденський полк мав у Новогеоргіївському відділ кін. заводу. Старод. полк мав три відділи кін. заводу у сс. Петровому, Жовтому й Красній Кам'янці. Альб. Пруського полк мав теж три відділи кін. заводу у сс. Новій Празі, Головківці

і Красному Ярі. Ол. Павл. полк теж три відділи у сс. Новгородці, Верблюжці й Варварівці. Український полк мав відділ у Новоукраїнці. Новоарх. полк мав відділ у Новоархангельському. Новомирг. полк мав відділ у с. Панчові. Лизав. уланський полк відділів кінського заводу не мав.

Взагалі-ж про стан кінських заводів атлас дає відомості, що їх видно з таких чисел:

ДИВІЗІЇ й ПОЛКИ	Корінний склад			Приплоду	Од початку існування кін. заводу надійшло приплоду до ескадронів
	Жеребців	З них злуч. на спробі	Кобил		
2-ої кир.					Орденськ. 93
Старод.	16	2	136	251	Стародуб. 142
Альб. Пруськ.	12	3	139	307	Пр. Альб. 152
Ол. Павл.	13	3	138	238	Ол. Павл. 157
Разом . .	41	8	413	796	Разом . . 499
2-ої ул.					Україн. 157
Український	13	3	135	278	Новоарх. 102
Новоарх.	12	3	139	251	Новомирг. 141
Новомирг.	13	3	135	271	Лизав. 89
Разом . . .	38	9	409	800	Разом . . 489

Кінський склад резервових поселенських полків зменшувавсь не тільки через анекдотичні способи невмілого господарювання. До певної міри пояснити це можна ще й тим, що протягом усенького часу, відколи існували військові поселення, дворяни-поміщики неприхильно ставилися до інституту військових поселень у цілому, а на території південної України зокрема.

Варт нагадати слова невідомого автора про ситуацію в Херсонській губерні з записки, що збереглася при справах комітету 6 грудня 1826 року: „Заведеніе военныхъ поселеній умножило также тягость земской повинности, лежащей на жителяхъ Херсонской губерніи..." (А. Шебунин; Из истории дворянских настроений 20-х годов XIX века. Борьба классов. 1924. Ст. 67).

Капітали. Здається, що загальна система господарювання по військових поселеннях це тільки відбиток тієї класової боротьби, що протягом першої половини XIX століття точилася між двома ворожими силами — абсолютною царською владою з одного боку й дворянством з другого. Дворянство, руйнуючи господарчу базу військових поселень Олександра I-го й ідеолога певної групи прихильників самодержавної царської влади в Росії — гр. Аракчеєва,

намагалося знищити підвалини ворожої сили. Досить імовірно можна припустити, що й лайливий акростих:

„Адское сѣмя,
Рыцарь оковъ,
Аггела племя,
Ключъ отъ замковъ.
Чувствъ не имѣя,
Ѣшь ты людей.
Ехидны злѣе,
Варваръ-злодѣй",

повстав серед ворожих до царського абсолютизму дворянських кіл.

На підставі сказаного можна гадати, що й ті капітали, котрі були в володінні військових поселень так само, як і хлібно-фуражні запаси, перебували в не дуже доброму стані, незалежно од їхнього номінального розміру.

На аркуші 23 атласу маємо таблицю: „Общая вѣдомость о капиталахъ и запасахъ 2 резервнаго корпуса", з якої подаємо відомості про капітали, бо відомості про рух хлібно-фуражних запасів було подано попереду. Необхідно тільки мати на увазі, що номінальні суми таблиці містять у собі капітали, що були в корпусній скарбниці, полкових скарбницях, видані в позику й покладені до ломбарду; яку саме кількість коштів становила кожна окрема з цих категорій, відомостей навіть приблизних атлас не дає.

	Офіцерський	Позичковий військов. поселенців	Для допомоги незаможним господарствам
2-ої кирасирської:			
Орденського	27794	79[illegible]93	291
Стародуб.	32822	91159	4502
Альб. Пруського	30098	91779	4623
Ол. Павл.	30786	92846	1165
Разом по дивізії	121500	353677	10581
2-ої уланської:			
Українського	49898	44616	2442
Новоарх.	40360	36274	—
Новомирг.	53078	80207	2102
Лизав.	63738	137151	—
Разом по дивізії	207074	298248	4544
Разом по обох дивізіях	328574	653925	15125

Будинки поселенців. Забезпечуючи військових поселенців худобою, харчами, пашею й навіть грішми, царський уряд забезпечував окремих поселенців і спеціяльними будинками для житла, але атлас 1835 року дає підстави гадати, що окремих поселенських будинків не було так багато, щоб цілком відміняти зовнішній вигляд селища, як про це можна знайти відомості в мемуарній дворянській літературі про військові поселення.

Так, по окремих селищах 2-го кавалерійського корпусу державні будинки для поселенців становили, як це видно з поданої таблиці, відношення державних будинків до загальної кількости звичайних селянських (міщанських по посадах) будівель, невеличкий відсоток:

Полк	Місцевість	Загальна кількість жилих будинків	Кількість держав. будинків	%/%
Орденський	Новогеоргіївськ	360	16	4,4
	Глинськ	240	8	3,3
	Стецівка	550	8	1,4
Стародуб.	Новий Стародуб	253	16	6,3
	Жовте	490	6	1,2
	Красна Кам'янка	467	8	1,7
Альб. Пруського	Нова Прага	528	22	4,0
	Косівка	292	4	1,3
	Аджамка	560	6	1,0
Ол. Павл.	Новгородка	500	16	3,2
	Верблюжка	481	10	2,0
	Бокове	220	7	3,1
Новомиргор.	Новомиргород	304	31	10,2
	Виска	354	6	1,7

Український, Новоарх. та Лизав. полки окремих будинків для військових поселенців зовсім не мали, а п'ятеро тих, де військово-поселенські будинки й були, мають дуже невеличку як абсолютну, так і відносну кількість (на 5 полків 164 будинки, що проти загальної кількости жилих будинків становить мізерний відсоток).

До того-ж військово-поселенські будинки перебували тільки по тих залюднених пунктах, де було розташовано полкові або ескадронні штаби й комітети.

Цегельні, вітряки, то-що. Державних жилих військово-поселенських будинків проти загальної кількости жилих будинків по залюднених пунктах корпусу було обмаль. Проте керування й економічна частина вимагали дуже багатьох різних будівель. Матеріял (дерево) для цих будівель часто не було фізичної змоги здобувати. Тим-то по військових поселеннях було розвинено виробництво цегли. Виробляли її по таких залюднених пунктах.

По полках цегельні розподілялися так:

Полк	Залюднений пункт	Повіток для цегли	Печей
Орденський	Новогеоргіївське	1	4
Стародуб.	Новий Стародуб	2	1
Альб. Прус.	Нова Прага	2	1
Ол. Павл.	Новгородка	1	1
	Верблюжка	1	1
	Гурівка	—	1
Новомирг.	Новомиргород	—	2
	Панчов	1	2
	Разом	8	13

Для перемолу державного зерна організовано земляні механічні млини: в Орденському п., в Павлиші — 1 млин, Альб. Пруського п., Новій Празі — 1 млин, Ол. Павл. п., в Новгородці — 1 млин. Разом — 3 млини.

Окрім цих трьох механічних млинів по залюднених пунктах округи було багато вітряків: в Орденському: Новогеоргіївське — 4, Табурище — 18, Павлиш — 7, Кам'яно-Потоцьке — 19, Успенське — 5, Глинськ — 7, Іванковець — 18, Янов — 15, Никольське — 8, Золотарівка — 9, Стецівка — 16, Вершац — 5, Калантаєво — 10, Андрусівка — 11. Разом — 152.

В. Стародуб.: Новий Стародуб — 16, Зелене — 31, Чечеліївка — 15, Петрове — 32, Жовте — 32, Комисарівка — 39, Красна Кам'янка — 28, Зибке — 16, Попельнасте — 32. Разом — 241.

Альб. Пруського: Нова Прага — 25, Головківка — 18, Куколівка — 20, Косівка — 26, Диківка — 29, Протопопівка — 10, Мошорино — 28, Аджамка — 40, Покровське — 13, Клинці — 9, Красний Яр — 18. Разом — 236.

Ол. Павл.: Новгородка — 22, Інгульська Кам'янка — 8, Губівка — 9, Калинівка — 5, Верблюжка — 42, Спасове — 22, Вершинокам'янка — 31, Бокове — 11, Варварівка — 16, Гурівка — 18. Разом — 187.

Український: Новоукраїнка — 30, Рівне — 72, Злинка — 47, Плетений Ташлик — 19. Разом — 168.

Новоарх.: Новоархангельське — 4, Тернівка — 6, Тишківка — 12, Надлак — 1, Скалеве — 2, Кальниболот — 8, Петроостров — 1, Сухий Ташлик — 31, Липняжка — 10. Разом — 75.

Новомирг.: Новомиргород — 13, Мартонош — 6, Коробчин — 5, Каніж — 10, Панчов — 17, Сентов — 1, Виска — 23, Лелеківка — 5, Грузьке — 17. Разом — 97.

Лизав.: Лизаветградка — 28, Федвар — 22, Красносілля — 22, Цибулів — 20, Дмитрівка — 21, Знаменка — 21, Суботець — 29. Разом — 158.

По окремих полках було влаштовано кузні, а при окремих селищах, як це побачимо далі, й команди майстрів, але що це були за майстри — відомостей немає: у Новому Стародубі була кузня, у Новгородці — слюсарня й кузня, Боковому — кузня, Варварівці — кузня, Гурівці — кузня; Новоукраїнці — два будинки для майстрів, Архангельському — казарма для майстрів і Висці — майстерня невідомого призначення. Отож, кузень було п'ять і одна слюсарня.

Приміщення для торгу. Закінчуючи огляд економічного стану військових поселень другого поселеного кавалерійського корпусу, треба зупинитися ще й на тому, як ставилася військова адміністрація до ярмаркового торгу, що по окремих місцях повстав задовго перед заснуванням військових поселень.

Про корпусне місто Лизавет атлас відомостей зовсім не дає, а тому, як ставилася до ярмарків у цьому головному місті краю військова адміністрація, говорити не випадає, але ми можемо подати відомості про те, що ярмарковому торгові ніщо не перешкоджало, очевидячки, бо в м. Новомиргороді державним коштом побудовано „корпусъ ярмарочныхъ лавокъ" і „ярмарочные загоны".

По одній крамниці, так само державним коштом збудованій, знаходимо в с. Новгородці й у Новому Стародубі, причому останню звали „ескадронна".

Школи й церкви. Як відомо, на початку 20-х років XIX століття Логінов писав: „Про військові поселення графа Віта розповідають чудеса: салдатських дітей там так вивчено, що вони можуть прегарно читати, писати й говорити по-французьки та по-німецьки" (А. Шебунін, цит. роб., ст. 53).

Навсправжки-ж, як про це свідчать відомості з 1835 року по більшості полків, коли не по всіх, про „чудеса" не було чого й мріяти, не то говорити.

Кантоністів корпусу по полках і залюднених пунктах було:

Орденський п.: Новогеоргіївське — 57, Табурище — 41, Павлиш — 39, Каменопотоцьке — 46, Успенське — 18, Глинськ — 44, Іванковець — 49, Янов — 32, Никольське — 26, Золотарівка — 51, Стецівка — 51, Вершац — 38, Калантаєво — 33, Андрусівка — 49. Разом — 574.

Старод.: Новий Стародуб — 49, Зелене — 74, Чечеліївка — 41, Петрове — 61, Жовте — 120, Комисарівка — 86, Красна Кам'янка — 108, Зибке — 60, Попельнасте — 47. Разом — 646.

Альб. Пруського: Нова Прага — 115, Головківка — 51, Куколівка — 54, Косівка — 56, Диківка — 73, Протопопівка — 33, Мошорино — 48, Аджамка — 111, Покровське — 26, Клинці — 35, Красний Яр — 36. Разом — 638.

Ол. Павл.: Новгородка — 184, Інгульська Кам'янка — 7, Губівка — 5, Калинівка — 5, Верблюжка — 89, Спасово — 48, Вершино - Кам'янка — 59, Бокове — 36, Варварівка — 53, Гурівка — 46. Разом — 532.

Український: Новоукраїнка — 176, Рівне — 139, Злинка — 76, Плетений Ташлик — 31. Разом — 422.

Новоарх.: Новоархангельське — 48, Тернівка — 31, Тишківка — 54, Надлак — 50, Скалеве — 28, Кальниболот — 31, Петроостров — 25, Сухий Ташлик — 110, Липняжка — 42. Разом — 419.

Новомирг.: Новомиргород з Паліївкою — 63, Мартонош — 35, Коробчин — 50, Каніж — 37, Панчов — 46, Сентов — 22, Виска — 33, Лелеківка — 24, Грузьке — 29. Разом — 339.

Лизавет.: Лизаветградка — 75, Федвар — 68, Красносілля — 79, Цибулів — 82, Дмитрівка — 85, Знаменка — 37, Суботець — 44. Разом — 470.

По всіх-же 8 полках було 4040 чоловіка кантоністів усякого віку. Як-би ті чутки, що їх переказував Логінов, відповідали дійсності, по військових поселеннях випадало-б шукати військових шкіл на зразок дворянських гімназій. Навсправжки-ж маємо тільки відомості про будинки, що їх атлас називає школами.

Український полк, оселений року 1822, мав окремі шкільні будинки по таких місцях: 1) Новоукраїнка — школа для кантоністів, 2) і для сурмачів, 3) Рівне — школа для кантоністів, 4) Злинка — теж, 5) Плетений Ташлик — теж.

Усього на 422 кантоністи Український полк мав 4 школи. Новоархангельський полк, оселений року 1820, мав одного шкільного будинка в Архангельському, а в Сухому Ташлику школа для кантоністів містилася в одному будинкові з ескадронним комітетом; кантоністів-же у цьому полку було 419 чоловіка.

Новомирг. полк, оселений теж 1820 року, мав одного шкільного будинка в с. Виска; кантоністів цей полк мав 339 чоловіка.

По решті-ж полків окремих шкільних будинків не було, отож бачимо, що на 4040 чол. кантоністів припадало всього 7 шкіл, або на одну школу — 577 учнів. Звичайно, що поселенські школи не були й не могли бути такими великими, і Логінов, по-простому кажучи, переборщив.

Була по військових поселеннях і організована медична допомога, але, як і освітня справа, ця медична допомога не могла охопити всієї людности, бо лікарські установи були навіть не по всіх полках:

Орденський полк мав шпиталь у Новогеоргіївському, Стародуб. — напівшпиталь з лабораторією в Новому Стародубі, Альб. Пруського — напівшпиталь у Новій Празі, Ол. Павл. — тимчасовий шпиталь у Новгородці й Новоарх. полк — напівшпиталь в Архангельському.

Усього, отже, маємо 5 лікарських установ на 152479 чоловіка військових поселенців обох полів, або одну установу мало не на 30500 мешканців, що, звичайно, для 1835 року — велике досягнення.

Були по окремих залюднених пунктах і державні лазні, але їх побудовано далеко не по всіх залюднених пунктах; лазні були по таких селах:

Новгородка, Верблюжка, Бокове, Варварівка, Гурівка, але при останніх трьох селах лазні сполучалися в одному будинкові з кузнями, й атлас називає ці будинки „кузница-баня".

Значно краще по військових поселеннях було, як і треба було сподіватися, поставлено справу релігійну: церкви або каплиці за полками та залюдненими пунктами розподілялися так:

Орденський полк: по 2 церкви було в Глинську й Стецівці; по одній церкві — 1) Новогеоргіївському, 2) Табурищі, 3) Павлишу, 4) Кам'янопотоцькому, 5) Успенському, 6) Янові, 7) Вершаці, 8) Калантаєві й 9) Андрусівці; по одній каплиці — у Никольському й Золотарівці.

Стародуб. полк: по дві церкви було в Петровому й Комисарівці; по одній церкві — 1) Новому Стародубі, 2) Зеленому, 3) Чечеліївці, 4) Жовтому й 5) Красній Кам'янці; по одній каплиці — у Зибкому й Попельнастому.

Альб. Пруського полк: по дві церкви було в Новій Празі й Аджамці; по одній церкві — 1) Головківці, 2) Куколівці, 3) Косівці, 4) Диківці, 5) Протопопівці, 6) Мошорині й 7) Покровському; по одній каплиці — у Клинцях та Красному Ярі.

Ол. Павл. полк: дві церкви було в Верблюжці; по одній церкві — 1) Новгородці, 2) Новогригор'ївці, 3) Інгульській Кам'янці, 4) Губівці, 5) Калинівці, 6) Спасовому, 7) Вершино-Кам'янці, 8) Боковому й 9) Гурівці; каплиця була у Варварівці.

Український полк: 3 церкви було у Злинці; по дві — у Новоукраїнці й Рівному; одна в Плетеному Ташлику.

У Новоарх. полку: у кожному з сіл було по церкві.

У Новомирг. полку: у Новомиргороді було дві церкви, а в решті сіл по одній.

Лизавет. полк: по дві церкви було в Лизаветградці, Дмитрівці й Цибулеві; по одній — у 1) Федварі, 2) Красносіллі, 3) Знаменці й 4) Суботці.

Инакше кажучи, не було жадного залюдненого пункта, де-б не було церкви або каплиці, служителі якої (каплиці, як це є підстави гадати, були старообрядські) не прищеплювали-б військовим поселенцям правил, що їх виробила політика другої половини царювання Олександра першого, головного ініціятора утворення військових поселень взагалі, і військових поселень на території колишньої Нової Сербії та північних запорозьких паланок зокрема.

ДМИТРО СОЛОВЕЙ.

НОВІ СТАТИСТИЧНІ ВІДОМОСТІ ПРО ЛЮДНІСТЬ ХАРКОВА В 40-Х РР. XIX СТ.

В історичній монографії Д. І. Багалія та Д. П. Міллера — „Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія", — що складається з двох грубих томів, зібрано багато дуже цінних і різноманітних цифрових даних, які характеризують поступінне зростання міста. Проте, навіть ця капітальна розвідка не охоплює та й не могла, звичайно, охопити всього того статистичного матеріялу, що зберегається розпорошений по нетрах різних архівів; отож залишилися в цій праці декотрі прогалини, які можна буде заповнити тільки поступінно, рівнобіжно з тим, як розкопуватимуться й виучуватимуться наші давні архіви. Між иншим, одну з таких прогалин ми маємо в тій частині зазначеної розвідки, де описано рух людности Харкова в період сорокових років XIX століття. Заповненню цієї невеликої прогалини й присвячено цю замітку, написану на підставі архівних матеріялів.

Шукаючи даних про торговлю серед паперів Харківського Губернаторського архіву, ми натрапили там на справи з статистичними відомостями про міста Харківщини. Ці відомості збирано відповідно одній програмі з року 1841 по рік 1851 включно [1]), причому рік 1841, як виявилося, був початковий, бо тільки з цього моменту почали збирати згадані відомості, а рік 1851 — останній, за який згадані відомості знайшлися в губернаторському архіві, хоча

---

[1]) Див. справи канцелярії „Харьковскаго Гражданскаго Губернатора по столу отчетному":

а) за рік 1842 № 125 на 65 а. — „Статистика городамъ Харьковской губ. за 1841 годъ";

б) за рік 1843 № 107 на 74 а. — „Статистика городамъ Харьковской губерніи за 1842 годъ";

в) за рік 1844 № 19 на 78 а. — „Статистическія свѣдѣнія о состояніи городовъ Харьковской губерніи за 1843 годъ";

г) за рік 1845 № 42 на 66 а. — „Статистическія свѣдѣнія о состояніи городовъ Харьковской губ. за 1744 г."

ґ) за рік 1846 № 145 на 66 а. — „Статистическія свѣдѣнія о состояніи городовъ Харьковской губ. за 1845 годъ";

д) за рік 1847 № 135 на 81 а. — „О возобновленіи таблицъ о состояніи городовъ по 1 мая 1847 года";

е) за рік 1849 № 88 на 64 а. — „Статистическая таблица о состояніи городовъ Харьковской губерніи за 1848 годъ";

є) за рік 1851 № 30 на 45 а. — „Статистическая таблица о состояніи городовъ Харьковской губ. за 1850 годъ";

ж) за рік 1852 № 53 на 62 а. — „Статистическія свѣдѣнія о состояніи городовъ Харьковской губ. за 1851 годъ".

збирання їх і в дальшому, як видко з справ, ще протягом принаймні кількох років не припинялося.

Серед справ за зазначений період — 1841—1851 рр.—бракує тільки відомостів за рік 1846 (причому з розгляду архівних матеріялів утворюється враження, неначе-б за цей рік подані відомості зовсім не збирано) і за рік 1849; за цей останній рік відомості були зібрані і в канцелярському реєстрі справ вони значаться, але серед губернаторського фонду Ц. І. А. їх немає.

Відомості ці дають цифри загальної кількости людности: чоловічої, жіночої і всієї, а крім того нарізно — кількість попівства, дворянства, купецтва, почесних громадян, казенних селян і міщан; потім, кількість церков, благодійних закладів, будинків мурованих та дерев'яних, шкіл духовних та світських учнів по тих школах, фабрик та заводів, робітників у їх, крамниць, корчем, шинків, в'язниць і, нарешті, міські прибутки та видатки.

Звести цей цифровий матеріял у таблиці, щоб виявити рух розвитку у передніше зазначених і, можна сказати, головних покажчиках, це завдання окремої роботи: „Опис міст Харківщини за сорокових років XIX ст.". Цю працю ще не закінчено через необхідність пильно контролювати цифри, критикувати їх, порівнювати з иншими даними і, нарешті, через необхідність частково повиправляти ті цифри. Отож зупиняємося ми тут тільки на даних для Харкова і лиш у тій їх частині, котра стосується до загальної кількости людности, оскільки ці дані з одного боку не викликають формальних заперечень проти їх певности, а з другого — цілком нові.

Отже, перед тим, як перейти до розгляду відомостів про рух загальної кількости харківської людности в сорокові роки XIX ст. за даними губернаторського архіву, згадаймо ті цифрові дані, що їх подано в „Исторіи Харькова". Ці останні відомості дають з перервами таку картину руху людности починаючи з року 1808 і до 1854, після цього року ці дані подаються вже систематично що-року.

Роки	Кількість людности в Харкові, як це приймає „Исторія Харькова".		Джерело, з якого взято відомості
1808	12.772	душі	З відомостів Каразіна
1809	12.933	„	„ „
1810	12.915	„	„ „
1811	13.036	„	„ „
1812	12.973	„	„ „
1813	12.757	„	„ „
1814	12.592	„	„ „
1815	12.662	„	„ „
1816	12.781	„	„ „
1817	12.392	„	„ „
1825	17.424	„	„ „ „Статистическое изображеніе городовъ и посадовъ Россійской имперіи по 1825 г.".
на поч. 1830-их рр.	20.000	„	З відомостів Рейнгардта
1837	23.147	„	„ „ „
1840	23.612	„	„ „ „

		„Статистическія таблицы о городахъ Россійской имперіи“.
1846	41.276 душі	З відомостів Мочульськ.
1854	33.046 „	З відом. проф. Сокальського
1855	36.448 „ і т. д.	„ „ „ „ [1]).

Між иншим, в „Історіи Харькова“ для початку 1830-их років наведено ще кілька цифрових даних про кількість людности на підставі инших джерел, але їх відкинуто як непевні. З одного боку це цифри єп. Філарета про кількість парафіян у Харкові (15.142 душі) і цифри „Обозрѣнія городовъ“, офіційного видання, що вийшло року 1833 (32.846 душ). Останні цифри, хоча й офіційні, відкинуто через те, що вони суперечать Рейнгардтовим даним „Статист. табл. о городахъ“.

Погляньмо тепер, які цифрові дані дають справи губернаторського архіву. Дані ці такі:

Роки	Групи людности	Чоловіків	Жінок	Разом усієї людности
1841	Всієї людности	**19.793**	**17.748**	**37.541**
	В т. ч.: а) постійної	10.584	11.592	22.176
	б) тимчасової	9.209	6.156	15.365
1842	Всієї людности	**20.127**	**18.449**	**38 576**
	В т. ч.: а) постійної	10.758	11.674	22.432
	б) тимчасової	9.369	6.775	16.144
1843	Всієї людности	**20.456**	**18.677**	**39.133**
	В т. ч.: а) постійної	10.883	11.761	22.644
	б) тимчасової	9.573	6.916	16.489
1844	Всієї людности	**20.840**	**18.884**	**39.724**
	В т. ч.: а) постійної	10.986	11.895	22.881
	б) тимчасової	9.854	6.989	16.843
1845	Всієї людности	**21.282**	**19.320**	**40.602**
	В т. ч.: а) постійної	11.256	12.107	23.363
	б) тимчасової	10.026	7.213	17.239
1846	. . . . .	—	—	—

[1]) Історія города Харьковъ за 250 лѣтъ его существованія (съ 1655 по 1905 годъ). Историческая монографія проф. Д. И. Багалѣя и Д. П. Миллера. Изд. Харьк. Город. Общественнаго Управленія Т. II (XIX и начало XX вѣка). Харьковъ 1912, стор. 114—116.

Роки	Групи людности	Чоловіків	Жінок	Разом усієї людности
1847	Всієї людности	**22.600**	**20.721**	**43.321**
	В т. ч.: а) постійної	11.473	12.579	24.052
	б) тимчасової	11.127	8.142	19.269
1848	Всієї людности	**22.747**	**20.976**	**43.723**
	Вт. ч.: а) постійної	11.452	12.661	24.113
	б) тимчасової	11.295	8.315	19.610
1849	. . . . .	—	—	—
1850	Всієї людности	**23.272**	**22.431**	**45.703**
	В т. ч.: а) постійної	11.775	12.806	24.581
	б) тимчасової	11.497	9.625	21.122
1851	Всієї людности	**26.986**	**23.732**	**50.718**
	В т. ч.: а) постійної	11.859	13.074	24.933
	б) тимчасової	15.127	10.658	25.785

Перше, що вражає нас, коли розглядаємо тут подані цифри загальної кількости людности, це те, що людність теж швидко зростала. Як бачимо, за одинацятирічний період (1841—1851 рр.) людність Харкова в цілому виросла з 37.541 душі до 50.718 душ, себ-то збільшилася на 13.177 душ або на 35%, що дає пересічно на кожен рік близько 3,2% приросту. Отже, коли ми поглянемо тепер на рух різних груп людности, то зразу-ж побачимо, коштом чого так швидко зростав Харків.

Тимчасом як постійна харківська людність за 11 років збільшилася з 22.176 до 24.933 душ, себ-то всього лиш на 2.757 душ або на 12% (пересічно на кожен рік приріст цієї групи людности дорівнював, отже, близько 1,1% [1]), людність, що тимчасово тут перебувала, за цей-же період збільшилася з 15.365 душ до 25.785, себ-то аж на 10.420 душ або на 68%, що дає пересічно на кожен рік приросту цієї групи людности більше менше 6,2%!

Отже, з наведених цифр ми виразно бачимо, що харківська людність за сорокових років XIX століття зростала переважно коштом так званого механічного руху людности, себ-то не так через народження, як через те, що до Харкова прибувала людність з инших залюднених пунктів.

Оця людність, що тимчасово перебувала в Харкові (на початку розглядуваного періоду (1841—1851 років) її було ще тільки 41% усієї харківської

[1]) Мочульський, між иншим, для періоду 1836—46 рр. (див. у його в додаткові табл. № 4) подає пересічного щорічного природнього приросту людности — чоловічої 0,08% і жіночої 0,14%, себ-то зрештою, як узяти разом, стільки-ж, скільки й ми маємо пересічно за період 1841—1851 рр.

людности), протягом зазначеного періоду, через більший щорічний відсоток зростання, переросла й перебільшила постійну людність так, що наприкінці цього періоду її в Харкові була вже більшість, а саме — 51%.

Що-ж то була за тимчасова людність?

Переглянуті і використані в нас справи губернаторського архіву за 1841—1851 рр. відповіди на це не дають, але почасти з'ясовує це капітан Мочульський у своїй розвідці, що про неї згадка буде далі, в розділові, присвяченому Харкову, а ще більше Квітка-Основ'яненко в своїому описові міста Харкова [1]). Харків, як головний торговельно-промисловий і адміністративний центр губерні, притягував до себе багато всякого люду з инших як околичних, так і далеких місцевостів і навіть чужоземців, що йшли сюди шукати собі: чи то поживи — шляхом відкриття власних торговельних та промислових підприємств, чи то заробітку — вчителюванням, ремеством, службою по установах або-ж роботою в торговельно-промислових закладах. Нарешті, тут-же скупчувалося й перебувало чимало шкільної молоди та різних військових. Вся ця людність, чи вільно, чи невільно сюди зáйшла, і творила оту групу тимчасових, хоча їхнє „тимчасове" пробування, як видко, затягалося здебільшого на довгі роки, инакше бо не можна пояснити, чом ця група людности безупинно й швидко зростає що-року протягом цілого одинадцятиріччя. Далі, як і треба було сподіватися, ця зáйшла людність складалася найбільше з чоловіків. Тимчасом, як серед постійної харківської людности жіноча частина ввесь час переважала чоловічу, давши в середньому за період 1841—1851 рр. 52% проти 48% чоловічої частини, серед тимчасової людности в Харкові жіноча частина ввесь час становила значно меншу кількість, давши в середньому за той-же період всього лиш 42% проти 58% чоловічої частини.

Як видко з передніш наведених цифр, рух загальної кількости харківської людности що-року відбувавсь досить рівномірно, а тому, звичайно, немає формальних підстав одкидати певність цих цифрових даних [2]). Не суперечать ці дані й тим цифрам, що їх подає Мочульський за відсутній у нас 1846 рік [3]). За Мочульським у Харкові було людности:

	Чол.	Жін.	Разом
Постійної	11.403	12.318	23.721
Тимчасової . . .	10.131	7.423	17.554
Всього .	21.534	19.741	41.275

Але, порівнявши наші цифрові дані з даними „Історіи Харькова", побачимо, що вони дуже розбіжні. Тимчасом як „Исторія Харькова" дає для кінця

[1]) Сочиненія Григорія Ѳедоровича Квитки. Подъ редакціею А. А. Потебни. Т. IV, Харьковъ 1901, стор. 456.

[2]) Деякий сумнів може викликати тільки раптове, рівняючи до попередніх років, збільшення людности року 1851. Але тепер у нас немає жадних даних, які-б компромітували ці цифри, тим більше, що оте раптове збільшення відбулося в групі тимчасових.

[3]) Военно-статистическое обозрѣніе Россійской Имперіи. Издаваемое по Высочайшему повелѣнію при 1-мъ отдѣленіи Департамента Генеральнаго Штаба. Томъ XII, часть I — Военно-статистическое обозрѣніе Харьковской губерніи. По рекогносцировкамъ и матеріаламъ, собраннымъ на мѣстѣ, составлялъ Генеральнаго штаба капитанъ Мочульскій. СПБ. 1850, стор. 196—197.

30-их і початку 40-их років кількість людности трохи більшу за 23 тис., наші відомості для року 1841 дають кількість рівну 37.541, для року 1842 — 38.576 душ і т. д., себ-то більш як на 50% більшу проти того, що дає „Исторія Харькова“ для початку сорокових років і навіть відсотків на 11 більше від того, що дає „Исторія Харькова“ для середини 50-их років. І знову, для року 1851 з наших відомостів кількість людности в Харкові досягає 50.718, що теж переважає цифрові дані „Исторіи Харькова“ для середини 50-их років по-над 50 відсотків.

Де-ж причина тому, що наші цифри так дуже одрізняються од цифр „Исторіи Харькова“? На нашу думку, причина цієї розбіжности в тому, що ми маємо тут цифри з неоднаковим змістом, цифри, так-би мовити, різної природи. Треба гадати, що в „Исторіи Харькова“ принаймні за 20-ті й 30-ті рр., а так само за роки 50-ті подано цифри лиш так званої „постійної“ людности і не обраховано людности „тимчасової“. І справді, коли ми візьмемо цифру людности подану в „Исторіи Харькова“ для 1840-го року (23.612 душ) і порівняємо з цифрою постійної людности, показаною в наших відомостях за рік 1841 (22.176 душ), то побачимо, що розбіжність цих цифр буде зовсім не така разюча. Так само значно зменшиться розбіжність, коли ми візьмемо нашу цифру постійної харківської людности за рік 1851 (24.933 душі) і порівняємо її з тими даними, що їх дає „Исторія Харькова“ за трохи пізніші роки: 1854 (33.046 душ) і 1855 (36.448 душ). Так само за те, що ми маємо в „Исторіи Харькова“ тільки цифри „постійної“ людности, а що фактична людність міста була значно численніша, говорить і забраковане в „Исторіи Харькова“ число людности, дане в „Обозрѣніи городовъ“. Це число, як ми вже знаємо, дорівнювало 32.846 і безперечно охоплювало всю — і постійну й тимчасову людність Харкова, а тому вона й вирізнялася серед инших цифр. Отже, ця кількість харківської людности — 32.846 душ на початку 1830-их років — цілком гармоніює з нашою кількістю за рік 1841, що дорівнює 37.541 душі і теж, як ми знаємо, охоплює всеньку фактичну людність Харкова — постійну й тимчасову. Нарешті, за те, що ми маємо в „Исторіи Харькова“ цифри „постійної“, а не всієї людности, свідчить і те, що кількість людности для Харкова року 1837 взяв Рейнгардт із даних таблички, вивішеної на придорожньому стовпі край міста Харкова. А на таких табличках, відома річ, зазначувано тільки постійну, себ-то приписану до даного пункта корінну людність.

ВИДАННЯ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II - III (1920 - 1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927) — 3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII-XIV (1927) — 4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб., кн. XIX (друк.), кн. XX (друк.), кн. XXI (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV, кн. V та VI — по 2 крб.; кн. VII (друк.). **Бюлетень** Етнограф. Ком. (1925-1927) по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I - IV — 5 крб.; (1925) кн. I - VI — 6 крб.; (1926) кн. I - VI — 6 крб.; (1927) кн. I - IV — 5 крб. 90 к. (продається тільки в Держвидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. **Дм. Багалій.** Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — **Т. Сушицький.** Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) — 1 крб.

№ 2а — **Ѳ. П. Сушицкій.** Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звойована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) **Хв. Ернст.** Контракти й контрактовий будинок у Київі. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюн.) — 50 коп.; [б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.]; в) **В. Щербина.** Нові студії з історії Київа (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — **В. Науменко.** З історії початків української літератури XIX в.(1924)—50 коп.

№ 6 — акад. **Аг. Кримський.** Перський театр, звідки він узявсь та як розвивавсь, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. **Вол. Резанов.** Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дійства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драми агіографічні (закінч. друк.).

[№ 8] — **Ол. Курило.** Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. **Аг. Кримський.** Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Европі (1924)—1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. **Аг. Кримський.** Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927)—1 крб. Вступ (1926)—75 коп.

№ 11 — **Ів. Каманін.** Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. **О. Шахматов** та акад. **Аг. Кримський.** Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріялів: 1. **Ол. Курило.** Початки мови (1923) — 25 коп. 2. **Клим. Квітка.** Професіональні народні співці та музиканти (1924)—60 коп. 3. Проф. **Є. Тимченко.** Діялектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріялу (1925)—5 к. Див. № 29.

№ 14 — **В. Ганцов.** Діялектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок") — (випродано).

№ 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к. (випродано).

№ 16 — акад. **П. Тутківський.** Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.
№ 17 — проф. **Хв. Тітов.** Історія книжної справи на Вкраїні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.
№ 18 — проф. **Є. Тимченко.** Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).
№ 19 — акад. **А. Кримський та М. Левченко.** Знадоби для життепису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.
№ 20 — проф. **Хв. Тітов.** Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
№ 21 — **О. Курило.** Особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
№ 22 — проф. **М. Марковський.** Як утворився роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).
№ 23 — **Л. Шульгина.** Пасічництво (етнол.) (1925) — 40 к.
[№ 24] — Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. **А. Кримського** (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-ий (друк.). Т. III-ій вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-ий — 1 крб. 50 к. (1928).
[№ 25] — акад. **Д. Багалій.** Мандрований філософ Г. Сковорода (1926) — 4 крб.
[№ 26] — Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925 —3 крб. 50 к.
[№ 27] — а) **К. Грушевська.** З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Вкраїні (1926)—2 крб. 70 коп.
[№ 28] — Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
№ 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
№ 30 — акад. **С. Єфремов.** Поет і плантатор (1925)—20 к.
№ 31 — проф. **В. Данилевич.** Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
№ 32 — проф. **Є. Тимченко.** Номінатив і датив (1925) — 75 коп.
№ 33 — акад. **В. Перетц.** Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
№ 34 — проф. **Є. Кагаров.** Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
№ 35 — Археол. досліди 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.
[№ 36]—акад. **М. Грушевський.** Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб.; т. V (1926-1927) — 6 крб.
№ 37 — Декабристи на Україні, Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. **С. Єфремова** та **В. Міяківського** (1926)—3 крб.
№ 38 — проф. **В. Кордт.** Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
№ 39 — **Вад. Модзалевський.** Гути на Вкраїні (1926)—2 крб. 25 коп.
№ 40 — Трипільська культура. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
№ 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академика **А. Кримського** (1926) — 4 крб.
№ 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
№ 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. **М. Грушевський**, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927) — 4 крб. 50 к.
№ 44 — проф. **М. Марковський.** Енеїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
№ 45 — проф. **Є. Тимченко.** Вокатив і інструменталь (1926) — 1 крб. 40 к.
№ 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. **Ол. Грушевський**, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928).
№ 47 — **Кл. Квітка.** Пісні про дівчину-втікачку (1926)— 50 коп.
№ 48 — проф. **П. Бузук.** Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
[№ 49]— Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. **С. Єфремова** (1927)—5 крб. 25 к.
№ 50 — проф. **Г. Павлуцький.** Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 25 к.
№ 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. **А. Кримський** (1927) — 15 крб.
№ 52 — Листування Ів. Франка з М. Драгомановим (1928).
№ 53 — Збірник: П. Куліш. Ред. акад. **С. Єфремов** (1927) — 2 крб. 50 коп.

№ 54 — Проф. **М. Грунський.** Київські глаголицькі листи і Фрейзінгенські уривки, з знімками (1928)—1 крб. 25 к.

№ 55 — **М. Левченко.** З поля фольклористики та етнографії, вип. 1 (1927) — 1 крб.; вип. 2 (1928) — 50 коп.

[№ 56] — Українські думи (корпус), т. І, зо вступною статтею **К. Грушевської** (1928) — 6 крб. 50 к.

№ 57 — акад. **Аг. Кримський.** Розвідки, статті, замітки. І (1928) — 4 крб.

№ 58 — проф. **В. Сиповський.** Україна в російськ. письменстві. Ч. І (1801-1850). (1928). — 5 крб. 50 к.

№ 59 — **К. Квітка.** Українські пісні про дітозгубницю (1928) — 1 крб.

№ 60 — **Євгенія Рудинська.** Листи В. Горленка (1928) — 1 крб. 50 коп.

[№ 61] — Збірник: За сто літ, ред. акад. **М. Грушевський** І (1927) — 4 крб. 50 к.

№ 62 — Акад. **Д. Багалій.** Автобіографія (1927) — 1 крб. 75 коп.

№ 63 — проф. **В. Розов:** Українські грамоти XIV—XV в., т. І (1928) — 6 крб.

№ 64 — Збірник Діялектологічної Комісії під головуванням акад. **А. Кримського,** кн. І (1928) — 3 крб.

№ 65 — Український Архів, І (друк.).

[№ 66]. — **Б. Грінченко.** Словник, 3-е доп. вид., 5 тт., редактори академ. **С. Єфремов** і **А. Ніковський** (1928).

№ 67 — проф. **Є. Тимченко.** Акузатив (1928) — 1 крб. 50 коп.

№ 68 — **М. Левченко.** Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—1860 рр. (друк.).

№ 69 — проф. **Л. Беркут.** Етюди з джерелознавства середньої історії (1928) — 2 крб. 25 к.

[№ 70] — проф. **Т. Кезма.** Граматика арабської мови (1928).

№ 71 — акад. **Аг. Кримський.** Звиногородщина з етнографічного та діялектичного погляду (друк.).

[№ 72] — акад. **Д. Багалій.** Історія України, т. І (друк.).

№ 73 — Археографічний Збірник Київської Історичної Комісії, під головуванням **Іллі Галанта,** т. І (закінч. друк.).

№ 74 — Збірник Ленінградського при У.А.Н. Товариства за ред. акад. **Вол. Перетца** (1928). — 1 крб. 75 к.

№ 75 — проф. **П. Смірнов.** Волзький шлях і стародавні руси (друк.).

№ 76 — Юбілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського, т. І. (1928).

№ 77 — **С. Бугославський.** Пам'ятки XI—XVIII вв. про кн. Бориса та Гліба (Розвідка та тексти) (1928). — 3 крб. 50 к.

№ 78 — Акад. **П. Лавров.** Кирило та Методій в давньому слов'янському письменстві (друк.).

№ 79 — Проф. **Є. Кагаров.** Завдання етнографії (1928).

№ 80 — **Ол. Курило.** Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів (закінч. друк.).

№ 81 — Проф. **П. Клименко.** Цехи на Україні (друк.).

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 35% знижки. Инший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46 та Д.В.У. (Видання під №№ 1, 8, 24—28, 36, 49, 56, 61, 66, 72 набувати можна тільки там). № 63, друкований в обмеженому числі, набувати можна тільки в Академії за спеціяльним дозволом од голови Комісії для історії української мови.

Ціна 4 крб.